

OKTAY TALISTANLI

QədİM ŞƏRQİN MÖCÜZƏLƏRİ

**“ADİLOĞLU”
BAKİ-2007**

Redaktor:
Oktay Cəfərov

Toplayanı və tərtib edəni:
Oktay Təlistanlı

Korrektor:
Nəsimova Gülnara

H 94 **OKTAY TALISTANLI**
QƏDİM ŞƏRQİN MÖCÜZƏLƏRİ
Bakı, "Adiloglu" nəşriyyatı, 2007, 316 səh.

Bu kitabda Şərqiñ məşhur yeddi möcüzəsi və digər möcüzələri müəllifin bir neçə şer və hekayələri cəmlənmişdir. Bu kitab müəllifin sayca ikinci kitabıdır.

İnanırıq ki, bu kitab da kitabsevər oxucular tərəfindən sevilə-sevilə oxunulacaqdır.

Theta $\frac{4705000000}{121-2007}$ qrifli nəşr

*Arif Allaha yönəlir,
Qafil qeybətlə tükənir!*

Əhməd Hulusi

*Görürsən şükürdəsən,
Qafilsən küfrdəsən.*

Əhməd Hulusi

*İnsanın qısa həyatı qurturanda, insan
qəlbində olan ruhu əsirlikdən azad olur.*

*Bir insan həyatı bir romanın fəsillərindən
biridir. Bu fəsildən başqa da fəsillər var.
Ölüm isə bu sonsuz romanın ancaq başlangıcıdır.*

*İnsan yatanda bu kəlmələri diliñə gətirərsə,
xeyir tapar: Allah mənimlədir,
Allah qoruyucumdur,
Allah şahidimdir.*

Sual elmin yarısıdır.

ÖN SÖZ

Əziz oxucular!

Çox güman ki, siz yaşadığınız bu gözəl dünyamızda, əcdadlarınızın çox qədimlərdə yaratdıqları möcüzələr haqqında ya eşitmışsiniz, ya da hansısa kiçik-kiçik məqalələrdə oxumuşsunuz. Bu dediyimiz möcüzələr "Şərq möcüzələri" adlanır.

Neçə-neçə min illər bundan əvvəllər bəşər övladı memarlıq, heykəltəraşlıq, rəssamlıq abidələri yaratmışlar. Bu yaradılmış sənət əsərləri dünyamızın - Qoca Şərqiñ bəzəyinə əvvəllər - əsərləri - Möcüzələr - möcüzələr alımları heyran etmişlər: İnsanın nəyə qadir olduğunu göstərən bu abidələr bizim dövrümüzə qədər bəziləri uculub-dağılmış formada olsa da gəlib çıxmışdır.

Bu abidələr Afrika, Asiya, ümumiyyətlə, Şərq sivilizasiyasının əlvanlığından, orijinallığından söhbət açır. Hətta iyirminci əsrinimizin doxsanıncı illərində yenə də Şərqdə tikilmiş səkkizinci dünya möcüzəsi haqqında da bu kitabda tanış olacaqsınız.

Bu kitabımızda müəllifin - Oktay Talıştanının bir povestini, üç hekayəsini də oxuyacaqsınız.

Bütün bunlardan əlavə, müəllif siz oxucuları Vətənimizlə, xalqımızla əlaqəli olan bir neçə tarixi materiallarla da tanış edəcəkdir. Bu tarixi materialları siz oxuduqca on min illərlə tarixə səyahət edəcəksiniz. Bu səyahət siz oxucuları xalqımızın çox qədimliyi ilə tanış edəcəkdir. Bu materiallar tarixi faktlarla bir çox dünya alımları tərəfindən açılmış və qəbul olunmuşdur.

Əziz oxucular!

Nə qədər nəfəsiniz gəlib-gedir, oxuyun. İnsan ancaq oxumaqla kamilləşə bilər. Görəsən, dünyada oxuyub öyrənməkdən, bilməkdən və bildiyini başqalarına çatdırmaqdan gözəl bir şey varmı?

**Qəmbərov Hakim,
tarix elmləri namizədi**

MÖCÜZƏLƏR

Yeddi möcüzə olmuşdur:

- 1. Misir ehramları,**
- 2. Halikarnas məqbərəsi,**
- 3. Rodoslu Nəhəng,**
- 4. İsgəndəriyyə mayakı,**
- 5. Efesli Diana məbədi,**
- 6. Olimpli Zevsin heykəli**
- 7. Semiramidanın asma bağları.**

Bu möcüzələrin sayı yeddi rəqəminin sehri, insan yaddaşının məhdud imkanı, antik dünyasının hüdudu və nəhayət, əsas səbəb olan ənənə sabitliyi ilə bağlıdır. Təxminən eramızdan əvvəl III əsrə kimi- sə məhz bu yeddi sənət əsərini möcüzə meyarı sayında Aralıq dənizi ətrafında yaşayan adamların bir hissəsi bu fikirlə razılaşdı, lakin bəzi yerli vətənpərvərlər prinsipcə etiraz etməsələr də, öz əlavələrini elə- məyə çalışırdılar. Məsələn, Roma şairi Martsial Kolizeyi, digərləri İs- gəndəriyyə kitabxanasını, bir başqaları isə Perqam mehrabını dünyaya-nın yeddinci möcüzəsi hesab edirdilər.

Romanın süqutundan min il sonra, yəni adamlarda özlərinin, ki- çik dünyasının hüdudları xaricində baş verən hadisələrə yenidən ma- raq doğanda dünyanın möcüzələri yada düşdü və antik sənətin nüfuzu çox güclü olduğu üçün xatırlanan yeddi möcüzə artıq dəyişilməz bir tam kimi qəbul olundu. Halbuki, o möcüzələrin bəziləri yer üzündən tamam silinmiş, adı qədim əlyazmalarında və rəvayətlərdə qalmışdı. Məhz elə o zamanlarda “dünyanın səkkizinci möcüzəsi” adlı məşhur ifadə yaranmışdır.

Dünyanın səkkizinci möcüzəsi Palmira, Peterburq, Venetsiya, hətta Eyfel qülləsi olmuşdur. Doqquzuncu möcüzə olmamışdır və ola da bilməzdi. Yeddi möcüzəyə yalnız birini əlavə etmək olardı və bu o deməkdi ki, həmin möcüzə dünyanın məlum yeddi möcüzəsindən sonra insanlar nə yaradıblarsa, onların hamisindən şəksiz-şübəhsiz üs- tündür.

Yunanlar gözəl səyahətçi idilər, lakin nadir hallarda Aralıq dənizi hüdudundan kənara çıxırlılar, ona görə də Hindistanın, Cənubi-Şərqi Asiyanın, xüsusən Çinin içəri vilayətlərinə az bələd idilər. Çox güman ki, Afrikanın Böyük Səhradan aşağı hissələri barədə heç təsəvvürləri yox idi. Bu səbəbdən onların dünyasından kənarda yaranmış, yaxın dənizlərə səyahətə çıxdıqları vaxtlarda məhv olmuş yaxud unudulmuş, ya da qəti və subyektiv “qərarlarından” sonra meydana gəlmiş möcüzələr “yeddiliyə” daxil edilmədi. Tarixi haqsızlıq belə yarandı və bu haqsızlığın təzahürü həm məşhur möcüzələrdən hansı birinisə dəyişmək cəhdində, həm də dünyanın “səkkizinci” möcüzəsinin yaranmasında özünü göstərir.

Maddi itkiyə səbəb olmayıbsa, hər hansı bir tarixi səhvi düzəltmək olar. Onu da qeyd edək ki, bu səhv çox şərti səciyyədən ibarət, Mən qədim adamların bu cür seçib-ayırma üsulu əleyhinə deyiləm, əksinə, onların fikrini çıxış nöqtəsi hesab edib, qədim əllinlərin nəzər-diqqətindən kənarda qalmış abidələri möcüzələr siyahısına daxil etməyə çalışmışıq.

Bəşər son beş min il ərzində çoxlu sənət əsəri yaratmışdır, özü də çox gözəl yaratmışdır. Amma möcüzə nə olan şeydir? Görünür, möcüzə odur ki, öz qayəsinə, yaxud icra tərzinə görə böyük əhəmiyyət kəsb edir, bəlkə də nadir bir hadisədir, onu yaradan xalqın mədəniyyəti üçün təkrarolunmazdır və eyni zamanda Yer üzündəki bütün adamların tarixi və mədəniyyəti baxımından qiymətlidir.

Lakin bu meyarların özü də imkan vermir ki, bəşər mədəniyyətinin bütün gözəl abidələrini əhatə edə bilək - onların sayı lap çoxdur və bir, beş, on kitabda hamisindən bəhs etmək qeyri-mümkündür. Ona görə də bəzi şəyləri məhdudlaşdırmaq, əlavə meyarlara əl atmaq və başqa cür hərəkət etmək məcburiyyətində qaldıq. Nəticədə 1969-cu ildə “Nauka” nəşriyyatından çıxan kitabı “Digər 27 möcüzə” adlandırdıq.

Həmin kitabda dünyanın Asiyada yaranmış iyirmi yeddi möcüzəsi barədə hekayətlər toplanmışdı. Asiya daha qədim və öz əvan mədəniyyəti ilə dünya mədəniyyətinin gələcək inkişafına səbəb olmuş qitədir. Dünyanın bütün möcüzələrindən yazmaq çətindir - mövzu çox böyükdür. Amma Asiyanın abidələrini (əlbəttə, onların sayı 27 deyil, daha çoxdur) qısa da olsa, bir kitabda təsvir etmək mümkündür. Tarixin faciəli hadisələri ucbatından Asiyanın mədəniyyət abidələri

antik dünyasının abidələrinə nisbətən daha az məşhurdur, halbuki, Şərqə maraq gündən-günə artır və dünyanın taleyində Şərq ölkələrinin rolu neçə əsr bundan əvvəlki vaxtlara nisbətən bu gün daha böyükdür.

Bəzi hallarda bu və ya digər abidənin əhəmiyyəti məsələsində qəbul olunmuş ümumi baxışları əsas götürülmüşdür. Məsələn, Tac-Mahal, Borobudur və Anqkor barədə bu kitabda yazılıları buna misal göstərmək olar. Kitaba daxil olan və geniş oxucu kütłəsinə az məlum olan Paqan, Bəəlbək, Kanarak kimi abidələr də, şübhəsiz ki, “dünya əhəmiyyətli” möcüzələrdəndir. Keçmişin nədəsə bir-birinə bənzəyən iki yaxud bir neçə gözəl abidəsi barədə yazmaq lazımlı olanda yaranma tarixi və gələcək taleyini daha maraqlı hesab elədiyimi seçmişəm. Hansı gözəldir: Sigiriyanın yaxud Acantanın freskaları, Kançipuram məbədi, yoxsa Kanarak, Todaydan yaxud Kamakura? Zənnimcə, belə bir sual düzgün deyil. Çünkü bunların hamısı əvəzsizdir, lakin kütłəvi oxucu üçün nəzərdə tutulmuş bir kitabı izahlı kataloqa döndərməmək üçün çox şeyi qurban vermək lazımdır. Ona görə də çox vaxt subyektiv qənaətimizi əsas götürmişük və güman ki, kimsə bu qənaəti qeyri-düzgün hesab edəcək. Neynək, ayrı çarəmiz yoxdur.

Başqa bir cəhəti də qeyd edək: necə deyərlər, bəzi ölkələrin və rayonların bəxti götərib. Məsələn, Birmanın dörd abidəsi təsvir olunur, ancaq Tailanddan bircəsi də yoxdur. Hindistan və Sri Lankaya (Seylon) xüsusi fəsil ayrılib, Yaponiyanın isə təkcə bir abidəsindən bəhs olunur. Bu onunla əlaqədardır ki, mən uzun müddət Birmada yaşısamış və Yaponiya ilə Tailandın möcüzələrinə nisbətən Birmanın abidələri ilə daha yaxından tanışam. Tac-Mahalı, Çandraupta süqu-tunu və Fatehpursikrini görmüşəm, dəfələrlə Orta Asiyada olmuşam, Yaxın Şərqdə də həmçinin, di gəl ki, Cinlə yaxından tanış deyiləm. Əlbəttə, adam bildiyi şeylər haqqında yazsa, daha yaxşıdır. Lakin bu heç də o demək deyil ki, “möcüzə” səpgili mədəniyyət abidələri Yaponiyada azdır, yaxud Tailandda heç yoxdur.

“Digər 27 möcüzə” kitabı çıxandan bir neçə il sonra mənə məsləhət gördülər ki, bu mövzuya qayıdır, kitabı yenidən işləyim, əlavə-lər eləyim. Onda bir məsələ ortaya çıxdı: əvvəllər müəyyən olunmuş coğrafi çərçivədə qalım, yoxsa Asyanın hüdudlarından kənara çıxmış? Mənə elə gəldi ki, təsvir olunan regionu genişləndirmək, ümumiyyətlə, şərq anlayışı ilə bağlı olan və həm tarix, həm də mədəniyyət baxımından Asiya ilə əlaqədar vilayətləri həmin regiona daxil etmək da-ha doğrudur.

Belə hesab edirəm ki, Afrikanın mədəniyyət abidələrinin kita-
ba daxil edilməsi mövzu cəhətdən özünü doğrudur. Hələ onu demi-
rəm ki, bəşər sivilizasiyasının Şimali Afrika və Yaxın Şərqi mərkəz-
ləri nəinki bir-birinə yaxın olub, həm də bir-birinə müyyəyen təsir gös-
tərmişdir. Xalqların və ideyaların miqrasiyası, hərbi yürüş yolları,
dövlətlərin tez-tez dəyişən sərhədləri, Asiya və Afrikani əhatə edən
Şərqiñ saysız-hesabsız qarşılıqlı ticarət yolları haqqında tam təsəvvür
yaratmağa imkan verir. Cənub-Şərqi Asiyada hind məbədlərinin və
Hindistanda İran abidələrinin olması, Zimbabve xarabalıqlarında Çin
vazları qırıntılarının tapılması, yaxud Çindəki Afrika səfirliliklərinin işi
barədə sənədli hesabatlar buna sübutdur.

Deməli, bu kitab “Digər 27 möcüzə” kitabının yalnız təzə nəş-
ri deyil. Bu kitaba “Afrika” bölməsi əlavə olunmuş, digər bölmələrin
ayrı-ayrı fəsilləri yenidən işlənmiş, dəyişdirilmiş və hətta yeni fəsil-
lərlə əvəz olunmuşdur. Nəhayət, oxucular üçün məlumat xatirinə bir
daha giriş fəsli əlavə etməyi lazımlı bildim. Bu fəsil yeddi möcüzənin
orijinallığı haqqındadır. Onların əksəriyyəti Asiyada idi, özü də kitab-
da təsvir olunmuş möcüzələrlə bu və ya digər cəhətdən bağlıdır. Ey-
ni zamanda onu da qeyd edək ki, o möcüzələrdən bir neçəsinin yalnız
adi oxuculara məlumdur.

Mən bu kitabı yazanda təkcə idraki məqsədləri deyil, həm də
tarixi ədalət problemini nəzərə almışam.

Uzaq yaxud yaxın keçmişdə ərazilərində qəribə məbədlər,
heykəllər, fresklar yaradılmış Asiya və Afrika ölkələri bir-birinin ar-
dınca Avropa dövlətlərinin müstəmləkəsinə döndü. Özü də bu vəziyyət
on illərlə, əsrlərlə tə əsrimizin ortalarına kimi davam etdi. Avropa
müstəmləkəçilərinin ayağı dəyən yerlərdə bir sıra abidələrin, məsə-
lən, Kanarakda Qara paqodanın yaxud Dehlidə dəmir sütunun nə vaxt
və kim tərəfindən yaradılması unuduldu. Abidələrin yaranma tarixi
əfsanəyə döndü. Bu da əsassız gümanların meydana çıxmamasına geniş
imkan yaratdı.

Avropa tarixçilərinin və müstəmləkə məmurlarının mühakimə
tərzi çox sadə idi: biz avropalılar buna bənzər bir şey yaratmamışq, halbuki,
bu geridə qalmış xalqı çox asanlıqla özümüzə tabe etmişik,
deməli, bu xalq belə möcüzələr yaratmaq iqtidarında deyil. Bəs kim
yaradıb?

Məsələn, Birma zəbt ediləndən sonra bir əyalət kimi Britaniya

Hindistanına qatıldı, hətta Britaniya imperiyası tərkibindəki fərdi hüququnu belə itirdi və Birmanın qədim paytaxtı Paqanın məbədləri yekdilliklə hind məbədlərinin surəti hesab edildi, halbuki, bunun heç bir elmi əsası yoxdu. Zimbabvedəki nəhəng daş binaların afrikalılar tərəfindən yaradılmasına şübhə etdirilər. Elə o dəqiqə Süleyman padşah və finikiyalılar ortaya çıxdılar, guya Afrikanın cənubunda inşaat işləri aparanlar onlar olub. İfə heykəlləri real və gözəldi, heç şübhəsiz, yüksək mədəniyyət abidələri idi. Bəyan etdirilər ki, onların müəllifi qədim yunanlar yaxud atlantlardır.

Adama elə gəlir ki, hazırda arxeologiya, epiqrafika və tarix çox şeyi aydınlaşdırıb və “geri qalmış” birmalılar barədəki mühakimələr boş şeydir. Lakin bu o demək deyil ki, həqiqət zəfər çalışıb. Ötən illərin səhvvlərindən əlavə təzə bir təhlükə peydə olub. Özü də necə deyirlər, göydən düşüb.

Bizim zəmanəmizdə əfsanə həvəskarları cin-şeytan və cadugorliklə kifayətlənə bilmirlər. Bu günün mövhumatı qeyri-elmi libasa bürünür. Qadir gəlmələr barədə mülahizələr məhz belə yaranmışdır. Guya o adamlar qədim zamanlarda kosmosdan yerə gəliblər ki, nəsə tiksinlər. Beləliklə də, gəlmələrin müasir məddahları ötən əsrin müstəmləkə məmurlarına xas olan bir etiqadla Şərq sivilizasiyasını insafsızcasına talan edirlər. Onlar cürbəcür kitab və kinofilmlərlə sübut etməyə çalışırlar ki, Misir ehramları və Bəəlbək məbədlərini ucaltmaq, Dehlidəki sütunu dəmirdən tökmək və hətta Tassili freskalarını yaratmaq bizim əcdadlarımızın qüvvəsi xaricində olan şeydir. Belə mülahizələr ona görə iroli sürülür ki, bu və ya digər məbədin yaxud abidənin necə və nə vaxt tikildiyini həqiqətən çox adam bilmir. Özünüz fikir verin: gəlmələrdən ağızdolusu danışanların heç ağlına da gəlmir ki, Eyfel qülləsi, yaxud Moskva Kremlinin tikintisini onların adına çıxınlardır. Halbuki, Fransa, yaxud Rusiya tarixi ilə tanış olmayan bir adamı, tutaq ki, indoneziyalı bəlkə də bu fikrə inandırmaq olardı.

Mən tam əminəm ki, bugünkü “obivatel”ə nə qədər qeyri-inandırıcı görünən də, yerdəki bütün möcüzələri kənardan heç bir kömək olmadan insanlar özləri yaradıblar. Ona görə də sübut etməyə çalışmışam ki, varlığı xəyalı qüvvələrlə bağlanan möcüzələrin hamısı Tac-Mahal, yaxud Xivənin hər hansı bir minarəsi kimi real, həyatı faktıdır.

Nəhayət, onu da deyim ki, kitabdakı “möcüze” anlayışı qədim vaxtlardakı kimi çox geniş şərh edilir (xüsusən İsgəndəriyyə kimtab-

xanası kimi “apokrifik” möcüzələrdən söhbət gedirsə). Möcüzə deyəndə çox şey nəzərdə tutulur - bütöv şəhərlərdən tutmuş Türkiyədəki Horemeyə qədər. Elə möcüzə var ki, bir neçə min kilometr uzunluğuundadır - Böyük Çin səddi. Elə möcüzə var ki, onlarca kvadratmetr sahəni tutur - Bisütun kitabəsi, yaxud Sigiriya freskaları. Elə möcüzə də var ki, əllə götürmək olur - İfe heykəlləri. Axı bu kitabı yazmaqdə məqsədimiz odur ki, Şərqiñ əlvan və zəngin mədəniyyəti haqqında və bu mədəniyyətin bəşər tarixindəki misilsiz əhəmiyyəti haqqında təsəvvür yaradılsın.

Uzun ömürlü “yeddi möcüzə” anlayışı yarananda (eramızdan əvvəl III əsr) o möcüzələrin hamısı mövcuddu, çoxuna zamanın və insanını əli hələ toxunmamışdı, ən başlıcası isə, onlarla tanış olmaq asandı. Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasından və ellinizmdən sonra Aralıq dənizinin antik dünyasında daha six və əlverişli əlaqə yarandı. Artıq indi hər hansı bir fədakar səyyah ən çoxu bir neçə ay müddətində bu yeddi möcüzənin yeddisi ilə də tanış ola bilərdi - xoşbəxtlikdən o möcüzələrin heç biri (Babildən savayı) dənizdən uzaq deyildi. Əslində elə Babilistandan da çoxlu ticarət yolu keçirdi.

Bir müddətdən sonra möcüzələr bir-bir yox olmağa başladı. Artıq romalı səyyah onların yeddisini görə bilməzdi. Bizim dövrümüzzdə isə yalnız bircəsi, qəribə olsa da, ən qədimi - Misir ehramları qalmışdır.

MİSİR EHRAMLARI

Misir ehramları Yer üzünün ən məşhur tikilisidir. Daha bundan şöhrətlisi yoxdur. Özü də bu ehramlar möcüzələrin ən qədimidir, Misirin dördüncü sülaləsinin fironlarından olan Xeops (Hefre) nəhəng sərdabələri təxminən beş min il bundan əvvəl ucaldılmışdır və nə zamanın özü, nə də qəsbkarlar onlara xətər toxundura bilməmişdir. Həmin abidələrdən sonra Misir dövləti az qala üç min il mövcud olmuşdur: neçə firon, neçə şah taxta çıxmış, lakin Misir sivilizasiyasının başlangıcında ucaldılmış ehramlar məmələkətin, həm də bütün dünyadan ən möhtəşəm abidəsi kimi qalmışdır. Biz bu gün deyəndə ki, Xeops ehramı 1889-cu ildə dünyadan ən uca tikilisi adını itirmiş və bu adı Eyfel qülləsinə vermişdir, bununla biz tikililərin ölçüsüzlük anlayışını ölü rəqəmlərin mücərrədliyi ilə ört-basdır etmiş oluruq. Yüksəklilik ehramın yalnız bir səciyyəvi cəhətidir. 137 metrlik bu nəhəng tikili (qabaq 147 metr hündürlükdə olub, ancaq sonralar ehramın zirvəsi uçulub-tökülüb) hər biri iki tondan ağır olan və səliqə ilə yonulmuş 2300000 əhəngdaşı parçasından tikilmişdir. Əslində heç bir mexanizm olmadan, yalnız paz və ağır çəkicilərlə Nilin qarşı sahilindəki karxanalarda kəsilən bu qaya parçaları elə orda da yonulmuş, sonra papirus kəndirlərlə çaydan keçirilmiş, tikinti meydançasına götürilmiş və ehramla yanaşı salınan maili təpə ilə yuxarı qaldırılmışdır. Herodot yazır ki, bu ehramı iyirmi ilə tikmişlər və orada cyni zamanda yüz min adam işləmişdir və bu yüz min adam hər üç aydan bir dəyişilmişdir; bu üç ayda o adamlardan nə qədər sağ qalmışdır - bunu ancaq fironların mirzələri bilirdi, ehram bir adamın sərdabəsinə dönənə kim qurban gedən insanların sayı bizə məlum deyildir. Firon özü ilə bərabər on minlərlə, bəlkə də yüz minlərlə təbəəsi ni də o dünyaya aparmışdır. Lakin bir şey dəqiq məlumdur ki, xalqın bu iyirmi illik qəhrəmanlığının, zənnimcə, mənasız, fəqət, nəhəng qəhrəmanlığının misirlilərdən və qonşu ölkələrdən götürilmiş qullardan savayı, heç kimə dəxli yoxdur. Tikintinin hər mərhələsi rəssamlar tərəfindən təsvir olunmuşdur və bunu dövrümüzün arxeoloqları təsdiq etmişlər. Lazım gəlsə, inşaatçıların bütün hərəkətlərini dəqiq yamsılayıb, həmin ehramı yenidən tikmək olarmış: karxanalarda daşları çıxarıb aparmaq üçün istifadə olunan papirus kəndirlər və daşyananların alətləri tapılmışdır.

Biz Misir ehramlarını bir fakt hesab edib, onların yaranması bərədə düşünmürük. Bu ehramların yaranmasını iqtisadi baxımdan belə izah edə bilərik: izafî qüvvə vardı, cəmiyyətin rəhbərləri belə hesab edirdilər ki, bu qüvvədən dünyəvi və ilahi hakimiyyəti şöhrətləndirmək üçün istifadə etmək daha yaxşıdır. Bu ehramların yaranmasını psixoloji baxımdan isə belə izah edə bilərik: canlı allah olan fironun əbədi rahatlıq yeri insan təxəyyülünə qətiyyən siğışmamaları idi. Nə üçün məhz ehram tikildi? Nə üçün fironun daş tabutu iri bir almanın içindəki xırıq qurdu kimi məhz nəhəng bir sərdabəyə qoyulmalı idi? Axı kimsə bu ehramı düşünməli, əsaslandırmalı və yaratmalı idi - məngər fironu bu işə sövq edən digər planetlərdən gələnlər olub?

Bəşər tarixində adı qeyd olunmuş ilk dəhinin hətta zahiri əlamətləri də məlumdur. Hələ sağ ikən onun dahiliyini etiraf etmiş və ölümündən sonra min illər boyu xatirosını yad etmişlər. Bir halda ki, belədir, onda biz də onun adını çəkək - İmhotep. Bu adam Leonardo da Vinçinin çox layiqli sələfi olmuşdur.

İmhotep istedədi və sənətinə görə hərtərəfli, əvəzsiz dahi olmuşdur. O, üçüncü sülalənin (təxminən eramızdan üç min il əvvəl) banisi Coserin müasiri idi. Həmin vaxtacan ilk sülalənin hakimiyyətindən dörd əsr əvvəl birləşdirilmiş Misirdə demək olar ki, daş bina inşa edilməmişdi. Yaşayış evləri ağacdən, qamışdan, yaxud torpaqdan, saraylar və mastabalar isə (kibrət qutusu şəklində olan matəm binaları) çiy kərpicdən, bəzən də bişmiş kərpicdən tikildi.

Coser də bir firon kimi hərəkət edib, hələ sağ ikən özü üçün sərdabə tikidirməyə başladı. Əməlli-başlı bina olan bu mastabin bəzi hissələri indi də durur. Sərdabə tikilsə də, nəzərdə tutulmuş məqsəd üçün istifadə olunmadı.

İmhotep Coserdən kiçik idi və təxminən onun şahlığının ortalarında məshhurlaşmışdı (o da məlumdur ki, Coser çox ömür sürmüş və səksən il hakimiyyətdə olmuşdur). Memar fironla tanış olanda isə mastabın tikintisi başa çatmaq üzrə idi. Beləliklə, firon əski sərdabə fikrindən əl çəkir və hər şeyi təzədən başlayır - İmhotepin kəşfi olan birinci və əsl ehramı tikir. Özü də daşdan.

Ehramın forması belə idi: ənənəvi, lakin görünməmiş ölçüdə olan mastabın üstündə daha bir mastab tikilir, ancaq ikinci mastabın ölçüsü birincidən kiçikdir. Beləliklə, bir-birindən kiçik altı mastab ucaldırır - bununla da yetmiş metrlik hündürlükdə olan mərtəbəli ehram ideyası həyata keçmiş olur.

İmhotepin tikinti sahəsindəki ikinci kəşfi də Coser ehramı ilə əlaqədardır. İlk dəfə olaraq fironun sərdabəsi ətrafında məbəd kompleksi yaradılmışdır. Bu kompleks də daşdan tikilmişdi. Ancaq İmhotep ağaç memarlığından biryolluq imtina etməmişdi: bu binaların sütunları, damı, karnız və divarları Misir memarlığının ənənəvi ağaç və körpic formalarının bütün quruluş və naxış detallarının eynən təkrarı idi. Daha bir neçə yüz il keçəndən sonra daş tikintidə hökmran mövqe tutdu və beləliklə də, yeni formalar meydana çıxdı.

İmhotepin dahiliyi təkcə tikinti ilə məhdudlaşmamışdı. O, qədim dövrün bir sıra məşhur adamları kimi, həm də din xadimi idi və nəsillərin yaddaşında böyük kahin və sehrbaz kimi qaldı, daha dəqiq desək, o alimdi, çünki elmin ilk şəfəqləri labüb olaraq sehrbazlıqla əlaqədardı. İmhotep həm də yazıçı idi. Onun "Zərbi-məsəllər" i qədim Misir ədəbiyyatının yaranışı deməkdir və folklorda hifz olunmuşdur. İmhotepin yazılılıq taleyi maraqlıdır. O, ölümündən sonra mirzələrin himayəçisi olan allaha döndü. Mirzələr yazı yazmazdan əvvəl qabdan yerə su tökürlər və bunu özlərinin himayəçi allahı üçün qansız qurban hesab edirdilər. İmhotep hətta ikinci dəfə allah sayıldı - iki min beş yüz ildən sonra bir də yada düşdü; bu dəfə qədim yunanlar ona tibb allahı kimi sitayış edirdilər. İmhotep, görünür, dünyanın ilk alimidir ki, heykəli qoyulmuşdu. Həmin heykəlin qırıntıları fironun matəm məbədində tapılmışdır. Bu, bir daha sübut edir ki, həqiqi dahi hələ öz sağlığında hörmət qazanır. Hazırda dünyanın elə bir iri müze-yi yoxdur ki, İmhotepin tunc, yaxud daş heykəli orada olmasın. Memfisdə isə onun şərəfinə məbəd tikilmişdi.

Babilinq asma bağları yaşça ehramlardan cavandır. Bu bağlar salınanda artıq "Odisseya" mövcuddu və yunan şəhərləri ucaldılırdı. Bununla belə, asma bağlar yunan dünyasına nisbətən daha çox qədim Misir dünyasına yaxındır. Asma bağlar qədim Misirin müasiri və rəqibi olan Assuriya-Babilistan dövlətinin qürubu deməkdir. Ehramlar hamidan uzunömürlü çıxdı və günü bu gün də salamatdır, asma bağlar isə çox davam göturmədi və möhtəşəm, lakin gildən düzəldilmiş zəif bir nəhəngi xatırladı. Babilin özü ilə birlikdə məhv oldu. Babil qənd şəhəri, qədim dünyanın qarqızı idi...

Babilin qürub çağrı artıq başlanmışdı. Bu şəhər böyük bir məməkötün paytaxtı rolunu itirdi və İran qəsbkarları onu öz satraplıqlarından birinin mərkəzinə döndərdilər. Belə bir vaxtda Makedoniyalı İş-

gəndərin qoşunu şəhərə daxil oldu. O İsgəndər ki, dünya möcüzələrindən bircəsini də yaratmış olmasa da, bütün Şərqi silkələmiş, qədim dünyanın möhtəşəm abidələrinin taleyinə, onların yaradılmasına, ya-xud məhv edilməsinə bu və ya başqa dərəcədə təsir etmişdir.

Eramızdan əvvəl 331-ci ildə Babilin sakinləri makedoniyalıların yanına elçi göndərdilər ki, onlar Babilə davasız-şavasız daxil ol-sunlar. Tənəzzül keçirsə də, hələ də dünyanın nəhəng şəhərlərindən biri olan Babilin sərvəti və əzəməti İsgəndəri heyran qoydu və o, bu şəhərdə ləngiməli oldu. Babilistanda İsgəndəri bir xilaaskar kimi qarşıladılar. Qarşıda isə bir dünya vardi və o dünya zəbt olunmalı idi.

Heç on il də keçmədi ki, taleyin üzü döndü. Şərqiñ hökmədarı son səkkiz ilin keşməkeşlərindən yorulub əzab çəksə də, öz planlarını uğurla yerinə yetirmək həvəsilə Babilistana qayıtdı. O, artıq Misiri zəbt etməyə və Karfageni, İtaliyanı, İspaniyani özünə tabe etmək məqsədilə Qərbə yürüş etməyə, daha doğrusu, bütün dünyani tutma-ğə hazırlıdı. Lakin yürüş hazırlığının qızığın çağında naxoşladı. İsgəndər bir neçə gün xəstəliklə əlbəyaxa oldu, sərkərdələrlə məsləhətləşdi, donanmanı yürüşə hazırladı. Şəhərdə bərk bürkü və tozanaq var-dı. Qızmar yay günəş tutqun havadan keçib, çıxmərtəbəli binaların sarımtıl divarlarını yanar ocağa döndərmişdi. Həmişə hay-küylü olan bazarda sakitlikdi. O bazar ki, görünməmiş mallarla - döyüşülərin Hindistan sərhədlərindən götirdikləri ucuz qullar və qiymətli şeylərlə dolu idi, adam əlindən tərpənmək olmazdı, ağız deyəni qulaq eşit-məzdi, özü də o satılan şeylərin hamısı asanca ələ keçirilən, asanca da əldən çıxan qənimətlərdi. Bürkü və toz hətta sarayın qalın divarlarından keçirdi və İsgəndər nəfəs ala bilmirdi - neçə ildən bəri idi ki, öz şərq torpaqlarının bürküsnə heç cür alışa bilmirdi. O, ölümənən ona görə qorxmurdur ki, qarşısında əsirdi - döyüşlərdə dəfələrlə ölümlə üz-üzə gəlmış və başqalarının ölümünü də çox görmüşdü. Lakin on il əvvəl onun üçün aydın və hətta mümkün ola bilən ölüm indi onun ki-mi canlı allah üçün ağlaşımaz bir şeydi. İsgəndər burada, bu tozlu-bürkülü yad şəhərdə, Makedoniyanın kölgəli palid meşələrindən bir belə uzaqda həyatını başa vurmamış ölmək istəmirdi. Axi bir halda ki, dünya beləcə dinməz-söyləməz onun atının ayaqları altında döşənib-sə, onda o dünyanın ikinci hissəsi də birinci hissəsi ilə birləşdirilməlidir. Yox, o, Qərbi görməmiş və onu özünə tabe etməmiş ölü bilməz.

Hökmdarın vəziyyəti tamam pisləşəndə Babilin yeganə bir gu-

şəsi yadına düdü. Bu guşədə onun halı yaxşılaşmalı idi, çünkü o, məhz orada ilq günəş şəfəqinə, çay şırıltısına, ot-ələf və meşə ərinə bürünmiş Makedoniyanın nəfəsini hiss etmişdi və hiss edən kimi də təcəcübənlənmişdi. Hələ böyük, hələ canlı insan olan İsgəndər ölməzliyə gedən yolu sonuncu dayanacağında əmr etdi ki, onu asma bağlar-aparsınlar...

Bu bağları yaradan Navuxodonosor öz müstəbid şıltaqlığına əməl etmişdi, çünkü müstəbidlərin də hamiya qarşı olmasa da, ayrı-ayrı adamlara qarşı nəcib hərəkəti olur. Navuxodonosor Midiya şahının qızı olan cavan arvadını sevirdi. Onun arvadı da İsgəndər kimi yaşıllıqdan məhrum, toz-torpaqlı Babildə təmiz hava və yarpaq xışıltısına həsrət qalmışdı. Babilistan şahı öz paytaxtını Midyanın yaşıl təpələrinə köçürmədi, ancaq adı adamların görə bilmədiyi bir işi gördü. O, həmin o təpələrin ətrini buraya, qədim vadinin mərkəzinə gətirdi.

Məlikənin sığınacağı olan bu bağların salınması üçün qədim şahlığın bütün qüvvələri, inşaatçıları və riyaziyyatçılarının bütün təcrübəsi istifadə olundu. Babilistan bütün dünyaya göstərdi ki, ilk dəfə olaraq məhəbbət abidəsi yarada bilər. Bundan sonra məlikənin adı nəsillərin yaddaşında ayrı bir asuri hökmədar qadının adı ilə qarşıq salındı və bağlar "Semiramida bağları" adı ilə məşhurlaşdı. Bəlkə də bu, böyük əməli böyük adamların adı ilə bağlayan insan yaddaşının qısqanlığı idi. Məlikə özünün adını daşıyan bu qəsrdə heç vaxt yaşamamışdır, özü də ikinci ərini və uşaqlarını sevən bu namuslu qadın bədbəxt məşuqları qayadan atmaq fikrində olmamışdır. Lakin faciə böyük adamların adı ilə bağlı olmalıdır, yoxsa o faciənin dramatizmi olmaz.

Babilistan inşaatçılarının saldığı bağlar dörd yarusdan ibarətdi. Yarusların tağları iyirmi beş metr hündürlükdə olan sütunlara söykənmişdi. Yarusların meydancalarına yastı daşlar düzülmüşdü, asfalt qatışıklı, qurğuşun təbəqəli bir qat qamış döşənmişdi ki, su aşağı yarusa keçməsin. Bütün bunlardan sonra torpaq qatı gəlirdi və bu torpaq o qədər idi ki, orada iri ağaclar bitə bilsin. Yaruslar pillə-pillə qalxır, əl-van daşlarından hörülülmüş əydəmlı pilləkənlərlə bir-birilə birləşirdi.

Hələ tikinti başa çatmamışdı, hələ enli, hamar kərpiclərin birişildiyi kürələr tümtülənirdi, hələ saysız-hesabsız araba karvanları Fəratın aşağı axarlarından münbit lilli torpaq daşımıqda idi, ancaq şimaldan nadir bitki və kol toxumu, ağaç tingləri artıq gətirilmişdi. Qışda

hava sərirləşəndə öküz arabaları qoşuldu və səliqə ilə nəmli həsirlərə bükülmüş iri ağaclar şəhərə götirildi.

Navuxodonosor öz məhəbbətini sübuta yetirdi. Babilin yüz metr hündürlüyündə olan divarların üzərində (o qədər genişdi ki, orada iri cəng arabası hərəkət edə bilərdi) yaşıł ağaclar qalxdı. Yuxarı yarusda kölgədə oturub, su şırnaqlarının səsinə qulaq asan məlikə (qullar gecə-gündüz Fəratdan su çökirdilər) dörd tərəfə nəzər yetirir, öz məmləkətinin ucsuz-bucaqsız səhralarını gördü. Bu cür bağlı olan məlikə xoşbəxtdim!

İsgəndər xoşbəxt deyildi. O, xəstəliklə amansız mübarizədəydi. İsgəndər öz qoşununu irəli aparmalıydı. Apara bilmədi, öldü. Ancaq, ola bilsin, ölüm ayağında yoldaşları ağacların kölgəsi altında onun yatağı yanından keçəndə ona elə gəlib ki, nəhayət, öz Makedoniyasına qayıtmışdır.

İsgəndər olən kimi lovğa sərkərdələri tərəfindən talan olunmuş imperiyası əlüstü dağıldı. Babil bir daha dünyanın paytaxtı ola bilmədi. Zəiflədi, tədricən söndü. Daşqın Navuxodonosor sarayını dağdı. Tələsik salınmış bağların kərpicləri yaxşı bişmədiyi üçün davam göturmədi, uca sütunlar yixıldı, meydançalar və pilləkənlər uçulub töküldü. Əlbəttə, ağaclar və ekzotik çiçəklər çoxdan tələf olmuşdu: daha kim vardı ki, gecə-gündüz Fəratdan su çəksin.

İndi bələdçilər Babildə kərpic və kaşı qırıntıları ilə dolu olan qonur gilli təpələrdən biniri nişan verib, Semiramida bağlarının adını çəkirlər.

EFESLİ ARTEMİDA MƏBƏDİ

Efesli Artemida məbədi çoxdandır ki, qarışiq salınmışdır, Ona görə də adam məəttəl qalır ki, o məbədlərdən hansı birisi barədə yazsın: axırincısı, yoxsa ondan əvvəlki barədə? Xeyli vaxtdır ki, dünyanın bu möcüzəsi haqqında yazan müəlliflər dəqiq bilmirlər ki, Herostrat nəyi yandırıb və Hersifron nəyi tikib. Görünür, elə bu səbəbdən də, qısa da olsa, iki məbəd, iki memar və bir cinayətkar haqqında yazmaq laazımdır. Bu hadisə faciəli hadisədir, bilmək olmur ki, qalib gələn nədir: şər, yoxsa xeyir.

Efes İoniyada ən iri yunan şəhərlərindən biri idi. Yunan dünyasının ən inkişaf etmiş və zəngin vilayəti idi. Şərqi mədəniyyəti burada geniş intişar tapmışdı. Qara dənizə və Afrika sahillərinə yollanan ən cəsur dənizçilər və kolonistlər məhz Kiçik Asiya şəhərlərindən çıxmışdı. İoniyanın varlı polisləri tikinti işinə çox fikir verirdilər. Antik dünyasında hamı bildirdi ki, Samosda Hera məbədi var, Milet yaxınlığındakı Didimdə Apollon məbədi var, Efesdə Artemida məbədi var...

Bu sonuncu məbəd bir neçə dəfə tikilmişdir. Əvvəlki ağaç binalar xarab olur, yanır, yaxud da bu yerlərdə tez-tez baş verən zəlzələlərdən məhv olurdu. Ona görə də eramızdan əvvəl VI əsrin ortalarında qərara alındı ki, vəsaitə və vaxta qənaət etmədən himayəçi allah üçün gözəl bir ev tikilsin. Özü də qonşu şəhərlər və dövlətlər söz vermişdilər ki, belə bir mühüm işdə iştirak edəcəklər. Üstündən bir neçə əsr keçəndən sonra Plini həmin məbədi təsvir edərək yazdı: "... onu yüz iyirmi yeddi sütun dövrələyir, hər biri də bir şah tərəfindən bağışlanmışdır". Mahalda Efesə ehtiram bəsləyən bir belə şahın olması şübhə doğurur, ancaq çox güman ki, tikintidə Efesin qonşuları iştirak etmişlər. Hər halda ən varlı müstəbid olan Lidiya şahı Kriz həmin tikintiyə xeyli kömək etmişdir.

Memar, rəssam və heykəltəraş sarıdan çətinlik olmadı. Məşhur Hersifronun layihəsi daha yaxşı hesab olundu. Hersifron təklif etdi ki, məbəd mərmərdən tikilsin, özü də nadir hallarda tətbiq olunan İoniya dipteri prinsipi əsasında, yəni məbəd iki sıra mərmər sütunlarla dövrələnsin.

Efesdəki əvvəlki tikintilərin acı təcrübəsi memarı məcbur etmişdi ki, məbədinin uzunmürlü olması üçün dərindən fikirləssin. Qə-

rar çox cürətli və qeyri-standart idi: məbədi çay sahilindəki bataqlıqda tikmək. Hersifron belə hesab edirdi ki, gələcəkdə zəlzələ baş verəsə, bataqlığın yumşaq torpağı amortizator rolunu oynayacaq. Mərmərdən tikiləcək nəhəng bina ağırlıq edib yatmasın deyə dərin özül qazıldı və həmin özülə ağaç kömürü və yun qatışığından ibarət bir necə metr qalınlığında bir yastıq qoyuldu. Bu yastıq həqiqətən də məbədə uzun ömür bağışladı. Ancaq bu məbədə yox, ayrısına...

Ehtimal ki, məbədin tikintisi başdan-başa tapmaca olmuşdur. Bu barədə antik mənbələrdə məlumat da var. Mürəkkəb mühəndis hesablamaları aparmaq lazımdı ki, qeyri-ortodoksal özülün möhkəmliyinə əmin olasan. Bir məsələ də öz həllini gözləyirdi: çoxtonlu sütunları bataqlıqda necə aparasan? İnşaatçılar arabaları necə qoşurdularsa, xeyri yoxdu, arabalar yükün ağırlığından palçığa batıb qalırıdı. Hersifron məsələnin sadə həllini dahiyanə surətdə tapdı. Sütunların başına dəmir millər keçirildi və millərə ağaç oymaqlar geyindirildi, oymaqlardan başlanan dişlə boyundurağan uzadıldı. Beləliklə, sütunlar vərdənəyə, çarxa döndü və onlarca öküzün dardlığı qoşqu arxasında asanca diyirlənməyə başladı.

Böyük Hersifronun işi çətinə düşəndə Artemida onun dadına çatdı. Axi Artemidanın bu işdə mənafeyi vardı. Hersifron nə qədər əl-ləşdisə, astananın daş tırını yerinə qoya bilmədi. Memarın səbri tükkəndi və bərk əsəbləşdi. Necə ildi ki, zəhmət çökirdi, insafsız podratçılarla, şəhərin ataları ilə, turist dəstələri ilə və paxıl həmkarları ilə mübarizə aparırdı. Hersifron belə hesab elədi ki, bu tir məsələsi onun səbir kasasını daşdırın son damlaşdır və intihar etməyi qərara aldı. Artemida tacili tədbir görməli oldu: səhər tezdən şəhər əhli qaça-qaça gəlib, “iş icraçısı otağında” qapını içəridən bağlayan memarı qışqıraqışqıra xəbər verdilər ki, gecə tir özü öz yerinə düşüb.

Hersifron məbəd başa çatana qədər yaşamadı. Onun vaxtsız ölümündən sonra baş memar vəzifəsi oğlu Metagenə keçdi. Metagen də vəfat etdi, məbədi Peonit və Demetri tikib qurtardılar. Beləliklə, təxminən eramızdan əvvəl 450-ci ildə məbəd hazır oldu.

Ancaq biz bilmirik ki, o məbəd necə bəzədilmişdi, orada nə kim mi heykəllər, freskalar və şəkillər vardı. Artemidanın öz heykəli necə idi. Özü də yaxşısı budur ki, məbədin bəzəyini, sütunlarında gözəl heykəltərəş Skopasin vurduğu oyma naxışlarını, Artemida heykəlini və sair detallarını təfsilati ilə təsvir edən müəlliflərin sözünə inanma-

yaq. Çünkü bunların heç birinin haqqında danişdiğimiz məbədi dəxli yoxdur. Hersifron və onun ardıcillacıları nə qədər zəhmət çəkmişdilərsə, hamısını Herostrat məhv etdi.

Herostrat əhvalatı planetimizin tarixində baş vermiş ən ibrətli və fəciəli hadisələrdən biridir. Heç nə ilə diqqəti cəlb etməyən bir adam cinayət işlətməklə ölməzlik qazanmaq fikrinə düşdü. Bu cinayətin tayı-bərabəri yoxdu (hər halda nəzərə almaq lazımdır ki, Herostrata nə ordu, nə kahinlər, nə də cəlladlar kömək etmişdir). O, məhz şan-şöhrət, ölməzlik xatırınə heç yüz illik tarixi olmayan Arte-mida məbədini yandırdı. Bu hadisə eramızdan əvvəl 356-ci ildə oldu.

Məbəddə işlənmiş ağac məmulatını gün yaxşıca qurutmuşdu, zirzəmilərində çoxlu taxıl ehtiyatı vardı, məbədə gotirilmiş nəzir-ni-yaz, şəkillər və kahinlərin pal-paltarı da orada idi. Bütün bunların hamısı od tutub şölələndi, közə dönmüş sütunlar bir-birinin ardına yığıldı. Məbəd öz ömrünü başa vurdu.

Herostratin həmvətonları qarşısında çətin bir problem durmuşdu: yaramaza nə kimi dəhşətli cəza versinlər ki, bir də belə qələt elə-yən olmasın?

Güman ki, efeslilər zəngin təxəyyülli adamlar olmasaydı, aralarındaki filosoflar və şairlər bu problem üzərində baş sindirib, gələcək nəsillər qarşısındı məsuliyyət daşımasaydı, onda Herostrati edam edər və bununla da məsələ bitmiş olardı. Obivatellər də bir neçə il bu məsələni xatırlayıb deyərdilər: “Bir dəli-divanəvardı, gözəl məbədimizi yandırdı... dayan, görüm, adı nə idi... huşum qalib ki, Zevs dadima çatsın...” Elə biz özümüz də Herostrati unutmuş olardıq.

Lakin efeslilər bir zərbə ilə Herostratin arzusunu puç eləmək qərarına gəldilər və bununla da müdhiş bir səhvə yol verdilər. Onlar qərara aldılar ki, Herostrat unudulsun. Onun adı heç yerdə və heç vaxt çökilməsin - ölməz şöhrət xəyalına düşmüş adamin ən böyük cəzası onu unutmaqdır.

Müdrik efeslilərə allahların gülməyi tutdu. Bütün İonyada, El-ladada, Misirdə, İranda - hər yerdə adamlar bir-birinə deyirdilər: “Bilirsinizmi, o Efesdəki məbədi yandırana nə qəribə cəza veriblər? Onu indi ömürlük unudacaqlar. Heç kim adını bilməyəcək. Adı nə oldu onun? Herostrat? Hə, biz o Herostratdı-nədi, onun adını mütləq unudacağıq”.

Məlum məsələdir ki, unutmadılar.

Və efeslilər bu qərara göldilər ki, məbədi yenidən tiksinlər. İkinci məbədi memar Heyrokrat tikdi. Heyrokrat məşhur yalançı idi. Ellin dünyasının nümunəvi şəhəri olan İsgəndəriyyənin planlaşdırılmasını onun adına çıxırlar. Bundan başqa, belə bir fikir vardı ki, Afon dağı yonulsun və İsgəndərin heykəlinə döndərilsin və o heykəlin əlində tutacağı səhəngdən çay axısın. Bu fikri də Heyrokratın adı ilə bağlayırlar.

Əlbəttə, bu dəfə məbədin tikintisi cəmi bir neçə il çəkdi. Ancaq bu da çoxdan bu dünyadan köçmüş Hersifronun xidməti idi. Cünki texniki çətinliklər aradan qaldırılmışdı. Yol keçilmiş yoldu. Əvvəl-lər görülmüş işi təzədən görmək lazımdı, vəssalam. Belə də etdilər. Ancaq əvvəlkindən daha böyük miqyasda iş görüldürdü. Təzə məbədin uzunluğu 109 metr, eni isə 50 metr idi. İki sıra ilə düzülmüş 127 ədəd iyirmi metrlik sütun məbədi dövrələyirdi. Sütunların bir hissəsi oyma naxışlı idi və üstündəki barelyeflər məşhur heykəltəraş Skopasa məxsusdu...

Bu məbəd dünyanın möcüzəsi hesab olundu. Halbuki, Hersifronun tikdiyi birinci məbədin bu ada layiq görülməsi, bəlkə də, daha doğru olardı.

Məbədin bərpası və sonrakı illərin hadisələri bütün antik dünyasında dedi-qoduya, şayiə və qeybətə səbəb oldu. Efeslilərin dostları və düşmənləri meydançalarda söz güləşdirirdilər...

Strabon yazır: "Hierostrat adlı birisi məbədi yandırandan sonra vətəndaşlar təzəsini, daha gözəlini tikdilər. Bu məqsədlə qadınların bəzək şeylərini yiğdılarsı, şəxsi əmlaklarını qurban verdilər, əvvəlki məbədin sütunlarını satdılar". Strabonun məlumatı xeyirxah məqsəd daşıyır. Artemidorun məlumatında isə tavromenli Timeyin sözləri misal götirilir: "Farsların efeslilərdə amanatıvardı və efeslilər həmin vəsaitlə məbədi tikib qurtardılar". Və elə o dəqiqə Artemidov bu fikri qəzəblə rədd edir: "O zaman onların heç bir pul amanatı-zadı yoxdu! Lap olsayıda da, məbəd yananda o da yanardı. Axı yanğından sonra məbədin damı məhv olmuşdu, açıq havada kim öz pulunu saxlayardı?"

Bu hadisələrin qızığın çağında Makedoniyalı İsgəndər Efesə gəldi. O, həmişə özünü vaxtında yetirordi. Tikintini gözdən keçirdi, ibadətgaha öz ehtiramını bildirmək və bununla da siyasi nüfuzunu artırmaq məqsədilə əlüstü bütün xərcləri öz boynuna götürdü və şortını

dedi: ithaf yazısında onun adı yazılsın. İncə bir vəziyyət yaranmışdı. Dalında polad cərgəli falanqlar dayanmış bir adamın xeyirxahlığından necə imtina edəsən? Xalqın qız-gəlini də ki, zinyətsiz qalmış, gümüş qablar qonşulara satılmışdı... Güman ki, şəhərdə çağırılan gizli iclaslarda bu məsələ qızğın müzakirə olundu: makedoniyalı nə qədər yaxşı adam olsa da, şəhərin namusu məsələsi daha vacibdir.

Şan-şöhnətlə Efesdə çox bic bir adam tapıldı:

- İsgəndər, - dedi, - allah allahlara məbəd ucalda bilməz.

Sərkərdə gülümsündü, ciyinini atıb belə cavab verdi:

- Özünü bilərsiniz.

Məbədin içorisini bəzəyən gözəl heykəllərin müəllifi Praksitel və Skopas idi. Şəkillər daha əla idi.

Biz yunan antik incəsənəti deyəndə ilk növbədə heykəltəraşlıq, sonra memarlıq gözümüzün önündə canlanır. Ancaq bir neçə freska nəzərə alınmazsa, yunan rəssamlığından demək olar ki, xəbərimiz yoxdur. Halbuki, rəssamlıq olmuş, özü də geniş yayılmış, müasirlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir və əgər səriştəsi heç bir şübhə doğurmayan sənət bilicilərinin rəyinə inansaq, rəssamlıq çox vaxt heykəltəraşlığı üstələmişdir. Belə güman etmək olar ki, dövrümüzəcən gəlib çıxmayan Ellada və İoniya rəssamlığı dünya incəsənətinin ən böyük və acı itkilərindən biridir.

Efslilər İsgəndərin könlünü almaq üçün rəssam Apellesə sifariş verirlər ki, məbəddə qoyulmaqdan ötrü onun şəklini çəksin. Rəssam da çəkdi: sərkərdə Zevs kimi əlində şimşek tutmuşdu. Sifarişçilər gəlib şəkli istəyəndə heyran qaldılar. Şəkil son dərəcə kamil bir sənət əsəriydi, iki göz istəyirdi ki, tamaşaşına dursun (adama elə gəlirdi ki, şimşek tutmuş əl bu dəqiqə şəkildən kənara çıxacaq). Müəllifə iyirmi beş qızıl talant verdilər. O vaxtdan bəri - iyirmi üç əsrдə bir əsərinə bu qədər qonorar almaq hələ heç bir rəssama qismət olmayıb.

Məbəddə digər şəkillər də vardi. Birində ağlı itirmiş Odissey öküzlə atı arabaya qoşur, birində xəyala dalmış kişi, bir ayrısında isə qılıncını qımina qoyan döyüşü təsvir olunurdu. Ayrı şəkillər də çoxdu...

Memarların məbədi bataqlıqda tikməklə əlaqədar hesablamları çok dəqiq olmuş. Məbəd daha beş yüz il davam gətirdi. Romalılar onu yüksək qiymətləndirir, bahalı hədiyyələr verməklə onun şöhrət və sərvətini daha da artırırlar. Məlumdur ki, Sibi Salyutarı Roma impe riyasındpa Diana adı ilə məşhur olan bu məbədə çoxlu qızıl və gümüş

heykəllər bağışlamışdır. Şanlı bayramlarda həmin heykəlləri teatra aparardılar ki, camaat tamaşa etsin.

Xristianlığın başlanğıcında məbədin məhv olmasına ən çox səbəb olan onun şöhrəti idi. Efes uzun müddətdi ki, bütprüəstlərin alınmaz qalasına çevrilmişdi: Artemida heç cür istəmirdi ki, öz şöhrət və sərvətini təzə allaha versin. Deyirlər ki, efeslilər Apostol Paveli və onun tərəfdarlarını öz şəhərlərindən qovurlar. Bu günah cəzasız qala bilməzdi. Təzə allah qotları Efesin üstünə göndərir və qotlar 363-cü ildə Artemida ibadətgahını darmadağın edirlər. Günü-gündən qüvvət-lənən xristianlıq talan olunmuş məbədə də nifrot edirdi. Din xadimləri fanatikləri keçmişin təcəssümü olan bu məbədə qarşı qaldırdılar, lakin məbəd bundan sonra da davam götirdi.

Efes xristian Vizantiyasının hakimiyyəti altına keçəndə məbədin ikinci məhv olma mərhələsi başlandı. Mərmər üzlükləri qoparıb, müxtəlif tikintilərə apardılar, damını sökdülər, binanın quruluşundakı vahidlik prinsipi pozuldu. Bundan sonra sütunlar yixıldı və qırıntılarını bataqlıq öz təkinə çəkdi. Halbuki, əvvəllər məbədi xilas edən məhz həmin bataqlıq idi. Daha bir müddət keçdi və İoniyanın ən gözəl məbədinin son qalıqları çayın gətirdiyi lil və çöküntü altında qaldı. Hətta tikildiyi yer də tədricən yaddaşlardan silindi.

İngilis arxeoloqu Vud aylarla zəhmətə qatlaşdı ki, məbədin qalıqlarını tapsın. Nəhayət, 1869-cu ildə bəxti götirdi. Ancaq məbədin özülü tam şökildə bizim əsrimizdə tapıldı. Həmin özülün altında isə Herostratin yandırıldığı məbədin qalıqları durur.

HALİKARNAS MƏQBƏRƏSİ

Halikarnas məqbərəsi Artemidanın ikinci məbədinin müasıri idi. Bundan başqa, onların hər ikisini tikən və bəzəyən eyni ustaları. Onlar öz dövrünün ən yaxşı ustaları idilər.

Zahirən bu məqbərə də Babil bağları 10 Hindistanın Tac-Mahalı kimi məhəbbət abidəsidir. Lakin Midiya şahının qızı çox çotin ki, insanlığa ziyan vermiş olardı. Hətta istəsəydi də bacarmazdı. Bizim üçün xoşdur ki, şah qızı mehriban olub, xeyirxah olub və o, belə bir abidəyə layiqdir. Di gəl ki, Mavsol barədə çoxdandır ki, yaman şübhəli səhbətlər gedir. Prosper Merime Kariyanın paytaxtı, Herodotun doğuldugu məşhur yer olan Halikarnas haqqında yazmışdır: "Mavsol özünə tabe olan xalqları taqətdən salmağı bacarırdı. Homerin təbirinə desək, xalqın heç bir çobanı öz sürüsünü rahat qırxa bilmirdi. O, öz mülklərində hər şeydən gəlir götürürdü: hətta dəfn mərasimi üçün də xüsusi vergi qoymuşdu... O, saç vergisi də alındı. Coxlu var-dövlət yüksəmişdi. Elə bu var-dövlətə, bir də kariyalılarla yunanların daimi əla-qəsinə görə Mavsolun sərdabəsi dünyanın yeddi möcüzəsi sırasında axırıcı hesab olunur".

Lakin necə olsa da, Kariyada şahı sevən bir adam vardı. Bu adam şahın doğma bacısı və arvadı (qoribə adətdir - qədim Misirdə də belə idi) Artemisiya idi. Və iyirmi dörd illik hökmranlıqdan sonra Mavsol ölündə Artemisiya dərd-qəmə batdı.

Avl Helli yazar: "Deyirlər ki, Artemisiya öz ərini dəlicəsinə sevirmiş. Elə sevirmiş ki, bunu sözlə demək mümkün deyil, tarix kitablarında buna bənzər məhəbbət yoxdur... Əri ölündə Artemisiya onun meyidini qucaqlayıb, göz yaşı axıdır, əmr edir ki, meyidi görünməmiş bir təntənə ilə məqbərəyə aparsınlar. Meyidi aparıb orada yandırırlar. Bundan sonra müsibət əlində naçar qalmış Artemisiya əmr edir ki, külli ətirli maddələr qatıb, əzib toza döndərsinlər, bu tozu fincandakı suya töküb içir. Bundan sonra mərhuma bəslədiyi odlu məhəbbəti ayrı cür özünü bürüzə verir. Heç nəyə qızırqanmadan rəhmətlik ərinin xatırəsinə gözəl bir sərdabə ucaldır ki, bu da dünyanın yeddi möcüzəsinə daxildir".

Görünür, romalı tarixçi o qədər də dəqiqliyən deyil. Məsələ burasındadır ki, Artemisiya Mavsoldan iki il sonra ölmüşdür. Hökmranlığının son ayları fasılısız müharibələrdə keçmişdir. Düşmənlərin dövroya aldığı balaca Kariyanın vəziyyəti mürəkkəbdi, lakin bacarıqlı sərkər-

də kimi özünü göstərən Artemisiya ərinin şahlığıni qoruya bildi. O da məlumdur ki, Makedoniyalı İsgəndər Kariyada hakimiyyət uğrunda şiddətli mübarizə aparan, iğtişaş və saray çevrilişlərində ad çıxaran Mavsolun ölümündən iyirmi il sonra gəlib, onun tam hazır və bəzədilmiş məqbərəsinə baxmışdır. Belə düşümək daha doğrudur ki, məqbərə hələ Mavsolun sağlığında tikilməyə başlanmış, Artemisiya isə onu başa çatdırılmışdır. Axı belə tikintilər illərlə vaxt aparırdı.

Efesli Artemida məbədi və Kiçik Asiyənin digər buna bənzər abidələrindən fərqli olaraq, Halikarnas məqbərəsi çox şeydə yunan ənənələri və inşaat priyomlarını qorumuş olsa da, açıq-aydın hiss olundu ki, Şərqi memarlığının təsirinə məruz qalmışdır. Yunan memarlığında onun prototipi yoxdu, di gəl ki, sonralar Yaxın Şərqi müxtəlif yerlərində bu məqbərəyə oxşar abidələr çox ucaldılmışdır.

Memarların Halikarnas müstəbidi şərəfinə tikdikləri bu abidə demək olar ki, kvadrat bina şəklində idi. İlk mərtəbəsi Mavsol və Artemidanın sərdabəsi idi. Bu nəhəng matəm kamerasının bayır tərəfinin sahəsi 5000 kvadrat metrdir. Təxminən iyirmi metr hündürlüyü İran üslubunda yonulmuş və pardاقlanmış ağı mərmərdən hörülmiş-dü. Birinci mərtəbənin yuxarı tərəfində haşıyo vardi və orada ellinlli-rələ amazonkaların döyüşü təsvir olunurdu. "Amazonomaxiya" böyük Skopasin işidir. Plininin yazdığını görə, orada Skopasdən savayı, Lesxar, Briaksid və Timofey də işləmişlər. Sütunlarla dövrələnmiş ikinci mərtəbədə nəzir-niyaz saxlanılırdı. Movzoleyin damı piramida şəklindəydi, yuxarı başı tac şəkilli kvadriqadan ibarətdi: dörd at qoşulmuş cəng arabasında Mavsolla Artemidanın heykəli vardi. Sərdabənin ətrafında şirlərin və dördnala çapan atların heykəlləri yerləşirdi.

Bu məqbərə klassik yunan incəsənətinin qürubu deməkdir. Görünür, son dərəcə zəngin və dəbdəbəli idi ki, həqiqətən gözəl olsun. Hətta bərpa edilmiş cizgilərində də İran sərdabələrinə məxsus ağırlıq və sabitlik hiss olunur - bu məqbərədə Yunanistandan daha çox Şərqi cəhətləri var. Bəlkə də bunun günahı ya piramidada, ya da aşağı mərtəbənin qalın və hündür divarlarındanadır. Yunan incəsənətində ilk dəfə olaraq üç məşhur memarlıq kompozisiya növü bir binada cəmləşmişdir. Aşağı mərtəbəni saxlayan on beş sütun Dori üslubunda, yuxarı mərtəbənin içəri sütunları Korinf üslubunda, bayır sütunları isə İonia üslubundadır.

Plini yazar ki, məqbərənin hündürlüyü yüz iyirmi dirsək, yəni altmış metr olmuşdur. Digər müəlliflər isə bu rəqəmi gah böyür, gah da kiçildirlər.

Məqbərə dənizə meyilli olan şəhərin mərkəzində qoyulmuşdu. Ona görə də dənizdən lap uzaqdan da görünür və yaxşı baxılırdı. Yuxarıda, sağ və sol tərəfində Halikarnasın digər məbədləri vardı. Bundan biri nəhəng Ares ibadətgahı, ikincisi Afrodita məbədi və üçüncüsü Hermes məbədi idi.

Antik dünyasının hər yerində Halikarnas məqbərəsinə oxşar məqbərələr təkildən təkildən, lakin onların hamısı surət olduğu üçün bir o qədər də yaxşı çıxmamış və az müddətdən sonra unudulmuşdur. Halikarnas məqbərəsi o qədər məşhur olmuşdur ki, romalılar bütün sərdabələrinə məqbərə adı vermişlər. Məqbərə çox möhkəm tikilmişdi, köhnəlsə də, təxminən iki min il davam göttürmişdir. Bəs necə olub ki, məhv olub? Bunun üçün orta əsrlər tarixi xronikasına müraciət edək. Həmin sənəddə Rodos adasındaki İohanlar ordeninin son günlərindən bəhs olunur.

“1522-ci ildə Sultan Süleyman rodosluların üzərinə hücuma hazırlaşanda böyük magistr təhlükəni aradan qaldırmaq üçün bir neçə cəngavər göndərir ki, istehkamları qaydaya salsınlar və mümkün qədər düşmənin hücumuna mane olsunlar. Cəngavərlər Mezinaya gələn kimi (onda Halikarnas belə adlanırdı - İ.M.) tez qəsrin möhkəmlənməsinə başlayırlar. Müvafiq material olmadığı üçün onlar liman yaxlılığında qədim bir yarıncıq tikilinin mərmər və daşlarından istifadə edirlər. Daşları bir-bir sökdükcə, bir neçə gündən sonra nəsə bir kahaya rast gəlirlər. Şam yandırıb içəri girirlər. Onlar orada mərmər sütunlarla, karnizlərlə və cürbəcür naxışlarla bəzənmiş dördbucaqlı gözəl bir salon görürənlər. Sütunların arası əlvən mərmərdən düzəldilmiş bəzəklərlə dolu imiş, divarlarda və tavanda da müxtəlif səhnələri, hətta bütöv vuruşmanı təsvir edən mərmər barelyeflər görünürmüştə. Cəngavərlər heyran qalsalar da, bu materialdan da eşikdəki daşlar kimi istifadə edirlər. Bu salondan sonra daha bir salon görürənlər. O salon kiçik, qapısı da balaca imiş. İkinci salonda dördbucaqlı qəbir daşı, üstündə də urna varmış. Ağ mərmərdən məharətlə hazırlanmış bu abidə qaranlıqda çox qəribə işiq saçırması. Cəngavərlər içəridə çox qala bilmirlər, çünkü elə bu zaman həyəcan siqnali verilir. Sabahısı qayıdanda görülər ki, heykəl sindirilib və qəbir açılıb. Yerdə qızıl parça tikələri və qızıl suyu varmış. Beləliklə, bu fikrə gəlirlər ki, sahildə sülenən piratlar gecə gəlib abidəni talan ediblər...”

Bəli, məqbərənin matəm salonu haqqında gəlib bizə çatan yeganə doğru xəbər belədir. Özü də bu xəbər “məcburi” arxeoloqların

dilindən yazılıb. O arxeoloqlar ki, məqbərəni salamat görübələr və əl-lərindən gələni ediblər ki, abidədən əsər-əlamət qalması.

XIX əsrin ortalarında Kiçik Asiyani dolaşan səyyahlar fikir vərib gördülər ki, müqəddəs Pyotrun İohanlar qəsrindən düzəldilmiş kiçik bir türk qalası olan Budrunun divarları daşdan daha çox mərmərdən hörülümdür. Burada qəribə bir şey yoxdu, çünki əvvəllər bizanslar, sonralar da ki, ərəblər və türklər həmişə antik şəhərlərin qalıqlarından tikinti materialı kimi istifadə etmişlər. Ancaq Budrunun divarlarındakı mərmər daşlar son dərəcə gözəl və qeyri-adi idi: naməlum bir dahinin əli ilə yaradılmış barelyeflərdə qəzəbli adamlar və alahələr həkk olunmuşdu.

İngiltərənin Türkiyədəki səfiri bu xəbəri eşitdi və Budruna gəldi, uzun danışqlardan və çoxlu rüşvətdən sonra on iki daşı satın aldı, həmin daşları divardan söküb, Britaniya muzeyinə göndərdi. İngilis alimləri müasirlərin hifz olunmuş təsvir və röylərinə əsasən tezliklə başa düşdülər ki, gördükələri bu qəribə barelyeflər Skopasın məşhur həsiyəsinin “Amazonomaxiya”nın bir hissəsidir.

Britaniya muzeyinin mühafizəçisi ser Nütön yəqin etdi ki, Halikarnas məqbərəsini Budrunda axtarmaq lazımdır və təcili ora yollandı. Sahilə düşən kimi qalanın divarında üzü dənizə tərəf olan bir cüt mərmər şir heykəli gördü. Bu cür heykəllər də hacansa səlibçilər tərəfindən hərbi məqsədlər üçün yiğilmişdi. Nütön vaxtını havayı itirmədi. O, qalanı ələk-vələk etdi və “oğurlanmış” daşları, heykəlləri axtarib tapmaqla məşğul oldu. Daşları çıxarmağa icazə istədi və icazə verilənə qədər məqbərəni axtardı. Məqbərə qalanın yaxınlığında olmalı idi. Yoxsa iohanlar daşları oradan buraya gətirə bilməzdilər.

Nütön Budrunda qaldığı doqquz ay müddətində məqbərənin qalıqlarını axtardı, torpaq və zibil qatı altında isə Skopasın daha dörd daşını tapdı. Qazıntı işləri bitmək üzrə ikən ən böyük tapıntılar aşkar edildi. Bu, Mavsolla Artemidanın bir neçə hissəyə parçalanmış iki metrlik heykəlləri idi. O heykəllər ki, cəng arabasında təsvir olunmuş və məqbərənin başında qoyulmuşdu. İkinci tapıntı bütün şübhələrə son qoydu. Bu da ki, bir metr uzunluğunda mərmərdən düzəldilmiş at başı idi; gümüş yüyəni qızıl suyuna çəkilmişdi, çoxlu asma bəzəyi vardi. Qəribə burası idi ki, at başı deformasiyaya uğramışdı. Nütön başa düşdü ki, Kariya hökmədarlarının cəng arabasına qoşulmuş altmış metr yüksəklikdə dayanmışdı. Uyğunsuzluğun səbəbi budur: axı ata uzaqdan və altdan baxmaq lazımdı.

RODOSLU NƏHƏNG

Rodoslu Nəhəng məqbərə isə Artemida məbədinin kiçik müasiridir. Bu heykəli düzəltmək fikri eramızdan əvvəl 304-cü ildə doğmuşdur. Onda Kiçik Asyanın sahilinə lap yaxın yerdə yerləşmiş kiçik bir adanın sakinləri uzun müddətdən bəri mühasirəyə sinə gəron divarların üstündə dayanıb, Makedoniyalı İsgəndər dövlətinin varislərindən biri, Qabaq Asiya və Suriya hökmədarının oğlu Demetri poliorketin gəmilərinin dənizdə necə uzaqlaşdıguna baxır-dılar.

Poliorket rodosluları özünə tabe etmək üçün şəhərin yanına mühasirə maşınları gətirmişdi. Bu maşınlar o dövrün çox inkişaf etmiş hərbi texnikasının son nailiyyəti idi. Mühasirəni həyata keçirən ordu-nun iftخارı Heleopolida idi. Heleopolida qoçbaşları və aşırma korpusu, mancanaqları və desant meydancaları olan mühasirə qülləsi idi. Üstünə dəmirdən üz çəkilmiş bu maşını üç min dörd yüz döyüşü hə-rəkətə gətirirdi. Poliorket uğursuz mühasirədən sonra maşını tərk edəndə öz vəzifəsini yerinə yetirməmiş nəhəng Heleopolidanı - bunun özü də müəyyən mənada dünyanın möcüzəsidir - sahildə atıb get-di. Elə bu maşının özü şəhərə nəinki xeyir verdi, həm də şöhrət gə-tirdi. Qələbədən sonra şəhərdə yığışan tacirlər təklif etdirilər ki, Heleopolidanı “metal tullantısı” kimi almaq istəyirlər və maşının dəmirin-dən ötrü üç yüz talant verdilər ki, bu da o vaxt üçün əfsanəvi məbləğ-di. Şəhərin bədbəxtlikdən xilas olması münasibətilə qərara alındı ki, qüllənin puluna Rodosun himayəçisi olan Heliosun heykəli ucaldılsın. Rodoslular inanırdılar ki, ada bir allahın xahişi ilə suyun altından qal-dırıb.

Heykəlin düzəldilməsini Lisippin şagirdi, heykəltəraş Haresə tapşırıldılar. Hares dedi ki, Heliosun heykəlini ayaq üstdə durmuş və-ziyətində düzəltmək istəyir. Helios sol əli ilə yerəcən sallanmış pər-dədən yapışmışdı, sağ əlini isə gözünün üstünə qoyub uzaqlara baxır-dı. Doğrudur, belə bir duruş qanuna uyğun gəlmirdi, ancaq Hares ba-şa düşürdü ki, allah əlini irəli uzatsa, onda Nəhəng yerində davam gə-tirə bilməz. Otuz altı metr hündürlüyündə olan heykəlin özülünü təş-kil edən ciyinləri bərabərində dəmir tirlərlə bir-birinə bənd edilmiş üç yoğun daş dırəkdi. Bu dırəklərin özülü ayaqlarda və pərdədə idi. Di-

rək heykəlin çiyində və qurşağında köndələn tırlar birləşdirilmişdi. Dirəklər və tırlar üstü döymə tunc vərəqlərlə örtülmüş dəmir karkasa bərkidilmişdi. Nəhəng heykəl limanın sahilində üstünə ağ mərmərdən üz çəkilmiş süni təpənin üstündə yapılırdı, karkasa tunc vərəqlər-dən növbəti qurşaq bərkidilirdi, heykəlin yanına torpaq tökürdülər ki, ustalar asanlıqla yuxarı qalxınlar. Yalnız bu torpaq yiğisdirildən sonra rodoslular öz himayəçi allahını gördülər. Allahın başını nurlu bir çələng bəzəmişdi. Bu nur saçan allah Rodosdan neçə-neçə kilometr uzaqdan görünürdü və bir azdan bu heykəlin xəbəri antik dünyasının hər yerinə yayıldı. Lakin yarım əsr keçəndən sonra Rodosu dağdan güclü zəlzələ Nəhəngi yerə sərdi. Heykəlin ən zəif yeri dizləri imiş. Burdan da içi boş müqəvvə ifadəsi yarandı. Rodoslular Nəhəngi ayağa qaldırmaya çalışdılar. Hətta xeyirxah qonşuların bu işdə onlara kömək etmək istəmələri də məlumdur. Misir şahı bir neçə yüz tələnlilik mis, bir də ustalar göndərdi. Amma heç nə çıxmadı. Nəhəng heykəl adanın turist baxımından əsas görməli yeri olan kiçik körfəzin sahilində düşüb qalmışdı. Eramızın I əsrində buraya gələn Böyük Plini onu görmüşdür. Plinini ən çox maraqlandıran bu idи ki, yalnız bəzi adamlar heykəlin baş barmağını iki əli ilə quca bilirmiş. Yerə sərələnmiş Nəhəngin üstü pas atdı, haqqında isə min cür rəvayət uyduruldu, hətta gözü ilə görənlərin söhbətində heykəl əslində olduğundan çox-çox yekə nişan verilirdi. Roma ədəbiyyatında belə bir rəvayət yaranmışdı ki, guya heykəl əvvəlcə limanın girəcəyində ucaldılıbmış, özü də elə yekə imiş ki, gəmilər onun ayaqları arasında keçib şəhərə daxil olurmuş. Nəhəng heykəl sərələnmiş vəziyyətdə min il qaldı. Nəhayət, 997-ci ildə kasıblaşmış ərəb canişini onu bir tacirə satdı. Tacir də heykəli əritmək üçün doğrayıb parça-parça elədi və tuncu 900 dəvəyə yükləyib apardı.

İSGƏNDƏRİYYƏ MAYAKI

Klassik möcüzələrdən bu və ya başqa şəkildə Makedoniya-İsgəndərin adı ilə bağlı olan axırıncı möcüzə İsgəndəriyyə mayakıdır. 332-ci ildə əsası qoyulmuş İsgəndəriyyə Nilin deltasında, Misir şəhəri Rakotisin yerində yerləşmişdi. İsgəndəriyyə elli-nizm dövrünün ilk şəhərlərindən biri idi ki, vahid plan əsasında salınmışdı. Büyük İsgəndərin daş tabutu İsgəndəriyyədə idi. Muza - ilham məskəni, incəsənət və elm mərkəzi olan museyon da həmçinin bu şəhərdə idi. Elə məhz bu sözə əlaqədar bir etimoloji tel ayrıılır, “muza” sözü ilə müasir “muzey” sözünü birləşdirir. Museyon eyni zamanda həm elmlər akademiyası, həm alımlar üçün yataqxana, həm texniki mərkəz, həm məktəb, həm də içində yarım milyonacan kitabı olan ən böyük kitabxana idi. Hətta günü bu gün də haqqında xoş sözlər dediyimiz məlumat partlayışı dövründə dünyada İsgəndəriyyə kitabxanası boyda kitabxana çox azdır. İki yüz il əvvəl heç bircəsi də yox idi.

Qızığın kitab həvəskarı və şöhrətpərəst adam olan şah II Ptolomey bərk narahatdı ki, onun kitabxanasında yunan dramaturqlarının bəzi nadir əlyazmaları yoxdur. O, Afinaya səfirlər göndərdi - afinalılar həmin əsərlərin surətini çıxarmaqdan ötrü müəyyən müddətə göndərsinlər. Afinanın təkəbbürlü adamları ağlaşıgmaz girov istədilər - 15 talant. Bu da az qala yarım ton gümüş deməkdi. Ptolomey razılaşdı. Həmin miqdarda gümüş Afinaya gətirildi və afinalılar canını dişinə tutaraq, müqaviləni yerinə yetirməyə məcbur oldular. Lakin Ptolomey özünün kitab istəyinə və kişi sözünə olan bu inamsızlığı bağışlamadı. O, girovdan əl çəkib, əlyazmaları geri qaytarmadı. Bütün dünyada ən canlı və işgūzar liman olan İsgəndəriyyə limanı naqolay yerdidi. Nil çayı çoxlu lil gətirdiyindən dayaz yerlərdə daşlar arasından keçmək üçün bacarıqlı losmanlar tələb olunurdu. Gəmiçiliyin təhlükəsizliyindən ötrü qərara alınmışdı ki, İsgəndəriyyə yaxınlığındakı Faros adasında mayak tikilsin. Eramızdan əvvəl 285-ci ildə bənd çəkib, adamı qitə ilə birləşdirildilər və memar Sostrat Knidli işə başladı. Tikinti cəmi beş il çəkdi: İsgəndəriyyə qabaqcıl texniki mərkəz və o dövrün ən varlı şəhəri idi, böyük donanma, karxanalar və Museyon akademikləri inşaatçıların qulluğunda dayanmışdı. Mayak 120 metr hündürlüyündə olan üçmərtəbəli qüllə (Misir ehramlarının birinci

və ən qorxulu “rəqibi” idi) şəklində alınmışdı. Özülü kvadrat formasında idi və hər tərəfi otuz metrdi. Qüllənin altmış metr hündürlüyündə olan birinci mərtəbəsi daş plitələrdən hörülmüşdü və bundan sonra üstünə mərmərk çəkilmiş qırx metrlik səkkiz üzlü ikinci qüllə gəlirdi. Sütunlarla əhatə olunmuş üçüncü, dairəvi qüllədə əbədi bir böyük tonqal qalanmışdı və onun işığı mürəkkəb güzgü sistemi vasitəsilə əks olunurdu. Tonqal üçün odunu spiral pilləkənlə yuxarı aparırdılar. Pilləkən o qədər maili və genişdi ki, eşşək arabası yüz metr yüksəkliyə qalxa bilirdi.

Mayak həm də qala idi - İsgəndəriyyənin ön istehkamı və müşahidə postu sayılırdı: Mayakin işığı neçə-neçə stadi uzaqlarda görüldü, ən yuxarı başında isə düşmən donanmasının şəhərə yaxınlaşmasını xeyli əvvəl görmək mümkündü. Qüllədə çoxlu ağıllı texniki vasitələr vardı: yelqovanlar, astronimik cihazlar, saatlar və s. Mayak o qədər əzəmətli idi ki, Sostrat Knidli unudulacağından qorxaraq, Ptolomeyin verdiyi fərمانları pozmalı oldu. Mayakin özülünə belə bir yazı həkk etdi: “Knidli Dekstifonun oğlu Sostrat bunu dənizçilərin xatirinə xilaskar allahlara həsr etdi”. O, bu yazısını suvaq qatının altında qoydu və üstünə Ptolomey Soterin adını həkk etdi. Sostrat inanmırkı ki, suvaq tökülməcə yaşayacaq, bir də ki, bu hərəkətinə hökmədarın necə baxacağı onun xeyrinə olmazdı. Ancaq gələcəkdə isə... Roma səyyahları Sostratin yazısını görmüşdülər. Onda mayak hələ də fəaliyyət göstərirdi. Roma imperiyası süquta uğrayan kimi mayakin da işıqları söndü. Yüz illərdən bəri köhnəlmış yuxarı qüllə uçdu, lakin aşağı mərtəbənin divarları uzun müddət davam götirdi. XIV əsrə baş vermiş zəlzələ bu mərtəbəni də dağıtdı. Qədim mayakin daşları türk qalasında işlədildi və bu günədək qalmışdır. Yenidən qurulmuş İsgəndəriyyə mayakı Nyu-Yorkdakı Empayr Steyts Bildinq göydələninə bir az oxşayır.

OLİMPLİ ZEVSİN HEYKƏLİ

Olimpli Zevsin heykəli yeganə möcüzədir ki, Avropa qitəsində yerləşirdi.

Yunanlar Ellada məbədlərindən heç birini möcüzə hesab etmir-dilər. Ona görə də Olimpə möcüzə deyəndə onlar məbədi deyil, yalnız oradakı heykəli nəzərdə tuturdular.

Zebsin adı Olimplə six əlaqədardır. O yerlərin hər bir sakini yaxşı bilirdi ki, Zebs məhz orada qaniçən Krona - oğlanlarının gələcəkdə hakimiyyətə keçəcəyindən qorxub, onları yeməyə başlayan doğma atasına qalib gəlmışdır. Zebs bütün digər xalqların nağıl qəhrəmanları kimi körpə ikən xeyirxah bir adam tərəfindən xilas olunmuşdur. Kronun arvadı Reya Zebs əvəzinə ərinə iri bir dah verir və o da udur. Görünür, Kron öz uşaqlarını başibütrüm udurmuş.

Zebs böyüüb atasına qalib gələndə onu qusmağa məcbur edir ki, bütün bacı-qardaşlarını, bir də həmin o zəhrimər daşı gəyirib qaytarsın. Amansız dövrün adətləri də amansızdı!

Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, Olimpiya oyunları bu hadisə ilə əlaqədar təşkil olunmuşdu və özü də Zebsə qurban kəsməklə başnاردı.

Olimpin əsas müqəddəs yeri Zebs məbədi idi, böyük Fidinin yaratdığı Zebs heykəli də bu məbəddə qoyulmuşdu. Fidini məşhurlaşdırıran təkcə Olimpli Zebs heykəli deyildi, Parfenondakı Afina heykəli və Parfenonun divar relyefləri də ona məxsusdu. O, Perikl ilə birlikdə Afinanın yenidən qurulması və bəzədilməsi planını işləyib hazırlamışdı və bu da Fidiyə çox baha başa gəldi: böyük dostu və hamisi olan Periklin düşmənləri həm də onun özünə yağı kəsildilər. Onların bəhanələri əsassız və çirkindi, lakin qisasçılar dava-dalaş fikrindən əl çəkmədilər - Fidini qızıl və fil sümüyü gizlətməkdə ittiham etdilər.

Heykəltəraşın hörməti bədxahların əməlinə qalib gəldi. Ellada sakinləri dustağı buraxdırmaqdən ötrü girov qoydular və afinalılar dedilər ki, Fidinin azad edilib, Olimpdə işləməsi üçün bu girov kifayətdir. Fidi Olimpdə bir neçə il qaldı və heykəli düzəltdi. Bu həmin sinkretik heykəldir ki, sikkələrdə təsviri var.

Zebsin heykəli məbəddə qoyulmuşdu. Məbədin uzunluğu altmış dörd metr, eni iyirmi səkkiz, içəridən hündürlüyü isə təxminən

iyirmi metr idi. Salonun yukarı başında oturmuş Zevs tavanı sanki başı ilə dayaq verib saxlayırdı. Zevs heykeli qurşağıcan çılpaq idi və ağacdan düzəldilmişdi. Bədəni fil sümüyündən hazırlanmış çəhrayı lövhəciklərlə örtülmüş, paltarı qızıl vərəqlərdən hazırlanmışdı. Bir əlində qələbə allahı Nikinin qızıl heykəli vardı, o biri əlinə isə uzun bir əsas götürmüştü. Zevs o qədər canlı və gözəldi ki, Fidi işini bitirəndən sonra kölgəsi məbədin qara mərmər döşəməsində üzən heykələ yaxınlaşış soruşdu:

- Razi qaldınmı, Zevs?

Bu sualın cavabında ildirim çaxdı və heykəlin ayağı tərəfdən döşəmə çatladı. Deməli, Zevs razi qalmışdı.

Zevsin oturduğu taxtin təsviri durur. Həmin taxt fil sümüyündən hazırlanmış barelyeflərlə, allahların qızıl heykəllərilə bəzənmişdi. Taxtin böyük tərəflərini Fidinin qohumu və köməkçisi rəssam Panen naxışlamışdı.

O vaxtdan xeyli keçəndən sonra Bizans imperatorlarının əmrilə Zevs heykəli çox böyük ehtiyatla Konstantinopola götürüldü. O imperatorlar da xristian idilər, lakin Zevsin heykəlinə heç kim toxunmadı. Hətta bütərəsit gözəlliyyin düşməni olan xristian fanatikləri belə heykəli məhv etməyə cürət etmədilər. Bizans imperatorları ilk əvvəllər yüksək sənət nümunələrinin qədrini bilirdilər. Lakin xristian möminlərinin fikrincə, allah haqq yolunu azmış imperatorları cəzalandırdı. Eramızın V əsrində II Feodosinin sarayı yandı. Nəhəng ağaç heykəl odun qurbanı oldu: Fidinin sənət əsərindən bir neçə qarsalanmış sümük lövhəcik, bir də ərimiş qızılların parıltısı qaldı.

Dünyanın yedinci möcüzəsi də belə məhv oldu...

Adama elə gəlir ki, fələk məhz taleyi faciəli olan dünya möcüzələrinə qarşı daha amansız olmuşdur. Ancaq bu, belə deyil. Yaxın Şərqdə, Orta Asiyada, Hindistanda, Çində və bir sıra yerlərdə qalaqlanmış torpaq təpələri oralarda hacansa mövcud olan və sonralar Yer üzündən tamam silinmiş şəhərlərdən nişan verir. Həmin şəhərlərdən bircə dənə də olsun, ev yaxud məbəd, çox vaxt isə heç ad da qalmaşıdır. Hər il arxeoloqların yeni-yeni gözəl kəşflərindən xəbər verilir, lakin kədərli xəbərlər də olur. Pəncikəndin divar rəsmləri sübut edir ki, həmin şəhərdə hacansa saray olmuşdur, lakin o sarayı görmək heç vaxt heç kimə qismət olmayıcaq. Orta Asiyada Buddanın uzanmış vəziyyətdə təsvir olunan heykəli tapılıb və bu hacansa o yerlərdə

Budda məbədlərinin varlığına dəlalət edir, di gəl ki, o məbədlərin heç birindən əsər-əlamət qalmamışdır. Kolxidada şəhər məbədin şir heykəlli sütun başlıqları və iri mehrab qalıqları göstərir ki, bir zaman orada binalar və heykəltəraşlıq nümunələri olmuşdur və sonralar biryol-luq itib-batmışdır...

Bütövlükdə götürsək, qədim dövrün dahiyanə abidələrinin heç yüzdə biri də hazırda salamat qalmamışdır.

Xoşbəxtlikdən, insanlar heç vaxt ruhdan düşməmiş, bina ucaltmaq, heykəl yapmaq, ağac yonmaq, şəkil çəkmək işini davam etdirmişlər. Bununla da özlərini və zəmanələrini yüksək sənət nümunələri timsalında təcəssüm etmişlər.

Dövrümüzəcən çox az şey gəlib çatmışdır, ancaq bu az şeyin özü də bizə imkan verir ki, Şərqi sənətini təsəvvür edək, Hindistanda, Suriyada, Yaponiyada, Birmada, Həbəsistanda, yaxud başqa bir ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq keçmişin ulu sənətkarları ilə fəxr edək.

BABİL QÜLLƏSİ BELƏ BİR QÜLLƏ OLUBMU?

Adi bir eksperiment aparmaga çalışın: kimdənsə xahiş edin olar ki, o adam birinci Misir ehramlarının adını çəksin. Sonra Semiramida bağları yada düşər, ondan sonra da, çox güman ki, Babil qülləsinə çatar. Bununla da səhv etmiş olar. Çünkü Babil qülləsi mövcud olmamışdır. Bibliyada yazılmışdır ki, qülləni tikməyə başlamışdilar ki, həngamə qopdu: tikintinin rəhbərliyi kifayət qədər tərcüməçi tapa bilmədi və dil maneəsi ucbatından iş dayandırıldı.

Məsələ belə olmuşdur. Əlbəttə, Bibliyaya inanırıqsa, belədir.

Əgər inanırıqsa, onda necə? Bəlkə araşdırmağa çalışaq ki, Babilə həqiqətən nə olub?

Əvvəlcə tarixi vərəqləyək və baxıb görək adamlar bu müəmmalı Babil qülləsini necə təsəvvür edirlər, bu qüllə obrazı necə yavaş-yavaş dəyişir...

Babil qülləsinin zəmanəmizəcən gəlib çatan ən qədim təsviri İtaliyanın cənubundakı Salerno kilsəsindəki barelyeflərdə qalmışdır. Bu təsvir XI əsrə aiddir. Orada vur-tut iki adam boyu hündürlüyündə düzbucaqlı bir bina təsvir olunur ki, bu da avropalıların yarımcıq qala qülləsinə oxşayır. İki adam aşağıda dayanıb, dayaz bir qabda palçıq verir, yuxarıdakı balaca tikinti meydancasına güclə sığışan üçüncü adam isə əlini uzadıb ki, palçığı alınsın. Qüllənin sol tərəfində allahın özü dayanıb, qüllə hündürlüyündədir, inşaatçıların boyu onun qurşağındandır. Allah ibrətəmiz tərzdə əlini qülləyə tərəf uzatmışdır. Barelyef müəllifi geniş təxəyyüllü adam olmamışdır. Tamaşaçılar özləri nəticə çıxarmalıdırular. Onlar barelyefə baxıb inanmalıdırular ki, belə bir yaraşıqsız tikiliyə görə həngamə qopa bilərdimi?

Sonrakı yüz ildə Babil qülləsi obrazı bir el ədə dəyişikliyə uğramamışdır. XII əsrin Siciliya mozaikasında qüllə olduğu kimi qalmış, yalnız detallar əlavə olunmuşdur: qapı və taxta-şalban yaxındadır. Qüllə daha əyani şəkildə Praqa Velislav bibliyasında (XIV əsr) təsvir olunmuşdur. Bu təsvirə əsasən, orta əsrlər Çexiyasında gedən qala tikintisini öyrənmək mümkündür. Qüllə burada artıq ikimərtəbəli ev hündürlüyündədir, rəssam hətta həngamənin təsviri üçün də yer tap-

mışdır. Yuxarıda allah görünür, buludların arasında qurşağacan çıxıb. O, əsasını yenicə hörüyə qoyulmuş kərpicə toxundurub, onu sindirmaq istəyir. Mələklər də əllərini buludların arasından çıxarıb, mat qalmış bənnaları qüllədən itələyib salırlar. Qalan inşaatçılar heç nə olmamış kimi öz işlərilə məşğuldurlar.

Daha yüz il keçdi. Avropada İntibah başlandı. Adamları təkcə bilavasitə böyük-başlarındakı hadisələr yox, həm də uzaq ölkələrin və uzaq dövrlərin hadisələri maraqlandırıldı. Onlar başa düşdülər ki, o uzaq ölkələr və dövrlər onların yaşadıqları ölkələrdən və dövrlərdən heç də pis deyil. Babil qülləsinin XV əsrəkə təsvirinə bir o qədər də bəsit demək olmaz. Şəkillər o qədər cəlbedicidir ki, qüllə barədə ehtiramla danışmaq mümkündür. Təzə detallar maraqlıdır. XV əsrin ortalarında bir fransız rəssamı qüllə yanında bir yüklü dəvə təsvir etmişdir, yəni ki, hadisələr Şərqdə cərəyan edir. Yaxınlardakı təpələrdə yel dəyirmənləri var, taxtabənd hazırlanmışdır ki, qülləyə qalxmaq və yük qaldırmaq asan olsun, tikintidə iyirmiyəcən fəhlə işləyir.

Lakin Babil qülləsini canlandırma işində həqiqi inqilab 1563-cü ildə oldu və bu inqilab flamand rəssamı Büyük Piter Breygelə məxsusdur. Məhz bu sənətkarın ağlına gəldi ki, Babil qülləsi həqiqətən son dərəcə iri və qeyri-adi tikili olmuşdur - özünün bütün əzəməti ilə adamların və allahın mübarizəsini, özü də təkcə allahın böyüklüyünü deyil, həm də allahla yarışa girmiş adamların böyüklüyünü təcəssüm etməlidir.

Breygel İtaliya səyahəti zamanı Romada Kolizeyi görüb ruhlanmışdı. O, Kolizeyi bir neçə dəfə böyüdüb yuxarı çəkdi və qülləni yalnız zahirən təsvir etməklə kifayətlənməyib, onu həm də kəsik şəkildə göstərdi. Bu, həqiqətən ilk “Babil qülləsi” idi və böyründəki gəmilər onunla müqayisədə oyuncaq təsiri bağışlayırdı.

Daha yüz ildən sonra Babil qülləsinin “yeni variantı” tamam mütərrəd şəkil aldı. Orta əsrlərin sadəlövhiliyү və İntibah dövrünün poetikliyi yeni, ayıq və işgūzar münasibətlə əvəz olundu. XVII-XVIII əsrlərin Babil qüllələri mühəndis qurğuları idi - qüllə müəlliflərin istəyincə təsvir olunmuşdu. Adama elə gəlirdi ki, müəlliflər özləri qüllənin layihəsini veriblər. Ən uca qüllə Afanasi Kirxerinkı idi. Onun qülləsi hələ tikilib başa çatmamış vəziyyətdə də Ostankino televiziya qülləsi hündürlüyündə idi.

Min illər boyu Babil qülləsini görməyən və Babilistan haqqın-

da səthi təsəvvürü olan, çox vaxt isə heç təsəvvürü olmayan adamlar həmin qülləni dəfələrlə təsvir etmişlər, lakin rəssamların bircəsi də qüllənin həqiqətdə necə olduğunu bilməmişdir.

...Yeddi möcüzə barədə əsər yazmış Herodot Babilistanda olmuşdur. Bundan başqa, o, bu əfsanəvi, bir növ heç mövcud olmayan qülləni öz gözü ilə görmüşdür. Bu hadisə eramızdan dörd əsr yarım əvvəl olmuşdur. Herodot qülləni möcüzələr siyahısına daxil etməsə də, qısa təsvirini vermişdir: qüllə şəhərin başı üzərində ucalır, səkkiz mərtəbəsi var və hər mərtəbə əvvəlkindən kiçikdir. Elə məhz buna görə də Breygeldən başlamış üzü bəri bütün rəssamlar Herodotun təsviri ilə tanış olduqları üçün qüllədə səkkiz mərtəbə təsvir etməyə çalışmışlar.

Herodot yazır ki, qülləni zədələnmiş vəziyyətdə görüb. On ilərlə vaxt keçəndən sonra Makedoniyalı İsgəndər öz qoşunu ilə Babilə gəlir və görür ki, qüllə dağılır... Əmr edir ki, tamam sökülsün. Əlbəttə, o, qülləni məhv etmək fikrində deyildi. Əksinə, Makedoniyalı İsgəndər qülləni bərpa etmək, onu öz yeni paytaxtının mərkəzində saxlamaq istəyirdi. Yeni paytaxtda Şərqiın bütün böyük allahlarına yer ayrılmalı idi. Lakin iş yenicə başlanmışdı ki, İsgəndər öldü.

...Yolun kənarı ilə bir-birinə bağlı dəvələr keçir. Səhra rəngindədirlər. Sürtülmüş hürgücləri əyilib. Şütyüb keçən maşınların qaldırıldığı toz onları duman kimi qoynuna alır və yaziq heyvanlar saymazvana üzünü çevirirlər. Çöl bomboz və darixdırıcıdır... uzaq üfüqlərdə elə bu cür bomboz və darixdırıcı səma ilə qovuşur. Nə dərə var, nə təpə. Elə məhz burada qədim zamanlarda bu fikrə gəlmişlər ki, Yer kürəsi hamardır.

Yol İraqın cənubundan başlanır və Bağdada - paytaxta gedir. Səhra, neft buruqları, yanın qaz məşəlli və köçərilərin rəngli alaçıqları arxada qalmışdır. Paytaxta təxminən yüz kilometr var.

Hill əşəhəri yaxınlığında yolda canlanma hiss olunur. Maşınların sayı get-gedə artır. Hər iki maşından birinin damına hürgüt bərkidilmişdir. Maşınlar müsəlmanların müqəddəs şəhəri Kərbəlaya gedir. Adamların bir çoxu Kərbəla və Nəcəfdəki məscidlərin böyründə dəfn olunmağı özləri üçün şərəfbilirlər.

Birdən ox işarəsi görünür - sola dönəmli. Adı bir yol göstəricisi dir, hətta ilk baxışda orada yazılmış “Babil” sözünün mənasına belə fikir vermirən.

Elə buradan da təpələr başlanır. Alçaq, yumru təpələrdir, eynən balinaların belinə oxşayır. Dünyanın əzəmətli şəhərlərindən biri olan Babilin xarabalıqları bu təpələrin altındadır.

Təpələrdən başqa heç nə görünmür - nə Babil qülləsi, nə Semiramida bağları, nə saraylar, nə sütunlar, nə də ki divarlar gözə dəyir. Şəhər yerli-dibli yoxdur, onun varlığından xəbər verən yeganə maddi sübut ağacdan qayrılmış yol göstəricisidir.

Yol xurma ağacları arasında yerləşmiş ikimərtəbəli binanın yanında başa çatır. Binanın divarında yazı var: "Muzey".

Qoca ərəb muzeyin yeganə uzun otağının qapısını açdı, şah Hammurapi və "tarixi, təbii şərait ucbatından dövrümüzəcən gəlib çıxmayan" Babil qülləsi barədə turistlər nə bilməlidirlərsə, hamisini əzbərdən dedi.

Babil muzeyinin bəxti göturməyib. Burada qazıntı işləri, əsasən, İraq müstəqil dövlət olmamışdır əvvəl Avropa ekspedisiyaları tərəfindən aparılmışdır. Ona görə də ən maraqlı eksponatlar Avropa paytaxtlarının muzeylərinə aparılmışdır.

Muzeyin dalındakı təpənin üstünə çıxanda bütün Babil, daha doğrusu, şəhərin arxeoloqlar tərəfindən qazılmış hissəsi görünür. Təpələr qazım-qazım edilmişdir, irili-xirdalı xəndəklərlə doludur. Bu xəndəklərin bəzisi əlli-yüz il əvvəl, bəzisi isə bu yaxınlarda qazılmışdır. Sanki şəhərin altı üstüne çəvrilmişdir. Üstü demək olar ki, hamardır, alt qatdakı binalar imə müxtəlif hündürlükdədir. Təpələrin içindən saray taqları, divar qalıqları, zirzəmi hissələri görünür...

Qoca ərəb digər təpələrdən heç nə seçilməyən bir təpə silsiləsini göstərib dedi:

- Bu da ki, Semiramidanın asma bağlarıdır. İndi isə Mərasim küçəsinə baxaq.

Bir neçə addım atandan sonra əlinin işarəsilə bizi çağırıdı.

...Ayağımız altında bir uçurum açıldı.

Küçəni düz dibinəcən, ta döşənmiş hissəsinəcən qaziblər və adama elə gəlir ki, min illər boyu şəhərin qalıqları və qum altında qalmış divarlar əfsanəvi heyvanların barelyefləri ilə bəzənmiş hamar kərpiclərdən yenicə hörülmüşdür. Bu divarlar bir neçə metr dərinliyindədir. Mərasim küçəsindən yaxınlıqdakı meydançayacaq olan yerdə labirintə bənzər ensiz, dayaz xəndəklər qazılmışdır. Bürküdən nəfəsi təntiyən qaraqabaq qoca dedi:

- Babil qülləsidir.

Adam öz gözü ilə baxıb görür ki, qüllə-zad yoxdur, heç bircə kərpici də qalmamışdır. Makedoniyalı İsgəndər meydançanı səliqə ilə təmizlətdirmiş və hətta yeni qüllə üçün, daha dəqiq desək, Mərduk allahının Babil məbədi olan qüllə üçün özül də hazırlatmışdı. Şərqiñ hökmdarı istəyirdi ki, təcəssümü özü olan Şərq allahlarının kultu müdafiə olunsun, inkışaf etdirilsin.

İlk arxeoloqlar da, sadəcə olaraq dəfnə tapmaq məqsədilə Babil təpələrinə gəlib çıxmış adamlar da Babil qülləsini axtarmışlar. Bambilə artıq iki yüz ildir ki, qazıntı işləri aparılırlar və ilk illərdə məhz bu qüllə sorağında olublar. Qüllənin yerini və onun özülünü arxeoloq Koldevey tapmışdır. O, alman arxeoloji ekspedisiyası tərkibində 1899-cu ildə qazıntı işinə başlamışdır.

Kərpic, saxsı qırıqları və toz-torpaq qalağını xatırladan təpələrdə bir həftə idi ki, qazıntı aparılırdı və birdən Koldevey iri bir divara rast gəldi. Onun bəxti gətirmişdi. Bu, Herodotun yazdığı həmin o divardı ki, hər birinə dörd at qoşulmuş iki cəng arabası onun üstündə gəzə bilərdi. Lakin qazıntı işlərinin sonrası istənilən kimi rahat olmadı. Bunun səbəbi aydındır: Babil şəhəri qalınlığı on iki metrdən iyirmi metrəcən olan torpaq və qırıntı qatı altında qalmışdır. Aşağı qatlarda nə olduğunu aydınlaşdırmaq üçün min tonlarla torpaq və zibil qazıb çıxarmaq lazımdı.

Koldeveyin tapdığı divar qədim dövrün ən iri şəhər istehkamıdır. O divarın üstündə üç yüz altmış qüllə olmuşdur, aralarındakı məsafə də ki, əlli metr. Deməli, divarın uzunluğu on səkkiz kilometrdi.

Kərpicdən tikilmiş və təsadüfi leysanlarla, zəlzələlərlə, qum tufanları nəticəsində təcricən dağılmış bu şəhər iki min il müddətin-də ətraf sakinlər üçün tikinti anbarı olmuşdur. O adamlar xarabalıqlardan kərpic çıxarmış və özlərinə ev tikmişlər. Günü bu gün də Hillə şəhəri və ətraf kəndlərdəki evlərin divarlarında üstündə Babilistan şahı Navuxodonosorun möhürü olan kərpicləri görmək mümkündür.

Belə möhürü olan kərpiclərdən biri təsadüfyən gözümə dəydi. Külək cövlən edir, divara vurulmuş afişəni qoparmaq istəyirdi. Afişa-da qarayanız bir gözəl oğlan əlində bir gözəl qızı öpürdü. Maraqlandım: amerikan kinematoqrafiyası Hillənin dinc sakinlərinə nə kimi mənəvi qida verir? Küləkdə dalgalanan afişəni əlimlə divara sıxanda hiss etdim ki, kərpic nahamardır. Afişadan əlimi çəkdim və qarabuğ-

dayı oğlanın şəkli altında mixi yazı işarəsi - Navuxodonosorun möhürü rüni gördüm.

Koldevey Babil qülləsini, daha doğrusu, qüllənin özülünü tapmışdır. Bunun üçün o, şəhər divarının aşkar olunduğu o ilk həftədən savayı, daha on bir il Babilə işləməli olmuşdur. Koldevey hətta qüllənin təxmini təsvirini də vermişdir və bu təsvir şəhərin, onun memarlığı və inşaat metodlarının öyrənilməsinə sərf olunmuş on bir illik zəhmətin nəticəsidir.

Hər hansı elm sahəsində, o cümlədən arxeologiyada böyük kəşflər, adətən, tək adam tərəfindən edilmir. Özü də həmin kəşfə əlavələr etmək və öz sözünü demək üçün digər alımlar yer qalır.

İngilis arxeoloqu Leonard Vulli qülləni Ur şəhərində, Babilistan imperiyasının cənubunda axtarmışdır. Buradakı qüllə Babil qülləsinə nisbətən o dərəcədə yaxşı qalbmış ki, ilkin vəziyyətini müəyyənləşdirmək mümkün imiş. Vulli Ur qülləsini dəqiq bərpa edir. Onun cizgisi demək olar ki, Koldeveyin cizgisi ilə tam uyğun gəlir. Beləliklə, min illər boyu Babil qülləsinin şəklini çəkmiş rəssamların işi başa çatır.

Babil qülləsi Mesopotamiyadakı saysız-hesabsız qüllələrin ən böyüyü idi. Yeddi pilləli piramida şəklində idi və zirvəsində balaca bir məbud vardi. Birinci terras kvadrat kimiydi, uzunluğu doxsan, hündürlüyü otuz üç metrdi. İkinci mərtəbə sahəsinə görə birincisindən bir o qədər də geri qalmırıldı, lakin hündürlüyü xeyli azdı - cəmi on sekiz metr. Uzaqdan baxanda hər iki terras bir daş kuba oxşayırırdı. Sonrakı mərtəbələr lap balaca idi - hər biri altı metr hündürlüyündə. Nəhayət, yuxarı meydançada Mərdukun on beş metrlik məbədi ucalırdı. Bu məbəd qızılı örtülmüş, ona göy röngli minalı körpiclərdən uz çəkilmişdi. Qüllənin ümumi hündürlüyü özülün uzunluğuna - doxsan metro bərabərdi.

Xeops ehramının forması onun ölçüsünü gizlədir. Ona görə də bu ehram tədricən yox olur. Qüllənin aydın forması isə onun maili səthinə boylanmasığa imkan vermirdi, göz mütləq yuxarı baxırdı. Tamaşaşa gələn adam binanın əzəməti barədə düşünməyə məcburdu. Qüllənin başında parlayan və on kilometrlərlə məsafədən görünən on beş metrlik məbəd o dərəcədə möhtəşəmdi ki, yəqin yəhudi köçərilər ona insan qüdrətinin, var-dövlət, şan-söhrət, əsl-nəcabət və təkəbbürün təcəssümü kimi baxırdılar. Bu cətiramlı yanaşı, həm də şəhərin

yad dildə danışan və heyvandarlardan zəhləsi gedən ərköyü, varlı sakınlarını pisləyirdilər. Pisləyə-pisləyə arzulayırdılar ki, özləri kimi sərt və kasib olan allahları Babilistəni, onun təcəssümü olan Mərdum məbədini - Babil qülləsinə cəzasına çatdırırsın.

İnsan nəyisə çox istəyəndə arzusunu həqiqət hesab edir. Əvvəlcə bu ümidi idilər ki, allah babillərin cəzasını verəcək. Sonra yüz illər keçdi və Kiriñ toxunmadığı, lakin Kserksin dağıtdığı, İsgəndərinsə varlığından nişan qoymadığı qüllə yoxa çıxanda Babil qülləsinin məhvi haqqında rəvayət sənədlərlə sübuta yetirildi.

Babil qülləsi şahlığın baş ibadətgahı sayılırdı. İbadət aşağıda, Mərdukun qızıl heykəli yanında başlanırdı. Herodotun yazdığını görə, bu qızıl heykəlin ağırlığı iyirmi dörd ton imiş. Birbaşa üçüncü mərtəbəyə qalxan daş pilləkən üçbucaq şəklində idi. Oradan da zəvvarlar terraslar vasitəsilə göy məbədin olduğu yuxarı meydançaya qalxardılar. Bu həmin meydança idi ki, oradan baxanda ölkənin on kilometrlərlə ərazisi görünürdü. Göy məbədə kahinlərdən savayı heç kim girə bilməzdi. Ora Mərdukun iqamətgahı idi. Allahın yatağı və qızıl suyuna çəkilmiş stolu orada idi.

Qüllənin dörd tərəfində zəvvarların yaşadığı iri binalar vardi. Imperiyada ən qüdrətli adamlar olan kahinlərin evləri də orada yerləşirdi. Bir milyon əhalisi olan hay-küylü şəhər öz qala divarlarının əbədiliyinə və sarsılmazlığına inanırdı.

Yeri gəlmışkən qeydə edək ki, Babil qülləsi mövcud olmasa da, onu günü bu gün də görmək mümkündür. Bunun üçün Bağdaddan çıxıb, otuzca kilometr yol getmək kifayətdir. Boz rəngli şoran çöldə qəribə bir tikili ucalır və binadan daha çox nəhəng bir kəllə qəndə oxşayır.

Bu tikili Aqar-qufa qülləsidir, daha doğrusu, onun qalıqlarıdır.

Qüllə elə böyükdür ki, bəzi səyyahlar onu Babil qülləsi hesab edir, guya tikilib başa çatmadığı üçün belə qəribə şəklə düşmüşdür.

Orada Babil təpələrinə oxşayan maili təpələr vارد. Hamısı da kərpic qırıntıları və xəndəklərlə doludur. Bunlar İraq arxeoloji idarəsinin bu yaxınlarda orada apardığı qazıntı işlərinin nişanəsidir. Və bu təpələri keçib, qüllənin torpağından yaranmış təpəyə yaxınlaşanda nəhəng qüllənin bu dərəcədə girdə şəklə düşməsinin səbəbi aydınlaşır. Qüllənin özülünü də bu hala salan zamanın əlidir və bu əl elə bil bu özülü torpaqdan sıyrılmış bir tel kimi tarıma çökmişdir. Maili döş-

lə qalxıb baxanda yuxarıdan sallanmış kərpicdən görünür. Kərpiclərin arasında qara asfalt təbəqə və palma yarpaqları var - inşaatçılar hörgü zamanı bunlardan istifadə etmişlər.

Arxeoloqlar müəyyən ediblər ki, Kassi dövlətinin paytaxtı Dur-Kuriqalzu şəhərində yerləşmişdi və təxminən eramızdan on beş əsr əvvəl tikilmişdir. Aqar-qufa qülləsi ölçüsünə görə Babildəki Mərdük məbədindən bir az kiçikdir - özülünün eni-uzunu altmış yeddi-altmış doqquz metrdir, lakin forması və funksiyası baxımından eynən Mərdük məbədi kimi olmuşdur - arxeoloqlar hətta lap yuxariya, allahın iqamətgahına qalxan üçqat pilləkənin izini tapmışlar. Qazıntı zamanı aşkar edilmiş məbədlər, anbarlar, kahin evləri və şah sarayı isə bizə bir daha imkan verir ki, Babilistan arxeologiyası pionerlərinin çıxardığı nəticələrin doğruluğuna inanaq. Artıq bu gün heç kim şübhə etmir ki, əsas qüllə olan Babil qülləsi necə olmuşdur.

BİSÜTUN KİTABƏSİ TƏDBİRLİ ŞAH

Şahlar şahı Darayavuş farşların şahı və bir sıra xalqların hökmdarı idi. Düşmənləri olan yunanlar ona Dara deyirdilər. Dara birinci olaraq özü üçün yaxşı abidə yeri seçmişdir. Daha bundan yaxşı yer ola bilməzdi.

Kirmanşah vadisi boyunca ensiz bir dağ silsiləsi uzanıb gedir və Həmədandan Babilistana gedən karvan yolunun başlangıcında cütbaşlı dağ kimi şaxələnir. Sildirim qayaların ətəyindəki bühlur bulaqlardan bir göl yaranmışdır və bu göldən ayrılan çay Bisütun kəndinin yanından keçib, vadiyə doğru axır.

Elə bu dağa da Bisütun dağçı deyirlər.

Karvanlar həmişə bulaqların yanında dayanardı və qoca dəvələr artıq bir mənzil məsafləsindən hiss edərdilər ki, istirahət vaxtına az qalıb, ona görə də özlərini suya çatdırmağa, qayalar altındakı ağacların kölgəsində dincəlməyə tələsərdilər. İrandan keçən qoşunlar da burada ayaq saxlayardı və sakit vadi üstündə ucalan cütbaşlı dağla bühlur bulaqlar əsgərlərin yadından heç vaxt çıxmazdı.

Dara bu qərara gəldi ki, nə qədər ki, sağdır, özünə abidə qoysun. Hərcənd öz dövlətinin möhkəmliyinə inanırdı, amma nəsillərin xeyirxahlığına bel bağlamırdı. O, misli-bərabəri olmayan, əbədi bir abidə yaratmaq istəyirdi və bu arzusunu həm özündən əvvəl, həm də sonra yaşamış müstəbidlərin çoxuna nisbətən daha yaxşı həyata keçirdi.

Dara eramızdan əvvəl 521-ci ildə taxta çıxanda ona qarşı doqquz namizəd vardı. O, öz rəqiblərini amansızcasına məhv etdi və müdrik allah olan Hörmüzdən sonra dünyanın ikinci qüdrətli şəxsiyyəti oldu. Dara əmr etdi ki, məhz hakimiyyət uğrunda gedən bu mübarizə abidədə öz təcəssümünü tapsın.

Heykəltərəşlər şahın bu arzusunu həyata keçirməkdən ötrü qayanın dik yerini seçdilər və orada iri bir hamar düzbucaqlı dördbucaq yonub hazırladılar. Üçbucağın aşağı hissəsində yerəcən olan məsaflə əlli metrdir, ona görə də bu abidəni yalnız kənardan görmək mümkündür. Daranın heykəltərəşləri öz işini qurtarandan sonra iki min beş yüz il müddətində heç kim abidəyə yaxınlaşmamışdır. Yalnız bir müstəsna hal var ki, bu barədə sonra damşarıq.

Daş kətan üzərində barelyef qurdular: adam hündürlüyündə bir neçə figur. Ən böyüyü Daranın figurudur: heykəltəraşlar qanunlara ciddi riayət etmişdilər. Daranın gözləri iri, qaşları qövs şəklində, saq-qalı burum-burumdur, başında isə çox zərif və səliqə ilə yonulmuş döyüş tacı var: Dara detalların təsvirində dəqiqlik tələb edirdi. Tac qızıl-dandı və yumru daş-qaşla bəzənmişdi.

Dara əlini başı üzərində sözən qanadlı allaha uzatmış, ayağı ilə isə düşmənlərindən biri olan Haumatanı təpikləyir. Şah Haumatanın qarnına vurduqca Haumata ağrından, həqarətdən qırılır.

Daranın dalında iki əyan durmuşdur. Onlar şahın oxunu və ni-zəsini tutublar. Qalan səkkiz bədbəxt rəqib bir sıradə dayanıb, məyus-məyus şaha baxırlar. Onların qolları bağlıdır, boyunlarına isə kəndir keçirilmişdir.

Lakin dara tədbirli adamdı, görünür, belə hesab edirdi ki, yazı olmasa, gələcək nəsillər bu məğrur şəklin mənasını başa düşməzlər. Ona görə də əmr etdi ki, divarın qalan hissəsində üç dildə yazı yazıl-sın. Birinci dil - qədim fars dili şahın və sarayın dili idi. İkinci dil - ak-kad (babil) dili dövlət dili idi; həmin dövlət darmadağın edilsə də, o qədər böyük və məşhurdu ki, orada işlənən dövlət dili qədim İranda uzun müddət istifadə olundu. Nəhayət, üçüncü dil elam dili idi. Elə bu zaman işin içindən bir əmma çıxdı.

Heykəltəraşlar yenicə öz işini bitirmiş, xəttatlar uzun bir yazını qayaya həkk etmişdilər ki, bütün bu müddət ərzində sarayından uzaqda olan Dara növbəti yürüsdən qayıtdı. Bu dəfə o, "şış papaqlı" skif şahına qalib gəlmüşdi. Əmr olundu ki, darmadağın edilmiş şahların sırasına skif çarı da əlavə olunsun.

İşə rəhbərlik edənlərin canına vəlvələ düşdü. Əlbəttə, onların başa vurduğu iş ağlaşımaz dərəcədə çətindi, özü də taxtabəndlər tə-zəcə yiğisdirilmiş, çadırlar sökülmüşdü; yenidən fəhlələri və rəssamları çölün düzünə yiğmaq lazımdı. Bütün bunlar cəhənnəmə, ən pisi bu idi ki, abidədə skif çarı üçün yer yoxdu. Hər tərəf yazı ilə dold魯muşdu.

Yəqin ki, bütün bu çətinliklərdən Daranın heç xəbəri də olmadı. Müstəbidlərin etirazdan zəhləsi gedir. Həm də, çox güman ki, məsələ daha aşağı səviyyədə həll olunmuşdur. Yenidən karvanlar Bisütuna tərəf üz tutdu, yenidən nəhəng taxtabəndlər quruldu və yenidən heykəltəraşlar qollarını çırmalayıb, paytaxtdan gətirilmiş şışpapaq

skif çarının şəklinə əsasən işə başladılar. Elam dilində yazılmış mətn pozuldu və onun yerində skif çarı yerləşdirildi. Skif çarı barelyefdəki məğlub edilmiş şahların sonuncusu oldu. Bu barelyef o birilərinə nisbətən bira z yasti alındı. Ancaq bunun eybi yoxdu: aşağıda baxanda bu fərq bilinmirdi. Pozulmuş mətn isə ayrı yerdə həkk olundu.

Şah abidəyə baxıb məmnun qaldı.

Hər ehtimala qarşı kitabədə onu da yazdılar ki, abidəni korlayanlar çox ağır cəzalandırılacaq. Lakin abidəni korlamaq üçün gərək dağa qalxasan ki, bu da mümkün olan şey deyildi. Aşağıdan isə kitabıbəni oxumaq olmur. Belədirsə, kim hardan bilsin ki, şahlar şahı və iranlıların şahı olan Daranın özü abidəni korlamağı qadağan edib?

İllər ötüb keçdi. Dara öldü, imperiya dağıldı. Əhəmənilörin möhtəşəm paytaxtı olan Parsanın sarayları məhv oldu. Dillər unuduldu, kitabə yaddan çıxdı, lakin abidənin özü davam götirdi, çünkü bu abidə möhkəm və əlcətmez bir qayada yonulmuşdu.

İndi daha karvanlar bu qayanın yanından az-az keçir, qoşunlar təsadüfi hallarda bulaqların başında düşərgə salırdılar. Özü də yer üzündə bircə adam da yox idi ki, həmin mixi mətnləri oxuya bilsin.

İlk dəfə mixi yazı ilə maraqlanan İntibah dövrünün sonuncu humanistlərindən biri olan səyyah Petro della Valle olmuşdur. O, XVII əsrдə Yaxın Şərqi səyahəti zamanı mixi yazı mətni görmüş və hətta bir hissəsinin surətini çıxarıb, kitabında vermişdir. Valledən sonra çox səyyah unudulmuş abidə və sərdabələrdə, qədim xarabalıqlarda tez-tez rast gəlinən saxsı lövhəciklər üzərində belə yazılar görmüşdür. Onların arasında ən məşhur olanı alman alimi Niburdur. Danimarka kralı Fridrix 1760-cı ildə Şərqə çoxlu tarixçi göndərmişdi. Nibur da onlardan biri idi. Səyahətin başlanmasından bir il sonra Niburdan savayı hamı öldü. Niburun əlinə bəhanə keçmişdi ki, qorxusundan evinə, Avropaya qşayıtsın. Lakin o, səyahətini davam etdirdi, altı il müdətində bir neçə ölkəni dolaşdı. “Ərbəstanın təsviri” adlı kitab buraxdırıldı. Bu kitab çox geniş yayıldı və dəfələrlə nəşr olundu. Axı onun müəllifi ilk alimdi ki, səlib yürüşlərində bəri heç bir avropalının ayağı dəyməyən yerlərdə olmuşdu. Avropada isə bu yarımfəsanəvi ölkələr barəsində çox şey bilmək istəyirdilər - Avropa Şərqə can atıldı. Ona görə də təəccübüllü deyildir ki, Napoleon Bonapart Misir ekspedisiyası ilə gedəndə Nimburun kitabını özü ilə götürmüş və Yaxın Şərqi ensiklopediyası olan bu kitabı həmişə özü ilə gəzdirmişdir. Nibur

da mixi yazılar barədə məlumta verir və bu yazıları qədim İran paytaxtı Parsanın xarabalıqları ilə əlaqələndirirdi. Babilistanın və Beynənnəhreyndəki digər şəhərlərin xarabalıqlarında olduğu kimi, haqqında yunan müəlliflərinin də məlumat verdiyi Parsada da mixi yazılı çoxlu lövhəcik tapılmışdı.

Mixi yazıların sırrını açmaqdə ilk addımı atan Qrotedefenddir. Bu adamı zərrə qədər şübhə etmədən “bir gecənin dahiləri” sırasına daxil etmək olar. Onun uzun ömrü zahirən xırdaçılığa nümunədir, şöhrəti isə - gimnaziya müəllimi köməkçisi vəzifəsindən litsey direktorluğunun - ortabab adamların pərnəstişkarları üçün örnek sayıla bilər. Qrotedefendin hətta elmi fəaliyyətə başlaması da (o, alman dilinin öyrənilməsi ilə məşğul olan cəmiyyətin əsasını qoymuş və alman filologiyasına dair bir sıra məqalələr yazmışdı) heç vaxt bu sahədəki işlərin orta səviyyəsindən yuxarı qalxmamış və bir azdan unudulmuşdur. Lakin Georq Qrotedefendin iyirmi yeddi yaşı tamam olanda o, dostları ilə mərc gəldi ki, haqqında bir belə yazılan və danışılan sirlə mixi yazılarının mənasını açacaq. Bu hadisə 1802-ci ildə oldu.

Qrotedefend son dərəcə məsuliyyətli və ciddi adamdı. Söz verdiyi, mütləq yerinə yetirirdi. Və buna görə də istər-istəməz dahi olmağın məcbur oldu, çünki yalnız dahi bir neçə gün ərzində həllolunmaz görünən bir məsələnin öhdəsindən gələ bilərdi. Qrotedefendin əli altındada bir neçə mixi yazı surəti vardı ki, bunlar da qırıq-qırıq mətnlərdən keyfiyyətsiz köçürülmüşdü. Həmin dilin quruluşu barədə də heç bir təsəvvürü yoxdu, tam əmin deyildi ki, ixtiyarında olan yazıdır, yoxsa naxışdır, bilmirdi ki, bu işarələr hərfi bildirir, yoxsa Çin heroqlifləri kimi anlayışı bildirir. Qərəz ki, heç nədən xəbəri olmayan Qrotedefend müəyyənləşdirdi ki, yazılar qədim fars dilində yazılıb, soldan sağa oxunur, əlinə keçən mətn isə Dara ilə Kserksin qəbirüstü yazısıdır.

Qrotedefend mərci uddu və bu məsələ ilə əlaqədar Gettingen akademiyasında nəzər-diqqəti bir o qədər də cəlb etməyən bir məruzə edib, öz müəllimlik işinə qayıtdı, alman filologiyası problemləri ilə məşğul olmağa başladı.

Qrotedefenddə olan yazılar kitabının qırıq hissələri idi, özü də üç əsas dilin yalnız birində qədim fars dilində olan parçalardı. Onun kəşfini yoxlamaq və qədim fars dili əlifbasının tərtibini başa çatdırmaq üçün uzun mətn lazımdı. Bu mətn Bisütün abidəsindəki yazı oldu. Bisütün kitabəsinin 515 sətri qədim fars dilində, 141 sətri babil dilində

və 650 sətri elam dilində yazılmışdı. Ancaq bu barədə hələ heç kim heç nə bilmirdi...

Abidə və böyük mixi yazısı mətni haqqındaki xəbər Avropaya çatanda fransız tədqiqatçıları həmin kitabənin surətini çıxarmağa çalışdılar. Onlar Bisütunun ətəyində bir neçə gün qaldılar, əlləri qanadı, dizləri cırıq-cırıq oldu, qayaya çoxlu gülmix çaldılar, axırda da Fransaya qayıdır rəsmən bildirdilər ki, kitabənin yanına qalxmaq mümkün deyil. Fransızlar bilmirdilər ki, onlar tam ümidsiz vəziyyətdə Bisütunu tərk edəndə kitabə artıq səliqə-sahmanla köçürülmüşdür, özü də bu alpinist və elmi şücaət göstərən adam onların yaxınlığında oturub mətnin mənasını açmağa çalışır. Həmin adam Raulinson idi.

Qrotedefendin kəşfi mixi yazıları tədqiqində yalnız başlanğıc idı. Bu sahədəki gələcək addimlər Q.Raulinsonun adı ilə bağlıdır. Raulinson ingilis zabiti idi. On yeddi yaşında ikən Hindistana gedən gəmidə Bombey qubernatoru və məşhur şərqşünas Con Malcolm ilə görüşmək ona nəsib oldu. Qubernator uzun yol boyu cavan oğlanla səhbət etdi və onda Şərqi tədqiq etmək həvəsi oyatdı. Raulinsonla Daranın yolu 1837-ci ildə Bisütun kəndində qovuşdu. O Bisütun kəndi ki, yaxınlıqdakı dağda artıq bizə tanış olan abidə yaradılmışdır. Həmin gündən etibarən Qədim İran və Babilistanın elmi tədqiqatının tarixi başlandı.

Hindistandan İrana dəyişdirilmiş Raulinson Bisütun kitabəsi barədə yerli sakinlərdən soraq tutmuşdu. Qısa məzuniyyət götürüb, Bisütuna gələndə o dəqiqə başa düşdü ki, mixi yazıları oxumaqda məhz bu mətn kömək edə bilər. Qabaqcadan deyək ki, Raulinson hələ nə Qrotedefendin kəşfi, nə də Parisdən artıq yola çıxmağa hazırlaşan fransız ekspedisiyası barədə heç nə bilmirdi.

Raulinson çox çalışdı ki, aşağıdan hərəkət edib, kitabənin yanına qalxsın, hətta bir azdan fransızların istifadə edəcəyi üsula da əl atdı, heç bir xeyri olmadı. Lakin Raulinson geri çəkilmək fikrində deyildi. Yaxınlıqda axan balaca çaydan kitabəyəcən olan məsayə yüz metrdir. Dik qayanın hündürlüyü əlli metrdir. Yox, bu vəziyyətdə o, kitabənin üzünü çıxara bilməz. İndi ki, aşağıdan mümkün deyil, bəlkə yuxarıdan başlasın? Və Raulinson kəndir ehtiyatı görüb, dik qayanın o biri tərəfindən böyük çətinliklə yuxarı qalxdı, bir neçə saatdan sonra dağın başına çıxdı. Aşağıda, üç yüz metrlik məsafədə Dara və onun düşmənləri dururdu. Lakin yuxarıdan baxanda heç nə görünmürdü.

Raulinson belində kağız şoləsi kəndirlə aşağı düşdü. Kitabə bərabərinə çatdı və gah uçurum üstündə yırğalana-yırğalana, gah da en-siz çıxıntı üstünə çıxıb, saatlarla tər axıda-axıda, hər dəqiqə qopub düşmək təhlükəsi altında işarələrin üzünü köçürəndən sonra aşağı düşdü, kağı-kuğuzlarını yiğisdirib Tehrana qayıtdı və yazını oxumağa başladı. Bu zaman Qrotfendin məruzəsi dərc olunmuş jurnalı aldı və bu jurnal ona çox kömək etdi.

Bir neçə illik zəhmətdən sonra artıq Böyük Britaniyanın İranda konsolu olan və Şərqin tədqiqatçısı kimi məşhurlaşan Raulinson Bisütun kitabəsinin böyük bir hissəsinin təkcə surətini deyil, həm də tərcüməsini Londondakı Asiya cəmiyyətinə təqdim etdi.

Təbiidir ki, kitabənin tədqiqi bununla bitmədi. Axı Raulinson kitabədəki mətnlərin yalnız birini - qədim fars dilində olanını tərcümə etmişdi. Qalan iki mətn xeyli vaxt apardı. Özü də ki, babil dili qədim fars dili kimi hərfi dil deyildi, çox mürəkkəb sistemə malikdi. Bu dildə eyni işarə vəziyyətindən asılı olaraq həm hərfi, həm hecanı, həm də sözü ifadə edə bilərdi. Alımlar arasına bir balaca çaxnaşma düşdü, lakin bəziləri, o cümlədən Raulinson inanırdı ki, bu dil sisteminin də sərrini öyrənmək mümkündür. Belə də oldu. Bir neçə ildən sonra saxsı lövhəciklər tapıldı. Məktəb dərsliyi olan bu lövhəciklərdə qədim İran məktəbliləri üçün həmin yazı sisteminin hərflərlə ifadə olunmuş tərcüməsi verilmişdi. Bu tapıntı o dərəcədə yerinə düşdü ki, bəziləri onun orijinalliğinə şübhə etdilər və dedilər ki, “lügət” vasitəsilə heç bir mətni oxumaq olmaz.

Onda Londondakı Asiya cəmiyyəti nadir bir eksperimentə əl atdı. Yenicə tapılmış bir babil yazısını müxtəlif mütəxəssislərə, o cümlədən Raulinsona göndərdilər. Hər birindən xahiş etdilər ki, qədim lügətlərdən istifadə edib, həmin mətni tərcümə etsinlər. Özü də mütəxəssislərdən heç biri bilmirdi ki, bu mətnin tərcüməsi həm də onun üç həmkarına həvalə olunub. Alımlar cəmiyyətin xahişini yerinə yetirdilər və cavablar tutuşdurulanda məlum oldu ki, az qala hamısı eynidir.

Mixi yazıların oxunmasının birinci mərhələsi beləcə başa çatdı.

Tədqiqatçılar hələ deyə bilməzdilər ki, mixi yazılarla əlaqədar hər şeyi bilirlər. Qədim fars, babil, asuri, Sumer, Elam mətnləri sel kimi axırdı: hər təzə ekspedisiya minlərlə lövhəcik gətirirdi. Hazırda dünya muzeylərində onların sayı bəlkə də yüz minlərdir. Hər dəfə yeniləri tapılır - Mesopotamiyanın qədim sakinləri mədəni və ya-

zan idilər. Babilistanda hər şey, hətta mağazalardakı çeklər də gil lövhəciklərə yazılır və kürələrdə bişirilirdi. Büyük və qədim sivilizasiyaların min illər boyu mövcud olduğu dövrlərdən qalan belə lövhəciklərin sayı qədərsizdir.

Adama elə gəlirdi ki, alimlərin daha Bisütunluq işi qalmayıb. Lakin ekspedisiyalar ara vermirdi. Bulaq başında tez-tez çadırlar qurulur, mürəkkəb alpinist ləvazimatları işə düşürdü...

1903-cü ildə Ceksonun və 1904-cü ildə Uilyam Kinqin ekspedisiyaları zamanı kitabənin surəti çıxarıldı. Alimlər çalışırdılar ki, dolaşiq və pozuq sətirlərin mənasını öyrənsinlər. Professor Kameronun başçılıq etdiyi sonuncu iri “üzçixarma” ekspedisiyası 1948-ci ildə Bisütuna gəldi. Tarixçilər neftçilərin köməyi ilə qayaya çoxlu qarmaq keçirib, abidə hündürlüyündə nərdivan düzəltildər və suvaqcı nənnisinə oxşar nənnilər hazırladılar. Bu nənnilərdə nisbətən rahat şəkildə kitabə boyu hərəkət etmək mümkündü. Bu ekspedisiya kitabənin şəklini çəkmədi, qəlibini götürdü.

Abidənin öyrənilməsi yüz ildən çox çəkmişdir. Həqiqətən Daranın xidməti böyükdür: o, alimləri çətin bir məsələ qarşısında qoymuşdur. Lakin alimlər Daranın xahişinə ehtiramla yanışdır: qədim sahİN öz rəqibləri üzərindəki qələbəsindən söhbət açan bu məğrur abidəyə heç bir ziyan toxunulmamışdır.

PARSA. SÜTUN MEŞESİ

Düzdür, Bisütun kitabəsi İranın Əhəmənilər dövlətinin şanşöhrət abidəsidir, lakin Parsa ilə əlaqədar faciəli hadisələr təkcə bu dövlətin deyil, həm də Nil və Fərat sahillərində yaranıb, chramlarda, Karnak, Neynəva və Babilistan məbədlərində yavaş-yavaş qalxıb ucalan və makedoniyalı sərkordənin çox da böyük olmayan ordusunun amansız zərbəsindən dağilan qədim dünyanın axırından xəbər verirdi. Əlbəttə, hələ bundan sonra da Babilistan öz ömrünün davamını yaşayacaq. Misir taxtında hökmardalar bir-birini əvəz edəcək (təbiidir ki, onlar İsgəndərin silahdaşları idilər), ancaq Parsa sarayını bürümüş alov yalnız bu əzəmətli memarlıq abidəsinin məhvini demək deyildi. İngilis arxeoloqu Mortimer Uiler yazır ki, onda “bütün Orta Şərq sivilizasiyası məhv oldu, onun ilhamçı çağları arxada qalmışdı...”

Parsa sarayı Bisütun kitabəsinin müasiridir. Dara öz rəqiblərini darmadağın edib, Əhəmənilər imperiyasında qeyri-məhdud hakimiyət əldə etdiyi illərdə yaxşı başa düşürdü ki, Qafqaz dağlarından tutmuş Misirəcən uzanıb gedən və zor gücünə birləşdirilən dövlətdə hakimiyyətin zahiri parıltısı vacibdir, ona görə də öz imperiyası üçün laiqli mərkəz yaratmaq haqqında da düşündürdü.

Məmləkətin paytaxtı Suz böyük və varlı şəhər olsa da, Babilən, Fivadan, bəlkə də Efes, yaxud Milet kimi ellin şəhərlərindən də kiçikdi. Lakin Lara üçün şəhərin böyük-kiçikliyi o qədər də vacib deyildi, əsas məsələ bu idi ki, imperiyanın mərkəzi onun padşahlarının qüdrətinə uyğun olsun. Ona görə də o, yeni paytaxt üçün mövcud şəhərləri nümunə hesab etmədi, öz sələfi II Kirin yolu ilə getdi. Onun sələfi Yaxın Şərqdə hökmranlıq uğrunda gedən qəti döyüsdə midiyalılara qalib gəlmişdi və bu münasibətlə Pasarqadda abidə ucaltmaq fikrinə düşmüştü. Eramızdan əvvəl 530-cu ildə həlak olan Kir elə oradaca dəfn olundu.

Cox güman ki, Pasarqad şahın və saray adamlarının daimi yaşayış yeri kimi nəzərdə tutulmamışdı. Həmin təpədə qazıntı zamanı iri bir daş meydança aşkar edilmişdir. Vadidən bu meydançaya iki enli piləkən qalxır. Təpənin ətəyində kiçik bir sarayın və qüllənin qalıqları tapılmışdır. Bura həmin yerlərdə “Süleyman məhbəsi” adlandırılır (bu da ki, bütün müəmmalı böyük adamların adına çıxmaga daha bir sübut-

dur). Pasarqadın cənub tərəfində, bomboş bir düzənlilik ortasında piləli özül üzərində adı bir daş tikili var. Bu, Kirin sərdabəsidir.

Pasarqaddakı sarayın qalıqları göstərir ki, bu saray müvəqqəti yaşayış yeri olmuşdur. Daha doğrusu, Kir istəyirdi ki, orada əsl saray tiksin, lakin müharibələrdən və yürüşlərdən macal tapmırı. Onun oğlu Kambiz Misiri fəth etmişdi və atasının imperiyasını saxlamağa çalışırdı - onun da vaxtı olmamışdı ki, Pasarqadı tikib başa çatdırısm. Dara hakimiyyətə keçəndən sonra əvvəlcə Pasarqada diqqət yetirdi və orada inşaat işinə başladı, lakin çiy körpicdən saray tikdirib, bu işdən əl çəkdi.

Dara saray üçün təzə yer axtarıb tapınca daha bir neçə il keçdi. Bu təzə yer indiki Şirazın əlli kilometrliyində idi: Rəhmət dağından başlanan əzəmətli terraslar Pulvar çayınacan uzanıb gedirdi.

Orada məbəd və kiçik bir şəhər olub. Güman ki, bu şəhərin əsasını Kir qoymuşdur. Yunanlar yeni paytaxta "Persepol" adı qoymuşdular, yəni farsların şəhəri. Və bu ad Makedoniyalı İsgəndərin tərixçisi olan Klitarxın qeydlərindən bizə tanışdır. Farslar isə şəhəri Parsa adlandırdılar.

Qədim farsların ibadətgahları təpələrin üstündə tikmək adətinə Parsa şəhərində də əməl olunmuşdur. Canlı allah sayılan şahlar şahının saray şəhəri, ibadətgah şəhəri terraslar üzərində yerləşmişdir və bu terraslar nəhəng daşlarla möhkəmləndirilmiş, hamarlanmış, döşənmiş və yeknəsəq, dərixdirici olsa da, möhtəşəm barelyeflərlə həsiyələnmiş pardaqlı mərmər pilləkənlərlə birləşdirilmişdir. Burada hər şey bir məqsədə xidmət edir - tamaşaçını tökcə şahların var-dövləti və əzəməti ilə deyil, həm də hamını vahid plana, vahid qayə-yə tabe olduğu bu məmləkətin təşkilatlılıq qabiliyyəti və qayda-qanunu ilə sarsıtmaq.

Əhəmənilər İranında dünyanın hər tərəfindən gətirilmiş çoxlu rəssam və usta çalışırdı. Büyük İsgəndər Parsaya yaxınlaşanda yol kənarında eybəcər hala salınmış nəhəng bir izdiham görür. Onların hamısı farslara əsir düşmüş yunan rəssamları, heykəltəraşları və həkkakları idilər. Qaçmasınlar deyə, hamısını şikəst etmişdilər: bədənin yaxud üzünün işdə lazımlı olmayan hissəsindən məhrum olunmuşdular. Rəssamların bəzilərinin sol əli, bəzilərinin pəncəsi, burnu, quşağı kəsilmişdi. Parsada şikəst edilmiş yunan sənətkarları səkkiz yüz nəfərdən çoxdu. Onu da demək lazımdır ki, saray tikintisində yunan-

lardan savayı, misirlilər, midiyalılar, babillər, yəhudilər, nəbatilər və ermənilər də işləyirdilər. Onların hamısı ölkələri İran tərəfindən işgal olunmuş tayfa və xalqların nümayəndələri idilər. Lakin dünyada elə bir saray yoxdur ki, orada tikintinin əsas qayəsi - İran qüdrətinin təcəssümü bu dərəcədə aydın və ardıcıl şəkildə həyata keçirilsin. Burada yadelli sənətkarların istəyi açıq-aşkar əsas məqsədə tabe edilmişdi. Ona görə də məlum məsolədir ki, cismən sıkəst edilmiş sənətkarlar həm də mənənə əzab çəkirdilər - sıfarişçiyyə və sahibkara yaradıcı iş yox, yalnız texniki bacarıq və peşə qabiliyyəti lazımdı. Bunun nəticəsidir ki, pilonlar və pilləkənlərin divarları saysız-hesabsız yeknəsəq barelyeflərlə doludur. Bunların hamısı yüksək sənətkarlıq və dəqiqliklə işlənsə də, əsasən, eyni motivi təkrar edir: şahlar şahı oturub, döyüçülər eyni cür, xərac verənlər eyni cür, təbəələr eyni cür təsvir olunmuşdur. Hətta Parsadan nə qalıbsa, ona da baxanda boy sırası, intizam, əsgəri nizam aydın hiss olunur.

Əsas qayənin davamı Parsanın baş binalarında - qəbul salonu olan apadanada və taxt-tac salonunda daha çox özünü bürüzə verir.

Apadana kvadrat şəkilli salondur. O qədər böyükdür ki, rəsmi qəbullar zamanı oraya on min adam sıçışardı. Salonun ölçətməz yüksəklikdə - yeddimortəbeli ev hündürlüyündə olan damını yetmiş iki sütun saxlayırdı. Parsa sarayının sütunları Əhəməni memarlarının kəşfi idi - Misir və Ellada belə şey görməmişdi. Bu bütöv daş sütunların bünövrə hissəsi bir az yuvarlaqdı, başında isə şir yaxud cöngə fiqurları vardı. Fiqurlar ciyindən bir-birinə birləşdirilmişdi. Adətən, sütunların arasındaki məsafə bir-birindən forqlənirdi. Bu da məkan həcmində imkan yaradırdı. Burada isə sütunlar bütün salon boyu bir bərabər də yerləşdirildiyindən meşəni xatırladırı, mənzərənin uzaqdan görünüşü itmiş və donuq bir daş meşə alılmışdı ki, bu da saraya əlavə sabitlik götirirdi. O saray ki, orada zamanın özü dünya hökmədarının ayağı altında dinməz-söyləməz dayanmalı idi.

Təəccüblü deyil ki, arxeoloqlar hələ indiyəcən bir suala cavab tapa bilmirlər: bəs bu salonda şah taxtının yeri haradır? Salona hansı tərəfdən baxırsansa eynidir, əvvəli-axırı olmayan bir dünyadır, ona görə də taxt hər yerdə qoyula bilərdi və heç yerdə də qoyulmaya bilərdi. Hətta belə bir müləhizə də var ki, guya Parsanın salonları xəzinə olub və dünyyanın hər yerindən talan edilib götirilmiş sərvət bura yığıldığından bir növ muzeyə oxşayıb.

Dara Parsa sarayını tikib başa çatdırı bilmədi. Kserks və Artakserks vaxtında inşaat işləri davam etmişdir və həmin şahlar bu barədə müvafiq yazılar yazdırmışlar. Tikinti on illər boyu getmişdir. Daranın salonu Kserkslə Artakserksi təmin etmədi. Onlar həmin salonun yanında ikinci bir salon tikdirdilər. Lakin fərq bircə bu idi ki, təzə salon bir az böyüdü və bəzi müxtəlif barelyeflər peyda olmuşdu, vəssalam. Daha ayrı bir dəyişiklik yoxdu. Beləliklə, şahların niyyəti həyata keçirildi.

Lakin tikinti hələ qurtarmamış bir hadisə baş verdi. Müxtəlif dilli ustalar ölü bir meşə üçün saysız-hesabsız yeknəsəq sütunlar yonduqları və eyni cür barelyeflər qayırdıqları bir vaxtda İran dövlətinin hökmdarı Kserks Elladanı zəbt etməklə onu nizam-intizamlı bir dün-yaya qoşub xoşbəxt etmək məqsədilə Afinanı yandırıldı. Eramızdan əvvəl 480-ci ildə Yunanistanı işğal etmək mümkün olmadı - İran do-nanması Salamin yaxınlığında məğlubiyyətə uğradı və Kserks geri çəkildi. Ancaq Afinanın yandırılması yunanların yadından çıxmadi. Ona görə də antik müəlliflərin demək olar ki, hamısı Parsanın yandırmasını məhz bu hadisə ilə əlaqələndirirlər.

Ellinlilərin Əhəmənilər İranı ilə münaqişəsi prinsipial konflikt səciyyəsi daşıyırırdı. Bu mühəribə Yumanistanın o vaxtacan elədiyi adı mühəribələrə oxşamırırdı. Bu mühəribə iki dönyanın ölüm-dirim müharibəsi idi. Afinanın yandırılması yüz əlli ilə keçəndən sonra da unudulmamışdı - Makedoniyalı İsgəndər Asiya sahilinə qoşun çıxardı ki, soyumuş, daş kimi olmuş, fəqət, artıq qocalaraq həyat qabiliyyətini itirmiş Əhəmənilər dövlətinin növbəti Darasının, növbəti şahlar şahının ordusunu darmadağın etsin. Ola bilsin ki, biz yunan müəlliflərinin yazıları əsasında tanış olduğumuz bu konflikti ideallaşdırırıq, lakin səciliyalı Diodor yazanda ki, İsgəndər Parsanı yerlə-yeksan etməyi qərrara aldı, onda makedoniyalının səkkiz yüz nəfər şikəst sənətkarla görüşü yada düşür. İsgəndər mərd-mərdana bildirmişdi ki, sənətkarları şikəst edən bu kazarma barelyefləri ilə dolu şəhərin yaşamağa haqqı yoxdur.

Mən Parsanın təsadüfən yanıb məhv olmasına inanmiram. Hal-buki, bəzi müəlliflər böyük İsgəndərin mövqeyini qorumaq xatırınə Əhəmənilər paytaxtının son günləri barədə yazanda təsadüfə əl atılar.

Deyirlər, Parsada dəlisov bir təntənə olub. Guya Ptolomeyin

sevgilisi afinalı Faida əlindəki məşəli qaldırıb tələb edir ki, Afinanın qisasını almaq üçün Parsa yandırılmalıdır və İsgəndər də ümumi rəyə tabe olub, ilk məşəli taxt-tac salonunun daş meşəsinə atır. Bütün bular faciəli əhvalat təsiri bağışlayır. İsgəndər ehtiyatlı və ayıq adamdı. Yanğın gününəcən elədiyi hərəkətlər göstərir ki, onun əvvəlcədən bu fikrə düşdüyüni söyləyən siciliyalı Diodor haqlıdır. Yoxsa niyə o, yanğından bir neçə gün əvvəl əmr etmişdi ki, İran şahlarının Parsada-kı bütün var-dövləti Suza aparılsın? Niyə o öz əsgərlərinə demişdi ki, şəhəri başdan-başa talan etsinlər, axı şəhər davasız təslim olmuşdu? Özü də yanğın ərefəsində şəhər tamam boşalmış, ins-cins qalmamışdı.

Nə isə. Saraylar od tutub yanındı. Yanğın səhərə yaxın söndü. Taxt-tac salonlarının damı uçub töküldü, ətraf tikililər yandı, təkcə ölü bir sütun meşəsi qaldı ki, o da kül içində qaralırdı.

O vaxtdan artıq min ildən çox keçmişdir, zamanın əlilə seyrəlmış sütunlar meşəsi hələ də durur. Və barelyef qalıqları adamı məcbur edir ki, o qoşunlar, o saraylar olmasa da, min ildən bəri məchul bir aləmə doğru addımlayan əsgər və əsirlərin qəzəbli cərgəsi qarşısında ayaq saxlayanasan. Antik tarixçilər yazırlar ki, Dara öz satrapının əli ilə vurulub can verəndə başının üstündə duranların üzünə baxıb görür ki, yalnız bir adamın ona yazılı gəlir. Həmin adam Daranın ölüm ayağında özünü yetirən Makedoniyalı İsgəndərdi. Dara məhz ondan xahiş edir ki, ailəsindən muğayat olsun.

İsgəndər plaşımı çıxarıb, şahlar şahının üstünə salır və əmr edir ki, onu yandırılmış Parsada dəfn etsinlər.

Ancaq ayrı bir ehtimal da var: guya İsgəndər gecikir. Guya o, şahın karvanını haxlayanda Dara artıq ölübmüş.

BƏƏLBƏK. ƏFSANƏVİ DAŞLAR

Uzun bir sitatdan başlayaq:

“Yer üzünün bəzi məntəqələrində özünün həcmi ilə, quruluşu və digər “sirli” detalları ilə adamı heyran qoyan qədim tikli qalıqları var. Məssələn, Antilivan dağı ətəyində yerləşən Bəəlbək terrasının trilitonları uzunu iyirmi metrəcən və çəkisi min tonacan olan nəhəng, kobud yonulmuş daşlardan ibarətdir. Bu daşlar karxanalardan gətirilib və təxminən yeddi metrlik hündürlüyü qaldırılmışdır. Bu işi hətta müasir güclü texniki vasitələrlə görmək belə çətindir. Karxananın özündə də nəhəng, yonulub hazırlanmış, ancaq qayadan qoparılmamış bir daş var. Onun uzunluğu 21 metr, eni 4,8 metr və qalınlığı 4,2 metrdir. Belə bir daşı yerindən tərpətmək üçün 40 min adam lazımdır.

İndiyəcən bu suallara cavab tapılmamışdır: həmin nəhəng daşları kim, nə vaxt və hansı məqsədlə yonmuşdur?”

Bütün bu yuxarıda deyilənlər M.Aqrestin “Qədim dövrün kosmonavtları” məqaləsindən götürülmüşdür. Məqalədə belə bir fikir irəli sürülür: bəlkə Bəəlbək kimi tikililəri uzaq planetlərdən gələnlər tikib? Bəlkə onlar uçub gedən zaman Sodom və Homorranı məhv ediblər? Bu mülahizədə Bəəlbəklə əlaqədar deyilir:

“Belə güman etmək olar ki, kosmonavtlar Günəş sistemini tədqiq etmək üçün kiçik gəmilərlə yerdən start götürüblər. Görünür, bu məqsədlə onlar Yerdə əlavə nüvə yanacağı əldə etməli, xüsusi meydançalar və anbarlar tikməli idilər. Şübhəsiz ki, onlar həmçinin Yerdə olduqlarını sübut edən bir iz qoymalı idilər. Bəzi fərqli tikililər, məsələn, adını çəkdiyimiz Bəəlbək terrası o izlərdən deyilmə?”

Deməli, Livanın cənubundakı Antilivan dağı (daha doğrusu, silsiləsi) yanında, bəlkə də kosmonavtların kiçik raketlər üçün uçuş meydançası kimi tikdikləri Bəəlbək terrası yerləşir. Əgər belə deyilsə, onda “indiyəcən bu suallara cavab tapılmamışdır: həmin nəhəng daşları kim, nə vaxt və hansı məqsədlə yonmuşdur?”

Elə isə gəlin həmin divarlara səyahətə çıxaq və yerində baxıb görək Bəəlbək terrası nə olan şeydir?

Bəəlbəkə getmək üçün Aralıq dənizi sahilini tərk edirik və Livan dağlarının susuz təpələrinə çıxırıq. İki min il əvvəl Avqustun be-

şinci Makedoniya və üçüncü Qall legionları bu yoldan keçib. Finikiyanın sahil şəhərləri zəbt edilib və yeni düşərgə-şəhər olan, Yuliya Avqustanın (imperatorun qızı) xoşbəxt koloniyası adlandırılan Beyrut arxada qalıb, donanma arxadan ligionerləri möhkəm qoruyur. İrəlidə Makedoniyalı İsgondərin varisi olan Selevkilərin Günəşin şərəfinə Heliopolis adlandırdıqları kiçik, lakin zəngin bir semit şəhəri var. Əvvəllər bu şəhər Bəəl Bək - Vaalın şəhəri adlanırdı.

Romalılar bilirdilər ki, Heliopolis Finikiyanın qədim dini mərkəzidir və orada kişilər öz bəlağəti ilə, qadınlar isə öz gözəlliyi ilə məşhurdur. Dünyanın ən məşhur fleytaçıları burada yaşayır. Günəşin şərəfinə ucaldılmış gözəl məbədlər buradadır.

Aşırımdan bir vadi görünür. Eni təxminən on, uzunluğu yüz kilometr olan geniş bir vadi. Vadinin o biri tərəfində ilin altı ayı başı qarlı olan Antilivan sira dağlarının sarımtıl və bənövşəyi döşləri nəzəri cəlb edir. Vadinin cənub tərəfi isə qamışlı göldür. Şimala tərəf gedikcə təpəlik artır və elə orada da - gölə axıb tökülmən balaca çayların arasında şəhər salınıb. Sira ilə ucalan evlər daş barıllarla dövrələnib, bazarların çardaqları görünür. Təpələrin ortasında Akropol yerləşir, ətrafında ellin örnəkləri əsasında tikilmiş bir neçə kiçik məbəd var.

Legionerlər keşikçi dəstələri barədə fikirləşmədən nizamsız halda aşağı düşürlər. Yürüş qısamüddətli, həm də asandır, döyüşdən sonra dincəliblər. İndi də küləkdən-gündən rəngi qaralmış legionerlər kefi kök halda zarafatlaşırlar. Heç kim bilmir ki, bu legionlar neçə şəhərin küçələrindən keçib. Bir şəhər az, bir şəhər çox, nə fərqi var ki...

Bəəl Bəkin baş məbədi çox qədim vaxtlarda tikilmiş və aramı allahı Həddada həsr olunmuşdur. Həddad həm də ildirim və şimşək allahı idi, istəyəndə tarlalara yağış göndərirdi ki, taxıl yetişsin, istəyəndə leysan göndərirdi ki, məhsul məhv olsun. Həddadin başı şüarlarla bəzənmişdi. Selevkilər vaxtında onu Günəş allahı ilə eyniləşdirmişdilər, ona görə də Həddad məbədi Jupiter Heliopolitanus məbədinə dönmüşdü. Məbədi yenidən qurub genişləndirdilər, ziyarətçilərin sayı artdı, və məşhurlaşmış məbəd şəhərə yeni ad - Heliopolis adını verdi.

Romalılar Yaxın Şərqi işgal edəndən sonra Heliopolisin əhəmiyyəti daha da artdı. Özü də yalnız ona görə yox ki, Jupiter-Həddad məbədi burada idi. Nəzarəti altında bərəktəli vadi, çoxlu içməli su mənbələri, meşələr və üzümlükler olan Heliopolis eyni zamanda sa-

hildən ölkənin içərilərinə yollanan karvanlar üçün nəhəng bir yükboşaltma məntəqəsi idi. Bundan başqa, şəhər həm də romalıların hərbi bazası idi. Roma sərkərdələri buradan çıxıb, Parfiya üzərinə hücum edirdilər.

116-cı ildə imperator Trayan Heliopolisdəki Yupiter məbədinin kahini yanına gəldi. O, kahinin gələcəkdən xəbər vermək qabiliyyətini yoxlamaq istədi və sual əvəzinə məktub yazmaqdan ötrü bir təmiz ləvhəciyi parçaya büküb ona verdi. Bunun cavabında kahin də eynən imperator kimi hərəkət etdi. Kahinin uzaqgörənlilikinə inanan imperator soruşdu:

- Bəs bunun qəti cavabı necədir?

Trayana əskiyə bükülmüş bir parça çırçıraq verdi. Bir ildən sonra imperator Kilikiyada həlak oldu. Onun meyitini çır-çırkıdan tonqal qalayıb yandırdılar. Qabaqcadan verilmiş xəbər doğru çıxdı. Rəvayətdə belə yazılmışdır. Əlbəttə, imperator həlak olmaya da bilərdi, onda da çırçıraq ayri məna vermək mümkünündü. Bizi isə maraqlandıran ayri şeydir: Heliopolisdəki məbəd II əsrə qədim dünyada o qədər məşhur idi ki, hətta Roma imperatorları onun kahinlərinə müraciət edirdilər.

İmperator Antonin Pi (138-161) əmr etmişdi ki, köhnə Yupiter məbədi əvəzinə dünyada ən böyük məbəd tikilsin. Bu tikinti külli miqdarda vəsait tələb edirdi. Livan vadisindəki tikintiyə Romanın diqqət yetirməsi həm də onunla əlaqədardır ki, həmin illərdə imperatorların özləri sırf romalı deyildilər: Sentimi Sever livanlı əyan olan Yuli Bassian Emesli ilə qohum oldu və onun oğlu imperator Karakalla artıq yarı livanlı idi. Bundan sonra Sever sülaləsinin gələcək imperatorları üçün uzaq Livan vadisi daha yad deyildi, analarının və arvalarının evi idi. Karakallanın anası Yuliya Domna çox ağıllı və zabitəli qadındı, ona görə də dövləti idarə etməkdə əvvəlcə əri Sentimi Severə, sonra da ki, oğluna kömək edirdi. Romada çoxlu alim və dövlət xadimi vardı ki, əslə Livandan və Suriyadandı. Finikiyalıların işgüzar övladları imperiyadakı əsas mövqeləri ələ keçirmişdilər. Livanlılar və suriyalılar isə legionlara komandanlıq edir, ticarətlə məşğul olur, se-natın iclaslarında iştirak edirdilər.

Karakalla və onun anası buraxdıqları sikkələrin üzərinə "Heliopolis" sözünü yazırdılar. Antonin Pinin başladığı tikinti onların vaxtında böyük vüsət aldı, Günəş məbədi, bir də imperator tərəfindən ye-

nidən qurulmuş akropolun özü səyyahları və zəvvarları vəcdə gətirirdi. Bütün Roma imperiyasında, hətta paytaxtin özündə buna bənzər bir şey yoxdu. Uzun müddətdən sonra ərəblər Bəəlbəkə sahib olanda və akropolu qalaya döndərəndə belə bu qənaətdə idilər ki, onu böyük Süleyman padşah tikib. Axi Süleyman padşahdan savayı, heç kimin cinlər üzərində hökmranlığı olmamışdır, belə bir məbədi isə cinlərdən savayı, heç kim tikə bilməzdi. Görünür, ərəblərin digər planetlərdən gəlmış adamlardan xəbəri yoxdu.

Akropol tamam tikilib qurtarmamışdı. Onun tikintisi uzanırdı. İmperiyanın qürubu zamanı hakimiyyəti idarə edən davakar imperatorlar məbədin tikintisinə çoxlu vəsait ayıra bilməzdilər, heç bunu istəmirdilər də. Lakin məbədin hazır olmasına lap az qalmışdı. Hətta elə Karakalla sağ ikən fəaliyyətə başladı. Ona görə də çox az adam bilirdi ki, memarların ilkin planı tam həyata keçməyib və məbəd Karakallanın ürəyincə tikilməyib.

...Bütün bir legionun yerləşə biləcəyi iri pilləkən Akropolun əsas qapısının sütunlarına doğru uzanırdı. Heykəllərlə bəzənmiş baştağın hündürlüyü on beş, eni on metr idi. Onun altından keçənlər sütunlar sırasıyla əhatə olunmuş altıbucuqlı həyətə düşürdülər. Bu həyətin o tayında Akropolun daha bir baş həyəti vardi. Sahəsi bir hektardan çoxdu. Həyətin ortasında nəhəng bir mehrab ucalırdı.

Meydanı dövrələyən sütunlar az qala qızıl kimi qiymətli hesab olunurdu. Bu tünd qırmızı sütunlar Qırmızı dənizin yaxınlığındakı Misir karxanasında yonulmuşdu. Onları Misirdə hazır şəklə salır, pardaqlayıır, sonra sürüyə-sürüyə Nil sahilinə aparır, barjlara yüklüyib İsləgəndəriyyəyə yola salır, sonra gəmiyə qoyub Beyruta göndərildilər. Beyrutda yenə də çəkə-çəkə dağlardan keçirib, Heliopolisə gətirildilər.

Belə sütunlar Romada da, hətta Palmirada da tapılmışdır. Bu sütunlar Jupiter məbədi sütunları ilə müqayisədə böyük olmasa da, hər halda hər birinin ağırlığı bir neçə tondur. Görünür, qədim adamlar belə ağır şeyləri uzaq məsafəyə aparmağı yaxşı bacarırlılar.

Baş həyəti Akropolun və bütün Heliopolisin mərkəzi olan Jupiter məbədi tamamlayırdı.

Məbəd özülü nəhəng plitələrlə döşənmiş böyük bir platforma üzərində ucalırdı. O plitələrin hər birinin uzunluğu iyirmi metr, hündürlüyü beş, eni isə dörd metrdir. Belə bir plitəni yonub, tikintiyə gə-

tirmək asan deyildi, lakin memarlar bu işi Süleyman padşahının cılrı barədə yaxud da yad planetdən gəlmışlər barədə əfsanə uydurmaq xatırınə görməyiylər. Məbədin altında iri zirzəmilər vardi, plitələr onların üstünü örtmək üçündü. Bir də ki, Heliopolis rayonunda tez-tez güclü zəlzələlər olurdu (sonralar şəhər məbədlərinin çoxu zəlzələdən dağılımışdır). Ona görə də bu qərara gəlmışdilər ki, məbədin özülünü mümkün qədər möhkəm eləsinlər.

Lakin tikintinin həcmi o qədər böyükdü ki, hətta Roma imperiyasının ən yaxşı inşaatçıları da onun öhdəsindən gələ bilmirdilər. Məbədin özülünə yalnız üç plitə döşəndi. Elə bu səbədən də sonralar həmin plitələrə “triliton” adı verildi. Onların hər birinin çəkisi demək olar ki, min tondur və hər birindən də uzunu iyirmi, hündürlüyü on beş və divarının qalınlığı yarım metr olan bir bina tikmək olar.

Diqqətli müşahidəçi mütləq görər ki, məbədin özüндə dörđüncü plitə olmalı idi. Onun yerinə bir neçə kiçik plitə döşənib. Bunu nədir? Yoxsa material çatışmayıb, yaxud da kosmonavtlar tələsiblər? Ancaq məlum oldu ki, dördüncü plitə var - Bəəlbəkin yaxınlığında karxananadadır. Onun çəkisi min tondan çoxdur. Plitə o qədər böyükür ki, üstünə çıxan adam qarışqa boyda görünür.

Plitə üzərində saysız-hesabsız iskənə izi görünür - minlərlə daşyılan onun böyülərini yonmuşdur. Burada daha kosmonavlıq bir iş yoxdur. Hətta bu fikrin qatı tərəfdarı da dilinə gətirməz ki, ulduzlardan gələnlərin sevimli aləti iskənə olmuşdur.

Yupiter məbədə də plitələrdən düzəldilmiş platforma üzərində ucaldılmışdır, lakin bu plitələrin bəzisi böyük, bəzisi isə kiçikdir. Pil-ləkəni üç aşırımlıdır. Məbəd sütunlarla dövrələnmişdir. Bu sütunlar trilitonlar kimi məşhur olmasa da, haqqında danışmağa dəyər. Hündürlüyü iyirmi metrdən çoxdur, başqa sözlə desək, altı mərtəbəli ev-dən ucadır. Hər sütun üç hissədən ibarətdir və plitədən o qədər də yüngül deyil. Özü də bu sütunların hər birinin iri başlığı var və çoxtonlu frizlə karnizi çiynində saxlayan bu sütun başlıqlarıdır. Sütunlar o qədər gözəldir ki, müasir fransız yazıçılarından biri demişdir: “Əgər onlar olmasaydı, dünyanın gözəlliyi və Livan göylərinin şəriyyəti azalardı”. Lakin mühəndis-memar dühləsinin məhsulu olan bu sütunlar plitə-terraslara nisbətən daha mürəkkəb olsa da, heç kim onları kosmonavtların adına çıxmır. Yoxsa golmələrin gəlişini konkret vaxtla və yer ilə əlaqələndirmək lazımdır. O yerlə ki, Akropol tikinti-

sindən əvvəl, tikinti zamanı və sonra daim gur olmuş, tapdanmış və təsvir olunmuşdur. Bəlkə onu da demək lazımdı ki, ulduzlardan gələnlər Korinf memarlıq kompozisiyası ilə tanış imişlər, hətta Yupiterə sitayış də edirmişlər.

Məbədin içində qızıl allah heykəli varmış. Antik müəlliflər yazırlar ki, o allah çox cavandı, saqqalı yoxdu, cəng arabaçısı köynəyi geymişdi, sağ əlində şimşək qamçısı, sol əlində isə ildirim və buğda dərzi tutmuşdu. Hər il bayram günlərində Heliopolun ən hörmətli adamları həmin heykəli ciyinlərinə götürüb, məbəddən çıxarırdılar. Özü də o adamlar buna əvvəlcədən hazırlaşdılar - saçlarını dibindən qırxar, pəhriz saxlayar və bəzi hərəkətlərdən çəkinərlər. Məbədin xəzinəsində həm də müqəddəs qara daşlar vardı. Məbəd çox varlı idi. Roma imperiyasında heç bir məbəd var-dövlətdə onumla yarışa bilməzdi. Onun kahinləri geniş torpaq sahələrinə, sulara malikdi. Məbədin anbarları taxıl, şorab, yağı və digər məhsullarla dolu idi.

Yupiter məbədinin sol tərəfində, ondan bir az aşağıda Akropolun digər məşhur məbədi - Venera ilahəsi məbədi ucalırdı. Hazırda bu məbəd səhv olaraq Bahus adlanır. Tarixi əsərlərdə və səyyahların yol qeydlərində də Bahus adı çəkilir. Bu məbəd Yupiter məbədindən kiçikdi, lakin bu o demək deyildir ki, həqiqətən balaca olub. Məbədin qapısı qalıb və on beş metr hündürlüyündə olan bu qapı məbədin ölçüsü barədə lazımı təsəvvür verir. Məbədin frizinə daş panellərdən üz çəkilmişdi və o panelləri bəzəyən barelyeflərdə Mars, Bahus, Merkuri, Pluton və Venera təsvir olunmuşdu. Bahusun başında üzüm yarpağından hörülmüş çələng vardı, Venera isə naxoşlamış bir qılmanı qucağına almışdı.

Roma imperiyasının son dövrlərində Akropoldan bir üç yüz metr aralı daha bir məbəd tikilmişdi. Çox da böyük olmayan bu girdə, gözəl bina tale ilahəsi Fortunanın şörofinə ucaldılmışdı.

Heliopolun şöhrəti, ciçəklənmə dövrü xristianlığa qədər çəkdi. Xristianlıq zalım, bəzən şən, bəzən isə küt və vəfəsiz olan saysız-hesabsız antik allahlarını sıxışdırıb aradan qaldırdı. Xristianlığın gəlişi Heliopolun qürubu deməkdi. Akropol kahinlərinin şəhər üzərindəki hökmərənlığı bundan sonra da xeyli çəkdi, lakin bayramlar ildən-ilə daha kasib və sadə keçir, qızıl Heliosun tərəfdarları get-gedə azalırdı. Heliopol bütürəstliyinin fəlakəti Qərbi Roma imperiyasının fəlakəti ilə eyni vaxta düşdü.

Şərqi Roma imperiyası, Bizans, xristian dövləti antik allahlara sitayışı həvəsləndirmirdi.

Lakin Heliopolun ömrü hələ davam edirdi. Akropol da qalmışdı, halbuki Yupiterin heykəli oradan çıxarılmış, əridilib külçəyə döndərilmişdi və məbədin xəzinəsi talan edilmişdi. Nə qədər ki, heliopol imperiyanın vacib ticarət mərkəzi idi, bu şəhər məbədsiz qala bilməzdidi. Ona görə də yeni məbədlər tikilirdi. Əlbəttə, bunlar xristian məbədləri idi. Bundan başqa, əvvəlki məbədlər də yenidən qurulub, xristian məbədləri şəklində salınırdı.

IV əsrdə imperator Feodosinin əmriylə Akropolun mərkəzi meydançasının ortasında kilsə ucaldıldı. Bu kilsə həqiqi inamin bütprürostlik üzərindəki qələbəsinə təcəssüm etməli idi. Lakin tələsik, ucuz və sadə görkəmdə tikilmiş bu kilsə artıq bir neçə on illikdən sonra daşıldı, heç izi-tozu da qalmadı. Fortuna məbədi də xristian kilsəsinə döndərilmişdi. İndi onun adı müqəddəs Varvara kilsəsi idi.

İmperator Yustinian əmri etdi ki, Akropol meydançasındaki tünd qırmızı sütunlar sökülsün və Konstantinopola götirilsin. Sütunlar yenə də uzaq yol keçməli oldu. Təzədən onalır aşırımlardan keçirdilər, təzədən Beyrut limanında gəmilərə yüklədilər, təzədən dəniz səyahəti başlandı və nəhayət, təzə paytaxta götirib çıxardılar. Bu sütunlar müqəddəs Sofiyanın - Konstantinopoldakı xristian kilsəsinin tikintisində işləndi. O sütunlar indi də durur. Şərq dünyasının hər tərəfindən götirilmiş digər sütunların arasındadır; bunlar xristianlığın möhvə etdiyi böyük və möhtəşəm memarlıq abidələrinin qalıqlarıdır.

Təbiətin düşmən qüvvələri elə bil Heliopolun zəifləməsini gözləyirdi. Dalbadal bir neçə zəlzələ şəhəri sarsıstdı, binalar və kilsələr dağıldı. Lakin Yupiter məbədi davam götirdi.

Daha bir neçə əsrdən sonra Bizans xristianları keçmiş şöhrətini itirmiş bu kasıb şəhərdən çıxıb getməli oldular. Onların yerinə ərəblər gəldilər. Elə onda da belə bir rəvayət yarandı ki, məbədləri və nəhəng platformaları Süleyman padşahın cinləri tikmişlər.

Ərəblər Akropolu, daha doğrusu, onun qalıqlarını düzəltməyə yeni qüvvə ilə girişdilər. Beş yüz ildən əvvəl qalmış bina möhkəmliyini itirmişdi. Yupiter məbədinin möhtəşəm sütunlarının bir neçəsi yıxılmış, başqaları Akropolun həyətinə səpələnmişdi. Zəlzələlər Akropol divarının bir hissəsini uçurmuş, giriş hissəsini dağlıtmışdı.

Ərəblər Akropolu qalaya döndərdilər. Nəhəng daş plitələrlə

möhkömləndirilmiş uca məbəd istehkam üçün yaxşı yerdə. Uçulmuş plito və sütunlar yeni divarlar və bürclərə sərf olundu. Xarabalıq arasında məscid isə Akropoldan kənara ucaldıldı. Allahlar yenidən dəyişdi və yenidən onlara sitayış edənlər bu fikirdə idilər ki, həqiqi allah onların allahıdır, onların allahı dünyada hökmran olmalıdır.

Lakin Jupiterin sütunları bir də bayraqların və allahların yerdəyişməsinin şahidi oldu. Boemund Antioxski və Raymond Edesskinin səlib ordusu qalanı tutdu və bir müddət orada qalıb, Dəməşq ordusundan müdafiə olundular. Səlibçilər vaxt tapıb məscidləri talan etdilər və tələm-tələsik xristian allahının hakimiyyətini gərpa etdilər. Onlar bir neçə həftədən sonra geri çökildilər və mollalar məscidlərə qayıtdılar. Jupiter məbədinin seyrəlmış sütunları isə bu mərəkəyə saymazına baxıb, ərsə boylanmaqdə davam edirdi.

Bu sütunlar ayrı allahların şərəfinə ucaldılmışdı və o allahla lap çıxdan mövəud olmuşdu, o diyarlarda onları yada salan yoxdu. Ona görə də xristianlarla müsəlmanlar Jupiterin yaxud Marsın təcəssümü ilə rastlaşanda keflərindən və təxəyyüllərindən asılı olaraq onları ya şeytan, ya da qədim dövrün qəhrəmanları adlandırdılar.

Şəhərin "Heliopol" adı da unudulmuşdu. Əvvəlki Bəəlbək adını özünə qaytarmışdılar. 1751-ci ildə Bəəlbək xarabalığını görmüş bir ingilis səyyahı yol qeydlərində yazırkı ki, vadidə, toz-torpaqlı kasib bir şəhərciyin ortasında doqquz nəhəng sütun vardır. Ətrafi daşlarla, plitələrlə doludur.

Otuz ildən sonra oraya ayrı bir səyyah - fransız səyyahı gələndə artıq altı sütun qalmışdı: 1759-cu ildəki növbəti zəlzələ sütunların üçünü yıxmışdı. Elə həmin səyyah haçansa sütunlar arasında ucalmış döyüş qülləsinin xarabalığına diqqət yetirir. Səyyah bilmirdi ki, həmin qülləni XII əsrə Dəməşq hakimi Bəhram şah tikdirmişdi. Bu yerlərdə ilk avropalı səyyahlar peydə olanda Bəəlbək öz hərbi əhəmiyyətini artıq çıxdan itirmişdi.

Almanıyanın imperator cənabları Heliopolla maraqlanmağa icazə vermişdi. Bu hadisə əsrimizin ilk illərində olmuşdur. Alman arxeoloqları şəhərdə planlı şəkildə qazıntı işinə başladılar. Yeri gölmüş kən deyək ki, onlar balaca Fortuna məbədini təmizləyib ortaya çıxardılar. Yüz illərdir ki, bu məbəd torpaq və hasarlar altında qalıb, yaşayış evləri arasında itib-batmışdı. Məlum oldu ki, bu uzun müddətdə demək olar ki, ona heç bir ziyan dəyməyib. Sonralar bu yerlərdə fran-

sız arxeoloqları işləyib və nəhayət, estafet Livandakı Qədim dövrlər departamentinin əlinə keçdi.

Bəəlbək hazırda nə vəziyyətdədir? Qəribə görünə də, şəhərin və Akropolun acı taleyi Bəəlbəki yer üzündən silə bilməmişdir. Roma və Livan memarları o dərəcədə əsashı və ciddi işləmişlər ki, Bəəlbəkdə xristian və müsəlman dövrünə nisbətən Roma dövründən da-ha çox nişanə qalmışdır.

Əlbəttə, bu o demək deyildir ki, Roma dövründən çox şey qalıb. Lakin Bizansdan, səlibçilərdən və xəlifəlikdən, bəlkə də heç nə-yin qalmadığını nəzərə alsaq, büt-pərəst allahların qüdrəti göz qaba-ğındadır.

Yupiter məbədinin altı nəhəng sütunu, pilləkəni və platforması günü bu gün də Bəəlbəkə gələn hər kəsdə heyranedici təəssürat oyadır. Günəşin qürubundan sonra sarımtıl iliq daşlar qızır və on kilo-metrərlə uzaq məsafədən görünən sütunlar qapısı heç hara açılmayan Zəfor tağını xatırladır.

Akropolun mərkəzi meydançasındaki mehrab xristian kilsəsi-nin xarabalığından təmizlənmişdir. İndi bu mehrab plitələrin və yuxarıdan uşub tökülmüş sütun qalıqlarının üstündən göyə ucalır. Mərkəzi meydançadakı tünd qırmızı sütunların bir hissəsi hazırlıda salamatdır və divarlardakı taxçalara açılan girişin qabağını tutmuşdur. Qəhrə-manların və allahların heykəlləri haçansa o taxçalara qoyulardı. Bi-zans dövrünün ilk əsrlərində xristian puritanları o heykəlləri sindirmişlər. Sonra da onların bacarmadıqlarını müsəlman dərvişləri başa çatdırıldılar.

Heliopolun iri məbədlərindən ən yaxşı qalanı Bahus məbədi-dir. Uzaqdan baxanda adam elə bilir ki, ona heç bir ziyan toxunma-yıb. Ancaq belə deyil. Yalnız iki tərəfin divarları və sütunları qalıb. Məbəd çox möhkəm və zəhmlidir. Əlbəttə, gözəl xarabalıq kimi yox, bir məbəd, bir sənət əsəri kimi. Ona görə də indi beynəlxalq dram və musiqi festivalları orada keçirilir. Hər il dünyanın ən yaxşı teatrları və orkestrləri Bəəlbəkə gəlir və büt-pərəst məbədinə istənilən müasir iri konsert salonuna nisbətən daha çox tamaşaçı yiğisir. Bəəlbəkdə ildə bir dəfə canlanma yaranır. Bəli, əvvəllər bu məbəddə antik dünyasının şən və dəyişən allahlarına, sonra Məryəm anaya, sonra Məhəmmədə səcdə qılıqlar, indi isə Venera və Yupiterin büt-pərəstlik çağları Bəəlbəkə qayıtmışdır. Məbəd ilham pərisinin ixtiyarına verilmişdir.

NİMRUDDAĞ. DÖRD ALLAH VƏ ANTİOX

1097-ci ilin yazında Avropanın müxtəlif yerlərindən gəlmış altmış min səlibçi Herakleyaya yaxınlaşdı.

Burada səliçiləri türk orduса dayanıb gözləyirdi. Normanlara başçılıq edən cəsүr Boemund bütپorəstlərin üstünə hücuma keçdi. Türklər cəngavərlərin geniş sıraları qarşısında davam götirməyib, döyüş meydandasını türk etdilər. Artıq Suriya və Qüds yolu açıldı.

1 Müəllif səhv edir: türklər o zaman islamı çoxdan qəbul etmişdilər.

Axşamçağı, döyüsdən sonra səlibçilərin rəhbərləri papanın şəxsi nümayəndəsi, de Le Punun yepiskopu Ademarın çadırına yığışdırılar. Bir məsələ müzakirə olunurdu: necə irəliləməli?

Hava sərin olduğu üçün çadırın qapısı açıq qoyulmuşdu. Bayırda normanlar nəğmə oxuyurdular. Ordu dincəlirdi: səlibçilər bütün Kiçik Asiya yürüşü zamanı ilk dəfə idi ki, din qardaşlarının - ermənilərin arasına düşmüdürlər. Yemək-içmək doyunca idi.

Cənuba qısa yol Kilikiya darvazasından, Tavr dağları arasından keçirdi. Bu yolla gedəndə bir neçə gün irəli düşmək mümkündü, lakin ordunu itirmək qorxusu da vardı: türklər məhz o tərəfə geri çəkilmişdilər və dar dərədə türklərin hətta kiçik bir dəstəsi cəngavərlərin qabağını saxlaya bilərdi.

Yepiskop Ademar səlibçilərə məsləhət gördü ki, şimala, Sezarey tərəfə getmək üçün Kappadokiyadakı dost erməni kəndlərindən keçib, Horeme vadisi xristianlarına doğru, Fəratın mənbəyi və Edessa istiqamətdə irəliləmək lazımdır. Bizans imperiyasının casusları xəbər vermişdilər ki, o həndəvərdə iri türk dəstələri yoxdur.

Cənubi İtaliya normanlarının başçısı və Boemundun qardaşı oğlu olan Tankred gözlənilmədən bu təklifin əleyhinə çıxdı:

- Sarasinlərdən qorxmağa bizim haqqımız yoxdur, - deyə şurada öz üsyan səsini qaldırdı. - Biz bircə dəfə qorxmaqla allah yolunda ki işimizə xəyanət etmiş olarıq. Qüds artıq gözləyə bilməz!

- Allahın məzarı min ildir gözləyi, - Bizans imperatorunun dostu, ağıllı Raymond Tuluzlu təmkinlə dilləndi. Raymond digər rəhbərlərdən daha varlı idi. Onun Fransadakı qraflığından gələn gəlir qalan cəngavərlərin hamının birlikdə öz mülklərindən götürdükləri gəlir-

dən çoxdu və ona Şərqdə imperiya-zad lazıim deyildi.

Tankredə isə imperiya lazımdı. Lap balaca olsun, təki olsun. Hökmdarın qardaşı oğlu necə igid olsa da, Avropadakı torpaqlara ümid bağlaya bilməzdi. Ona görə də Tankred yoldaşlarının hamisini qabaqlayıb, Suriya şəhərlərinə birinci soxulmaq istəyirdi.

Bir neçə gündən sonra Tankred qoşunun əsas hissəsini şimala yola salıb, öz normanları ilə cənuba istiqamət götürdü, qabağına çıxan türk dəstələrini aradan qaldıra-qaldıra Kilikiya darvazasını sağ-salamaç keçdi. Bir azdan Böyük Karlın nəslindən olan Qotfrid Bulonlunun kiçik qardaşı Balduin də səlibçi rəhbərlərlə sözü çəpləşdiyindən Kilikiya darvazasına yönəldi. Yaraşıqlı bir kişi olan Balduin macəraçı və cəngavərlərin sevimliyi idi, flamandlara və lotarengiyalılara rəhbərlik edirdi.

Əsas qoşun isə xeyli vaxtdı ki, dağ vadilərindəki qonaqpərvər erməni kəndlərinin arasından keçib gedirdi və o kəndlərin hesabına dolanırdı. Lakin yolun asan və maneəsiz olduğundan xəbər verən Bizans imperatorunun casusları ermənilərin yaşadığını Tavr dağlarındakı aşırımlardan məlumat verməyi sanki unutmuşdular.

Vadiyə açılan sonuncu aşırım barədə salnaməçi yazır: “Axır gəlib dəhşətli bir dağa rast gəldik. Bu dağ o qədər uca və sıldırımlı idi ki, heç birimiz irəli addım atmağa cürət etmirdik... atlımız bir-bir dərənin dibinə yumalanırdı.

Mərd cəngavərlər bu cəhənnəm əzabında sinələrini yumruqlayırdılar və hələ bilmirdilər ki, tale onlara daha nə kimi töhfə hazırlayıb. Onlar yüksəklərini azaltmaq üçün qalxanlarını, qılınclarını və dəbil-qələrini-zirehlərini dəyər-dəyməzə satdılar. Sata bilməyənlər isə ağır seylərini atdılar”.

Həmin dağda Antioxiyanın mühasirəsi və Qüds hücumu zamanı olduğundan daha çox səlibçi tələf oldu. Nəhayət, səlibçilər qayaların arasından Tavrın ətəyinə keçdilər. Onların sayı xeyli azalmışdı, sanki ağır bir döyüsdən çıxmışdılar. Tavrın ətəkləri haçansa bərəkətli bir vadi idi və ora Kammagena şahlığına daxildi. Son əsrlərdə bu şahlıq yer üzündən silinmiş, vadi də boşalıb, kimsəsiz bir sahəyə çevrilmişdi. Gündoğar tərəfdən alçaq sıradağların başı üzərində konusvari bir gümüşü zirvə görünürdü. Bələdçilər dedilər:

- Nimruddağdır ora. Müqəddəs yerdir.
- Sarasinlərin müqəddəs yeridir?

- Yox. Ora naməlum allahların məskənidir.

Raymond cəngavərlərə əmr etdi ki, o dağa getsinlər.

Cəngavərlər tez yola düşdülər. Onlar istəyirdilər ki, hava qaral-mamış düşərgəyə qayitsınlar. Gümüşü zirvəli müqəddəs dağ sira dağlardan uzaqda idi. Cəngavərlər üstünü ot basmış ciğirlə xeyli getdilər, sonra ciğir qəfildən itdi və geniş bir xır yolu başlandı. Bu qədim yol iri bir daş köprüyə dirəndi. Görünür, köprü lap çoxdan tikilmişdi. Cəngavərlərə gözü-könlü öyroşmış tərki-dünya və ordusuz general olan Pyotr (Avropada kasib-kusublardan yiğdiyi dəstələrini türklər Bosfor yaxınlığında məhv etmişdilər) dedi ki, bu köprü Roma köprüyüdür.

Körpünün o tayında yol yenə yoxa çıxdı. Nimruddağa gedən yol başlı-başına buraxılmış zəmilərin, qurumuş kanalların və tək-tük gözə dəyən kasib kəndlərin böyründən keçirdi.

Cəngavərlər allahların yanına gedib çıxa bilmədilər. Ensiz ciğirri qaya parçaları basmışdı. Bir də ki, hava artıq qaralırdı və cəngavərlər qorxurdular ki, sarasin keşikçi dəstələrinə rast gələ bilərlər. Aşağıdan baxanda qüruba enən günəşin şüaları arasında gümüşü zirvəyə yaxın terrasda sira ilə oturmuş fiqurlar gördülər...

Bir neçə ildən sonra yaraşıqlı, sarışın Balduin bu dağa gəlib çıxdı. Axır ki, o vaxt üçün şərq şahlığı yarada bilməşdi. Balduin digər səlibçilərdən ayrılib, flamand dəstələri ilə şərqə hərəkət etmiş, Edessanı tutandan sonra orada xristian dövlətinin əsasını qoymuşdu.

Edessa Fəratın sahilində, Nimruddağın yaxınlığında yerləşirdi. Yürüşlərin birində Balduin dağın zirvəsinə qalxdı. Orada doğrudan da sira ilə oturmuş beş büt vardi. Üçünün başı terrasın yanında yonulmuş daşların arasına düşüb qalmışdı. Bu bütlər sarasılərə məxsus deyildi: Quran insan təsvirini qadağan edirdi. Heç xristianlarını da deyildi. Bütlərin üzü sakit, nurani və heyratımız dərəcədə gözəldi. Balduin əmr etdi ki, bütlərin ibadətgahı dağılılsın, lakin onun təbəələri bu işin öhdəsindən gələ bilmədilər. Onlar konusvari hündür papaq qoymuş yaraşıqlı və cavan bütlərdən birinin başını bədənindən ayırandan sonra çıxb getdilər...

Daha səkkiz yüz il keçdi. Artıq Balduinin şahlığı süqut etmiş, səlibçilərin Aralıq dənizi sahillərində tikdikləri qalalar dağılmış, kim-səsiz qalmışdı və yalnız 1882-ci ildə Nimruddağı yenidən, bu dəfə alımlər köşf etdilər. İbadətgahı gördülər, alman və türk arxeoloqları

qazıntı işinə başladılar. Lakin bir azdan iş dayandırıldı. Dağın keçilməzliyi, suyun olmaması, ən əsası isə, bahalı tapıntıların rast gəlməməsi arxeoloqları bezdirdi.

Yenə də yetmiş il bu yerlərə insan ayağı döymədi. Nəhayət, 1953-cü ildə geoloq Tereza Gellin rəhbərlik etdiyi amerikan ekspedisiyası bu yerə gəldi. Diqqətlə hazırlanmış ekspedisiya beş mövsum işlədi, qazıntı apardı və qəribə abidəni təmizləyib üzə çıxardı. Hazırda ibadətgahın çox sırrı açılmışdır, ancaq bir sırrı, bəlkə də ən maraqlısı hələ də öz tədqiqatçısını gözləyir.

...Ekspedisiya 1953-cü ildə Nimruddağın ətəyində yerləşmiş balaca türk şəhəri Samsatdan yola düşəndə Tereza Gell artıq çox gözəl bilirdi ki, nə kimi qazıntı işi aparacaq. O, on dörd illik hazırlıq müddətində həm ibadətgah, həm dövlət, həm də yer üzünүn bu möcüzəsini yaratmış hökmədar haqqında nə mümkündürsə, hamisini öyrənmişdi.

Sakit Samsat şəhərciyi həmişə beləcə görkəmsiz olmamışdır. Eramızın başlangıcında bu şəhərin adı Samosat idi, özü də kiçik və varlı bir ticarət dövləti olan Kommagenanın paytaxtı idi, Palmira və Petra kimi qərbdən şərqə və Roma imperiyasından Hindistana gedən ticarət yollarının üstündə salınmışdı.

Kommagena Fərat sahilində yerləşmişdi və çaydan keçən bərələrin biri onun ixtiyarında idi. Yunanistandan, Suriya və İrandan gələn karvanlar uzun yol keçib, dağlar aşandan sonra burada dincələrdilər. Şəhərdə alverçi tacirlər, dükançılar və İran sarayının məmurları yaşayırdılar. Şəhər get-gedə böyükür, varlanırdı, artıq buranın tacirləri özləri karvan qoşub, dünyanın hər tərəfinə mal göndərirdilər.

Makedoniyalı İsgəndərin zərbələri altında İran dövləti yıxıldı, sonra İsgəndərin müvəqqəti imperiyası dağıldı. Beləliklə, Yaxın Şərqi və Mərkəzi Asiya irili-xirdalı şahlıqlar və imperiyalar yığnağına çevrildi. Bunlardan biri də Kommagena idi ki, orada hakimiyyət qarşıq yunan-fars mənşəli bir sülalənin əlinə keçmişdi.

Sonralar Kommagena Roma imperiyası ilə Parfiya şahlığı arasında yerləşən aralıq dövləti oldu.

Bu diyar hər iki tərəf üçün yağlı bir tikə idi, lakin uzun müddət güclü qonşuları arasındaki ziddiyyətlərdən istifadə edib, hər iki tərəf-lə ticarət etməklə, hər iki tərəfə yanaşmaqla öz müstəqilliyini saxladı.

Farat suvarma mənboyı idi, saysız-hesabsız kanallar arxasında erməni şahlığı başlayan Tavr dağları ətəyindəki vadini eninə-uzununa kəsirdi. Cənub və şərqi tərəfdə Parfiya məmləkətinin ucsuz-bucaqsız torpaqları, qərbdə isə - Aralıq dənizi sahillərində Romanın Suriya koloniyası yerləşirdi.

Böyük hökmədarların möğrur və hiyləgər nəslindən olan Kommagena hakimləri əsrlər boyu bir-birilə didişən nəhəng dövlətlərin arasında öz müvəzinətini saxlaya bildilər və eramızdan əvvəl 64-cü il-də Kommagena şahı Antiox Pompeylə hətta müqavilə də bağladı. Bu müqaviləyə görə romalılar ticarət şahlığının müstəqilliyini saxlamağa söz verdilər. Yüz ildən də artıq bir vaxt keçdi və eramızın 72-ci ilində Roma axır ki, Kommagenanı birləşdirdi və onu bir əyalət kimi öz tərkibinə daxil etdi. Lakin Kommagena bundan sonra da bir müddət çiçəklənmə dövrünü keçirdi. Oranın tacirləri Hindistana və Ermənis-tana karvanlar yola salardılar.

Sonralar Romanın süqutu və ticarət yollarının aradan qalxması ilə əlaqədar olaraq Samosata öz əhəmiyyətini itirdi və bu diyar bir də Balduin öz cəngavərləri ilə qonşu Emessada məskən salanda canlandı. Deyirlər, indinin özündə də həmin yerlərdə sarısaç və göygöz kəndlilərə - səlibçilər nəslinə rast gəlmək təsadüfi hadisə deyildir.

Kommagena az tədqiq olunmuşdur, lakin bir şey məlumdur ki, bu dövlətin bəxti görtürmişdir. Qədim dünyanın ticarət qovuşuğu həm də mədəniyyətlərin görüşü ididir. Kommagena məhz elə bir nöqtə idi ki, orada qərb və şərqi dünyası - Yunanistan, Roma və İran, Parfiya, Məsopotamiya mədəniyyəti üz-üzə gəlmış, bir-birinə qarışmışdı.

Əhalisi, əsasən, kəndlilərdən və tacirlərdən ibarət olan bu bacala şahlıqda incəsənət çox çətin ki, çiçəklənmiş olaydı. Lakin bircə dəfə bunun üçün şərait yarananda Kommagena böyük və ikiqat qiymətli bir sənət əsəri ortaya çıxardı. Ona görə ikiqat qiymətli idi ki, bu nadir sənət əsəri xirdaca bir ölkədə yaranmışdı və dünyanın heç bir məmləkətində tayi-bərabəri, yaxud bənzəri yoxdu.

Bunun günahı Kommagena şahı olan Antioxun hədd-hüdud bilməyən şöhrətpərostliyi idi. Cavan şah ana tərəfdən Makedoniyalı İsgəndərin, ata tərəfdən isə farsların şan-şöhrətli Əhəmənilər sülalə-sindəndi.

Şah cavan və möğrur bir adamdı. O, həqiqətən özünü müstəs-na dərəcədə kamil bir şəxsiyyət sayırdı. Elə bir şəxsimiyət ki, Dara

ilə İsgəndərin keyfiyyətlərini birləşdirmiş və anadangəlmə böyük əməllər üçün, ölməzlik üçün yaranmışdı.

Lakin sənin təbəələrin vur-tut bir neçə min kəndlidən, tacirdən ibarətdirsə, böyük əməlləri necə həyata keçirəsən? O kəndlilər və tacirlər şücaət göstərən adamlar deyil və belə bir qüvvə ilə qonşuları təbe etmək də qeyri-mümkündür: bir Roma legionu bəsdir ki, Antiox şahlığı yer üzündən silinsin.

Şah öz paytaxtının səs-küylü, darısqal küçələrindən keçir, tacirlər də ona baş əyirdilər... Günlər beləcə bir-birini əvəz edirdi...

Günlərin bir günü Antiox özünü allah elan etdi.

Təbəələri bu xəbəri təmkinlə qarşıladılar. Heç bir etirazları olmadı. Axi nə fərqi vardı ki, adı şaha tabe olasan, yaxud da ölməz alaha!

Kommagena allahlarının panteonu xeyli mürəkkəb bir şeydi. Bir tərəfdən, yunanlar özleriilə Apollon, Zevs, Fortuna kultu gətirmişdilər, digər tərəfdən, camaat həm də fars allahları olan Mitraya, Hörmüzə sitayış edirdi. Bundan başqa, həmin allahlar birləşib, əlavə ad qazanmışdilar; demək olar ki, hər allah eyni zamanda bir neçə allahı təcəssüm edirdi. Belə bir vəziyyət həm teologiya məsələləri ilə məşğul olmağa vaxtı çatışmayan ticarət şahlığı camaatına, həm də hər allahın birinci pərəstişkarlarından da, ikinci pərəstişkarlarından da, üçüncü pərəstişkarlarından da xeyir götürən az-maz kahinlərə münəsibdi.

Şah İntiox romalılarla razılaşdı ki, onlar onun mülklərinə toxunmasınlar və bundan sonra öz adını əsas allahların sırasına daxil elədi. İndi bu hadisəni zamanın yaddaşına həkk eləmək lazımdı.

Şah böyük qurbanlar verdi. Mülklərinin bir hissəsini girov qoyma, ata-babasından qalmış daş-qasıları satdı, növbədənkənar vergi yığib əmr etdi ki, Samosatanın başı üzərində göylərə qalxan Nimrud-dağda bütün allahların şərəfinə ibadətgah tikintisinə başlanılsın. Şah hətta əvvəlcədən fikirləşmişdi ki, öz ibadətgahı üzərində nə yəzsən: “Mən Antiox öz adımı və öz allahlarımın adını şərəfləndirmək üçün bu məbədi ucaltdım”.

Beləliklə, Avropa və Yaxın Şərqi allahlarına, bir də cavan və qüvvətli, fəqət, qüvvəsini nəyə sərf edəcəyini bilməyən, söhrətpərəst bir canlı insana həsr olunmuş qəribə məbədin tikintisini başladılar.

İki min metr hündürlükdə olan Nimruddağın zirvəsində qayalar

üzərində hər biri bir neçə metr eni olan üç terras düzəldildi. Yuxarı terrasda bir sıradı beşmərtəbəli ev hündürlüyündə beş nəhəng heykəl yonuldu. Bu heykəllər elə böyükdü ki, hər birinin təkcə boynu beş metrdən uzundu. Terraslar allahın özünü, onun əcdadlarını, onların həqiqi və yalançı şücaətini təsvir edən barelyeflərlə bəzədildi. Orada-kı nücum falından məlum olmuşdur ki, ibadətgahın tikintisi eramızdan əvvəl 62-ci ildə başlanmışdır.

Terası şir və qartal heykəlləri qoruyurdu.

Tikinti qurtaranda şah əmr etdi ki, ibadətgahacan xır yolu çökilsin və bütün xalqlar “bu gündən etibarən həmişəlik olaraq” ayda iki dəfə heykəllərin önündə allahlara ibadət etsinlər. Birinci dəfə ayın onunda - Antiox allahının taxta çıxmazı münasibətilə və ikinci dəfə ayın on altısında - anadan olması münasibətilə.

Paytaxtın sakinləri, daha doğrusu, onların çoxu bir müddət müticəsinə dağa qalxıb-endilər. Görünür, yaman mat qaldılar ki, niyə bu allah məhz onların bu balaca diyarında özü üçün iqamətgah seçib və özünün yerdəki təbəələrini beləcə dağa dırmaşdırmaq arzusuna düşmüştür. Sonra isə... Sonralar nə olduğunu heç kəs bilmir. Hətta o da məlum deyil ki, kahinlərin rəhbərlik etdiyi izdiham axırıncı dəfə nə vaxt bu dağa qalxmışdır. Bəlkə səbəbi o idi ki, şah ölmüşdü, bəlkə də şah həqiqətən ölməzdı və Kommagenadan bezdiyi üçün göylərə çökülmüşdi ki, orada öz hakimiyyətini davam etdirsin. Kommagena camaati şahin fani külünü zirvədə basıldılar, sərdabəsi üzərində parpar parıldayan əlli metrlik mərmər bir ehram ucaltdılar və bundan sonra Antioxu və onun qəribə hərəkətlərini yavaş-yavaş unutmağa başladılar.

...İbadətgaha gedən yol asan deyildi. Tereza Gellin arxeoloqları sübh tezdən Esikarf kəndi yaxınlığında Roma imperatoru Septimi Severin tikdirdiyi və indiyəcən salamat qalmış körpünü keçdilər, sütunlar üzərinə qonşmuş daş qartallar tərəfindən qorunan Antiox sülağası məlikələrinin təpə-sərdabəsi arxada qaldı. Burada on səkkiz məlikə dəfn olunmuşdur. Qabaqlar təpənin yanındakı sütunların üstündə onların heykəlli olmuşdur. İndi o heykəllərdən yalnız ikicəsi qalmışdır.

Sərdabədən o yanda erməni Tavrı silsiləsinə yol başlanır. Nimmuddağ özünün düzgün həndəsi biçimi ilə digər dağlardan aydın şəkilə seçilir. Dağa qalxmaq çox çotin və yorucu bir işdir. Bürkündən ada-

mın nəfəsi tutulur, ensiz cığırlardan tez-tez daşlar qopub, uçuruma yuvarlanır. Və birdən növbəti döngədən sonra iki min illik tarixə malik olsa da, əzəmətinə bu gün də saxlamış ibadətgah adamin gözü qarşısında canlanır. Ağ konus şəkilli parlaq ehram altındakı yuxarı terrasda beş heykəl ucalır. Yalnız birinin başı üstündədir. Bu heykəl xoşbəxt Fortuna heykəlidir. Qalanlarının başı yoxdur; iki min il müddətində bu dağların zirvəsi dəfələrlə lərzəyə salıb, yadelli qoşunlar başa düşmədikləri, bunun üçün də düşmən saydıqları bu allahların ibadətgahını dağıtmğa çalışıblar. Əsas heykəlləri, relyef və vəhşi heyvan fiqurlarını mahir ustalar hazırlamışdır; Antiox şah İrandan, Roman dan gətirdiyi gözəl heykəltərəslərə və memarlara çoxlu pul verməyə qızırqanmırıldı. Bəlkə də belə sənətkarlar onun azsaylı təbəələri arasında da olmuşdur? Bunu biz heç vaxt bilə bilmərik. Şahın həkk etdiyi yazılar da özü və əcdadları haqqındadır, sənətkarlarınısa adı heç yerdə yoxdur. Arxeoloqlar ekspedisiyası dağın zirvəsində həqiqətən çox ağır şəraitdə işləyirdi - gündüzlər temperatur əlli dərəcəyəcən qalxır, gecələr isə sıfırdan aşağı düşürdü, bir neçə kilometrlik ətraf sahədə nə su vardi, nə də bir kölgə. Arxeoloqlar beş mövsüm ərzində yarınuquq ibadətgahı təmizləyib, terraslardakı qırıntıları yiğisidirdilər və ətrafdı düşüb qalmış nəhəng başları yiğdilar. Dördü allah başı, iki si isə ibadətgahı qoruyan şir və qartal başı idi.

Terrasda bədənlərinin yanına qoyulmuş allah başları, ələlxüss, allahların atası olan Zevsin - Hörmüzün başı “Ruslan və Lüdmi-la”dakı möcüzəli başa oxşayır. Qısa saqqalı halə kimi çənəsinəcən enir, başında hündür fars papağı var, nisgilli baxışları uzaqlara dikilib. Onun yanındaki baş cavan və gözəl Antiox allahının başıdır, o da tac şəkilli fars papağı qoymuşdur. Üzdən Makedoniyalı İsgəndərə oxşayır, tac-papaq isə sübut edir ki, o, Əhəmənilər sülaləsinə mənsubdur. Bir az aralıdakı isə Günəş allahı olan Apollon - Mitra - Helios - Hermes allahının başıdır (özü də bu allah allahların nə mürəkkəbidir birlə-n-birə dörd adı özündə birləşdirir) və nəhayət, sonuncusu Antioxun sevimli qohrəmanı olan yariallah Herakl - Artagen - Aresin başıdır. Bütün heykəllərin üzü ellin sənəti qanunlarına əsasən işlənib, lakin allahların atası Zevsdən tutmuş Antioxacan allahların hamısı başına fars tacı-papağı qoymuşdur.

Arxeoloqlar ekspedisiyası öz işini başa çatdırıldı. Beş illik zəhmət hesabına dünya möcüzələrindən ən az məşhur olanı səliqə-sah-

mana salındı. 1958-ci ildə arxeoloqlar zirvəni tərk etsələr də, Nimrud-dağın sırlarından biri açılmamış qaldı. Əlli metrlik ehramın sırrı heç kimə məlum deyil. Bu ehramı niyə ucaldıblar? Doğrudanmı Tereza Gellin güman etdiyi kimi, Antiox orada basdırılıb? T.Gell ibadətgah yanında bir yazı tapıb, orada yazılmışdır: “Ən hündür zirvəni göstərən o kəsdir ki, Zevsin səmavi taxt-tacı yanındadır”.

Ekspedisiya ehramın içərisini yoxlamaq fikrinə düşdü, lakin daşlar qopub tunelin üstünü örtdü. Geri çəkilməli oldular. Heç kim bilmir ki, ehramın altında nə var.

HOREME VADİSİ. KANNADOKIYA MAĞARALARI

Bəzən iri sivilizasiya mərkəzləri, şəhərlər, gözəl abidələr böyük yollardan kənarda olur. Adamlar oralardan çıxıb gedir, yolların üstünü ot basır.. Və uzun illərdən sonra adamlar həmin yerlərə qayıdanda çox vaxt heç təsəvvürləri də olmur ki, bu və ya diğər məbədi kim tikib yaxud filan dağda filan mağaranı kim düzəldib. Ona görə də bütün bunları cılınların, ruhların, Süleyman padşahının yaxud kosmosdan gələnlərin adına çıxırlar.

Bəəlbəkdən danışanda biz bunun şahidi olduq. Həm də Horeme vadisi ilə əlaqədar belə bir hadisə olmuşdur. Ancaq bu o demək deyil ki, vadi cəngəlliyyə dönmüş, ya da qum altında qalmışdır. Orada türk kəndləri yerləşir və adamlar ensiz pilləkənlərlə qalxıb, içində taxıl və qaysı qurusu saxlanan kimsəsiz məbədlərə daxil olurlar. Lakin dünyanın bu ən qeyri-adi və az məşhur möcüzəsinin kim, nə vaxt və nə üçün yaradıb - yerli sakinlər bilmirdilər.

Horeme vadisini cəmi əllicə il bundan əvvəl bir belçikalı yezuit “kəşf etmişdir”. Özü də alimlər bir müddət bunu, missionerin bu qəribə məlumatını zarafat, yaxud səhv hesab etmişlər.

...Türkiyənin az qala lap mərkəzində, Anadolu əyalətində dörd kilometrlik məsafədə yerləşən Ərciyəs adlı sönmüş bir vulkan var. Onun qarlı zirvəsi Anadolunun büllür mavi səmasında aydınca nəzərə çarpır. Vulkan tərəfdə üç türk vilayəti - Kayseri, Nevşehir və Niğde bir-birinə qovuşur.

Haçansa tarixdən qabaqkı vaxtlarda bu vulkan bərk püskürüb və geniş vadinin bir neçə kilometrlik sahəsi lava altında qalmışdır. Zaman ötdükcə lava qatı yağışın, küləyin təisirinə məruz qalıb şəklini dəyişmiş və orada çoxlu təpə, sütun, konusvari fiqurlar və qayalar yanmışdır. Bir neçə min il əvvəl adamlar buraya gəlib, vadidə məskən salanda başa düşüblər ki, evləri aşağıda, hamar torpaqda tikməkdən-sə, yuxarıda, lava qatı üzərində tikmək daha yaxşıdır. Özü də ki, vadinin torpağı çox münbitdir, burada hər bir ovuc torpaq taxıl, üzüm və digər məhsullar deməkdir.

Beləliklə, orada şəhər salındı. Əsləndi bu, şəhər yox, bütöv bir əfsanəvi dünyadır və bu dünya eyni zamanda Ay dağlarını, nəhəng

termit qalğıını, geniş təxəyyüllü bir heykəltəraşın şıltaq bir əsərini, yaxud qayalara mismarlanmış nəhəng bir sehrbaz nənnisini xatırladır. Orada hər biçimdə ev var. Bəzisi göbələyə, bəzisi ehrama, bəzisi abi-dəyə, bəzisi günbəzə, bəzisi isə raketə oxşayır. Vadi üzərində qalxan bu evlərin bir yerdə tikiləni də var, ayrılıqda tikiləni də. Minlərlə kahanın dəqiq sayımı bilən yoxdur.

Qədimdə Korama adlandırılın Horeme vadisinin məskunlaşmasının bir neçə min illik tarixi var. Artıq romalılar vaxtında vadinin kənarında yerləşən Kayseri (Kesariya) şəhəri qızğın ticarət mərkəzi idi. Qara dəniz sahillərindən Suriyaya və Ermənistandan Beyruta gedən karvanlar buradan keçirdi. Əhalisi çoxmillətli idi və yenicə təşəkkül tapmış xristian dininin o adamlar arasında çoxlu tərəfdarı var idi. III əsrə, əsasən, yunanlardan ibarət böyük bir xristian icması yarandı. Kmarvanlar bu icmanın yaranması xəborını bütün dünyaya yaydılar. Şərqi Roma imperiyasının hər yerindən buraya həzidlər və rahiblər gəlməyə başladı.

İlk xristianlıq dövrünün fanatikləri və tərki-dünya adamları Korama mağaralarını zahidlik həyatı üçün ideal bir yer hesab edirdilər. Mağaralar quru və rahatdı, yayda sərin, qışda isti idi, aşağıda - vadidə isə su vardı, özü də ki, cindrirdən cin hürkən saqqallı zahidlərlə yeri li əhalinin heç bir işi yoxdu və beləliklə də, mülayim təbiətli zahidlər öz hücrələrinə çökürlər, allahlarına ibadət edirdilər. Boş ehram və qüllələr isə istənilən qədərdi - lap on min zahidə də bəs edərdi.

IV əsrə burada kilsələr peydə oldu və bu kilsələr azsaylı kap-padokimyalıları sıxışdırıb, geniş vadinin böyük bir hissəsini tutdu.

Kilsələr iki yüz il müddətində xeyli artdı və nüfuz qazandı, ancaq VI əsrə farslar bu diyara soxulub, bir çox xristian icmalarını dər-bədər saldılar. Sonralar ərəblər gəlib çıxdılar və Kesariya şəhəri bir daha xristianlara siğınacaq verə bilmədi.

Lakin xristianlar təqib edilsə də, mağara kilsələrinə demək olar ki, toxunulmadı. Nə farslar, nə də ərəblər bu təpələr və qüllələr labirintində öz hakimiyyətlərini möhkəmlətmək fikrində deyildilər. Orada bir yerdə ki, adam hətta gündüzlər də orada aza bilordi. Hələ onu da nəzərə almaq lazımdı ki, vadinin sahəsi az qala iki yüz kvadrat kilometrdi.

Kesariyada və Anadolunun digər şəhərlərində təqib olunan adamlar buraya gəlib, mağaralarda yaşayırdılar. Belə hesab edirlər ki,

birinci minilliyyin sonunda Horemendə otuz minəcən xristian olmuşdur.

Artıq qüllələr və konuslar bir zahidin yox, bir neçə ailənin sığı-nacağı idi. Qayalarda yeni-yeni mərtəbələr oyulub düzəldilirdi, nördi-vanlarla, tunel və körpülərlə bir-birinə birləşdirilirdi. Vəziyyət şüluq olanda qüllələrin birinci mərtəbələrində heç kim qalmır, təhlükə ya-xınlaşanda isə nördivanlar yığışdırılırdı. Bunun əvəzində yuxarınlarda beş, on və on beş mərtəbəli “evlər” tikilirdi. Belə “evlərdən” biri iyir-mi mərtəbəlidir və indi də durur. İçərisində otaqlar, salonlar və qapıları var. Xalis qarışqa yuvasıdır.

Zahidlərin keçmiş hücrələri genişləndirilir, sütunlar və freskalara bəzənmiş geniş kilsələrə döndərilirdi. Qaçqınlar bir neçə sekta-ya bölünmüdü və hər sekta çalışırdı ki, kilsə və monastırlarını rəqib-lərindən daha yaxşı bəzəsin.

Bayırda baxanda nabələd adam orada heç nə görə bilməzdi. Konusların və ehramların dördkünc pəncərələri və ensiz qapılardan savayı heç nə görünmürdü. Heç kim bilə bilməzdi ki, içəridə, yarıqaranlıq yerdə otaqlar, salonlar, kilsələr və anbarlar var. Zahiri kasıbılıq arxasında bir dünya gizlənmişdi. O dünyaya hər yad adımı buraxmır-dılar, özü də o dünyadan həqiqi qüdrətini və vüsətini qiymətləndir-mək hər kəsin hüməri deyildi.

Qayalar arasındaki zəmilər, daha doğrusu, torpaq parçaları da çox kiçik görünürdü. Adama elə gəlirdi ki, bu sahələr bir o qədər də münbit və bərəkətli ola bilməz. İlk xristianların Asiyadakı bu ən böyük məskəni özünü tam təmin edirdi və ölkədə hakimiyyətin “kafir-lər” əlində olmasına baxmayaraq monastırlar gündən-günə varlanırdı.

Müsəlmanların mühabibələri və səlib yürüşləri Bizans imperi-yasının qürubu və dağılmazı - bütün bunların hamısı yan keçdi. İlahiyyət alımları yenə də əvvəlki kimi teoloji mübahisələr edirdilər. Onlar monastr torpaqlarında kəndlilər üçün zəkat qaydası işləyib hazırladı-łar; daş zırzəmilərdə saxlanan şərab çəlləkləri doldurulub şəhərlərə aparılırdı. Şəhərlərdə bu şəraba yüksək qiymət verildilər.

Lakin yeni gəlmə dindəşlər yox idi, əvvəlkilər də yavaş-yavaş çıxb gedir, bəziləri dinini dəyişir, isti ocaqlarını - mağaralarını tərk edirdilər. Vadi kənarındaki balaca şəhərlərə köçən türklər kimsəsiz mağaralardan anbar kimi istifadə edirdilər. İki-üç kilsə bundan sonra da bir neçə yüz il fəaliyyət göstərdi, lakin 1923-cü ildə Lozanna mü-qaviləsinə görə əhali mübadiləsi zamanı xristianlar Horeməni

tərk etdirilər. Mağaraların bəziləri türk kəndlilərinin yaşayış yerinə döndü, əksəriyyəti isə sahibsiz qaldı və oralarda ağlaşığmaz dərəcədə çoxlu görərçin peyda oldu. Kəndlilər mağaralardakı quş peyinini yiğib, zəmilərini gübrələyirlər.

...Kilsələr hələ fəaliyyət göstərir və sonuncu zahidlər hər səhər monastr üzümlüklərində işləyirdilər, lakin uzunəsrlik dini düşmənçilik ucbatından Türkiyənin içəri vilayətlərindən əlaqəsini üzmiş Avropada Horeme vadisini yada salan yoxdu. Və belə bir vaxtda belçikalı missioner Türkiyənin orta göbəyində son günlərini yaşıyan bir xristian icmasına qəfildən rast gələndə heyrətindən bilmirdi neyləsin. Bu heyrətin səbəbi lavada salınan kilsələrdən daha çox müsəlman dünyasının mərkəzindəç xristian icmasının mövcudluğu faktı idi. İcma özünün məzəlumları və müqəddəslərinin sayı ilə öyünə bilməzdii: min ildən çox idi ki, demək olar ki, heç kəs bu vadi ilə maraqlanmamışdı və “heç bir amansız islam hökməti” İsa tərəfdarları arasında qırğın təşkil etməmişdi.

Tədqiqatçılar (etiraf edək ki, sayı çox az olub) indiyəcən qəti söyləyə bilmirlər ki, həmin sığınacaqların heç olmasa çoxunu öyrənə bilmışlər. Horeme hələ ki, Ələddinin kahansına oxşayır - dəfinəsi müxtəlif otaqlara səpələnmışdır.

Horeme təpələrində çərgül qapıların arxasında qalmış üç dənə nisbətən iri günbəzli kilsə var. Onların hamısı başdan-başa freskalarla örtülmüşdür ki, bu da Bizans incəsənətinin ən qədim və yaxşı qalmış örnəklərindən biridir. Daha zəngin və maraqlı kilsə Qaranlıq kilsəsi hesab olunur. Bu kilsənin freskaları boyaların parlaqlığı və fərq incəliyi ilə yumşaq və hətta zərif xətləri ilə rus kilsələrinin freskalarını xatırladır. Bu kilsələr böyük dönyanın bəlalarından, fəlakətlərindən uzaq bir yerdə yaradılmışdır. Freskalara baxanda bu cəhət sezilir. Onların birində qəşəng bir oğlan təsvir olunmuşdur, əlinə əsa götürüb, plاشını yel vurub yellədir. Halbuki, o, gəzintiyə çıxmayıb. O oğlan Georgi Pobedonosetsdir və məhz elə bu anda əjdaha ilə mübarizə aparır, di göl ki, üzündə son dərəcə sakit bir ifadə var.

Belə arxayınçılıq günbəzdə olan və Pantokratoru təsvir edən iri və gözəl freskada da hiss olunur. Peyğəmbərin şəkli yuxarı çəkilmiş və yana bükülmüşdür, çünkü lavada çox diqqətlə yonulmuş sütunlar və pilyastrlar da yana bükülmüşdür.

Bu səpgidə olan ikinci kilsə Alma kilsəsidir. Zahidlər öz mə-

bədlərinə ad verəndə özlərini o qədər də əziyyətə salmayıblar. Bizansın kilsə hakimləri uzaqda olduqları üçün zahidləri bu yüngül hərəkətlərinə görə qınaya bilməzdilər. Ona görə də böyük kilsənin içi qaranlıq olduğundan ona Qaranlıq kilsəsi adı vermişlər, ikinci kilsənin qabağında alma ağacı bitdiyi üçün Alma kilsəsi adlandırılmışdır. Bəlkə də rəsmi, təntənəli mərasimlərdə bu kilsələrin ayrı adı olmuşdur, ancaq bunu bilən yoxdur.

Mağaraların temperaturu sabit və quru olduğu üçün kilsələrin bütün freskaları yaxşı qalmalı idi. Lakin qalmayıb. Bunun günahı büt-pərəstlik deyil. Heç kim bilə-bilə kilsələrə ziyan toxundurmayıb. Ancaq XVII əsrənə başlayaraq monastr və kilsələrin çoxu kimsəsiz qalmışdı və buraya ara-sıra qonaqlar gəlirdi. Gah bir kəndlili, gah da bir təsadüfi səyyah peyda olub, içərini gözdən keçirirdilər. Turistlər də ki, gələcək nəsillərə özlərindən “nişan” saxlamağı sevirlər. Turist olan bəndə ən görkəmli yerdə qolunu çəkir, hamımız belə yazıları çox görmüş, heyvətamız bolluğuna və yeknəsəqliyinə az təəssüflənməmiş! Beş yüz il müddətində, nadir hallarda olsa da, Horemeyə çox adam gəlib. Son illərdə isə onların sayı xeyli artıb. İndiki nəqliyyat imkan vermir ki, bir neçə saatə Ankaradan buraya gələsən. Mətbuat da ki, bütün aləmə xəbər verib ki, Horeme mağaraları baxmalı yerdir. Artıq adamların əli çatdığı yerlərdə olan freskaların çoxu ağ ləkələrə dönmüş saysız-hesabsız avtoqraflar ucbatından möhv olmuşdur.

Hazırda vadinin sakinləri türk kəndliləridir. Burada yaşayanların sayı min il əvvəll olduğundan çox deyil, ona görə də mağaraların çoxu boşdur. Bu kəndlilər də keçmişin xristian zahidləri kimi burada dünyanın ən yaxşı üzüm növlərindən birini, zeytun və ərik yetişdirirlər. Milyonlarla göyərçinin məskəni olan mağaraların bəzilərinin qapı-pəncərəsi daşla tutulub ki, göyərçinlər asudə yaşasın və mağaralar da qiymətli peyin əmələ gəlsin. Dördüncü dördüncü qara oyuqlarsız bu bürclərin hamısı içəridən giriş yolları ilə ovulmuş termitniklərin gövdəsi kimi monolit təsiri bağışlayır.

Burada heç kim təzə mağara qazmır, lakin nisbətən varlı ailələr qapı-pəncərələri böyüdür və öz mağaraları üçün əsl evlərdə olduğu kimi fəsad düzəldirlər. Hətta eyvanlı mağaraların arxa otaqları anbar kimi istifadə olunur, ora heç vaxt işıq düşmür. Kasıb kəndlilər isə yalnız çörçivə qoyub qapı düzəldirlər, vəssalam. İldə də ki, bir dəfə otağı ağardırlar ki, bir az da işıqlı və böyük görünsün, amma ocağın tüs-tüsü yenə də hər tərəfi qaraldır.

Əvvəllərdə olduğu kimi, indi də mağara sakinləri qayanın içində yonulmuş pilləkənlərlə yuxarı mərtəbələrə çıxırlar və çoxmərtəbəli göydələn - mağaralarda divarlarda açılmış bu pilləkənlər qaranlıq şaxtalardan keçib on metrlərlə yuxarı qalxır.

Son illərdə vadinin hamar sahələrində - mağara həyatı heç də hamının xoşuna gəlmir, bir neçə şəhərcik salınıb. Mağara göydələnlərinin bürcləri bu şəhərciklərin arasındadır və həmin şəhərlərə qeyri-adi, əfsanəvi görkəm verir. Kayseridən gəlmmiş avtobus darısqal əyri-üyrü yoldan keçib siqnal verir, səmanı bulud kimi örtmiş boz və göyümtül göyərçin dəstələrini hürkündür... Avtobus açıq havada açılmış və daş terras üstündə stulları qoyulmuş kafenin yanında dayanır. İyirmimərtəbəli göydələnin kölgəsi nadir əncir ağaclarının kölgəsinə qanmış, avtobusu qurban günəşinin şüalarından qoruyur...

ŞAHİ-ZİNDƏ. ƏMƏLLƏRİMİZ HƏQİQƏTƏN QÜDRƏTİMİZDƏN XƏBƏR VERİR

Cəngavər Rün Qonsales de Klavixo gecikmişdi. Özü də nə Cəz, nə çox - düz iki yüz il. Klavixo Əfrasiyabı görmədi. Nə onun divarlarını, nə məscidlərini, nə məqbərələrini, nə də saraylarını. Buna baxmayaraq böyük Teymurun sarayına gələn ispan səfirləri gündüzün bürküsündən, toz-torpağından sonra axşamçağı uzaqdan Səmərqəndi görəndə cəngavər heyran qaldı. O yazdı: "Burada o qədər bağlar və üzümlüklər var ki, şəhərə yaxınlaşanda eynən hündür ağaclarдан ibarət bir meşə və o meşənin arxasında şəhərin özünü görürsən".

Səfirlər orta əsrlər dövrünün heç bir şəhəri ilə müqayisə olunmayan, qəribə və təkrarsız bir şəhərə daxil olmuşdular. 1404-cü il idi. Polad kimi möhkəm olan Topal Teymur dünyanın yarısını tutmuş, rəssamları, memarları, bənnaları, həkkakları, zərgərləri bir qul kimi təzə paytaxta gətirmişdi... Teymurun hökmü böyük, qüdrəti hədsiz, təşəxxüsü qarşısalınmadı. Səmərqənd ətrafindakı kəndlərin adı dəyişdirilmişdi. İndi bu kəndlər belə adlanırdı: Bağdad, Qahirə, Dəməşq - dünyanın əzəmətli şəhərləri Teymurun paytaxtı ilə müqayisədə kənd kimi görünməli idi.

Səmərqəndin başı üstündə toz dumanı qalxmışdı. Bu toz tikilən binaların tozu idi - Şahi-zində məqbərəlori taxtabəndlərlə əhatə olunmuşdu, dəstə-dəstə qul Bibixanım məscidinin divarlarına kərpic qaldırırdı, mahir Xarəzm bənnaları Registanda məhlul töküb daş düzürdülər. Şəhər qırmızı-sarı rəngə boyamışdı, məscidlərin mavi və göy kaşları və kvadratşəkilli göllərin hamar səthi isə göy üzünün sarı torpağa səpələnmiş parçalarını xatırladırdı. Ətrafda on üç bağ salınmışdı. Bu bağlar şəhərin belinə dolanmış enli bir yaşıl kəmərdi. Ən böyüyü Bağicahandı. O qədər genişdi ki! Salnaməcılər yazırlar ki, bir dəfə memarin atı orada azır, yalnız bir aydan sonra onu tapırlar.

Lakin Teymur öldü, on illərlə vaxt keçdi və onun nəvə-nəticələri məmləkətin paytaxtını Buxaraya köçürdülər. Ancaq binalar qaldı. O binalar ki, onları ucaldan ustaların adını heç kim bilmir. Lakin səmərqəndli bir tarixçinin Teymurun məscidi haqqında dediyi sözlər həqiqətdir: "Əməllərimiz həqiqətən qüdrətimizdən xəbor verir". Bu

əməllər böyük imperiyadan da, o imperiyani yaradan adamlardan da, istilalar və vuruşmalar haqqında olan xatırələrdən də çox yaşıdı.

...Haçansa təyyarədən yaxud avtobusdan düşüb, bugünkü Səmərqəndə getsəniz, ispan cəngavərinin sözləri yadınıza düşər: "Burada o qədər bağlar və üzümlüklər var ki..."

Səmərqənd universiteti, məktəbləri, teatrları olan böyük və müasir bir şəhərdir, yaşlılıq onun adı asfalt küçələrini bəzəyir. Bunuňla belə Teymur Səmərqəndi dirildir və əfsanəvi məscidləri bugünkü simasına çox təbii yaraşır.

Beş yüz il əvvəl olduğu kimi, yenə də bağlar yaşıl bir qurşaq kimi belinə dolanmışdır. Amma bu bağlar Rüi Qonsales de Klavixonun gördüyü bağlar deyil. Şəhərin çoxminlik tarixi ərzində dəfələrlə onun ətrafinda bağlar salınmış və dəfələrlə də şəhər dağlıb viranə qoyulmuşdur.

Şəhərin şimal tərəfində böyük bir çılpaq təpə var. Səmərqəndin sələfi və qədim Romanın müasiri olan Əfrasiyabdan qalan bircə bu təpədir. Burada mədəni qatın dərinliyi on beş metrdir, torpaq kırəmit və körpic qırıntıları ilə doludur. Arxeoloqlar üçün cənnət olan bu qat Əfrasiyabin uzun əsrlik həyatı barədə bir hekayətdir. Bu şəhərin divarları önündə Makedoniyalı İsgəndərin ordusu dayanıb, Kuşanı şahları və ilk xəliflərin qoşunları buraya gəlib çıxıb. Hələ antik dövrdə Əfrasiyabda qurmuşundan su kəməri çəkilmişdir və əsrlər boyu bu kəmərlə qalaya su verilmişdir. Qazıntılar göstərir ki, Əfrasiyabda zəngin saraylar və məqbərələr olmuşdur...

1220-ci ildə şəhərə dəhşətli bir fəlakət üz verdi. Bu fəlakət monqol hücumu idi. Şəhər müqavimət göstərdi və elə yerlə-yeksan edildi ki, torpağın üstündə demək olar ki, heç nə qalmadı - qala divarları dağıdıldı, su kəməri məhv edildi, evlər və saraylar yandırıldı. Şəhər yüz əlli il müddətində miskin bir həyat keçirdi. Artıq həmişəyəşil bağları qum barxanları əvəz etmişdi.

Lakin XIV əsrin axırlarında hər şey dəyişdi. Teymur Səmərqəndi özünə paytaxt elədiyi gün şəhər ikinci dəfə dünyaya göz açdı. Və Səmərqənd iyirmi-otuz il müddətində həqiqətən də Asyanın paytaxtinə, ticarət, sənətkarlıq mərkəzinə döndü. Uzaq və yaxın xalqların taleyi Səmərqəndin əlində idi. Bağlar yenidən peyda oldu.

Teymurun ölümü heç də Səmərqəndin ölümü deyildi. Teymurun nəvəsi olan Uluqbəyin hakimiyəti vaxtında Səmərqənddə tikilən

binalar ulu babası dövründə tikilənlərdən heç də az olmamışdır. Hökmdarların ən heyrətamizi, alim, münəccim və humanist adam olan Uluqbəyin vaxtında çoxlu-çoxlu mədrəsələr tikilmişdir - Səmərqənd Asiya mədəniyyətinin mərkəzinə çevrilmişdi.

Alımlor demək olar ki, lap bu yaxınlarda Uluqbəyin ən böyük işlərindən birini - onun rəsədxanasını aşkar etmişlər. Rəsədxana haqqında indi çox şey məlumdur. Məlum olmuşdur ki, orada dövrün ən yaxşı alımları çalışmışlar və rəsədxanada teleskopun olmamasına baxmayaraq, Uluqbəyin özünün rəhbərliyi ilə “Ulduz cədvəli” tərtib olunmuşdur. Bu cədvəl bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Ancah bu haqda ayrıca danışmaq lazımdır...

Hələ paytaxt Buxaraya köçürüлəndən sonra da Səmərqənddə tikiinti işləri dayanmamışdır. Əlbəttə, əvvəlki miqyasda deyildi. Bəzi məscidlər və məqbərələr XVI və XVII əsrlərə aiddir, lakin şəhər memarlığının əsas inciləri Teymurla və Teymurilərlə bağlıdır. Səmərqəndə gələn hər kəsin özünün xüsusi sevimli yeri var. Kimi nəhəng Bibixanım məscidinin qalıqları yanında şəkil çəkdirmək istəyir, kimi dörd eyvanlı Registan mədrəsəsini xatırlayır, kimi də Guri-əmir məqbərəsinin əzəmətli sadəliyini ömürlük unuda bilmir. Bu barədə mübahisə etmək həm çətindir, həm də olmaz.

Hər halda mən öz arzumu deməyə bilmərəm. Şəxsən mən Səmərqəndə dəfələrlə yalnız ona görə getməyə hazırlam ki, sehrlə məqbərələr küçəsi olan Şahi-zindənin sükutuna düşüm. Şahi-zində mühəndis fikrinin ölçüsü və əzəməti ilə öyünə bilməz. Belə bir küçə adını da heç kim verməyib - ansambl öz-özünə yaranıb, yüz illər ərzində tikilib, məqbərələr bir-bir meydana çıxıb.

Şahi-zində canlı, diri şah deməkdir.

Bu canlı şahın kultu islamdan çox-çox əvvəl, hələ Əfrasiyabın çıçəklənmə dövründə mövcuddu və o qədər məşhurdu ki, islam mübəlliyəti onunla mübarizə aparmağı yox, ondan yeni dinin xeyrinə istifadə etməyi qərara aldılar. Beləliklə, peyğəmbərin əmisi oğlu Məhəmməd Kusam ibn-Abbas haqqında rəvayət yaranmış oldu.

Rəvayətdə deyilir ki, Məhəmməd Kusamın qoşunu müqəddəs bir anda - bütün döyüşülər diz çöküb namaz qılanda kafirlər tərəfinən yaxalanır. Kafirlər düşmənin müvəqqəti olaraq döyüş qabiliyyətimi itirdiyindən istifadə edib, bütün müsəlmanları qılıncdan keçirirlər. Məhəmməd Kusam ibn-Abbasın da boynu vurulur. Lakin o, başını

itirsə də, özünü itirmir. Kəsilmiş başını əlinə götürüb, dərin bir quyu-ya düşür, oradan cənnətə keçir və indiyəcən də oradadır. Çox qəhrə-
man başsız şahın sırrını öyrənmək üçün həmin quyuya düşməyə çal-
ışmışdır.

Bu minvalla şahın məzarı, daha doğrusu, yalançı məqbərə-ke-notaf (əsl Məhəmməd Kusam heç vaxt Səmərqənddə olmamışdır) Şahi-zində kompleksinin ilk məqbərəsi oldu. Müqəddəslerin yanında dəfn olunmaq o dünyada əlavə fayda gətirməlidir, ona görə də əyan-
lar və mollalar çalışırdılar ki, orada dəfn olunmaq hüquq qazansınlar. Çox az adama bu səadət nəsib oldu. onların da hamısı varlı və məşhur
adamlardı - onların məqbərələri Orta Asiyada ən yaxşı məqbərələrdir.

Şahi-zində iki dəfə tikilmişdir. Birinci dəfə monqol işgalindan əvvəl. Məqbərələr küçəsi Məhəmməd Kusamın məzarından başlaya-
raq dik aşağı enirdi və "Səmərqəndin tarixi" kitabında bütün təfərrü-
atı ilə təsvir olunur ki, əgər sən bir sərdabədən o biri sərdabəyə gedirsənsə, hansı duanı vird eləməli və hansı adətə riayət etməlisən. Arxeoloqlar birinci Şahi-zində kompleksinin yalnız qalıqlarını tapmış-
lar, məqbərələrdən bircəsi də salamat qalmamışdır.

Monqollar Səmərqəndi tutanda canlı şahın məzarına toxunma-
dilar, özləri üçün yad olsa da, bəlkə də daha güclü hesab etdikləri bir
müqəddəsin qisasından qorxdular. Bunun əvəzində o biri məqbərələ-
ri yerlə-yeksan etdirilər. Şahi-zində ikinci dəfə, əsasən, Teymur və
Uluqbəy vaxtında tikilmişdir.

Orada Teymurun qohumları və məşhur dini xadimlər dəfn
olunmuşdur. Hər məqbərə islam incəsənətinin kiçik bir incisidir. Ye-
ni məqbərələr Məhəmməd Kusamın məzarından böyük olmamalı idi,
ona görə də abidələrin ölçüsü son dərəcə məhduddur. Bu da inşaatçı-
ları məcbur edirdi ki, sərdabələrin biçimini və bəzəyini təkmilləşdir-
mək yolu ilə getsinlər. Yaradılmış ansambl vahid sənətkar fikrinin tə-
cəssümü təsiri bağışlayır.

Şahi-zində məqbərələri, əsasən, müxtəlif biçimli günbəzləri
olan kvadratşəkilli tikililərdir. Məqbərələrin günbəzi, pişəqləri və
hətta divarları göy və əvanın minalı lövhələrlə örtülmüşdür.

Cəmi iyirmi beş məqbərə vardır. Hələ XIV əsrə məşhur ərəb
səyyahı və coğrafiyaçısı, ərəb dünyasının Herodotu olan ibn-Bəttutə
həmin məzar haqqında demişdir: "Qəbir abaddir. Üstündə dördbucaq
şəkilli günbəzli bina ucaldılıb. Hər bucağında iki mərmər sütun var,

mərmərlər göy, qara, aq və qırmızı rəngdədir. Binanın divarları da qızılı naxışlı əlvan mərmərdəndir; damı qurmuşundan qayrılmışdır”.

O vaxtdan sonra bina dəfələrlə düzəldilmiş, ona mavi və əlvan kaşılardan üz çəkilmişdir.

Məhəmməd Kusamın məzarı digər məqbərələrlə əhatə olunmuşdur. Məqbərələr bir-birinə çox yaxındır - hər birinin sahibi istəmişdir ki, onun sərdabəsi müqdəssə məqbərəyə mümkün qədər daha yaxın olsun. Hamisindən çox üç məqbərənin bəxti götirmişdir: Teymurun arvadı Tümən əkə məqbərəsi, məşhur dini xadim Xoca Əhməd məqbərəsi, birdə 1360-cı ildə “vəfat etmiş bakırə qız” məqbərəsi. Həmin qız haqqında, zənnimizcə, bundan artıq heç nə məlum deyildir.

Tümən əkə məqbərəsi çox gözəldir. Bu məqbərənin kaşıhalı və mozaikası Teymur dövründəki dekorativ sənətin zirvəsidir. Piştağı zəngin, sadə boyalarla çəkilmiş bir xalçanı xatırladır və bu xalçada çıçıklar, budaqlar və yazılar bir-birinə sarmaşır. Piştağ digər məqbərələrdəki kimi mavi deyil, əsasən, bənövşəyi rəngdədir, ona görə də iki rəngin qovuşduğundan yaranmış bir dünyada daha qabarlıq şəkildə nəzərə çarpir. Bu iki rəngdən biri sarı, digəri mavidir: sarı rəng qumu, mavi rəng isə səmanı bildirir.

Teymurun sərkərdəsi olan Burundukun məqbərəsi nisbətən sadədir. Sərkərdə hərbi yürüslər zamanı çox varlanmışdı, lakin övladları onun məqbərəsini əmir nəslindən olanların məqbərəsinə nisbətən daha yaxşı tikməyə cürət etməmişlər, bəlkə də sərkərdənin var-dövlətini dirilər üçün saxlamağı daha vacib saymışlar.

Pilləkən - küçə ilə aşağı endikcə (elə bir küçə ki, orada heç vaxt adam yaşamamışdır) məqbərələrin biçimi daha qəşəng, kaşı naxışları daha incədir, ancaq belə olanda çox vaxt eizgilərin saflığı, yiğcamlığı və nətibiliyi itir. Əlbəttə, bütün bunlar üslubla bağlıdır - zaman döyişdikcə zövqlər və dəblər də dəyişir. Küçənin aşağı tərəfindəki məqbərələr artıq Teymurun ölümündən yüz il sonra tikilmişdir.

Memarlar və memarlıq tarixi ilə məşğul olan tarixçilər məqbərələri müxtəlif məktəb və cərəyanlara aid edə bilərlər, aşağı tağlar və qalxanşəkilli yelkənlərin zərifliyi barədə daha müfəssəl danişa bilərlər. Lakin mən orada olanda ayrı bir fikir məni narahat edirdi - tale şiltaşlıq edib, məlikdən tutmuş döyüşçüyü, molla və “bakırə çağı vəfat etmiş qız”a qədər çox müxtəlif adamların məqbərələrini bir yerə yiğ-

mışdır. Hər halda bu məqbərlərin tək bircəsi - aşağıda, küçənin de-mək olar ki, axırında tikilmiş münəccim Rumi məqbərəsi hamisindən yüksəkdir.

Rumi Uluqbəyin dostu və arxadaşı idi. Ömrü boyu var-dövlətə, mal-mülkə tamah salmayıb, özü də adlı-sanlı nəsildən olmayıb. Lakin o, öz dövrünün böyük riyaziyyatçısı və münəccimi idı. Ona görə də Uluqbəy onun məqbərəsini xanların və məlikələrin yanında tikdirmiş, azca da olsa, hündür eləmişdir.

Deməli, ən yaxşı məqbərə aliminkidir, zəhmətkeş adamındır. Bu zəhmətkeş alim digər məqbərlərdə basdırılanlarla müqayisədə götürəndə sərdabələrin və məscidlərin planını çəkən adamlara daha yaxındır.

Şahi-zində hər tərəfdən yaxşı görünür. İstəyirsən yuxarıdan bax - iki mavi günbəz silsiləsi uzanıb gedir; istəyirsən aşağıdan bax - tağdan sonra rəngbərəng piştəqlər küçəsinə düşürsən; uzaqdan, şəhər tərəfdən boylananda Şahi-zində Şəhrizad nağıllarının bir səhifəsini xatırladır və nəhayət, yaxından baxanda təxəyyül zənginliyinə, boyanlıvana heyran qalırsan. Şahi-zində çox da böyük deyil, lakin digər şərq ölkələrinin paytaxtlarındakı dəbdəbəli məscidlər və nəhəng minarələrə nisbətən adamda daha zəngin təəssürat oyadır.

ULUQBƏY RƏSƏDXANASI. CƏLLADLAR VƏ YARADICI İNSANLAR

Intibah dövrünün qravüralarında onun şəklini alleqorik Elm fi-qurunun sağ tərəfində, dünyanın ən ulu alimləri arasında çəkmişlər, çünki əsrlər boyu heç bir alim özünün hesablama və müşahidələrinin dəqiqliyində bu böyük səmərqəndli ilə müqayisə olan bilməz. O, bu cür dəqiq hesablamaları, müşahidələri özünün rəsədxanasi-sında aparmışdır.

Lakin 1908-ci ildə rus arxeoloqu Vyatkin həmin rəsədxananın qalıqlarını tapmaq fikrinə düşəndə Səmərqənddə heç kim rəsədxanasi-nın yerini ona göstərə bilmədi. Belə çıxırı ki, hicri 853-cü ilin ramazan ayında baş vermiş faciəli hadisələrdən sonra rəsədxananın izi-tozu da qalmamışdır.

Hicri 853-cü ildə, ramazan ayının yeddisində, bizim tariximizlə 1449-cu il oktyabrın 24-də Səmərqəndin xanı, Teymurun nəvəsi Uluqbəy öz sarayına gedirdi. O tələsirdi, darvazaya çatanda itaətkar-casına dayandı.

Qapı ağızından keşikçilər əl-ayağa düşdülər və qaravulbaşı tez hökmərin nankor oğlu Əbdullətinin yanına yollandı ki, artıq bir neçə gündən bəri gözənilən bir xəbəri ona çatdırısn. Uluqbəy mübarizə aparmaqdan əl çəkib və qalibdən aman istəyir.

Uluqbəy elə həmin gün şeyxlorin qarşısında cavab verməli ol-du. Əbdüllətif qələbəyə layiq olduğunu nə özünə, nə də tabeliyində olanlara inandıra bilməyən bir qalib kimi çox kobud və amansız bir adamdı. O, atasını zalımlıqda və ədalətsizlikdə günahlandırır, qocanın üstünə qısqırır, onu ölüm cəzasıyla qorxudurdu.

Uluqbəyin yalnız bir xahişivardı: Səmərqənddə qalmağa ona icazə verilsin ki, elm ilə məşgül olsun. Məhkəmənin qorarında deyi-lirdi: sabiq xan öz günahlarını yumaqdan ötrü Məkkəyə getməlidir. Oğul öz atasını öldürməyəcəyinə söz verdi.

Elə həmin gecəsi qaçqınlıq həyatının ağır məhrumiyyətlərindən yorulub əldən düşmüş, gördüyü xainlik və biganəlikdən sar-sılmış, bircə ay əvvəl ləbbey deyib ayaqlarına döşənən, indi isə həmin adamlar tərəfindən alçaldılan (belələrinin sorğu-sualı daha dəh-sətdir) Uluqbəy axır ki, yuxuya gedəndə yarı bir məhkəmə də oldu.

Ancaq bu məhkəmə gizli məhkəmə idi və orada Uluqbəyin qatı düşmənləri, islam təəssübkeşləri olan şeyxlər qərara aldılar ki, xan öldürülsün. Onların fikrincə, ölü xan hətta hacı ola biləcək diri alimdən daha yaxşı idi. Gizli məhkəmədə Uluqbəy ölüm cəzasına məhkum edildi.

Üç gündən sonra Uluqbəy Hacı Xosrovla gözəl Səmərqəndi tərk etdi. Yaxın kəndlərin birində çapar onları haqladı. Çaparin gətiridiyi məktubda deyilirdi: "Mirzə Uluqbəy, təzə xanın adından sənə əmr olunur ki, atını saxlayasan. Səfərin elə hazırlanmalıdır ki, bütün mömənlər razı qalsın. Belə bir hazırlıq başa çatmayınca yerindən tərəfənmə".

Uluqbəy tələsirdi, lakin hara qaçacaqdı ki!

Sulduzlar nəslindən olan Abbas isə bu vaxt özünü həmin kənddə çatdırmaq üçün atını dördnala çapırdı. Onun atasını bir neçə il əvvəl Uluqbəyin əmrilə edam etmişdilər. Uluqbəyin öldürülməsi barədəki fitva Abbasda idi. Uluqbəy islam ehramlarından uzaqlaşmaqdə günahlandırıllaraq ölümə məhkum olunmuşdu.

Abbasın nökərləri çinar kölgəsində oturmuş qocanı gördülər və onu tanıdlılar. Əli-qolu sarılmış Uluqbəyi arxin kənarına gətirib diz çökdürdülər. Abbas məhbusun gözlərində qorxu görə biləcəyinə ümid edib onun qabağına keçdi və qılincını zərb ilə endirdi. Kainat hökmədarının başı bulanıq arxa tərəf diyirləndi, qumlu cəhlimdə qan ləkələri peydə oldu. Nökərlərdən biri tez əyilib diyirlənən başı götürdü və cəlladın ayaqları altına atdı.

Bir saatdan sonra keçmiş hökmədarın ölüm xəbəri Səmərqəndə çatdı. Axşamüstü Uluqbəyin yaxın köməkçisi, şagirdi və dostu, mü-nəccim Əli Quşçı də bu faciədən xəbər tutdu. Əli Quşçı cavanlığında xanın ov quşlarına baxmışdı və ağılı-fərasəti, biliyə həvəsi Uluqbəyin xoşuna gəlmişdi. Xan onu özünə köməkçi götürmüş və gümanında yanılmadığına əmin olmuşdu.

Xanın qotlə yetirilməsi xəbəri Əli Quşçini sarsıldı. O bilirdi ki, Uluqbəyin öldürülməsi onun şagirdlərinin, Uluqbəyin bütün əsərlərinin və kitablarının məhvini deməkdir.

Əli Quşçı zirehli libası üstündən nimdaş bir xələt geyib, enli qurşağına xəncər keçirdi. At belinə qalxaraq əyri-üyru döngələrdən keçdi. Bir təpəyə doğru getdi. O təpənin başından bütün Səmərqənd görünürdü...

Bəli, təpənin başından bütün Səmərqənd görünürdü. Palçıqdan qayrılmış alçaq evlərin başı üzərində minarələr qalxırdı. Vyatkin təpənin hamar səthinə bir daha gəzib dolandı, ayaqları altından güclə hiss olunacaq bir hənerti duydu. Sənki yandırılıb cedar-cadar olmuş torpağın altında qalmış sirli bir kahanın əks-sədəsi idi bu. Arxeoloq yerdən bir kaşı qırıntısı götürdü və bu qırıntı onun ovcunda bir güzgü parçasını xatırlatdı - kaşı səhər səması kimi bərq vururdu.

Vyatkin bu təpəyə təsadüfən qalxmamışdı. Aylardan bəri idi ki, rəsədxanadan bir nişanə tapmaq məqsədilə Səmərqəndin ətrafinı ələk-vələk etmiş, arxivlərdə əlləşmiş, qocalarla söhbət etmişdi. Nəhayət, bu qərara gəldi ki, Torpaq idarəsinin arxivinə də baş çəksin.

İş günü başa çatdı və bürküdən, toz-torpaqdan zara gəlmış məmurlar Torpaq idarəsindən çıxıb evlərinə gedəndə arxeoloq arxivə girdi və qədim sənədləri metodik şəkildə gözdən keçirməyə başladı. Sənədlər quş peyini iyi verirdi, üstünə Səmərqəndin zəqqum tozu qonmuşdu. Axşamlar neft lampasının zəif işığında yarasalar uçuşur, suvağı tökülmüş divarlara qonurdu.

Bir neçə aylıq axtarışdan sonra Vyatkin XVII əsrə aid bir sənəd tapdı. O sənəddə “tali-rəsəd” adı ilə bir sahənin satılmasından bəhs olunurdu ki, bu da “rəsədxana təpəsi” deməkdi. Bu sahə Qırxsız qəbiristanı yaxınlığındakı Kuhək təpəsində yerləşirdi.

...Təpənin ətəyində dayanmış dehqanlar Vyatkini gözləyirdilər. Onlar artıq bir saatdı ki, gün altında durub, bu qəribə rusun hərəkətlərinə göz yetirirdilər. Vyatkin bildirdi ki, yer qazımağa adamlar lazımdır, özü də yaxşı pul verəcək. Qubernatorun özü icazə verib ki, qazıntı işi aparılsın. Arxeoloq düz deyirdi. Qubernator dəftərxanası səkkiz yüz manat ayırmışdı. Bu pul çox azdı, amma Vyatkin heç ona da ümid eləmirdi.

Qoca özbək irəli keçib dedi:

- Buranı qazmaq olmaz. Müqəddəs yerdir. Burada məzar olub.
- Axı məzar bütün təpəni tuta bilməz.
- Bilmirik, bilmirik...
- Lap əvvəllər burada Uluqbeyin rəsədxanası olub. Məzardan çox-çox böyük bir rəsədxana. Bax, mən o rəsədxananı tapmaq istəyirəm.

Qocalar şübhə ilə başlarını buladılar. Onlar elə bilirdilər ki, rus balası dəfinə axtarır.

...Əli Quşçı atını mahmızlayıb, rəsədxana yerləşən təpəyə doğru çapırdı. Nəhəng, girdə bir binanın ətrafındakı qara ağacların yarıpaqları payız küləyinin təsirilə əynindəki zirehli libasın pulcuqları kim mi xışıldayırdı.

Keşikçi qapı deşiyindən baxıb qorxdu. Əli Quşçini tanıyandan sonra atdan düşməkdə ona kömək etdi.

- Pis yuxu görmüşəm, - keşikçi dilləndi. - Yusif indicə kənddən gəlməmişdi.

- Hamısı doğrudur, - deyə Əli Quşçı cavab verdi. - Hökmdarımız daha sağ deyil...

Sabiq quşxananın toz-torpağa bulaşmış gözləri bir cüt buz parçasına dönmüşdü.

- Hanı münəccimlər? - soruşdu.

- Bəziləri arxin o üzündə gizlənib, bəziləri isə səhərdən gedəndir.

Əli Quşçı enli pilləkənlə tələsik yuxarı qalxmağa başladı. Piy çıraqlar həmişəki kimi yanındı - keşikçi vəzifəsini unutmamışdı. Səyyarələrin və bürcələrin tanış mənzərələri divarlardan boyanırdı. Lap elə bu yaxınlarda Uluqbəy öz köməkçiləri ilə məsləhətləşmişdi ki, necə eləsinlər ki, elm evini yaxşı-yaxşı bəzəsinlər.

Mərmər döşəmə üzərində qeyri-ahəngdar ayaq səsləri eşidilirdi. Hücrələrin birindən küləyin qaldırıldığı rəqəmlərlə dolu bir vərəq Əli Quşçının ayağına ilişdi. Əli fikir vermədi. O, yuxarıya - Uluqbəyin otağına tələsirdi.

Əli quşçı yarım saatdan sonra aşağı düşdü. Keşikçi ağızınacan kağızla dolu bir kisəni dalına alıb, onun arxasında gəlirdi.

- Yola çıxıram, bir qismət çörək ver, - deyə münəccim kisəni yəhərin böyrünə bağlayanda xahiş etdi. - Evdən tələsik çıxdığımı görə götürməmişəm.

...Bundan sonra daha heç kim həmin binaya yaxın düşmədi, o binanın yasti daşına çıxmadı ki, qaranlıq səmada göy cisimlərinin hərəktəini izləsin. Ağlılı cihazların üstünü toz basdı, planetləri, ulzuları və iqlim qurşaqlarına ayrılmış yer kürosunu təsvir edən şəkil və cədvəllərlə bəzənmiş salonlar, hüceyrələr boş qaldı: adamlar şeyxlərin nifrot etdiyi təpəyə yaxınlaşmağa qorxurdular. Hələ ki, qorxurdular...

Lakin bir gün səhər çəğidi müəzzzinlər şeyxlərin əməlindən xəbər verdilər: şəkkaklıq və dinsizlik yuvası olan rəsədxana dağıdılmalıdır.

Yer üzündə Uluqböydən heç bir nişanə qalmamalıdır.

...Təpənin ətəyində əvvəl dərvişlər peyda oldular. Onlardan sonra mömünlər və sadəcə olaraq maraqlananlar gəlib çıxdılar. Dərvişlər qəzəblənib, camaati qızışdırıldılar. Onlar ağır kətmənlərlə, dirnaqları ilə rəsədxanamı bəzəyən kaşları sökür, alətləri sindirildi. Çox çəkmədi ki, Əbdüllətinin əmrilə gətirilmiş divardələn maşınları təpənin üstünə çıxardılar. Qalın divarlar bir xeyli davam gətirdi, lakin özülün kərpic və plitələri yavaş-yavaş qopurdu. Nəhayət, divar dağlıdı, bürküllü havanı sarı toz buludu örtdü. Axşam düşdü, boş təpədə Uluqböydən heç bir nişanə qalmadığını görə şeyxlər gecəni rahat yatdılar.

...Heratda Əli Quşçı dostları ilə görüşdü. Orada münəccimi tanıydırlar. Əli quşçı dəfələrlə Uluqbeyin tapşırığı ilə başqa ölkələrə getmişdi ki, münəccim və riyaziyyatçıların işi ilə tanış olsun. Bu səfərlərin birində sabiq quşçu hətta Çinə gedib çıxmışdı. Herat onun üçün təhlükəsiz yerdı.

Bir neçə ildən sonra artıq Şərqdə “İkinci Ptolomey” kimi məşhurlaşan Əli Quşçı yaxın vaxtlarda türklər tərəfindən istila olunmuş və İstanbul adı verilmiş Konstantinopola gəldi. Orada öz əsas arzusuna çatdı: Uluqbeyin əsərlərini - “Ulduz cədvəli” kitabını və o cədvələ aid olan girişini mətbəədə nəşr etdi.

Qətlə yetirilmiş xanın kitabı tezliklə Dəməşqdə və Qahirədə yenidən çap olundu. XVII əsrə həmin kitabı üç dəfə Londonda nəşr etdirilər. Parisdə, Florensiyada, Cenevrədə buraxdırılar... ulduz cədvəli o qədər heyranedici idi ki, bir çox alımlar o cədvəlin orijinalliğinə şübhə edirdilər; XV əsrə, teleskopun ixtirasından əvvəl belə bir müvəffəqiyyətin mümkünüyünə inanmırıldılar.

Kitab bütün dünyaya yayıldı. Bir gün də Caypurun böyük racəsi II Caysinqhin əlinə keçdi. Racə kitabsevəndi. Böyük Moğol olan Auranqzeb isə qəddar və on beş yaşlı Cansinqhin qəribə hərəkətlərinə nifrət edirdi. Lakin cavan oğlan qoçaqdı, dəstələri də ona sadıqdi. Döyüşçülərindən birindən sonra Auranqzeb Caypur süvari qoşununun komandanı olan on beş yaşlı oğlunu qucaqladı və onu igidlər igidi adlandırdı.

İgidlər igidi qələbə təntənələrindən sonra öz çadırına çökildi. O, Uluqbey xanın ulduzlar barədəki kitabını oxuyurdu. Bu kitab ziya-fətdən və boş-boş mədhlərdən daha maraqlı idi.

İllər ötüb keçdi. Caysinqh çox döyüşdü, lakin bitməz-tükənməz mühəribələr və yürüşlər ara verən kimi racə ordunu tərk edib, Dehli-dəki, yaxud Caypurdakı evinə qayıdardı. Orada Uluqbəyin artıq didilib tökülmüş kitabını mütləcio edirdi. Sərkərdə elm öyrənirdi.

Caysinqh sarayında məşhur hind alimləri yaşayır və işləyirdilər. Onlardan biri də Uddambri Qucarati idi. O, ilk hind loqarifma cədvəlinin müəllifi idi və Uluqbəyin əsərlərini hind dilinə tərcümə etmişdi. Pundarik Ratnakar və Cahannəth isə böyük astronom və riyaziyyatçı idilər. Cavan racənin savadlı və müdrik olduğunu görən alimlər talan edilmiş məmləkətin hər tərəfindən yığışış gəlir, onun sərayına pənah gətirirdilər. Onların hər birinə bir otaq, gündəlik ruzi kimi bir fincan düyü verilirdi, ən əsası isə bu idi ki, hamı özünə yaxın bir cəmiyyətə düşmüdü.

1724-cü ildə Cansinqh özünün ilk rəsədxanasının tikintisinə başladı. Caysinqh cəmi beş rəsədxana tikmişdir və onların dördü bu günəcən qalmışdır.

Hindistan möcüzələrindən bəhs edən kitab Vyatkinin stolu üstündə Uluqbəy və Əli Quşçinin əsərləri ilə yanaşı qoyulmuşdu. Bu kitabda qəribə, ilahi təsir bağışlayan və həndəsi cəhətdən düzgün olan binaları təsvir edən qədim qravüraların altında “müəmmalı”, “sirli” sözləri yazılmışdı. Kitabın müəllifi bir alman səyyahı idi və o, mənəsiz görünən bu binalardan - nəhəng daş halqlardan, üçbucaqlardan və göylərə ucalan möhtəşəm pilləkənlərdən söhbət açaaraq həmin tiki-liləri Caypurun racəsi II Caysinqhin mistik əyləncəsi hesab edirdi.

Astronomiyadan başı çıxmayan səyyahın fikirləri Vyatkini məraqlandırmırıdı. O bilirdi ki, Caysinqh böyük münəccim olmuşdur, özü də əsərlərində dəfələrlə qeyd etmişdir ki, Uluqbəyin vaxtından üç yüz il keçsə də, özünü onun şagirdi hesab edir.

Bundan başqa, Caysinqh Uluqbəyin ulduz cədvəlini yoxlayarak on istifadə olunan alətlərin çoxu böyük səmərqəndlilin alətlərinin surətidir. Caysinqh teleskopun və digər optik cihazların varlığından xəbərdardı. Hətta Portuqaliya və İngiltərədən məsləhətçilər dəvət etmişdi, buna baxmayaraq o, yeni alətlərə inanmırıdı. O, nəhəng daş binalardan istifadə etməyi üstün sayır və belə binaları daha dəqiq, daha etibarlı hesab edirdi.

Caysinqhin alətlərini byrənmış Vyatkin bu fikrə gəldi ki, Uluqbəyin rəsədxanasında da bu cür alətlər olmalıdır. Əgər belədirsə, mol-

la və dərvişlərin fanatizmi rəsədxanani tamam məhv etmək iqtidarin-da olmamışdır.

Qiyəməli vaxt ötür, günlər bir-bir arxada qalırdı, lakin rəsədxanadan bir iz, bir nişanə yoxdu. Təpənin kənarından mərkəzinə doğru qazılan üç xəndəyin üçü də siniq-salxaq kərpiclərə, kaşı qırıntılarına, sement parçalarına dirənirdi, adama elə gəlirdi ki, nə qədər qazılsa, elə belə olacaq. Sanki kimsə vaxtilə burada yerləşmiş bir yaxud bir neçə binanı başdan-başa gəmirmiş, ceynəyib yero tökmüşdü. Hətta bütöv kərpicə də rast gəlinmirdi.

İki metr qazılıb, üç metr qazılıb... yerqazanların başı xəndəkdə görünməsə də, vəziyyət dəyişmirdi. Dördüncü metrə çatanda fəhləlordən birinin kətməni qayaya, təpənin döşünə iləşdi. Artıq xəndəklər bir-birinə yaxınlaşaraq, təpənin mərkəzinə doğru gedirdi. Hər üç xəndəkdə zibil qatı təmizləndi və nazik bir divar göründü. Bura binanın özülü idi. Özü də alçaq və nazikdi: divarın qalınlığı vur-tut bircə kərpicdi.

“Bəlkə bina girdə olub?” - dəyə Vyatkin düşündü. Onun nə üçün belə düşündüyünü söyləmək indi çətindir. nəzərə almaq lazımdır ki, rəsədxanaları bizim vaxtimızda girdə tikiblər ki, teleskopla müşahidə aparmaq asan olsun. Uluqbəy vaxtında teleskop yox idi və iri girdə binaların tikintisi, güman ki, vacib deyildi. Daha doğrusu, kərpiclər horizontal dairə adlanan, bu və ya digər ulduzun azimutunu müəyyənləşdirməkdən ötrü yaradılmış bir qurğunun qalıqları idi. Vyatkin öz məlumatında yazar ki, bunu yoxlamaq məqsədilə ətrafda on çala qazmaq qərarına gəldi. Həmin çalalar xəndək istiqamətində üç nöqtədə kərpic xəttinə toxunmalı idi. On çalanın hamısı kərpic layinqa gedib çıxdı.

İndi daha inamlı demək olardı ki, bu tikili rəsədxanani bir hissəsidir. Elə isə XV əsrə təxminən əlli metrlik diametrə dövrə vurmaq nə üçündü?

Çalalardan biri qalanlarından fərqlənirdi. Onun dibi o birilərinə nisbətən bir neçə santimetr dərində. Vyatkin buradan aşağıya gedən bir pilləkən gördü və bu qərara gəldi ki, elə məhz bu yerdə qazıntı aparsın. Unutmayaq ki, o təpənin planlı şəkildə başdan-başa qazdırıa bilməzdi: pul qurtarmaq üzrə idi.

Təzə xəndəkdə hər gün yeni-yeni pilləkənlər aşkar edilirdi və bu pilləkənlərin hamısı daha dərinə gedirdi. Qazma işi çətinləşirdi.

Görünür, bura uzun müddət zibil atılmışdı. Zibil preslənmişdi və kət-mənlər, kürəklər saxsı-daş qırıntılarına ilişirdi. Pilləkənin hər iki tə-rəfində mərmər üzüklü alçaq divarlar aşağıya tərəf uzanıb gedirdi. Mərmərlərin üstündə ərəb əlibası ilə rəqəmlər və dərəcələr həkk olunmuşdu. Pilləkən aşağı getdikcə daha əydəmli olurdu. Vyatkin yə-qin elədi ki, onun gördüyü şey şaquli dairənin bir hissəsidir - səma ci-simlərinin dəqiq hündürlüyünü müəyyənləşdirən sekstantın yaxud kvadratındır. Doğrudan da qövsün yeraltı hissəsində səksek dərəcə-yəcən olan nişanlar qalmışdı, bayırdağı zibillər içində isə ayrı mərmər plitələr də tapılmışdı ki, onların üstündə iyirmi və on doqquz dərəcə nişanları vardi. Artıq rəsədxananın ölçüsü aydınlaşmışdı: kvadratın uzunluğu altmış üç metr, çevrəsi isə qırx metrdi. Məlum oldu ki, qöv-sün bir hissəsi haçansa yerin altında olmuş, o biri hissəsi isə eşiye çı-xarılib, çargül qırxmetrlik qülləyə söykənmişdi. Həmin qüllənin özü-lü aşkar edilmişdi.

Vyatkin yalnız bunları tapdı. Qazıntı işi dayandırıldı və fohlələr təpənin qazıntı meydançasını, kvadrantın ensiz bir sahəsini beləcə qo-yub getdilər. Meydançanı qoruyan-zad yoxdu və beş ildən sonra astronom Sikora bura gələndə gördü ki, rəsədxana, daha doğrusu, Vyatkin tərəfindən tapılmış hissəsi tamamilə qeyri-qənaətbəxş haldadır. Mər-mər plitələrin bəzisi yoxdu, külək isə xəndəkləri yenidən qum və daş qırıntıları ilə doldurmaqda idi.

Sikoranın Uluqbəy rəsədxanasına səfəri ilə əlaqədar yazdığı məqaləsi qubernatorun xoşuna gəlməyən söz-söhbətə səbəb oldu. Kvadrantın xəndəyi üstündə kərpicdən bir “qılfaf” düzəltildilər. Həmin “qılfaf” indiyəcən durur.

Sikora öz təəssüratını qələmə almışdır. Görün rəsədxana əsri-mizin astronomuna necə təsir etmişdir. Müəllif yazır: “Uluqbəy rə-sədxanasından çox az şey qalıb. Bu da onun kvadrantının bir neçə də-rəcəsidir. Bununla belə rəsədxana xarabalığına düşən hər bir astro-nom bu rəsədxana alətinin əsas ideyasının və rəsədxananı yaradanın böyüklüyündən heyrətə düşəcək”.

Rəsədxanada qazıntı işinə bir də 1941-ci ildə, müharibəyə ləp az qalmış başladılar, lakin iyunun 22-də dayandırıldı. 1948-ci ildə yenidən bərpa olundu. Bu dəfə vəsait sarıdan arxeoloqların əl-qolu da-ha bağlanmamışdı. Bundan başqa, onların ixtiyarında Vyatkinin mate-riallarından savayı, orta əsrlər dövründə yazılmış tarix və astronomi-

ya əsərlərindən zərrə-zərrə toplanmış məlumatlar da vardı. Hətta memar Zasipkin yazırkı ki, Vyatkinin tapdığı üfüqi dairə əslində rəsədxana binasının zahiri üzlüyüdür; bina girdə və ölçüsünə görə çox nəhəng olmuşdur.

Sonuncu qazıntı işləri axır ki, Uluqbəy rəsədxanasını tam yenidən qurmağa imkan verdi.

Səmərqəndin hər yerindən görünən təpənin üstündə girdə, tənha və sirlı bir bina ucaldılmışdı. Zahirən üçmərtəbəli idi, həqiqətdə isə hündürlüyü qırx metrə çatırdı ki, bu da onmərtəbəli bina deməkdir, diametri isə əlli metrdən çoxdu. Damında çox da böyük olmayan cihazlar yerləşdirilmişdi, mərkəzində də Vyatkinin tapdığı kvadrant vardı. Kvadrantın bir ucu yerin altındaydı, o biri ucu eşiyyə çıxır, getgedə əyilərək pilləkən kimi ta damacaq qalxır, çox qalın bir divara birləşirdi. Kvadrantın hər iki tərəfindən ulduzları və günəşini müşahidə etmək, həmçinin nəzəri işlər görmək üçün müxtəlif binalar tikilmişdi.

Rəsədxananın kürsüsünə mərmərdən, piştəğ və alaqapılara isə - hər mərtəbədə onların sayı otuz iki idi - əlvən kaşılardan üz çəkilmişdi. Binanın üst tərəfindən üstündə yazılı olan saxsı bir haşıyə keçirdi.

İçəri divarlar şəkillərlə, sxemlərlə bəzənmişdi. Bu şəkil və sxemlərdə yeddi qübbə, doqquz səma, yeddi planet, ulduzlar və iqlim qurşaqlarına ayrılmış Yer kürəsi yerləşirdi. Binada həm də zəngin kitabxana vardı. Axı rəsədxana yalnız müşahidə yeri deyildi, orada dövrün ən bilikli adamları - riyaziyyatçılar, filosoflar çalışırdılar. Təbiidir ki, rəmmallar da vardı, çünki Uluqbəy dövründə rəmmallıq astronomiya və riyaziyyata nisbətən daha nüfuzlu elm idi. Başqa sözlər desək, astronomiya və riyaziyyat qüdrətli rəmmallığa xidmət edən təbliğ elmlərdi. Uluqbəyin əsas kitabı beş hissədən ibarətdir və o beş hissənin ikisi rəmmallığa - ulduzlara görə insan taleyindən xəbər verilməsinə həsr olunmuşdur.

Uluqbəyin münəccimləri arasında riyaziyyatçılar da vardı. Onlardan biri Cəmşimddi. Latınca tərcümə olunmuş məşhur əsəri belə adlanır: "Sabit və sərgərdən ulduzların böyüklüyü haqqında cədvəlli kitab". O biri riyaziyyatçılar mövlana Muinəddin və oğlu Mənsurdu. Münəccimlər çoxdu. Əli Quşçı onların müəllimi idi. Sonralar rəsədxananın arxivini də məhz o xilas etdi. Hamisindən byöyüyü isə Rumi idi.

Sonrakı dövrün astronomlarının əsərlərindən məlumdur ki, həmin vaxtdan bəri Hindistanın və ərəb ölkələrinin rəsədxanaları Səmərqənd rəsədxanasında olan cihazlar nəzərə alınmaq şərtilə tikilmişdir. Caysinqh Uluqbəyin istifadə etdiyi cihazların adını çəkir. Bunnardan biri armilladır. Bu cihaz bir neçə dairədən ibarətdir və ulduzların vəziyyətini müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunmuşdur. O biri cihazlar trikvetr və şanıladr, üstürlabla kvadrantın birləşməsi üçündür. Əlbəttə, heç şübhəsiz ki, digər bucaqölçən alətlər də, günəş və su saatları da, başqa alətlər də olmuşdur. Hər halda ilk astronomiya universitetində cədvəllərin tərtibi üçün, digər astronomik əsərlərin yazılıması üçün öz dövrünə görə çox nadir avadanlıq tələb olunurdu.

...Alimlə aparılan müharibədə şeyxlər uduzdular. Rəsədxana məhv edildi. Əli Quşçı ulduz cədvəlini xilas etdi və öz müəllimini bütün dünyaya çatdırıldı. Uluqbəyin ömrü yazdığı əsərlərdə davam edirdi və şöhrəti artırdı. Arxeoloq Vyatkini təpəyə gətirib çıxaran teymuri deyil, bir alimin şöhrəti idi və Vyatkin ömrünün bir neçə ilini ona görə sərf etdi ki, XV əsrə Səmərqəndin əsas elmi mərkəzlərindən biri olduğunu sübuta yetirsin. Elə həmin şöhrət qırx birinci ilin iyununda, müharibənin başlanmasına beş gün qalmış bir sıra alim, həkim, kriminalist və tarixçini Guri-əmir məqbərəsinə gətirdi. Teymur bu məqbərəni özü üçün, bir də nəslə üçün dəfn yeri kimi tikmişdi.

Oradakı plitələrdən birinin üstündə yazılmışdır: "Bu nurlu qəbir... hökmdarın sonuncu rahat yeridir. Cismi bura enməklə cənnət bağlarına səfa gətirmiş, behişt sakınlarının gülşəninə səadət bəxş etmişdir. O həm də dünyaya və dinə kömək edən istəkli sultan, savadlı xəlifə sultan Uluqbəydir - Allah onun qəbrini nurla doldursun... Onun oğlu ona qarşı haqsızlıq etmişdir və atasının boynunu xəncərlə vurdurmuşdur. Atası hicri 853-cü ildə ramazan ayının 10-da əzab-əziyyətlə ölmüşdür".

Komissiya üzvləri üstündə bu yazı olan plitəyə yanaşdırılar. Səyər projektorlar məqbərənin qaranlıq zirzəmisi işıqlandırırdı. Divarlarda qara kölgələr oynasındı. Fəhlələr plitəni və altındaki sərdabənin qapığını qaldırdılar. Sərdabədə Uluqbəyin cənazəsinin qalıqları ola bilərdi.

Komissiya Uluqbəyin burada dəfn olunub-olunmadığını müəyyənləşdirməli idi. Dəfn olunubsa, ramazan ayının hadisələrindən və bir zərbə ilə xanın başını bədənindən ayırmış Abbasdan bəhs edən tərixçilər nə dərəcədə haqlıdırlar.

İlk baxışda belə görünürdü ki, skelet bütövdür. Baş öz yerində idi. Dəstədəki tibbi ekspert skeletə tərəf əyilib, ehmalca kəllə sümüyüňə toxundu və onu yuxarı qaldırdı: boyun fəqərəsi iki bölünmüştü. Alt çənənin bir hissəsi isəkəsilmişdi. Böyük münəccimin ölümü haqqında hekayət təsdiq olundu. Sulduzlar nəslindən olan Abbas güclü, fəqət, bacarıqsız cəllad imiş.

Heykoltaras Gerasimov kəllə sümüyünə əsasən Uluqbəyin portretini yaratdı. Xan üzü ensiz, burnu yekə, dodaqlarının cizgiləri aydın bilinən, gözləri, göz qapaqları aşağı sallanmış bir qoca imiş. Həzirdə tarix dərsliklərində Uluqbəy beləcə təsvir olunur.

O da təsdiq olundu ki, münəccimin qətlindən bir il sonra oğlu Əbdüllətif taxtdan salınmış və öldürülmüşdür. Hakimiyyəti ələ alan təzə xan siyasi məqsədlərdən ötrü Uluqbəyin cənazəsinin qalıqlarını Teymurilərin nəsillik məqbərəsində təntənə ilə basdırmağı, ata qatılı olan oğulu isə bütün minarələrdən lənətləndirməyi əmr etmişdir. Ölüm fitvasını verən və qətli hazırlayan şeyxlər - alimin qatı düşmənləri sağ-salamat qaldılar. Özü də tərs kimi bəraət qazanmış Uluqbəyin cənazəsinin qalıqlarını məqbərəyə köçürməkdə böyük canfəşanlıq göstərdilər. Bəli, tarixdə belə şeylər də olur.

XIVƏ. KÜÇƏLƏR VƏ MUZEYİN QÜLLƏLƏRİ

Yaz yağışları, qəfil səhra leysanları qalanın palçıqdan hörül-müş qalın divarlarını yuyub aparır. Deyirlər ki, bəzən oyuqlarda insan kəllələri görünür. Dindar müstəbidlər qala divarlarının ömrü uzun olsun deyə qulları, yaxud hərbi əsirləri divar arasına qoyub hördürürlərmiş...

Bu xanlıq Orta Asiya səhralarının düz mərkəzində gizlənmiş ən qəddar xanlıq idi. Adama elə gəlirdi ki, hətta zamanın özü də ucsuz-bucaqsız qumlar arasından keçib, oraya çata bilmir. Su orada qızılı bərabərdi. Coşğun Amu-Dəryadan götürülən su xırda və çirkli kanallarla axıb, on kilometrlərlə məsafədən keçib gəlirdi. Xivə xanının sarayı qalada yerləşirdi və bu sarayın özü də bir qalaya oxşayırıd: qum rəngli divarlarda bircə dənə də olsun pəncərə yox idi, lap yuxarıda bir-birinə yaxın mazqallarla bitirdi. Xan geridə qalmış, məzлum xalqın tam hakimi idi. Etiraz edənləri bazar meydanına aparıb, boğazlarını üzürdülər, günahkar qulları qulağından alaqapılara mismarlayırdılar və ötüb-keçənlər onların üzünə tüpürməli idilər.

Səhradakı xanlıq barədə şayiələr I Pyotr çatdı. Bu hadisə XVIII əsrin lap əvvəlində baş verdi. Çar xarici aləmə yollar axtarır-dı. Artıq Baltik sahilində yeni paytaxt tikilirdi, rus orduları Qara dənizə yol axtarırdı. Elə bu vaxt səyyahlar çara xəbər verdilər ki, Aral də-nizinə axan Amu-Dərya çayı əvvəllər Xəzərə tökülürmüş. Pyotr bu qərara gəldi ki, çayı qabaqkı axarına döndərsin və Hindistana, Çinə tı-carət yolu açsin.

O, knyaz Bekoviç-Çerkasskini kazaklarla birlikdə Xivəyə gönü-dərdi.

Əmrədə deyilirdi: “Xivə xanı yanına getməli, yolu isə o çayın yanından salmalı (Pyotr Amu-Dəryanın qədim axarı olan Uzboyu nə-zərdə tuturdu). ...Əgər mümkünə, onun suyunu köhnə məcraya dön-dərməli, bununla da Oral dənizinə gedən qalan axarların qabağını al-malı”.

Dəstə bir neçə həftə yol getdi, bir quyudan o birisinə özünü zorla çatdırıldı, axır ki, bir neçə mənzil keçib, əldən düşmüş halda Xa-rəzm vahəsinə, Xivəyə gəlib çatdı. Xan səfirliyin adamlarını mehri-banlıqla, dostcasına qəbul etdi, buyurdu ki, dincəlsinlər və yer çatış-

mazlılığını bəhanə edib, kazakları bir-birindən ayırdı. Heç nəyə şübhə etməyən Bekoviçi və zabitləri saraya, ziyafətə dəvət etdi.

Ziyafət zamanı qırhaqır başlandı. Ölüm dən yalnız bir nəfər - tərcüməsi türkmən canını qurtardı. Amu-Dörya mançəsiz şəkildə Ara-la axmaqda davam edirdi. Xivə xanları isə sonralar Rusiya vassallığı-nı qəbul edib, yenə də vahədə və ətraf sahələrdə hakimlik edirdilər. Bu vəziyyət 1918-ci ilə qədər davam etdi və həmin il üsyana qalxmış xivəlilər xalq respublikası qurdular. Bu respublika çox qoribə respublika idi. Məsələn, orada ilk pullar buraxıldı: ipək kağızdan ucuz və əl-verişli idi. Bir qoca söylədi ki, Xarəzm respublikasının nümayəndə heyəti 1920-ci ildə Moskvaya gələndə əlvan xələtli, böyründən qilinc sallanmış nümayəndələr düz bir saat ərzində qonaqpərvər, hər şeylə maraqlanan moskvalıların əhatəsindən çıxa bilmədilər - paytaxtda belə şey heç vaxt görünməmişdi.

...Xivə yolu Xarəzm vahəsinin pambıq tarlaları arasından keçir. Yazın sonu, may ayı idi, səhra küləkləri tarlaları və bağları toz-torpağın hələ qərq etməmişdi. Pambıq cüçürtiləri səliqə-sahmanlı kvadratlarda - ləklərdə yerləşmişdi. Ləklərin kənarı xırda mərzlərlə dövrələnmişdi. Ləklər heyrətamız dərəcədə hamardı: suvarma zamanı su axıb getməməlidir, sahənin hər tərəfinə bərabər şəkildə paylanmalıdır. Bugünkü Xarəzm ölkəmizin vacib pambıqçılıq mərkəzlərindən biridir.

Vahənin yaz mənzərəsi çox gözəldir. Adama elə gəlir ki, vahəni xüsusi olaraq yuyub-təmizləyiblər - hətta göyü də yuyundurublar ki, daha parlaq görünüşün. Traktorlar pıspısalalar kimi tələsmədən göyümtül şossetən kənardı qurdulanır, tut ağaclarının böyründəcə axıb gedən arxlar işgüzər adamlar kimi zümrümə edir. O ağacların kölgəsində isə evlər sıralanıb gedir - təzələri iri pəncərəlidir, köhnələri isə xırda qalaları xatırladır. İçərisi sərin və yarıqaranlıq olan bu köhnə evlər o vaxtlardan qalıb ki, onda kəndçi həm də döyüşü idı.

İrəlidə Xivə görünür. Gah peyda, gah da qeyb olan ilğım kimi. Əvvəlcə yalnız minarələrin başını görürsən, sonra tarlalar bir-birinə qışılmış evlərlə əvəz olunur, binalar ağacların arasından sıyrılib qalxır. Artıq şəhərdəyik. Kiçik, səs-küysüz bir şəhərdə. Bu şəhər ilk baxışda öz müasirliyi ilə diqqəti cəlb edir, qədimliyin nişanələri, çoxəsrlilik tarixi ilə əlaqəsi nəzərə çarpmır.

İkimərtəbəli təzə evlər tez böyükən ağaclar arasından boylanır,

arxların üstündən salınmış balaca beton körpülərdən keçən kimi çiçək ləkləri başlanır və çox adı evlərin divarlarına çox adı lövhələr yapışdırılıb - "Restoran", "Kitablar", "Çörək" - özbəkcə və rusca yazılmış bu sözlər şəhərin adı həyatından xəbər verir.

Bu təəssürat ikimərtəbəli mehmanxanaya girəndən sonra bir az da güclənir: müdir qapı ağızındakı skamyada oturub qonşuları ilə səhbət edir. Arabir qoltuğunda iri qovluq sərin, tutqun dəhlizdən neftçi yaxud rəssam ötüb keçir...

Lakin təsadüfən külək düşdүүün otağın pərdəsini çəkəndə görürsən ki, mehmanxananın həyəti qədim şəhər divarına dırənib. Mazzqallar bir neçə yerdə uçulub-tökülüb, divar yatıb. Elə bu cür divarın müasir şəhərin mərkəzində olması da qəribədir. Halbuki, bu divar haçansa palçıq evləri dövrələmişdi, o evləri səhradan və davakar qonşulardan qoruyardı. Bu gün isə hündür evlərin arasında itib-qalıb. Lakin elə onun varlığı əlüstü adamin xəyalını keçmişə qaytarır. Xanların zəlimliyi, natəmizlik, xarici aləmdən qopub öz dünyasına qapılmaqdan doğan ümidsizlik nə vaxtdır ki, yoxa çıxmışdır. Mədrəsələr, saraylar, minarələr - bunlar xarəzmililərin bir neçə nəslinin zəhmətidir.

Mən hələ heç bir Asiya şəhərində yaz çığı Xivədə olduğu qədər gül görməmişəm. Güllər ləklərdə bitir, o yerlərin hesabı ilə götürəndə nisbətən böyük bağları əhatə edir, yolların kənarını bəzəyir. Ən çoxu qızılıguldür. Şəhərin baş küçəsi kinoteatracan uzamib gedir. Kinoteatrın qarşı tərəfindəki geniş arxin üstündə sallanmış çayxana binası körpünü xatırladır. Bu mənzərə fonunda baş küçə çox qəşəng görünürlər, elə bil bayram libasına bürünüb.

Elə bu çayxana, bu bağ və yay kafesi böyründən göldən yeni Dişanqala və köhnə İçanqalanın sərhədi başlanır. Mənim bu gümanım şərtidir, çünki qala darvazasınacan xeyli yol var. Lakin elə bu yerlərdə köhnə Xivə ilə təzə Xivənin əlamətləri özünü bürüzə verir. Bu əlamətlər bir-birinə qarışır. Kinoteatr yanındaki meydandan həm müasir binalar, həmböyük küçə, həm sonuncu xanlardan birinin qaladan kənarda tikilmiş sarayı, həm tədricən yuxarıya qalxan qədimdənqalma darısqal küçələr, həm də İçanqalanın divarları ilə dövrələnmiş təpənin özü görünür.

Bir az irəli keçəndən sonra qala divarı yanındakı yolla getmək lazımdır. Bu həmin o divardır ki, əsrlər boyu yağan yağışlar orada sırmılar açıb. Küçə burada qəfildən qalaya tərəf burulur. Burada tikilən

təzə evlər suya yaxındır. Darvaza çoxdan yoxa çıxıb, qalanın giriş yolu geniş və əydəmlidir. Lakin qalan şeylərin hamısı öz yerindədir.

Xivə, daha doğrusu, onun içəri şəhəri olan İçanqala özünəməxsus yeganə bir muzey şəhəridir. Məsələn, Səmərqənddəki məscid və mədrəsələr çoxdandır ki, evlər və küçələrlə dövrələnib, yalnız bəzi yerdə qrup halindadır, yaxud Buxaradakı qədim abidələr ətrafında xeyli müasir binalar tikilib, ancaq qala divarları ilə əhatə olunmuş İçanqala isə bir memarlıq muzeyi təsiri bağışlayır.

Qədim şəhərin ərazisində bir neçə saray, çoxlu mədrəsə, minarə və məscid, hamamlar, örtülü bazarlar, zindanlar və yaşayış evləri salamat qalmışdır. Bura təkcə muzey deyil, həm də yaşayış məskənidir - bu gün də orada adamlar yaşayır. Təpənin başına su kəməri və işıq çəkilib, uşaqlar hər gün bu təpədən aşağı düşüb, yeni şəhərdəki məktəbə gedirlər. Lakin İçanqalanın keçmiş həyatını təsəvvür etmək üçün gözünü yumub xəyala dalmağa ehtiyac yoxdur. O həyatı göz önünə gətirmək çətin deyil: xanın atlıları köhnə qəbiristanlıqların, qalın palçıq divarların, zümrüd kaşılı binaların böyründən keçir, darış-qal, əyri-üyru küçələrdə dolaşır, dərvişlər və diləncilər örtülü bazara tərəf gedir, başdan-ayağacan çadraya bürünmüş qadınlar divarların böyrü ilə sıxiла-sıxiла gedir, əmmaməli mollalar təkəbbürlə yeriyirlər, müəzzzinin səsi də ki, şəhəri başına götürmüştür.

Küçələr çox darısqaldır. O qədər darısqaldır ki, rus çarının öz vassalına - xana bağışladığı kareta sarayıñ həyətindən bayira çıxarılmamışdır, çünki bu küçələrdə kareta sürmək mümkün deyildi. İçanqalanı dolaşdıqca yeni şəhərlə bu muzey şəhərinin fərqini həmişə hiss edirsən. Ora başdan-başa yaşıllıq içindədir, heç evlər də görünmür, burada isə gül-ciçək yalnız həyətlərdə əkilmışdır. Orada pəncərələr küçəyə öäxir, burada isə heç pəncərə yoxdur, sarı-qırmızı rəngli əyri-üyru divarların yüksənəqliliyini pozan təkcə naxışlı qapılardır. Orada min bir rəng çaları var. Burada cəmi iki rəngdir. Gil rəngi, bir də kaşıların göy rəngi. Bununla belə şəhər təkrarsız gözəlliyyə malikdir, aləlvandır, rəngarəng simalıdır. Eynən Xivə kaşları kimi. Bu kaşilar da ilk baxışda bir-birinə bənzəyir, əslində isə heç birinin digərinə oxşarı yoxdur.

...Axşam günəşi divarları qızılı rəngə boyayır, küçələr bənövşəyi kölgələrlə dolur. Uzaqdan, xiyaban tərəfdən orkestr təbilinin guppultusu eşidilir. Qalaya sükut çökür. Sanki bir-birinə qıṣılmış binalar keçmiş həyatını yada salır.

Şirqazi xan mədrəsəsinin yarınuçuq tağları şəhərə baxır. Xan Zorasan yürüşündən böyük qənimətlə və çoxlu əsirlə qayıtmışdır. Qul halına salınmış əsirlərin sayı beş mindən çoxdur. Elə mədrəsəni tikən də onlardır. Xan allah dərgahında seçilmək, savab iş görmək məqsədilə söz vermişdi ki, tikinti qurtaran kimi əsirləri azad edəcəkdir. Əsirlər xanın əmrinə yerinə yetirdilər, mədrəsə vaxtından əvvəl tikildi. Və bu vaxt beş min əsiri buraxmağa xanın heyfi gəldi. Min cür bəhanə götirdi, əlavə tapşırıqlar verdi, hörülmüş hər kərpicə, düzülmüş hər kaşıya irad tutmağa başladı. Əsirlər deyinsələr də, xanın əmrlərini yerinə yetirirdilər. Axır ki, bir gün onların səbir kasası daşdı. Xan mədrəsəyə gəlib, təzə bir bəhanə axtaranda əsirlər onun üstünə cumbub, onu parça-parça etdirilər...

Minalı qurşaqları qürub günəşinin işığında par-par yanan, başı göylərə dəyən hündür bir çəlləyi xatırladan minarə isə Kəttə minarə adlanır. Kəttə minarə şöhrətpərəstlik heykəlidir. Bu minarə dünyanın ən uca minarəsi olmalı idi. Xivə xanlığının bütün qüvvələri bu nə-həng minarənin tikintisində cəlb olmuşdu. Lakin xan öldü və onun varisləri vəsaiti ayrı şeylərə xərcləməyi üstün saydlar. Beləliklə, minarə yarımcıq qaldı. Şəhərin mərkəzində ucalmış bu qəribə minarə yarımcıq qalsa da, özünün ölçüsü və memar fikrinin möhtəşəmliyi ilə adamı heyran qoyur.

İçanqalada ən yaraşıqlı bina Mahmud pəhləvan günbəzidir. Bu günbəz Kunqrəd sülaləsi xanlarının sərdabəsinin günbəzidir. Eynən göy qübbəsinə oxşayır və üzərində buludlar əks olunanda həqiqi səmanı andırır. Mahmud pəhləvan çox maraqlı adam olmuşdur. Onun taleyində amansız varislərinin taleyi ilə bağlı bir ümumi cəhət axtarıb tapmaq çox çətindir. Təxminən altı yüz il əvvəl yaşamış Mahmud pəhləvan müharibələr yaxud basqınlarla deyil, ədəbi və idman nailiy-yətləri ilə şöhrət tapmışdır. Peşəkar pəhləvan və şair idi. Bir pəhləvan kimi, Xarəzmdə tayı-bərabəri olmamış və güləşmək üçün tez-tez Hindistana getmişdir. Bir şair kimi fars dilində yazılmış divanı qalmışdır. Şerlərin birində deyilir:

Üç yüz Qaf dağını çapmaq asandır,
Doqquz əflak üçün yanmaq asandır.
On il zindanlarda donmaq asandır,
Bircə an nadanla qalmaq çətindir.

Lakin şair və pəhləvan olan bu adamın ən sevimli məşguliyyəti kürk tikməkdir. Qalada xəz emalatxanası vardı və öləndə də vəsiyyət etmişdi ki, onu həmin emalatxananın yerində dəfn etsinlər. Elə orada da uzun illərdən sonra məqbərə ucaldıldı. Böyründə də çoxlu məqbərə və sərdabələr var, lakin onların hamısı komalara oxşayır. Xivədə yeraltı sular üzədədir, ona görə də ta qədimdən orada adamları yerin altında deyil, üstündə, sərdabə içində basdırılmışlar.

Günbəzləri və iri taxçaları olan nəhəng örtülü bazar o qədər geniş və sərindir ki, indinin özündə də orada çoxlu mağazalar yerləşir. İçanqalada ayrı bir bazar da var. Bazar vergisi xan kitabxanasına sərf olunurdu, həmin pula müqəddəs kitablar alınırı.

Şəhərin mədrəsələri çoxdu, hamısı da varlıydı. Xanlar allah yolunda xəsislik etmirdilər. Məsələn, Əliqulu xan mədrəsəsinin doqquz min hektar suvarılan torpağı vardı ki, bu da səhra şəraitində heç nə ilə müqayisə olamaz bir sərvətdi.

Şəhəri gəzən zaman gəlib bir ensiz dəhlizə çıxırsan. Elə bil bu dəhlizin divarları adamın başı üzərində birləşir. Bura iki saray arasındakı keçiddir. Saraylardan biri bazarın qabağındadır və həmin saraya mütləq baxmaq lazımdır.

Bu saray qala içində bir qaladır. Oyma naxışlı alçaq qapıdan içəri keçən kimi qaranlığa düşürsən. Daha bir qapı açılır və özünü tamam ayrı bir aləmdə görürsən. Adama elə gəlir ki, buranın havası da ayrı havadır, sərindir, təmizdir, halbuki, içəri həyətin dörd tərəfi divarlardan ibarətdir.

Həyətə plitələr döşənib, adda-budda ağaclar əkilmişdir. Ətrafda çoxlu qalereya var, hamısını da sütunları qədim oyma naxışıdır. Saray binalarının - xəzinənin, hərəmxana, taxt-tac salonu və xanın otaqlarının qapıları qalereyalara açılır. Hər yerdə mavi kaşılar gözə dəyir. Bu kaşıların minaları çox gözəldir. Hətta dillər əzbəri olan Buxara və Səmərqənd keramikası da bu gözəllikdə deyil. Salnaməsi yazar: "Bu divar naxışlarının röngləri bahar üçün bir örnəkdir".

Sarayın baş həyəti bir yox, ikidir. Bir neçə yarıqaranlıq dəhliz və salonu keçəndən sonra ikinci həyətə girirsən. Bu həyətdə məscid və edam yerinə bənzəyən bir təpə var. Xanın hüzuruna gələn asılı türkmən və qaraqalpaq başçılarının alaçıqları buruda qurulurdu: onlar evdə qalmağı xoşlamırdılar. Belə bir təpə baş həyətdə də var, hərəmxananın yanında yerləşir. Deyilənə görə, xanın arvadlarından biri tə-

rəkəməmiş və həmin təpədə qurulmuş alaçıqda qalırmış.

Hazırda sarayda tarix muzeyi açılıb. Muzey maraqlı və iibrətəmiz bir müzeyidir. Orada cəllad alətləri ilə yanaşı, həm də çoxlu zərif vazlar, boğazı dar səhənglər, əqr-bəzəklə xələtlər vardır.

Böyük salonda kiçik bir stol arxasında başına araqçın qoymuş yaşlı, dolu bədənli bir kişi oturmuşdu. Tələsmədən kağız üzərində ənəsə çəkirdi. O adam Xarəzm naxışlarını yaxşı bilən ustalardan biriydi. Daşkənddə opera teatrı tikiləndə bütün vilayətlərin ustaları dəvət olunmuşdu. Foyenin salonlarını onlar bəzəmişdilər. O salonlardan biri Xivə qanç naxışları ilə bəzənmişdir.

Köhnə sənətlər həyata qaytarılır. Qocalar rəssamlıq məktəblərində cavanlara qanç naxışı və oyma sənətini öyrədirirlər. Mağazalarda tozsoranla yanaşı səhəng görəndə adama bir az qəribə görünür, halbuki, bu naxışların min illik tarixi var və nəsildən-nəslə keçiö gəlmışdır.

Günəş qüruba enəndə vidalaşmaq üçün salamat qalmış mağazalardan birinin üstünə çıxməq lazımdır - oradan həm köhnə, həm də təzə şəhər görünür. Köhnə şəhərin bu yaxınlarda min yaşı tamam olacaq. Hələ X əsrə bu şəhər "Xeyva" adı ilə ərəb coğrafiyaçılarının əsərlərində qeyd olumuşdur. Dümdüz küçələri yaşillığa qərq olmuş təzə şəhərin yaşı isə çox azdır. Mazğalın qabağı Dişanqalanın sıx yaşilliq hissəsidir, arxada torpaq küçələr bir-birinə qarışmışdır. Yalnız minarələrin başı və Mahmud pəhləvan məqbərəsinin günbəzi gümüşin şəfəqlərinə bürünmüştür.

Buradan şəhəri əhatə edən tarlalar və suvarma sularından yanmış gölməçələr də görünür. O gölməçələrdə balıq və ondatra bəslənilir. Magistral kanallar uzanıb gedir və o kanallardan çoxlu arxlar ayrılır.

Təyyarədən Xivəyə baxanda isə görürsən ki, səhra vahənin lap yaxınlığındadır. Səhra, necə deyərlər, vahəni çaya tərəf sıxışdırılmışdır. Yuxarı qalxdıqca vahənin sahəsi kiçilir, daha çox xirdəca yaşıl xallar nəzəri cəlb edir. Bu yaşıl xallar qəsəbə və kəndlərdir. Bəzən tək-tək binalar da görünür və boz, sarı rəngli səhra qumları arasından keçən yollar nazik bir tel kimi bu binaları bir-birinə bağlayır. Bu yaşıl adacılara həyat verən kanallar və quyulardır. Adalar ildən-ilə çoxalırlar və genişlənir. Genişlənən-qərbdə də torpaq məzarları, qalaları və təpələri öz qoynuna alır. O təpələrin altı bir neçə metrlik kirəmit və

kərpic qırıntılarından ibarətdir. Bu gün yavaş-yavaş geri çəkilən bu səhra nə vaxtsa çiçəkli bir diyar idi və hələ Xivə yaranmamışdan əvvəl burada ayrı şəhərlər mövcud olmuşdur - arxeoloqlar on illər boyu qazıntı aparmış və həmin şəhərlərin qalıqlarını aşkar etmişlər. Muzey şəhəri həmin qədim şəhərlərin xarabalıqları ilə təzə Xivə arasında bir növ körpüdür.

“Min bir gecə” nağıllarından çıxıb gəlmİŞ Xivə şəhəri yuxuya getmişdi. Arabir təpəyə qalxan maşınların nəriltisi və bir də xiyanət qayıdan gənclərin gülüş səsləri eşidilirdi...

Bir azdan səhər açılacaq və bu nəhəng muzeyin qonaqları foto-aparatlarını işə salacaq, rəssamlar kölgəliyə çökilib, qırmızı-sarı və Berlin boyası işlədəcək, ilk ekskursiya iştirakçıları isə saray divarındakı alçaq qapıya yaxınlaşacaqdır.

TASSİLİ FRESKALARİ. QATİLİN ADI SƏHRADIR

Bəşər tarixi uzunmüddətli bir eksperimentdir, daha doğrusu, silsilə eksperimentlərdir ki, onların da çoxu uğursuzdur, vaxtsızdır, hətta faciəlidir. Lakin həmin eksperimentlər olmasaydı, hazırkı zəngin təcrübəmiz və rəngarəng sivilizasiyamız da olmazdı. Bu sadə həqiqəti ona görə dilimizə gətiririk ki, Büyük Səhradakı freskaların tarixi insanlar və təbiət tərəfindən həyata keçirilən, taleyi uğursuz olan bir neçə min il əvvəl unudulan həmin eksperimentlərdən birinin tarixi deməkdir. Həmin eksperiment bizim zəmanəmizdə kəşf edilmişdir və bu kəşf bizi məcbur edir ki, o eksperimentin vüsəti və əhəmiyyəti qarşısında, onun iştirakçıları qarşısında baş əyək.

Eramızdan bir neçə min il əvvəl - Yerin hər bir rayonunun öz tarixi var - ibtidai insanlar, balıqçılar və ovçular böyük kəşflər dövrü-nə qədəm qoymuşlar. Bu kəşflər odu necə qorumaq, heyvanları necə əhliləşdirmək, daşdan və sümükdən müxtəlif alətlər hazırlamaq və nəhayət, əkinçiliyə yiyələnməkdən ibarətdir...

İbtidai insanların tərəqqisi üçün ən əlverişli şərait, məşhur tarixçi Brested'in təbirincə desək, "münbit aypara" olmuşdur. Əsrimizin əvvəllərində yazış-yaratmış Brested həmin "münbit aypara"ya Nil, Dəclə və Fərat vadilərini, bir də Yaxın Şərqi bəzi rayonlarını daxil etmişdir. Sonralar arxeologyanın inkişafı ilə əlaqədar məlum olmuşdur ki, hind vadisini və böyük Çin çaylarının vadilərini də həmin ayparaaya daxil etmək lazımdır. Fəsilləri aydın bilinən iliq iqlim, münbit torpaq və ən əsası isə, şirin su bu yerlərin hamısı üçün səciyyəvi olmuşdur.

Münbit aypara Asiyaın Şərqi hüdudlarından Nil vadisinəcən uzanıb getmişdir. Özü də məhz Nil vadisində böyük sivilizasiyalardan biri yaranmışdır. Və lap bu yaxınlaracan belə hesab edirdilər ki, Nildən qərb tərəfdə sivilizasiya ola bilməzdi. Çünkü ucsuz-bucaqsız səhra adamları Aralıq dənizi sahillərinə siğinmağa məcbur etmişdi. Torpaq kasib, əhali seyrəkdi...

Adama elə gəlir ki, Büyük Səhrada vəziyyət həmişə belə olmuşdur. Eramızdan əvvəl V əsrədə Herodot öz əsərlərində qum təpələrindən, günbəzvari duzlaqlardan və qızmar səhranın kiməsiz həya-

tündan bəhs edir. Ondan dörd əsr sonra yaşamış Strabon Büyük Səhra sakinlərinin suyu necə qorumasını belə təsvir edir: köçərilən su tuluqlarını atların qarnı altına bağlayırdılar. Daha yüz il sonra isə Plini ancaq təsadüfi yağışlardan yaranmış çaylar və səhra quyularını təsvir edir... Səhranın insana qarşı düşmənciliyi sanki əbədi, sarsılmaz və dəyişilməzdi.

Lakin tədqiqatçılar tədricən səhranın içərilərinə doğru gedirdilər. Müəyyən vaxtdan sonra xəbər çıxdı ki, Büyük Səhranın ortasındakı qayalarda şəkillər var və bu onu sübut edir ki, dünyanın ən susuz yerində hasansa adamlar olmuş yaxud yaşamışdır.

Ötən əsrin ortalarında fransız Düverye Liviyadakı Hat və İn-Salah vahələrində petroqliflər rast gəldi. Bir neçə ildən sonra alman səyyahı Nahtiqal orada öküz və dəvə şəkillərini gördü. Bizim əsrimizdə isə qayalarda petroqlif və şəkillər daha tez-tez aşkar edildi. Lakin bunqa xüsusi diqqət yetirilmədi, çünki heç kim həmin şəkillərin qədimliyi barədə düşünmür, onların bədii dəyərinə o qədə də əhəmiyyət vermirdi. Hələ Afrika bir yana qalsın! İspanyanın Altamir mağarasında ibtidai insanların çəkdiyi gözəl rəsmlər aşkar ediləndə - həmin şəkillər ki, hazırda incəsənət tarixinin başlanğıcı sayılır - nüfuzlu mütəxəssislər baxıb, mənalı-mənalı gülümsündülər, mağaranın olduğu yerin sahibi ilə nahar edib, evlərinə yola düşdülər və yekdilliklə bildirdilər ki, həmin şəkilləri onların qonaqpərvər ev sahibi çökmüşdür, çünki ibtidai insan bunu bacarmazdı, həm də ki, incəsənət o yazığın nəyinə lazımdı axı!

Əsrimizin otuzuncu illərinə yaxın vəziyyət dəyişdi. Avropada və dünyanın digər yerlərində tapılmış ibtidai qayaüstü şəkillər alimlərdə belə bir fikir oyadtı ki, əcdadlarımız şəkli sevməklə kifayətlənməmiş, həm də əla şəkil çökməyi bacarmışlar. Ekspedisiya Büyük Səhradan qayıdanda özü ilə çoxlu material-freskaların və petroqliflərin surətini gətirmişdi. Bu materiallar səhranın ibtidai əhalisi barəsindəki təsəvvürü nəinki dəyişdi, həmçinin bir sıra anlaşılmaz suallar doğurdu. Məsələn: nə üçün freskalarda begemot, dəvəqusu, fil, kərgədan, hətta zürafə kimi heyvanların şəkli əks olunmuşdur? Doğrudanlı o şəkillərin müəllifləri belə bir cənuba tərəf getmişdilər ki, Büyük Səhra üçün ekzotik olan bu heyvanları görsünlər? Qayaüstü rəsmlərdəki atlar və cəng arabaları nə olan şeydir? Nə üçün o şəkillərin birində iri Misir qayığı təsvir olunmuşdur?

1932-ci ildə cavan froansız zabiti Brenan Əlcəzairə gəldi. O, Fessan yaxınlığındakı Tassilin-Acer yaylasında məhrumiyyətli hərbi xidmətinə başlamalı idi. Lakin Brenan hər şeylə maraqlanan, enerjili bir adamdı, rəssamlığı da vardi. O çalışırkı ki, mümkün qədər daha çox freskanın surətini çıxarsın, özü də bacardıqda bu surətlər istənilən ölçüdə deyil, dəqiq və rəngli olsun. Ona görə də təəccübülu deyildir ki, tərkibində bir neçə rəssam, fotoqraf, kinooperator olan ekspedisiya il yarımlıq məşəqqətli işdən sonra sözün əsl mənasında Böyük Səhra incəsənətinin dünya üçün inkişaf etdi və bu diyar barədəki təsəvvürü müzdə çevriliş yaratdı.

Heyerdal, Lot, Bombar, Taziyev və Kusta kimi adamlar arasındada nəsə bir ümumi cəhət var: onların təbiətində səyyahla tədqiqatçı keyfiyyəti birləşib. Onlar nəinki çətinliklərdən, risk etməkdən qorxmurlar və bəzən ilk baxışda qeyri-mümkün sayılan məsələlərin həlli üçün müstəsna yollar axtarır tapmağı bacarırlar, həm də öz uğurları barədə elə danişırlar ki, on milyonlarla adamı öz işinə cəlb edə bilirlər. Lakin mütəxəssislər bu fədakarlığı etiraf etsələr də, çox vaxt onların qeyri-ortodoksal yollarını və dillər əzbəri olmasını bağışlaya bilmirlər.

Lotun başına da belə bir iş gəldi. Məhz onun ekspedisiyasının materialları qədim Böyük Səhra incəsənəti barədə olan biliyimizi zənginləşdirdi. Di gəl ki, o materialların qeyri-dəqiqliyi, hətta yalan olması haqqında nə qədər söz-söhbət getdi!

Bütün bunları ona görə demirik ki, Heyerdal, yaxud Lotun səhvlerinə və qeyri-dəqiq məlumatlarına haqq qazandıraq. Yox. Ona görə deyirik ki, bir şeyi xatırladaq: onlar o işləri görməsəydir, bizim həyatımız hiss olunacaq dərəcədə darıxdırıcı və kasib olardı.

“Tassili” tuareq dilində “çay yayası” deməkdir. Ancaq orada çay adlı şey yoxdur. Anri Lot yazır: “Massivin (uzunluğu 800, eni isə 50-60 kilometrdir) ayrı-ayrı sahələrinin quruluşu çox müxtəlifdir. Tassilinin cənub diyarı Axaqqar yayası üzərində 500-600 metr hündürlükdə ucalır. Qumdaşından əmələ gəlmış sıra dağlar massivi təşkil edir və onu iki yerə bölür. Dağların ümumi istiqaməti cənubdan şimala doğrudur. Sel-su saysız-hesabsız dar dərələr yaratmışdır və bu dərələr sıra dağlardan uzaqda xeyli dərindir. Bütün massiv suların təsirinə məruz qalıb. Sular sözün həqiqi mənasında massivi kəsib-doğramış və onu qəribə şəklə salmışdır. Sular massivini üstünü yuyub apar-

mış, oyub dəlik-deşik etmiş, bəzi yerlərdə nəhəng qaya parçalarını krujevaya döndərmişdir. Suyun əməlidirmi bu? Heç vaxt yağış yağmayan bir diyarda su nə gəzir? Bəli, suyun əməlidir. Bütün bunlar töbiidir ki, uzaq keçmişlərdə olmuşdur. Bu qumdaşları milyon illər boyu təbii qüvvələrin təsirinə məruz qalmışdır... Yolumuz yalçın qayalar arasından keçir. Bu qayalar orta əsrlərin iri şəhərlərinin kvartallarını andırır. Elə şəhər ki, qüllələrinin başı düşmüş, kilsə binalarının təpəsindəki milləri çıxarılmış, astanaları sökülmüş, əjdaha görkəmlı, qəribə memarlıq ansamblları yerlə-yeksan edilmişdir... Bu yerin bütün relyefi, qayalardakı çoxlu oyuqlar evlərlə əhatə olunmuş şəhər meydانını xatırladır. Tamamilə aydınidar ki, ibtidai xalqlar niyə bu yerlədə məskən salmışlar..."

Problem çoxdu və məlum deyil ki, bu problemlərin hansı biri daha əsas və çətin olmuşdur. İsti. Buna dözmək nisbətən asandı, çünki isti, bürkü Böyük Səhranın ayrılmaz cəhətidir, özünəməxsus əlamətidir. Soyuq. Soyuq da istidən geri qalmırdı: gecələr yaylada kanistrlərdəki su donurdu və yataq şeylərinin üstünə bəzən qrov düşürdü. Külək. Daha doğrusu, tufan. Tufan düşərgəni quma qərq edir, kağız-kuğuzları cirir, çadırları yerindən qoparırdı. Daşqın. Bəli, bəli, hətta daşqın da olurdu. Bir neçə illik fasılədən sonra iki dəfə dəhşətli leysan yağıdı, sel-suyun nəriltisi daş şəhəri başına götürdü. İlənlər və əqrəblər. Lot oxoculara məlumat verir ki, onun çadırı yanında bir buy-nuzlu gürzə olurdu, çox sakit və qorxaq heyvandı; rəssam Gişar isə hər səhər öz yatağından bir neçə əqrəb çıxarıb atırdı, o əqrəblər də adama dəymirdi. Nəsə belə şeylərə inanmaq çətin olsa da, hər halda bunu ekspedisiya rəhbəri yazır. Aşırımlar. Aşırımları aşanda yorulub əldən düşmüş dəvələr yixilib ölürdü və adamlar məcbur olub, karvanın yükünü boşaldır, azuqəni və şəkil çəkməkdən btrü götürülmüş metal stolları əlinə götürür, bitməz-tükənməz daşlı-kəssəkli yolla irə-liləyirdilər. Susuzluq və acliq. Ekspedisiya üzvləri bəzən ac qalır, qurumuş gölməçələrin həşəratla dolu lilli sularından içirdilər...

Sual olunur: Lot və onun yoldaşlarını nə məcbur etmişdi ki, il yarımdən əsaslı olaraq təhlükəyə ataraq xəstəliyə, acliqə dözə-dözə milçək kimi qayadan-qayaya qonub, tapdıqları freskaların dəqiq konturunu iri kağızlara köçürüdülər ki, sonradan həmin kağızları rəngləyib, müvafiq ölçüdə şəkillərini çıxarsınlar? Onlar bu işi ona görə gördülər ki, qə-

dim rəssamların istedadına heyran qalmışdır, ovsunlanmışdır. Onlar bu işi ona görə gördülər ki, öz heyrətini bəşəriyyətlə bələşməyi özlərinin dönməz borcu hesab edirdilər və çox güman ki, heç biri də şöhrət barədə düşünmürdü. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, Lotun dəstəsində kəndlilər çox idi, özü də ekspedisiyada işləyənlərin əksəriyyəti cavanlardı. Düzdür, Büyük Səhranın katorqa şəraitinə dözə bilməyənlər də oldu, lakin məşəqqətlərə sinə gərib, axıracan davam götişənlərə Büyük Səhrada yağış görmək, ağac görmək, səhərin açılmasını görmək, qayalar altında büllur bulaq görmək qismət oldu. Ən əsası bu idi ki, onlar tapdıqlarına ürəkdən sevinirdilər və sevinə-sevinə də qədim incəsənət incilərini axtarmaqda davam edirdilər.

Hazırda Lotun ekspedisiyası tərəfindən üzü köçürülmüş minlərlə Tassili freskası Parisdəki İnsan müzeyinin bəzəyidir. Lotdan sonra da alımlar minlərlə digər freskaların üzünü çıxarmışlar və həmin şəkillər də o muzeydədir. Bütün bunların hamısı bizə imkan verir ki, Büyük Səhranın mərkəzində yaşamış qədim insanların yaratdığı sənət nümunələrinin səviyyəsini və vüsətini qiymətləndirək, eyni zamanda həmin səhranın indiyəcən ayrı cür güman edilən tarixi barədə çox şeyləri öyrənmiş olarıq.

Tassili freskalarının ilkin örnəkləri ən azı yeddi min il əvvəl yaradılmışdır. Əvvəlcə sxematik, sonra isə nisbətən daha dəqiq və ifadəli olan həmin şəkillərdə ovçular (girdəbaşlar) və heyvanlar - fillər, muflonlar, antiloplar, kərgədanlar təsvir olunmuşdur. Bu freskalar və geoloqların tədqiqatları gözlənilməz bir nəticə çıxarmağa imkan vermişdir: o dövrdə Büyük Səhra bol sulu və yaşıl bir diyar olmuşdur!

Sonra “girdəbaşlar” üslubunun tənəzzül dövrü başlanır, lakin bu üslubda qəribə kəşflər var: rəssamlar sanki gerçəklidən uzaqlaşır, çox nəhəng ölçüdə allahların yaxud da nəsə əfsanəvi varlıqların obrázını yaradıblar. Rəssam sanki ilk dəfə olaraq onu əhatə edən aləmin mənası barəsində düşünür, bu aləmə heyran qalır və çalışır ki, bu aləmin ayrı-ayrı hissələri arasındaki qarşılıqlı daxili əlaqəni öz əsərlərində əks etdirsin. “Marsdan gəlmış allahlar”ın beş metr hündürlükdə olan fiqurları adamin gözünə xəyal kimi görünür və bu fiqurlar digər planetlərdə yaşayanların nə vaxtsa Yerə gəldiyini ehtimal edənləri ruhlandırır. Bir qaya üzərində dörd metr hündürlüyündə şir şəkli çəkilmişdir. Bəzən hibrid rəsmlərə də təsadüf olunur - antilopbaşlı fil, şirbaşlı dəvəquşu... Bir freskada arın-arxayın olan və başına qəribə

papaq qoymuş qara dərili bir qadın təsvir olunmuşdur. Lot “Ağ xanım” adlandırdığı bu nadir freskanı da həmin dövrə aid edir. Sənət ibtidai sehrbazlıqla qovuşmuşdur və bu sənətin hökmranlığı ağlin hüdündən kənara çıxmışdır.

Böyük Səhranın rəssamları təbii boyalardan istifadə etməyi çox gözəl bacarıdlar: ağ çini gil, qırmızı-sarı rəng, bir də əlvan rəngli şistlər. Bunların vəhdətinə Tassili də tez-tez rast cəlinir. Rəssamlar qırmızı-sarı rəngə bitki yapışqanı yaxud süd natib, şəkil çəkmişlər. Özü də qaya oyuqlarında, mağaralarda, çox vaxt isə tavanda və yerdən bir neçə metr hündürlükdə çəkmişlər, həm də görünüş sahəsini düzgün seçiblər. Əlbəttə, freskalar yaradılanda göləcəkdə onların üzünü köçürəcək adamların rahatlığı nəzərə alınmayıb. Zaman keçdikcə rəssamların zövqü dəyişilmiş, ifadə vasitələri daha da zənginləşmişdir.

Min beş yüz il davam edən və eramızdan təxminən min il əvvəl başa çatan maldarlıq dövrü təkcə freskaların üslub və rəng çalarının növbələşməsi ilə əlamətdar deyil, həm də Böyük Səhra iqliminin dəyişilməsi ilə eyni vaxta düşür. Səhra Tassili camaatının yaşadığı məskənlərə hücuma keçmişdi, suyu Paleoçada gedib çıxan coşğun Taffas-saset və Soro çayları qurudu, dağlardakı bulaqlar sozaldı. Qurumuş çayların məcralarında yaranmış kölməçə və bataqlıqlarda hələ də begemotlar gözə dəyirdi, savinnada zürafətlərlə fillər dolaşırdı, lakin əkinçilik şəraitini pişləşmişdi. Bu dövrün freskalarında tez-tez öküz və antilop sürülərinə rast gəlirik. Rəssamlar bu heyvanların şəklini yığ-cam çəkməyi artıq öyrənmişdilər. Lot freskaların birində altmış beş heyvanın əksini olanlarından savayı, ahu, borudiş, uzunqulaq da var. Bir freskada isə üç nəfər qayığa minib, begemot ovuna çıxmışdır. Freskaların çoxunda Böyük Səhranın sakınları təsvir olunmuşdur: qadınlar, ocaq başında oynayan uşaqlar, odun yaran kişilər, dövrə vurub oturmuş ağsaqqallar şurası, ər-arvard, tarlada işləyən qadınlar və s. Kütləvi səhnələrdəki kiçik fiqurlar çox mütəhərrikdir, ayrı-ayrı ovçu fiqurları və söhbət edən qadınlar boyu hündürlüyündə verilmişdir. Lot yazır ki, divar freskaları yanında çox vaxt kirkirəyə, həvəngdəstəyə, qab-qacaq qırıntısına, mətbəx nullantısına, ox ucluğuna, ərsinə və bəzək şeylərinə rast gəlmişdir. Daha sonrakı dövrlərdə yaranmış fresklarda atlara, cəng arabalarına, sonra isə dəvələrə rast gəlinir, daha sonralar isə... adamlar o yerlərdən çıxb getmişdir, çünki bərkətli gö-

yə çəkilmiş səhrada daha yaşaya bilməmişlər. Özü də ya cənuba, ya da şimala, Aralıq dənizi sahillərinə getmişlər. Büyük Səhrada həyat başa çatıb. Tək-tük tuareq alaçıqlarından savayı, səhrada heç nə qalmamışdır. Lakin tuareqlər özləri də bilmirlər ki, bu şəkil qalereyalarını kim və nə məqsədlə yaratmışdır, freskalarda təsvir olunan heyvanları və adamları da tanımlırlar; adamların sıfət quruluşu iki cürdür - yarısı zəncilərə, yarısı da misirlilərə yaxud liviyallara oxşayır.

Yer üzünün yüz kilometrlərlə uzunluqda olan ən böyük şəkil qalereyası Büyük Səhrada günəşin nurundan və çayların heyranedici suyundan ilham alıb, bəşər sivilizasiyası yaranan, sonra da ayrı bir mədəniyyətə qovuşan naməlum xalqlar haqqında xatiredir. Freskalar Büyük Səhra sivilizasiyasının imkanlarından müfəssəl və doğru-düzgün məlumat verir və göstərir ki, bu sivilizasiya "münbit aypara"nın qərb tərəfini əhatə etmiş və Misir, Hindistan, Xuanke mədəniyyətləri kimi inkişaf etmişdir, lakin bu eksperiment uğursuzluqla nəticələnmişdir: təbiət insanlardan güclü çıxmışdır.

Büyük Səhra sivilizasiyası şəhərlər və məbədlər tikməyə məcal tapmamış yarımcıq qaldı... Lakin elə bu dar macalda yaratdıqları da bizi məcbur edir ki, çox sahədə qonşularından xeyli üstün olan və həqiqətən sənət hünəri göstərən həmin o köçərilərin, maldarların və erkən əkinçilərin sənət dühası qarşısında baş əyək. Özü də bu yüz minlərlə rəsmləri yalnız dini niyyətlərlə əlaqələndirmək qəti düz deyil. Rəssamlar ətraf aləmin gözəlliyinə sevinmişlər və ilk dəfə olaraq insan bədəninin ahəngini, heyvan zərifliyini, rəqs plastikasını ifadə etmişlər, səhranın məhv etdiyi bir dünya haqqında bizə ətraflı və mənalı söhbət açmışlar.

KARNAK. MİNİLLİK GÜNBƏZ

XVIII sülalə fironlarının paytaxtı olan Fiva şəhəri Qahirədən yeddi yüz kilometr cənubda, Nil sahilində, Yuxarı Misirin dördüncü nomunun ərazisində yerləşirdi. Artıq ora Nilin ilk astanasından və Nubiya torpaqlarından çox da uzaq dəyildi. Nubiya ehramların tikintisi zamanı yad ölkə olsa da, eramızdan əvvəl ikinci minilliyyət ortalarında istila olunmuşdu.

Qədim Misir həyatının ən məşhur dövrü, doğrudan da, XVIII sülalənin adı ilə bağlıdır. O sülalənin fironları məktəb çağından bizə tanışdır. Misir tarixi məhz onların adı ilə əlaqədardır: III Tutmos və onun hakimiyyət şərki möğrur qadın Hatşepsut, IV Amenhotep, Ex-naton adı ilə məşhur olan üsyançı, onun gözəl qadını Nefertiti, cavan Tutanxamon, Amonun canlı surəti...

Fironlar dövründə Uaset adı ilə məşhur olan Fivanın indiki adı Luksordur. Bu gözəl adın Misirə heç bir dəxli yoxdur. Haçansa romalılar bu yerlərə gəlib çıxanda saldıqları düşərgənin adını “kastra” qoymuşlar və o düşərgənin ərəbcə tələffüzü olan “Əl-Küsür” sonralar avropalılar tərəfindən Luksor kimi işlənmişdir.

Fivanın yaxındakı səhra qumları altında qalmış məbəd və binalar orta əsrlərə yaxın unudulmuşdu, ətraf yerlərin fəllahları isə həmin məbəd və binaları şeytan əməli hesab edirdilər. Ötən əsrin başlanğıcında ehramlar yanında mömlükləri darmadağın edən Napoleon general Dessensə əmr etdi ki, öz diviziyası ilə aradan çıxıb qaçanları təqib etsin. Böyük Nilin sahili ilə gecə-gündüz yol getməkdən yorulmuş əsgərlər bir gün qumlar arasından ərşə uzanmış nəhəng sütunlar gördülər. Və gündən, küləkdən yanıb qaralmış fransız inqilabı əsgərləri əmrsiz-filansız yayım atəşləri ilə həmin abidəni salamladılar, çünkü ehramları və Aşağı Misiri fəth etmiş əsgərlər hələ bu abidəyə bənzər bir şey görməmişdilər.

Ehtimal ki, əsgərlərin diqqətini ilk cəlb edən Luksor məbədinin - Amon allahının cənubdakı evinin sütunlar sırası idi. Kim bilir, bəlkə də Fivanın əsas məbədi olmuşdur. O məbəd ki, hazırda Karnak adı ilə məşhurdur! Karnak məbədin böyründəki bir ərəb kəndinin adıdır.

Napoleonun Misir yürüşlərindən sonra Avropanın Misirlə ma-

raqlanması təkcə bu ölkənin incəsənəti ilə deyil, həm də onun sırları və mistikası ilə əlaqədardır - məbədlərin sütun sıraları, ehramların həndəsi cəhətdən düzgün biçimləri, mumiyalar və sərdabələrlə bağlı nə varsa, hamısı cahillik dumanına bürünmüdü. Ən çox nəzəri cəlb edən Luksor və Karnakdı, çünki qədim Misir məbədləri arasında öz gözəlliyi, mürekəkəliyi və müəmmalığı ilə daha çox seçilən məhz bu məbədlərdi. Oradakı neylüfür kapitellərin və dürüst pilonların cizgilərindən öton əsrin əvvəllərində böyük intişar tapmış ampir memarlıq üslubunda geniş istifadə olunmuşdur - buxar saatları, imperator çini qabları, Peterburq və Paris saraylarının bəzəyi saysız-hesabsız sfinks'lər və piramida şəkilli fiqurlar buna misaldır.

Həqiqətən də, Misir abidələri əsasən sadə və qanunauygundur, teatr yaxud labirint assosiasiyyası yaratmır, lakin Karnak istisna təşkil edir. Misirdə bundan mürəkkəb abidə yoxdur. Onun içində adam aza bilər - darısqal küçələri olan orta əsr şəhərciyində olduğu kimi, Karnakda dəhlizlərin, taxça və otaqların, sütunların, ilahə heykəllərinin, sfinksli qalereyaların sayı-hesabı yoxdur. Karnakın üzündə müqəddəs sulara məxsus bir parıltı var. Xiyabanları relyeflərlə doğram-doğram edilmiş tırlırlə doludur.

Ötən əsrin məşhur arxeoloqlarından Mariyet, Şevre, Leqren və başqalarının qazıntı işlərindən sonra çox şey məlum oldu. Sən demə, Karnakdakı Amon məbədi günbəz şöklində imiş. Ölkənin baş allahının mərkəzi ibadətgahı olan bu məbəd yüzlərlə firon tərəfindən iki min il ərzində tikilib: hər firon nəsə tikməyi, nəsə əlavə etməyi özü-nə borc bilib; lap elə bir heykəl, yardımçı bina, barelyef olsun, fərqi yoxdur, təki ondan iz qalsın. Qüdrətli fironlar isə sütun yaxud heykəl əlavə etməklə kifayətlənməmişlər. Onlar sanki yüz illər boyu davam edən nəhəng bir yarışa qoşulmuşdular: görək Amonun yolunda kim daha yaxşı iş görə bilər.

Görünür, Karnak məbədinin əsasının qoyulması XI sülalə dövrünə aiddir, çünki məhz o zaman kiçik bir qəsəbə olan Fiva Orta Niliñ iri bir çəçəklənən şəhərinə dönmüşdür. Nubiyan, Puntadan, Qırımızı dənizdən və Qərbi Səhranın iri vahələrindən başlayan yollar Orta Nildə qovuşurdu. XII sülalə hakimiyyətə başlayanda (eramızdan əvvəl 2000-ci il) artıq Fivada əsas allah Amon idi, camaat ona sitayış edirdi. Ona görə də Amonun adı ilə bağlı ilkin tikintilər bu dövrə aiddir.

Məbədin indiki yerinin mərkəzi hissəsində qazıntı aparılanda firon I Senusert dövrünə aid bir məbədin izləri tapılmışdır. Bundan başqa, Senusert kiçik bir məbəd də tikdirmişdi. Bu məbəd misirşunaslarının “siosk” adlandırdıqları məbədlərdən biri idi. O məbəd də qalmayıb, lakin sonrakı dövrlərin ibadətgahlarında işlənmiş bloklarını fransız memarı Şevre bir yerə yiğmiş və həmin məbədi bərpa etmişdir.

Fironlar öz sələflorinin zəhmətinə o qədər də hörmət eləmirdilər, şəxsi şan-şöhrətləri naminə başqa məbədləri talan etməyə hazır idilər. Özü də firon öz sələfindən narazı olmayan vaxtlarda belə olurdu. Lakin şəxsi-qərəzlik və düşmənçilik olanda isə... Bunun canlı timsalını Karnakda görürük. O Karnak ki, təkcə Misir mədəniyyətinin deyil, həm də Misirin faciəli tarixinin abidəsidir.

XVIII sülalənin fironları hiksoslari ölkədən qovub, Misiri yenidən birləşdirdilər və bir sıra işgalçılıq müharibələrindən sonra məmləkətin sərhədlərini Nil vadisindən xeyli uzağa çəkdilər. Misir varlı və qüdrətli bir ölkə oldu ki, bu da Amon məbədi tikintisində əlüstü özünü bürüzə verdi.

Artıq I Amenhotep orada körpicdən bir məbəd tikdirmişdi. O məbədin qalıqları da bizim dövrümüzdə blokların arasında tapılmış və arxeoloqlar tərəfindən bərpa olunmuşdur. I Tutmos məbədə gedən yolda üç möhtəşəm pilon və hipostil (sütunlu) salonu inşa etmiş, məlikə Hatşepsut isə Amonun mərasim qayığından ötrü kvarsit bloklardan ibarət bir salon tikdirmiştir.

Lakin Hatşepsutun varisi və hakimiyyət şərki olan III Tutmosu ilk növbədə maraqlandıran bu idi ki, analığının adı ilə əlaqədar nə varsa, hamısını Yer üzündən silib yox etsin. Tutmosun həmin qadın-dan zəhləsi getməyə haqqı vardı.

Böyük firon I Tutmos ölündə şahlıq onun məşuqəsindən olan oğlu II Tutmosa qalmışdı və o da taxt-tac hüququnu qaydaya salmaqdan ötrü tez özünün ögey bacısına - atasının baş hərəmindən olan gözəl-göyçək şah qızı Hatşepsuta evləndi. Bacı-qardaş əl-ələ verib, on səkkiz il Misiri idarə etdirər və eramızdan əvvəl 1051-ci ildə II Tutmos ölündə on yaşlı oğlu III Tutmos taxta çıxmıştı. III Tutmosun da əslİ-nəcabəti şübhəli idi - anası naməlum bir cariyə idi.

Cavan Tutmos iki ildi ki, taxta çıxmışdı, lakin ölkədə heç nə dəyişilməmişdi: Hatşepsut oğulluğu adından ölkəni idarə edirdi. Məlikə isə arxa planda qalmaqdan boğaza yiğilmişdi, ona görə də qan-

zad axıtmadan çevriliş etdi və özünü firon elan elədi. Adlı-sanlı əyanlar məlikəyə havadar çıxdılar - onlar qorxurdular ki, cavan firon hakimiyyəti əlinə alsa, şan-şöhrət hərisi və çoxdan məqam gözləyən təməhkarları başına yıga bilər.

Tutmos demək olar ki, iyirmi il analığının öhdəsindən gələ bilmədi. Vaxt ötüb keçirdi, son dərəcə bacarıqlı adam olan məlikə isə hakimiyyəti öz oğulluğuna heç cür vermək istəmirdi. Tutmos yalnız otuz yaşına çatanda analığından xilas ola bildi - məlikə öldü, bəlkə də öldürdü.

III Tutmos bundan sonra bütün hakimiyyəti dövründə analığının adı ilə bağlı olan barelyefləri, heykəlləri, kitabələri axtarış tapmaq və onları məhv etməklə məşğul olmuşdur. O istəyirdi ki, Hatşepsutdan bir nişanə də qalmasın.

Tutmos bu qərara gəldi ki, Hatşepsutun Karnakda ucaldığı otuz metr hündürlükdə olan obelisklərinin başını əksin. Ən asan yol bu idi ki, onları söküb dağtsın və yenisi ilə əvəz etsin. Lakin Tutmos buna cürət etmədi - çox güman ki, Amonun qüdrətli kahinləri etiraz etmişdilər. Ona görə də qəribə bir vasisəyə əl atdı: əmr etdi ki, obelisklər divar arasına alınsın ki, heç kim onları görməsin.

Otuz metr hündürlükdə olan obeliskləri hörmək üçün elə həmin hündürlükdə divar ucaltmaq lazımdır. Ucaltdılar da. Ancaq 20 metr. Necə oldusa, obeliskləri “zindana salmaq” əməliyyatı dayandırıldı. Belə vəziyyətdə obelisklərin həbsxana divarı arxasından görünən zirvəsi zürafə başına oxşayırırdı.

Tutmos bunun əvəzini başqa şeylərdə çıxdı: Hatşepsutun barelyef və yazıları amansızcasına məhv edildi. Məlikə heykəlinin üzü iskənə ilə qaşındı, adı qrafit yazılarından yonulub atıldı. Lakin bəzi yerlərdə qaldı: bənnalar belə şeylərə o qədər də həvəs göstərmirdilər. Bəlkə bir səbəbi də o idi ki, kahinlər arasında nəsə bir müxalifət vardı. Buna görə də Tutmos məbədə öz əlavələrini eləməyə başladı. İki obelisk və bir neçə heykəl qoyuldu, “hebsed” üçün - şah yubileyi üçün dəbdəbəli bir salon tikildi, bir çox binalarda yenidənqurma işləri aparıldı, Tutmosun hərbi şücaətindən bəhs edən barelyeflər düzəldildi və nəhayət, “nəbatət bağı” adlandırılan bir salon inşa edildi. Bu salon ona görə belə adlanırdı ki, onun divarlarında Misirdəki bitkilərin və heyvanların şökli təsvir olunmuşdu.

Həmin sülalənin bundan sonra gələn iki fironu məbəd

kompleksində o qədər də böyük dəyişikliklər etmədilər, lakin III Amenhotep (eramızdan əvvəl 1411-1375-ci illər) məbəddə əsashı dəyişiklik işinə böyük həvəslə girişdi. O, təzə məbəd tikdirdi. Müqəddəs göl aypara şəklində bu məbədin ətrafında dolanırdı. Məbəddə Soxnet ilahəsinin qranitdən yonulmuş 600 dənə ikimetrlik heykəli vardı. Hazırda bu heykəllər dünyanın hər tərəfinə səpələnmişdir. Dünyanın bütün iri muzeylərində həmin çoxsaylı ailənin nümayəndəsi var. Heykəllərdən biri də Leninqrad Ermitajındadır. Amenhotep müqəddəs gölün kənarında müqəddəs böcəyə əzəmətli bir monolit heykəl qoydu. Nəhayət, mərkəzi sütun sırasını ucaldı ki, kapitelləri açılmış neylüfor şəklində idi. İyirmi metr hündürlükdə olan bu yoğun sütunlar o qədər böyükdür ki, hər birinin kapiteli üstündə yüz adam yerləşə bilər.

III Amenhotep təkcə Amon məbədindəki işi ilə kifayətlənmədi. Nilin o tayında özü üçün məbəd tikdirdi ki, öləndən sonra sərdabəsi orada qoyulsun. Məbədin qabağında fironun nəhəng Memnon heykəlləri adı ilə məşhur olan iki iri heykəl qoyulmuşdur. Elə orada üçüncü möhtəşəm pilon və Montu məbədi ucaldılmışdır.

Biz bu gün III Amenhotepin adını ehtiramla çəkiriksə, bunun üçün birinci növbədə ayrı bir Amenhotepə, Hapu oğlu Amenhotepə borcluyuq. Hapu oğlu Amenhotep almacıq sümükləri qabarılq, enlisifət, aydın çizgili, iri, zənci dodaqlı, möhkəm çənəli, ensiz, domba gözlü bir kişi idi. Həmin bu yaraşıqsız, dolu bədənli adamın heykəli Karnak məbədlərindən birində yerləşir, bu gün də salamatdır.

İmhotep tarixin ilk dəhəsi, Misir ehramları və daş memarlığının ixtiraçısıdır, fironun adaşı isə yeni tipli klassik məbəd tikintisini başa çatdırmışdır. Hapu oğlu Amenhotep memardi və fironun yanında elə böyük hörmətə malikdi ki, Fivada özü üçün məbəd tikməyə ona icazə verilmişdi. Elə məhz orada Misir memarlığının bütün nailiyətləri sadə və aydın şəkildə görünür.

Memar İmhotepin fikirləşdiyi və Amenhotepin işləyib-hazırladığı məbəd tikintisi prinsipi aşağıdakı kimi idi.

Məbəd Nil kənarından başlanırdı. Ona görə orada tikildi ki, bayram günləri allah heykəlləri daşıyan gəmilər binaya yanala bilsinlər. Sahildən məbədəcən sfinks xiyabanı uzanırdı və bu bağ barelyef və yazılarla bəzənmiş uca və möhtəşəm pilonların yanında qurtarırdı. Adətən, pilonların qabağında nəhəng firon heykəlləri qoyulurdu. Pi-

lonun altından keçən kimi üç tərəfi sütunlarla əhatə olunmuş geniş bir həyətə düşürsən, sonra hipostil salonuna keçirsin. Salonun iki sıralı əsas sütunları nef yaradır. Büyük tərəflərində də bir neçə sıradan ibarət sütunlar vardır. Bundan sonra iki salon gəlir - biri Amonun mərasim qayığı üçün, biri də allah heykəlləri üçün. Bundan başqa, məbədin arxa tərəfində çoxlu digər binalar yerləşir; xəzinələr, anbarlar, arxiv və s. Məbəd kompleksi park və müqəddəs göllə başa çatır.

Bu sxemdə dəyişiklik edilə bilərdi. Salonlar bəzən böyük, bəzən kiçik olurdu. Məsələn, möhtəşəm Karnak məbədi kimi məbədlərdə pilonlar və firon heykəlləri digər ibadətgahlardakına nisbətən çox böyüdü, memar Amonhetopin öz məbədi isə nisbətən sadə və kiçikdi.

Bu sistemdə hər şey əvvəlcədən düşünülmüş və nəsillərin təcrübəsi ilə yoxlanılmışdı. Həmin sistem əsasında böyük Fiva məbədlərini yaranan memarlar ilk növbədə məbədin ibadət edənə necə təsir edəcəyini nəzərə almışdır.

Təntənəli mərasim ciddi görkəmli sfinks heykəlləri arasından keçib, pilonlara tərof gedəndə adamlara elə gəldi ki, o pilonlar ərşisəlayacaq qalxıb və bu dəqiqə möcüzə baş verəcək. Nəhəng firon heykəlləri məbədə ayaq basan adama nə qədər kiçik bir varlıq olduğunu sübut edirdi və o adam geniş, işıqlı və gözəl həyətdən keçib, hipostil salonunun yarıqaranlıq sırılsı sütunlar meşəsinə düşürdü. Elə bir meşə ki, əfsanəvi ucalıqda birləşmiş, bəzəkli kapitelləri qızıl ulduzlardan par-par parıldayan tavanın maviliyinə qərq olmuşdu.

Sarayın qalın divarları əvvəlkinə nisbətən daha darısqal, alçaq və qaranlıqdı, yalnız relikvarilərdə bəzən divarda yaxud tavanda oyuq olurdu ki, oradan da allah heykəli üstünə işıq düşürdü...

Karnakin sonrakı tarixi yenidən bizi ideyalar və partiyalar mübarizəsinə qaytarır. IV Amenhotep (Exnaton) üsyankar bir adamdı. O, Atona sitayış etməyi elan etdi və paytaxtı Amarnaya köçürdü. Amarnda yeni bir incəsənət üslubu yarandı. Bu üslub qəribə, təsirli və realist bir üslubdu, nəsə bir dekadent üslubdu. Bu incəsənət üslubunun ideyaları humanist səciyyə daşısa da, həyatdan uzaqdı. IV Amonhotep kahin hakimiyətinin təcəssümü olan Amon məbədini sevmirdi. O, Karnak məbədinin şərq tərəfində Aton məbədi tikdi. Lakin o məbəddən heç nə qalmamışdır. IV Amonhotepin eksperimenti cəsarətli bir eksperimentdi, lakin əvvəlcədən uğursuzluğa məhkum olunmuş-

du. Kahinlər və hakimiyyətə keçən sonrakı fironlar Aton məbədini yerlə-yeksan etdilər. Ancaq hər yerdə olduğu kimi, Karnakda da heç nə izsiz-tozsuzitməyib. Bunun səbəbi sonrakı inşaatçı nəslinin əməli səyidir. Qazıntı zamanı kafir Exnatonun heykəlləri tapılmışdır, məbədinin Amarna üslubunda barelyeflərlə bəzədilmiş bir çox blokları isə xeyli sonra Amonun şərəfinə tikilmiş tikintilərdə istifadə olunmuşdur.

Exnatonun varisləri Tutanxamon və Eye Exnatonun günahını yumaq üçün hakimiyyəti qaytarılmış Amonun şərəfinə Karnakda təcili olaraq yazılı sütunlar və obelisklər ucaldılar. Növbəti XIX süla-lənin fironları olan I Seti və II Ramzes də yeni hipostil salonu tikdirərək Karnakın şöhrətini bir az da artırdılar. Bundan başqa, Ramzes Karnakda bir nişanə qoydu - orada onun oturmuş vəziyyətdə iki nə-həng heykəli ucaldıldı. Hər iki heykəlin ayaq tərəfində arvadı Nefer-taranın cirdan boyda fiquru var.

Süla-lələr, fironlar beləcə dəyişilir. Karnakda isə sütunların, obelisklərin, pilonların, məbəd və binaların sayı artırdı. Ələlxüsus müqəddəs taxt-taca yiyələnmək hüququna inanmayan fironlar daha çox canfəşanlıq edirdilər. Məsələn, Nubiya fironu Taxarka məbədin birinci həyətində sütunlar sırası ucalmışdılar, onlardan yalnız bircəsi, çox da gözəl olmayan, çəlləyə oxşayan iyirmi metrlik bir sütun qalmışdı. Siyasi məqsədlə yad allahlara ehtiram bəsləyən Makedoniyalı İsgəndər də bu məbədə gəlmışdır. O əmr etmişdir ki, III Tutmos salonunun arxasında olan binalardan biri yenidən qurulsun. Hazırda ora “İsgəndərin ibadətgahı” adlanır. Ptolomey də Karnakda çox iş görüb. İsgəndərin imperiyası bölüşdürüldən Misir Ptolomeyə düşmüdü. 1903-cü ildə fransız arxeoloqu Leqrenin məbəd həyətində qazıntı zamanı əldə etdiyi qəribə tapıntı elə məhz o imperatorların fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Leqren pilonlardan birinin yanındakı çalada sütun və heykəl qırığı görür. Burada təəccübü bir şey yoxdu: min illər ərzində məbədlər köhnəlmış, düşmənlər tərəfindən dağdırılmış (məsələn, eramızdan əvvəl 663-cü ildə Asuriya şahı Aşşurbanipal Fivani başdan-başa talan etmiş və yandırmışdı). Ağır və yararsız qırıntıları çıxaranda məlum oldu ki, onların altında çoxlu heykəl və barelyef var. Fəhlələr aylarla zəhmət çəkib, qəribə çaladan, daha doğrusu, ucurumdan qədim Misirin bir-birindən gözəl abidələrini çıxardılar. On dörd metr dərinliyə enəndə qazıntı işini dayandırdılar, çünki dəfinəni su basırdı. Orada

yetmiş beş daş heykəl tapıldı, yazılı sütun və barelyeflərinsə sayı-he-sabı yoxdu.

Bax, elə bu yağışını hazırda Ptolomeyə aid edirlər - onun öz təsərrüfatında təmizlik işi aparıb, qayda-qanun yaradıblar... Onların nə vecinə idi ki, uzaq dövrlərin fironları buna zəhmət sərf ediblər.

Karnak artıq turist mərkəzinə dönmüşdü. Turistlər də məlum-dur ki, zəmanə ilə dəyişən məxluq deyil, onların “peşə” azarı iki min il əvvəl olduğu kimi, yenə də eyni qüvvə ilə özünü bürüzə verir. Ona görə də Karnakin divarlarında indi “Vasya + Petya burada olmuşdur” səpgili çoxlu antik yazılar var. Doğrudur, bu günün arxeoloqları hə-min yazılarla birtəhər düzürlər, lakin müasirlərimizin Karnak divarlarına həkk elədikləri yazılar adamın ürəyini daha çox ağırdır və təəssüflər olsun ki, belə yazılar az deyil.

ƏBU SİMBEL. İKİQAT MÖCÜZƏ

Ehramları dünyanın möcüzələri sırasına daxil edən, Faros adasındaki İsgəndəriyyə mayakını nəzərdən qaçırmayan və İsgəndəriyyə kitabxanası barədə çox yazan antik müəlliflər Əbu Simbel haqqında bircə kəlmə də olsun məlumat verməmişlər. Napoleonun yol yoldaşları da bu haqda heç bir xəbər verməmişlər: onların alayları həmin yerə gedib çıxmamışdı. Ona görə də 1813-cü ildə ərəb paltarı geyib, Nil boyunca yuxarı səyahət edən isveçrəli Burkhardt Nilin üçüncü astanasına çatanda Ebsambal məbədi haqqında xəbər eşidən kimi xahiş etdi ki, onu həmin tikintinin yanına aparsınlar. Lakin məbəd gözəl olsa da, ona bir elə təsir etmədi. Burkhardtın Aşağı Misirdə gördüyü məbədlər onda daha böyük təəssürat oyatmışdı.

Burkhardt Nilin sahilində birinci və ikinci astana arasında, təxminən Sudanın cənub sərhədində dayanıb, sahildəki sıldırıım qayalarда oyulmuş pilonlara tamaşa edirdi. Məbədin qapısını hifz edən pilonlar arasında altı heykəl ucalırdı - dördü kişi, ikisi qadın heykəli idi - dizəcən quma batmışdılar. Heykəllər də qayada yonulmuşdu.

Burkhardt içəri girdi. Alçaq tavanlı geniş salon qaranlıqdı. Bələdçilər məşəl yandırdılar və haçansa rənglənmış gözəl barelyeflər göründü. Ayağı altında sönmüş ocaqlardan qalmış kömür parçaları xırçıldadı, qurumuş əsgilər xışıldadı. Bələdçi Burkhardtə başa saldı ki, ətrafdə yaşayan fəllahlar bədəvilərin basqınından qaçıb, bu məbəddə gizlənirlər. Hava boğanaqdı və zərif, uzun əllərini allaha tərəf uzatmış gözəl məlikələr əbaya bürünmiş gəlməyə fikir vermirdilər. Burkhardt məbədin içəri otaqlarına, qaranlıq dəhlizlərinə tərəf getmədi. Qum təpələrindən keçib sahilə qayıdanda rahat nəfəs aldı, parlaq gün işığında gözləri qamaşdı.

Qayıq gözləyirdi. Burkhardt qayığa sarı gedəndə geri boylandı ki, daş heykəllərə, sıldırıım qayalara, min illər boyu səhra küləklərinin sovrulub bura gətirdiyi qum burulğanına bir də baxın. Birdən o, sol tərəfdə, yayılanan sudan aralanmış döyündə nəsə bir qəribə şey gördü.

Şəlalə kimi vadiyə tökülən qum burulğanı sahildə bir neçə metr qalınlığında təpələnmişdi. qumun arasından ikili tac qoymuş bir fironun nəhəng başı görünürdü. Sahildən bir az uzaqda quma batmış da-

ha iki tac Burkhardtin diqqətini cəlb etdi.

- Bu nədir? - deyə Burkhardt bələdçisinə tərəf döndü.

Bələdçi ciynnini atdı. Əyyami-qədimdən səhra qumları altında qalmış bu qəribə şeylər cin heykəlləri hesab olunurdu.

- Orada da məbəd var?

Bələdçi cavab vermədi. Qayığın hündür tərəfinə əlini qoyub bu qəribə hacının nə vaxt qayığa minəcəyini gözlöyirdi. Lakin Burkhardt quma bata-bata nəhəng heykəllərə tərəf qaçırdı...

Burkhardt daha heç nə görmədi. Hətta onu da başa düşmədi ki, bu heykəllər məbədə gedən gizli yolu hifz edirlər, yoxsa bunlar da Fivadakı nəhəng Mempon heykəlləri kimi oturan heykəllərdir...

Daha dörd il keçdi və italyan səyyahı Ciovani Beltsoni Əbu Simbel şəhərciyi yanındakı nəhəng heykəlləri kəşf etmək sahəsində ikinci addım atdı. İtalyan macəraçısının vəziyyəti sələfinin vəziyyətindən fərqli idi. Beltsoninin əlində sənəd vardı və bu sənədi İngiltərənin baş konsolu vermiş, Türkiyə dövlət orqanları tövsiyə etmişdi. Ona icazə verilmişdi ki, Britaniya muzeyi üçün qədim şeylər axtarış tapsın.

Beltsoni Burkhardtin kəşfindən xəbərdardı. Bilirdi ki, Əbu Simbel heykəlləri məbəd qapısını hifz edir və səhranın soyğunçular-dan qoruduğu bu məbəddə böyük xəzinə var.

Əbu Simbelə gələn kimi Beltsoni fəhlə yiğdi və heykəllər arasındakı qumu qazmağa başladı. Bir neçə gündən sonra mağara məbədinin qapısı göründü. məbəd on metr hündürlüyündə heykəlləri olan bir neçə böyük salondan ibarətdi. Beltsoni yazır ki, “dünyanın ən möhtəşəm məbədlərindən biri idi, gözəl relyef, şəkil və nəhəng heykəllərlə dolu idi”. Beltsoni bloknotla içəri keçdi ki, gördüklerinin şəklini çəksin, lakin məbəddə bərk bürkü idi, kağız o dəqiqə tərdən islandı, yeganə əlac ona qalmışdı ki, boğanaqda huşunu itirməmiş qaçıb canını qurtarsın.

Məbəddə dəfinə - sərdabə, mumiya, daş-qas yox idi.

Bir neçə ildən sonra məbədin qapısı ağızindakı heykəllərdən birini, çaya daha yaxın olanını temizlədilər. Heykəlin hündürlüyü iyirmi beş metrdi və bütün məbəd kimi bu heykəl də qayada yonulmuşdu. Onun çöküsü (sonralar öyrənmişlər və bunun iyirminci əsrin ortalarında bura gələnlər üçün az əhəmiyyəti olmamışdır) 1200 tondan çoxdur.

Məlum oldu ki, bu heykəl yeni padşahlığın sonuncu qüdrətli qurucularından biri olan II Ramzesin heykəlidir. Ramzes bu məbədi eramızdan on üç əsr əvvəl tikdirmişdir.

O vaxtdan bəri Əbu Simbel Misirə gəlmış turistlərin ən kütləvi ziyanət yerlərindən birinə döndü, turistlərin cənuba tərəf gedib çıxdıqları sonuncu guşə oldu.

Həmin turistlərdən biri də Ameliya Edvards idi. 1870-ci ilin bir oktyabr günü gəlib ora çıxmışdı. O, səhərçağı məbədə girdi, hələ iliq payız günəşi yenicə Nil üstünə qalxır, məbədin fasadını yavaş-yavaş işıqlandırırdı, Ameliya Edvards uca pilonlar arasından keçəndə elə bu vaxt günəşin işığı heykəlləri üzünə düşdü - üç nəhəngin üzü eyni cürdü, dördüncü nəhəngin başı qopmuş, heykəlin ayağı altında düşüb qalmışdı.

Ameliya tələsmirdi. Məbəddəki istiyə - bürküyə baxmayaraq o, yavaş-yavaş gedir, barelyeflərin yanında ayaq saxlayırdı. Bələdçi əlində məşəl divar boyunca gedir, heykəllərin üzü məşəl işığında qəribə mənə kəsb edirdi. Nəhayət, Ameliya sonuncu salona - ibadətgahha çatdı... Birdən ona elə gəldi ki, gözü işığa düşdü. Bir an keçmədi ki, arxadan gur işıq ələndi, günəş şüaları Ramzesin və ibadətgahın arxa divarı önündə oturmuş Amon allahı heykəlini işıqlandırırdı. Heykəllər bir neçə dəqiqə müddətində gün işığına qərq oldular, sonra işıq kəsildi və ibadətgahı yenidən qaranlıq bürüdü.

Bu, artıq kəşf idi.

Sən demə, məbəd elə tikilib ki, ildə iki dəfə səhərçağı üfüqdən qalxan günəşin şüaları yeraltı salonların anfiladalarına düşür və ibadətgahın heykəllərini işıqlandırır. Hesablamalar göstərir ki, günəş bu heykəlləri ilk dəfə eramızdan əvvəl 1274-cü il oktyabrın 20-də, II Ramzesin şahlığının otuz illik yubileyi gündən işıqlandırmışdır.

Əlbəttə, bununla da Əbu Simbel barədəki söhbətimizi bitirə bilərdik, lazım olsa, bir neçə söz də həmin məbədin necə tikilməsi, rənglənməsi haqqında deyər, yaxud izahat verərdik ki (əslində heç nə aydın olmasa da), nə üçün Ramzes öz nəhəng məbədi üçün məmləkətinin sərhəd rayonunu, özü də səhra və kimsəsiz bir yeri seçmişdir.

Lakin tale elə gətirdi ki, Əbu Simbel dövrümüzün dramatik hadisələri ilə üz-üzə gəldi.

Artıq Asuan bəndinin tikintisi başlananda aydın oldu ki, insanlar tərəfindən yaradılan dəryaça - Naser gölü birinci astanasından yu-

xaridakı sahilləri tədricən basacaq və Yuxarı Misirin, Nubiyanın bir sıra abidələri su altında qalacaqdır. Çox güman ki, Əbu Simbel məbədlərini də Burkhardtın gördüyü və məlikə Nefertaranın şərəfinə tikilmiş kiçik məbədi də, Ramzes və Amonun şərəfinə tikilmiş böyük məbədi də belə bir tale gözləyir.

Bu məsələ ortaya çıxanda Əbu Simbelin xilası ilə əlaqədar çoxlu plan irəli sürüldü. Məbədlərin xilas edilməsi kompaniyasına rəhbərlik edən YUNESKO-ya dünyanın hər yerindən layihələr daxil oldu. Bu layihələrdən bəzisi sadəcə olaraq fantastik layihələrdi, bəzisi fantastik şəkildə baha başa gəlirdi, bəzisi isə realdi. Məsələn, fransız layihəsində təklif olunurdu ki, məbədlərin ətrafında daşdan bənd çəkilsin və içi qumla doldurulsun. Lakin bir azdan aydın oldu ki, bənddən sızan suyu çəkmək üçün yaradılacaq qurğu bəndin özündən baha başa gələcək, özü də bu məbədin təhlükəsizliyi üçün təminat vermir. İtalyan mühəndisləri təklif edirdilər ki, hər iki məbəd bütöv şəkildə qayalardan kəsilib, domkratlarla qaldırılsın. Lakin bunun üçün elə domkratlar düzəltmək lazımdı ki, çəkisi 300 min ton və 60 min ton olan iki qaya parçasını qaldıra bilsin. Ayrı bir layihədə isə nəhəng üzən körpülər yaradılması təklif olunurdu: o qədər gözləmək lazımdır ki, su məbədlərə yaxınlaşın, onda suyun özü məbədləri yuxarı qaldıracaq. Polşadan gələn layihələ belə bir fikir irəli sürüldü ki, məbədləri suyun altında saxlamaq lazımdır, bu şərtlə ki, dəmir-beton örtüyü arasına alınsın. Nəhayət, ingilislər təklif etdilər ki, məbədlər suyun altında qalsın, lakin elə bir nazik divarla dövrəyə alınsın ki, Nilin bulanıq suyu içəri axmasın, bir növ təmiz sulu akvarium yaradılsın ki, turistlər gəmilərdən həmin məbədlərə tamaşa edə bilsinlər.

Uzun danışqlardan və yüzlərlə layihənin müzakirəsindən sonra YUNESKO və MƏR italyan layihəsi üzərində dayandılar - məbədlər domkratla qaldırılsın. Lakin son sözü mühəndislər deyil, maliyyəçilər deməli idilər. İtalyan layihəsinin dəyəri doxsan milyard dollar idi - bu boyda məbləği ayırməq qeyri-mümkündür.

Vaxi isə ötürdü, döryəça dolmaq üzrə idi. Onda isveçrəlinin planını qəbul etmək lazım gəldi: məbədləri blok-blok kəsmək, hissələri bir-bir yuxarı qaldırmaq və təzə meydançada yenidən qruplaşdırmaq.

Lakin bu plan da çox mürəkkəbdi. Mübalığəsiz demək olar ki, Əbu Simbelin xilas edilməsi XX əsr mühəndis zəkasının ən böyük müvəffəqiyyətlərindən biri oldu.

Bəli, axır ki, iş başlandı. Özü də paralel. Mühəndis və fəhlələr üçün şəhərciklər salınması, avadanlıq və material daşınması ilə yanaşı, həm də “qum kəməri” çəkilirdi - iri borular yonulurdu ki, Əbu Simbel məbədlərinə qum yeritmək mümkün olsun. Qəribə görünüşdə, inşaatçıların fikri bu idi ki, məbədləri əvvəlki vəziyyətinə qaytarsınlar - yüz əlli il əvvəl Burkhardtin gördüyü vəziyyətə. Min tonlarla qum işləndi, məbədlərin qabağındakı heykəllər tamam qum altında qaldı. Yalnız bundan sonra heykəllərin üst tərəfindəki qaya çıxıntısını partlatmaq, məbədin yuxarısındakı artıq sükurları yığışdırmaq olardı.

Qaya çıxıntısı partladılıb, daş parçaları qumlu yamacla qalxmaqdə olan suya tərəf yumalanandan sonra qazıntı işləri başlandı: mağara məbədinə yuxarıdan, çoxmetrlik sükur qatını keçib enmək lazımdı. Eyni zamanda təcili olaraq polad dirəklərdən ibarət hasar çəkilirdi: Nilin səviyyəsi çox qalxmışdı və yaz daşqını vaxtı məbədi basa bilərdi. Dirəklərin dali torpaqla bərkidildi: 1965-ci ilin yazında Əbu Simbel tamam gözdən itdi - bəndin və qum dağının arxasında qaldı.

Beləliklə, hazırlıq başa çatdı. İndi ən əsas məsələ məbədin mişarla kəsilməsi idi. Qaya qumdaşından ibarətdi və nisbəton yumşaqdı, elə buna görə də çox ehtiyatlı olmaq lazımdı. Daşın yumşaqlığı xatalı idi, axı çayın könarındaki ikinci nəhəng heykəlin başı hələ Ramzesin sağlığında düşmüdü.

Mütəxəssislər məbəd kəsilməmişdən əvvəl qədim abidənin hər kvadrat santimetrini nəzərdən keçirdilər, müfəssəl sxemini tərtib etdirilər və o sxemdə bütün çatları, məsamələri qeyd etdirilər, ehtiyat etdikləri yerləri polimer yapışqanla bərkitdirilər. Mişarlanmış yerlər dəqiq və nazik olsun deyə, İtalyanın mərmər karxanalarından bənnalar dəvət olundu. Həmin bənnalar çox məşhur ustaları. İtalyan fəhlələri və onlara kömək edən Misir bənnaları nazik mişarlarla daşları ehtiyatla kəsməyə başladılar. Məbədin içində taxtabəndlər qurulmuşdu və ustalar bəzən tavan altda əyilərək çətin vəziyyətdə işləməli olurdular.

1965-ci ilin məşhur 10 oktyabr günü gəlib çatdı. Həmin il məbədə gün işığı düşəcəyini gözləmədirilər: dam artıq mişarlanmış və bloklar qaldırılıb müvəqqəti meydancaya qoyulmuşdu. Məbədin süttünlü eyvanı da mişarlanmışdı, hər biri adam hündürlüyündə olan və əntərləri xatırladan bu bloklar da meydancada idi. Aşağı salonlardan gətirilmiş sütunlar və pilyastrlar da burada idi. Mumiyalara oxşayan bu blokların hamısı nömrələnmiş və sarılmışdı. Oktyağın 10-da qal-

dırıcı kranın qarmağı kənardakı heykəlin üzünə yaxınlaşdı... Bu mən-zərənin şahidi olan bir jurnalist öz gündəliyində yazmışdı: "... Səhər açılan kimi hadisələrin iştirakçıları meydançaya yığışdır. Günəş üfüqdən bir balaca qalxmışdı ki, krançiya başlamağı əmr etdilər. Şah - allahın üzü lap yavaş-yavaş qulaqlarından aralandı... bu elə bir tamaşa idi ki, ömrüm boyu unuda bilməyəcəyəm. Bir anlığa beynimdən dəhşətli bir fikir keçdi: müasir vəhşilər ulu fironu məhv etmək istəyirlər. Trosdan sallanmış nəhəng üz tədricən ox ətrafında firlandı. Adama elə gəlirdi ki, üzün ifadəsi günəşin şüaları altında işiq - kölgənin təsiri ilə rəngdən-rəngə düşür... Sonra fironun üzünü ehmalca xüssusi treylerin döşənəcəyi üzərinə qoydular ki, treyler onu məbədin digər hissələri saxlanılan platformaya aparsın".

İnşaatçılar üçünsə fironun üzü minlərlə blokların biri idi və nömrələnməş bu blokların hamısını salamat şəkildə təzə yerinə aparmaq lazımdı. Əlbəttə, bu o demək deyildi ki, mühəndislərlə fəhlələr gəlmə jurnalist kimi nəhəng heykəllərin gözəlliyini, əzəmətini duya bilmirdilər. Yox, sadəcə olaraq, onların vaxtı yox idi. Əbu Simbelin xilası ilə əlaqədar görülən bütün əməliyyat bir növ Nillə keçirilən bir yarışdı: bütün işlər 1966-cı ilin avqustunacan qurtarmalı imdi, yoxsa Naser gölünün suyu müvəqqəti bəndi aşıl, imkan tapıb yuxarı qaldırmayan nə vardısa, hamısını basacaqdı.

Min illərdən bəri itlk dəfə idi ki, günəş şüalarının və havanın daxil ola bildiyi bir bina - məbəd salonları və sütun sıraları, hər şeydən əvvəl, adamı bununla heyrətləndirirdi ki, qədim Misirin rəssam və heykəltəraşları binaların içərisini bəzəmək üçün nə qədər qüvvə və bilik sərf etmişdilər. İstdən, bürküdən adamin yarımcı saat tab gətirib dayana bilmədiyi yerlərdə məşəllərin, yaxud şamdanların işığında yüzlərlə barelyef və freska çəkilmişdi. Divarlar başdan-başa bəzədilmişdi. Bu böyük zəhmət allah - fironun şərəfinə idi. Həmin o uzaq yerlərə təsadüfi hallarda zəvvvarlar və dövlət məmurları gedib çıxırlılar. Təkcə kahin arabir salonları dolaşır, Ramzesin heykəlləri yanından keçir, divarlardakı freskaların üstünə məşəl işığı düşürdü, bundan sonra məbəd yenidən zülmətə qərq olurdu.

Bu məbəd "sed" münasibətilə - fironun taxta çıxmasının otuz illiyi münasibətilə tikilmişdir. Belə hesab edirlər ki, "sed" uzaq illərin xatirəsidir: o zamanlar qəbilə başçısı qocalanda onu öldürdürüdülər ki, hakimiyəti nisbətən cavan adama versinlər. Ona görə də qədim

Misirdə “sed” bir növ şah hakimiyyətinin, yeni şahlığın bərpası deməkdi. Bu mərasimin qabaqkı mərasimdən daha uğurlu keçməsi üçün böyük fironun nəyə qadir olduğunu allahlara göstərmək lazımdı. Elə məhz buna görə də məbədin qapısı ağızında belə nəhəng heykəllər yonulmuşdu. Elə məhz buna görə də divardakı barelyeflər hetlər üzərində çalınan qələbələrdən belə ətraflı söhbət açırdı. Əslində isə bu müharibələr müdafiə xarakteri daşıyırıldı. bütün bunlar tamaşaçılara üçün nəzərdə tutulmamışdı. Bunların hamısı zülmətdə də hər şeyi görən allahların yadına salmalı idi ki, firon onların dəstəsinə qoşulmağa layiqdir.

Məbəd köçürüldəndə həm də onu tədqiq edirdilər və bu işlə Misis arxeoloqları məşğuldular. Axı bu, çox nadir bir hadisə idi. Nadir hadisə idi ki, alımların gözü qabağında bütöv bir məbəd üzə çıxarılırdı və bu zaman nəinki yazıların hər bir hərfini byronmək, həmçinin hər bir çatı görmək, rəssamın ən xırda səhvini sezmək, fironun adı insanların gözündən məharətlə yayındırılmış sıltaqlıqlarını izləmək mümkündü. Məsələn, aydın oldu ki, barelyeflərin birində firon əvvəlcə təntənə ilə oturmuş Amonun və Mut ilahəsinin qarşısında ayaq üstə təsvir olunubmuş. Sonra əmr olunur ki, bu təsvir dəyişdirilsin. Heykəltəraşlar bu əmri yerinə yetirirlər və bu dəfə Ramzes bərabərhüquqlu allah kimi allahlar arasında oturur. Təzə allahı bu vəziyyətdə yerləşdirməkdən ötrü Mut ilahəsini sağa çəkmək və kiçiltmək lazımlı gəlir.

O da məlum oldu ki, məbədin tikintisi və bəzədilməsi zamanı fironun sevimli məşuqəsi İset-Neferti vəfat etmişdir. Məsələ burasında ki, Ramzesin qızı və İset-Neferti baş salonun barelyeflərində ata-anası ilə birlikdə şahzadə kimi təsvir olunmuşdur. İçəri otaqlarda təpiyan freskalarda isə şahzadə artıq məlikə sıfotindədir. Bu ancaq qızın anasının ölümündən sonra ola bilərdi. Fironlara öz bacılarına və qızlarına evlənmək hüququ verən adətlərin müəyyən əxlaqi məhdudiyyəti vardi.

Tikinti başa çatandan bir az sonra güman ki, fironun sağlığında nəhəng heykəllərdən birinir başı qopub düşmüştür. Məbəd inşaatçıları ehtimal ki, daşdakı çatı, yaxud boşluğu görməmişlər. Başı yerinə qoymaq mümkün olmamışdır. Fironun bunu pis əlamət hesab etdiyi məlum deyil. Kim bilir, bəlkə də bir allah kimi belə xırda şeylərin fərqiనə varmamışdır. Lakin məbəd köçürüldəndə diqqətlə öyronılmış və aydın olmuşdur ki, məbədin tikintisi başa çatandan xeyli sonralar

müşahidə olunan konstruktiv çatışmazlıqlar, ayrı-ayrı pozuntular düzəldilməmişdir.

Məbəd təxminən üç yüz il fəaliyyət göstərmişdir: orada kahinlər yaşamışdır və ildə bir dəfə allahların, o cümlədən Ramzesin heykeli olan qayıçı Nilə çıxarmışlar. Sonralar isə Nubiya Misirin əlindən çıxdığı üçün məbəd unudulmuşdur və yayladan qalxan səhra qumu tədricən məbədi və heykəlləri öz altına almışdır.

Tədqiqat zamanı daha bir maraqlı detal da aşkar edilmişdir: müəyyən olunmuşdur ki, eramızdan əvvəl VI əsrə yaxın qum dağı nəhəng heykəllərin qurşağınaqan qalxmışdır. O zaman Nubiyanı fəth etməkdən ötrü bu yerlərdə dəfələrlə yunan ordusu və Finikiya muzdlu qoşunu keçmişdir. Görünür, ordu bir o qədər də tələsməmişdir: iki muzdlu əsgər qum təpəsinin döşü ilə Ramzesin qurşağınaqan qalxmış, bıçaqları işə salıb, Ramzesin ombasına belə bir “rəsmi məlumat” həkk etmişlər: “Şah Psammetix və Psammetixlə olanlar Elefantinaya göldilər və çayla üzüyuxarı getdilər, macal tapıb bunu yazdıq. Potasimto əcnəbilərə, Amasis isə misirlilərə rəhbərlik edirdi. Bunu yazarlar: Əməbibios oğlu Ərxon və Udamos oğlu Pelkos”.

Bu, ən qədim yunan kitabələrindən biridir.

...İnşaatçılar işi vaxtında qurtardılar. Naser gölünün suyu bir az əvvəl məbədin yerləşdiyi meydançaya yaxınlaşanda məbədin və heykəllərin blokları yuxarı terrasa keçirildi, oradakı qayalar arasında elə bir oyuq açılmışdı ki, iri bir məbəd ora yerləşə bilsin. Artıq indi inşaatçıları maraqlandıran ayrı problemlərdi: ikinci nəhəng heykəlin nə zamansa düşmüş başı necə olsun? Blokların arasındaki mişar yerlərini necə suvaqlamaq lazımdır?..

Misir arxeoloji idarəsinin direktoru ikinci sualla əlaqədar de-mişdir: “Firon heykəlinin xarab edilmiş yerləri düzəldiləcək. Birləşdirici tikişlər üst qata bir neçə millimetr qalanacaq məhlulla doldurulacaq. Biz daha çox iş görə bilərik: xarab yerləri düzəltməklə bərabər elə eləyə bilərik ki, tikişlər qətiyyə seçilməsin. Lakin belə bir iş əedadlarımıza, özümüzə və bizdən sonra gələn nəsillərə qarşı düzgün-mü olardı?”

AKSUM. RUHLAR ÜÇÜN GÖYDƏLƏNLƏR

Avropanın Həbəşistanla münasibəti qəribə idi. Necə deyərlər, avropalılar Həbəşistəni itirəndə unutmurdular, tapanda da ki, yaddan çıxarırdılar.

Yəqin çox az adam bilir ki, min beş yüz il əvvəl Həbəşistan dünyanın dörd ən böyük məmləkətlərindən biri idi. İran peyğəmbəri yazır ki, dünyada dörd böyük şahlıq var: İran və Babilistən şahlığı, Roma şahlığı, Aksum şahlığı və Çin şahlığı. Peyğəmbəri coğrafiya sahəsində naşı hesab etmək olmaz, çünki o, hərtorəfli məlumatlı adam idi.

Romanın süqtundan sonra Aksum həbəş dövləti tamam unuduldu. Həbəşistan, demək olar ki, bir də səlib yürüsləri zamanı yada düşdü. Avropada belə bir şayiə yayıldı ki, şərqi də geniş İohan dövləti var və o dövlət kafirlərin zülmü altındadır. Qüdsün azad olunmasından savayı, həm də din qardaşlarına kömək etmək lazımdır.

Belə hesab edirdilər ki, xristian dövləti Şərqi harasında yerləşir. O zaman demək olar ki, Afrika nabələd bir yerdidir. Ona görə də XV əsrin sonunda portuqaliyalıların Afrikada gördükələrini kəşf saydlar, halbuki, bu dövlətin varlığı İsgəndəriyyə losmanlarına, hətta Misir məlikəsi Hatçepsutun gəmilərinə də məlumdu. Hələ hind tacirləri və Cənubi Ərəbistan dənizçilərini demirik. Bu səbəbdəndi ki, müqəddəs İohanın rəhbərlik etdiyi dövlət Həbəşistan hesab olunsa da, həmin dövlətin dəqiq yerini bilmirdilər. Heç Qüdsün alınması da o demək deyildi ki, səlibçilər Həbəşistan kilsələrinin yaxınlığında adırlar. Xristianlıq isə mövcuddu, özü də təkcə Həbəşistanda deyil, həm də Nilin orta axınında, Nubiya və Kopt torpaqlarında aktiv fəaliyyət göstərirdi. Həmin dövlətlər yalnız XIV əsrən bir az əvvəl müsəlmanların zərbələri altında süquta uğradılar.

Ancaq Həbəşistan xristian dövləti olaraq qalmaqdı idi.

Çox keçmədi ki, portuqaliyalılar da buna əmin oldular. Portuqaliyanın ən uzaqqorən krallarından biri Dəmirçi Enriko dünyanın hər tərəfinə səfir və casuslarını göndərirdi ki, türklərin Avropadan təcrid etdiyi Şərqə səyahət təşkil etsin. Bir azdan xristian Həbəşistənin mövcudluğu məlum olan kimi portuqaliyalı missionerlər oraya üz tutular. Onlar Həbəşistanda xristian etikasına yaman tələsirdi-

lər (belə hesab edirdilər ki, Həbəşistandakı xristianlıq katoliklərin ürəyinc deyil). Həbəşlər missionerlərin canfəşanlığından hiddətlənib, onları evdən qovdular. Həbəşistanda katolikçilikdən heç bir əsər-əlamət qalmadı. Min illərdən bəri düşmənlərin bata bilmədiyi adət-ənənələri portuqaliyalılar da dəyişə bilmədilər. Xeyri bir bu oldu ki, ölkənin içəri vilayətlərinənəcən gedib çıxan missionerlərin yol qeydləri peyda oldu.

Missionerlər Aksuma da gedib çıxmışdır.

...Aksuma gedən yol sahildən, qədim liman şəhəri Ədulisdən başlanır. Bu həmin Ədulisdir ki, onun tarixi Aksum dövlətinin tarixin də qədimdir. Daha doğrusu, bu şəhər eramızdan bir neçə əsr əvvəl yaranmışdır. O zamanlar misirlilər Həbəşistan qəbilələrini həbəşən (həbəş) adlandırdılar. Ədulis limanının xarabalıqları - qara rəngli bozalt sütunlar və obelisklər indi də durur. Yalnız tacirlər deyil, arabi işgalçılar da məhz bu liman vasitəsilə Hindistana gedirdilər. Tacirlər və dənizçilər arasında sabelilər və Cənubi Ərobistanın digər sakınları də vardi. Bu adamlar Həbəşistanda məskən salırdılar və beləliklə də, müasir özünəməxsus həbəş etnik qrupu yaranmışdır. Ərobistanlılar özləri ilə bərabər ölkəyə bəzi təzə şeylər - sənətkarlıq və inşaat adət-ənənələri, din gətirirdilər. Bütün burların hamısı Kuş mədəniyyəti, Abissin qəbilələrinin adət-ənənələri, incəsənəti və dini inamı ilə bağlı şeylərdi ki, Aksum sivilizasiyasının yaranması üçün əsas olmuşdur.

Həbəşistan qeyri-adi dərəcədə dəyanətli dövlət nümunəsidir. Həbəşistan mədəniyyətinə, necə deyərlər, çox bulaqlar axıb, bu ölkəyə çox qəsbkarlar gəlib (yeri gəlmışkən qeyd edək ki, qəsbkarlar nisbətən az olub - Həbəşistan son dərəcə təcrid olunmuş vəziyyətdə idi), fərqi yoxdur, sərin yaylaları və isti səhraları olan bu ölkə həmin təsir-lərə məruz qalmamış, öz müstəqilliyini saxlamışdır.

...Gəmilərdən sahilə tökülsən Portuqaliya missionerləri ölkənin içərilərinin doğru gedirdilər. Dəniz tərəfdən başlanan yol onlarda güclü təəssürat oyatmalı idi. Aksum yolu yazılı sütunlar, mengirlər və qala, saray xarabalıqları ilə doludur. Doğrudur, missionerlər nə görür-dülərsə, hamısını xristianlıqla bağlı sanıb sevinə bilərdilər. Lakin onlar əgər belə düşünüb尔斯ə, çox səhv ediblər, çünkü Həbəşistan iqlimi sayəsində salamat qalmış tikililərin çoxu elə vaxtda yaradılıb ki, onda xristianlığın izi-tozu da yoxdu.

Aksum dövlətinin iri mərkəzlərindən biri olan qədim Koloc şəhərinin xarabalıqlarında missionerlər bir dəryaçaya rast gəldilər. Dəryaçaya kirəc plitələrdən üz çəkilmişdi. İki hissədən ibarətdi: yuxarıdakı hissə yumurtavari idi və diametri əlli metrdi. Bura daşqın suları üçündü. Aşağıdakı hissənin sahəsi 5000 kvadrat metrdi və kvadrat şəklində idi. Yuxarıda yiğilan su bura axırdı. Yetmiş metrlik daş bəndlə iki yerə bölünmüş aşağı hissə mürəkkəb şlüz sistemi ilə təchiz olunmuşdu. Bütün bu tikili də məhlul işlədilməmişdi, lakin daş plitələr elə məharətlə hörülmüşdü ki, arasından su keçmirdi.

Missioner Alvareş Yexe şəhəri yaxınlığında bir daş saray görüb heyran oldu. Orada onun yadında “öz hündürlüyü və səliqə-sahmanı ilə adamı məftun edən iri və gözəl bir qüllə qaldı. Qüllə böyük senyorların qəsrlərinə bənzəyən və terrasları olan geniş evlərlə əhatə olunmuşdu”. Hazırda saray və “senyor evləri” dağılmışdır, qalan təkcə on beş metrlik qüllə qalığıdır ki, özül və mərmər pilləkənlər üzərində ucalır. Missioner əmin idi ki, xristianlığın əzəmətli bir yadigarını görüb, lakin müasirimiz olan arxeoloq Müller saraydakı kitabəni oxuyandan sonra məlum oldu ki, bu saray sabelilərə məxsusdur və eramızdan əvvəl VI-V əsrlərə aiddir. Həmin dövr Aksumun yaranması dövrüdür.

Paytaxt şəhəri olan Aksumun özü isə hələ tam öyrənilməmiş bir dünyadır. Aksum indi nə xarabalıqları ilə, hətta nəhəng daş kreslolaları ilə (bunlar ya heykəllərin postamentləridir, ya da rəvayətlərdə deyildiyi kimi, Aksum hökmdarının iclas yeridir), nə yeraltı məqbərələri, nə də mazqallı sarayları ilə deyil, obeliskləri ilə məşhurdur.

...O illər qəribə idi ki, böyük hökmdar Ezananın padşahlıq dövrü idi. Həmin illərdə, o vaxt üçün qəribə görünən də, bütün əlamətdar hadisələr cavan və təcavüzkar Aksumun həyatı ilə əlaqədardır. Bütün sonrakı yüzilliklər sanki o iyirmi-otuz illik dövrdəki hadisələrin izahı və davamıdır.

Aksumun böyük şahlıq kimi şöhrət tapması məhz həmin illərə aiddir. Kuş məmləkəti işgal olundu və ələ keçirilmiş Meroedən Aksuma karvanla dəmir və sənətkarlıq məmulatı daşınmağa başlandı, abissin qoşunu Cənubi Ərəbistan dağları həndəvərində vuruşub, qədim Aksum şahlarını özünə tabe etdi, üstündə Astar və digər Aksum allahlarının bütələri zərb olunmuş ilk sikkələr peydə oldu (bu allah

kultları Ərbistandan və Kuşdan keçmişdi), saraylar və qalalar ucaldıldı, Ədulis dünyanın ən iri limanlarından birinə döndü. Aksumun beynəlxalq əlaqələrinə aid bir misal götirək. 1940-cı ildə Aksum yaxınlığında monastrda xəzinə tapılmışdır. Xəzinə küplərdə idi və yüzlərlə qızıl puldan ibarətdi. Ancaq bu pullar Aksum yox, Kuşan pulları idi. O dövprdə Mərkəzi Asiya və Şimali Hindistan kuşanların əlində idi.

Həmin illərdə Aksumda ucaldılmış obelisklər və nisbətən sadə heykəllər birdən-birə elə bir orijinal və qeyri-adi abidələrə döndərilmişdi ki, indi də səyyahları heyran edir...

Sonra isə az bir vaxt ərzində hər şey dəyişdi.

Obelisk tikintisi dayandırıldı. Sikkələrdəki ay-ulduz şəkli xaçla əvəz olundu, qədim allahlara ehtiram bəsləyən məğrur şah Ezana kitabələrdə vahid, bilici və qadir allahı vəsf etdi. Biz də bəzi alimlər ki-mi buna şübhə ilə yanaşib deyə bilərik: bu o deməkdir ki, şah Ezana müqəddəs Fermentinin moizələrinə inanıb, elə o dəqiqə dinindən əl çəkib, yoxsa o, ayrı, aralıq bir din fikirləşib tapmış və bu din heç də xristianlığın eyni olmamışdır, abissinlər isə uzun illər keçəndən sonra xristianlığı qəbul etmişlər? Əlbəttə, bu indi o qədər də vacib deyil. Vacib olan başqa seydir: Aksumun bütərpərost mədəniyyətinin çiçəklənmə dövrü bütərpərstliyin son vaxtına düşmüştür. O vaxtı düşmüşdür ki, Aksum dövləti özünün yüksək inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdur. Bu dövr köhnə allahların məhvini dövrü idи, lakin o allahların evini - məbədləri heç kim dağıtmadı, buna baxmayaraq o məbədlərə daha heç kim getmirdi, çünki təzə din güclü idi.

Amma o illərdə ucaldılmış Aksum obelisklərinə toxunulmadı.

Doğrudur, onlardan yalnız biri öz əvvəlki yerində qalmışdır, qalanları isə ya yıxiilmiş, ya da dağılıb parçalanmışdır.

Əlbəttə, belə bir fikir daha geniş yayılmışdır ki, Aksum obeliskləri ölünlərin ruhuna sitayışla bağlıdır - bir növ matəm abidəlidir. Salamat qalmış yeganə obeliskin hündürlüyü 21 metrdir. Bu abidə yastılandırılmış çargül bir dirək kimidir, yuxarısı daha çox yonulmuş, geniş tərofi torpağa sancılmış bir taxtaya oxşayır. "Taxta"nın başında yelpiyə bənzəyən bir şey var, onun da enli üzü yuxarıya tərəfdir. Obeliski tədqiq edəndə məlum olmuşdur ki, bu yelpik haçansa qızıl lövhəciklərlə örtülmüşdür: həmin lövhəcikləri bərkitmək üçün işlədilən mismarların yeri indi də durur.

Obelisklərdə qəribə təsvirlər var. Obelisklərin hamısı bir cürdür - hamısı göydələndir, evdir. Büyük Aksum obeliski doqquzmərtəbəli evdir. Aşağıda əks istiqamətdə bir qapı yonulmuşdur ki, onu da açmaq mümkün deyil. Yuxarıda isə iki sıralı, çərçivəli pəncərələr var. Əgər obeliskin içi oyulmuş olsaydı, eynən doqquzmərtəbəli evin ölçüsünə uyğun gələrdi. Əslində obelisklər elə evdir, ancaq adamlar üçün yox, cisimsiz canlar - ruhlar üçündür. Bu gümanı yixilib böyrü üstə qalmış və ən qədim hesab olunan bir obelisk də sübut edir. Onun uzunluğu doqquz metr, eni isə iki metr yarımdır. Bu plitənin üstündə neylüfəri andıran bir kobud bitki naxışı salınmışdır. Naxışın üstü “evdir”, içində bir qutu qoyulub. Belə güman etmək olar ki, bu, içində sərdabə qoyulmuş matəm otağının təsviridir. Birmərtəbəli evdən göydələnəcən olan məsafə isə çox da uzaq deyil. Və əgər bu obrazın - ölülər üçün qüllələrin meydana çıxmazı yenicə qurulmuş imperiyası üçün təzə, daha müvafiq din tapmağa çalışan şah Ezananın adı ilə bağlıdır, onda bu eksperiment uğursuz olsa da, çox əzəmətli bir eksperimentdir.

Obeliskin torpağı sancılmış hissəsi bir neçə metrdir. Ümumiyyətlə götürəndə monolitin uzunluğu otuz metrə çatır. Bu obelisk Misisirin ən iri obelisklərindən ağır və yekədir.

Aksum obeliskləri platformalarla əhatə olunmuşdur və o platformalarda oyuqlar açılıb. Arxeoloqların fikrincə, ölülərin şərəfinə heyvan qurban kəsiləndə qan axıb o oyuqlara dolmalı idi.

Əgər alımların bu gümanı doğrudursa, onda Aksum obeliskləri ruhların evidir (o evlərdə hər şey əslində olduğuna oxşayır, ancaq şərtidir: məsələn, qapı şərtidir - bir halda ki, ruh daşdan da keçir, özünü əziyyətə salıb həqiqi qapı düzəltməyə nə ehtiyac var, pəncərələr də şərtidir, o pəncərələrdən yalnız ölməz varlıqlar keçə bilər). müasir fantastların dili ilə desək, bu obelisklər evdir, ancaq ayrı ölçüdə tikilmişdir.

Əsrimizin əvvəlində Aksumda olmuş ingilis söyyahı, rössam Henri Solt yazır ki, obelisk “indiyəcən gördüğüm abidələrin ən qəribəsi və mükəmməlidir”.

Bütövəst allahların şərəfinə ucaldılmış obelisklər xristian Həbəşistanında qalmaqdadır. Həbəş şahlarının başqa dinlərə mane olmasına ölkənin hüdudlarından çox-çox kənarda da məlumdu. maraqlı bir fakt: islamın ilk illərində Məhəmmədin qohumları və yaxın adamları

təqib olunanda peyğəmbəronlara buyurur ki, cənuba tərəf getsinlər. Peyğəmbər deyir: “Həbəşistana qaçın, oranın şahı heç kəsə zülm eləmir”. Peyğəmbər həmişəki kimi bu dəfə də düz demişdi. Qüdrətli Aksum şahı qaçqınlara aman verir. Sonrakı illərdə də islam Yaxın Şərqdə hökmran olanacaq Məhəmməd çox adamını Həbəşistana göndərmişdir.

Bir şeyi də qeyd etməliyik ki, Məhəmmədin tərəfdarları öz ölkəsinə sahib olandan sonra bu yaxşılığı yaddan çıxardılar. Artıq 702-ci ildə ərəblərlə Aksum arasında müharibə olmuşdur. Bu müharibədə həbəş qoşunu Ciddəni tutur və süqutu labüb olan Məkkədə çaxnaşma başlanır. Lakin çox çəkmir ki, tale Aksumdan üz döndərir və üstün gələn ərəblər Ədulis limanını darmadağın edirlər.

LƏLİBELA VƏ KAYLASƏNƏT. MÜXTƏLİF EKİZLƏR

Zeylə imamı Əhməd Qırın həbəşlərin ölkəsinə qarşı yürüşə çıxmışdı. Həbəşlər Şimali Afrikada sonuncu kafirlərdi və onlar peyğəmbərin dinini qəbul etmədikləri üçün amansızcasına cəzalandırılmalı idilər. Görünür, cəsur imam qohumlarını siğınacaqdan ötrü həbəş şahının yanına göndərmiş və şahın başqa dirlərə mane olmamasını tərifləmiş Məhəmməd peyğəmbərin sözlərini unutmuşdu.

Həbəş torpağına qədəm qoymuş imam qılınc götürmüdü, digər imamlar da var gücü ilə müqavimət göstərən şahlığı susdurmağa çalışırlar.

Günlərin bir günü islam döyüşçüləri bir çaya rast gəldilər. Bələdçi dedi ki, bu çay İordan çayıdır. İmam bu tanış adı eşidəndə gülmüşündü.

- Müqəddəs çaydır, - deyə o, istehzayla dilləndi, lakin onun sözləri bələdçini təəccübəndirmədi.

Bələdçi dedi:

- Bura müqəddəs yerdir. Burada elə müqəddəs məbədlər tikilib ki, Yer üzündə tayi-bərabəri yoxdur.

İmam xristian allahının məbədinə baxırdı. Bu məbəd çox böyük və bər-bəzəkli olmasa da, dağın özü kimi qıpqrırmızı idi.

- Hə, - deyə imam bələdçiyə tərəf döndü. - Hanı möcüzə?

Keşişlər və qadınlar divara qıslmışdilar. Uşaqlar qorxusundan ağlayırdılar.

- Rica edirəm, atdan düşəsiniz.

- Niyə?

- İçəri keçin.

İmam onun dediyinə əməl etdi.

Elə piştəğin altından keçən kimi hər şeyi başa düşdü. İmam kilsənin içində çox qaldı, heykəlləri bir-bir gözdən keçirdi, barelyeflərə diqqətlə baxdı, sütunlara və divarlara əlini toxundurdu. Sonra əmr etdi ki, keşişləri və qacqınları məbədə doldursunlar.

İmaminin heyfi və acığını gəlirdi ki, adamlar yalançı allahdan ötrü bu qədər səy göstərib, zəhmət çəkiblər.

- Burada on bir kilsə var, - deyə bələdçi məlumat verdi. - On biri də yeraltı yollar və qalereyalarla birləşdirilib və əgər əmr etsəniz...

İمام əlini yellədi. O, digər kilsələrə baxmaq istəmirdi. Bircə dənəsi kifayətdi. O da ki, başdan-başa - tağı da, sütunları da, heykələri də, barelyefləri də bütöv qayadan yonulmuşdu. Bu kilsə allahın və o məbədi tikənlərin əbədi abidəsi idi.

İمام əmr etdi ki, çırrı gətirib, məbədin döşəməsi üstündə tonqal qalasınlar.

Qupquru çırrı əlüstü alışdı və alovun şofəqləri müqəddəslərin sərt üzündə qəribə ifadələr doğurdu.

İمام dedi:

- Allahınızın şərəfinə daş yonmağı bacarırsınız. Ancaq aranızda eləsi varmı ki, o, allah eşqinə özünü könüllü olaraq bu oda atsın?

Keşişlər cinqirini da çıxarmadılar.

- Niyə susursunuz?

Elə bu vaxt qadınlardan biri qabağa keçdi və özünü tonqala atdı.

İمام tonqaldan gözünü çəkib, əsgərlərini hayladı ki, qadını odun içərisindən çıxarsınlar.

Ərəb salnaməcisi yazır: "Heyf ki, qadının üzünün bir tərəfi ar-tıq yanmışdı. İمام bu qərara gəldi ki, bu məbədləri məhv etməsin, üzüklərini çıxarmaq, oradakı xəzinəni götürmək və bütlərin üzündəki ifadələri korlamaqla kifayətlənsin".

Beləliklə, naməlum bir qadın Ləlibela məbədlərini məhv olmaqdan xilas etdi. Özü də hadisə məhz bu cür olmuşdur, çünkü bu əhvalatı ərəb salnaməcisi qələmə almışdır. Onun nəyinə lazımdı ki, xristiani tərifləsin. O salnaməçinin mövzusu şan-şöhrətli imam Əhmədin hünərini vəsf etməkdi.

...Ərəb qoşunu Həbəşistanın paytaxtına doğru gedirdi. Zəifləmiş bir dövlət bu hücumun qarşısında tab göturmək iqtidarında deyildi. Lakin qəfildən okean tərəfdən kömək gəldi. Həbəşlərin din qardaşları onların dadına çatdı.

Portuqaliyalıların Hind okeanına soxulması Şərq tarixinin ən qanlı və faciəli səhifələrindən biridir. Vasko da Qamanın gəmiləri və onun ardınca gedən eskadra okeana keçəndən sonra hindlilərin və ərəblərin gəmilərini və şəhərlərini talan etməyə, batırmağa və yandırmağa başladılar, qabaqlarına nə çıxırdısa, hamısını məhv edirdilər, çünkü onların məqsədi okeanın əvvəlki sahiblərini qorxutmaq və sarıtmadı.

Təkcə Həbəşistana dəymədilər. Həbəşistan Portuqaliyanın müttəfiqi elan edildi və bununla da dinin incə məsələlərindəki mübahisələr sonraya saxlanıldı. Ona görə də nequs (Həbəşistan padşahının titulu) portuqaliyalılardan kömək istəyəndə Portuqaliyanın əsgər, dənizçi və xeyirxah hidalqlarından (zadəganlarından) ibarət beş yüz nəfərlik bir dəstəsi sahilə ayaq basdı. Dəstənin başçısı admiral Vasko da Qamanın beşinci oğlu dom Kriştovanın özü idi. Onun əynində qırımızı məxmərdən və zər-xaradan tikilmiş pantalon və jilet vardi, fransız plaşı bahalı, qara parçadandı, qızılı saplarla işlənmişdi, başına isə daş-qaşla bəzənmiş qara şlyapa qoymuşdu. Dom Kriştovan istidən-bürküdən boğulsa da, sərf xristian kralını təmsil etdiyi üçün bu əzab-əziyyətə birtəhər dözdürdü. Ərəb imamları darmadağın edildi.

Portuqaliyalılar cəmi bir neçə il ərzində Həbəşistanı çəyirtkə kimi bürüdülər. Qabaqda xristian missionerləri, ardınca da əsgərlər və tacirlər gedirdi. Portuqaliyalılar Həbəşistanı könüllü müstəmləkəyə çevirmək üçün çox canfəşanlıq göstərirdilər. Lovğa və acgöz müttəfiqlərə qarşı olan narazılıq ildən-ilə artırdı və yezuitlər nequslardan birini katolikə döndərəndə partlayış baş verdi. Həbəşistan üsyana başladı, missionerlərin çoxu öldürülüdü, sağ qalmış yeddi min portuqaliyalı isə ölkəni tərk etməyə məcbur oldu.

Portuqaliya missionerləri həmişə olduğu kimi, bu dəfə də özlərinin iç üzünü bürüzə vermişdilər, ona görə də bunun ağrı-acısını çəkməli oldular. Buna baxmayaraq onlar müasir tarixi elmə müəyyən dərəcədə xeyir verdilər. Missionerlər bir casus kimi öz sənətinin ustası idilər. Artıq XVI əsrə onlar Həbəşistanın ən ucqar guşələrinə gedib çıxmışdır. Bu, həmin yerlər idi ki, portuqaliyalı missionerlərdən sonra əsimizin əvvəllərinəcən oralara avropalıların ayağı dəyməmişdir. Özü də missionerlər gördükleri yerlərin hamisinin təsvirini vermişdilər.

Alvareş adlı bir missioner isə ta gedib Ləlibelaya çıxmışdır. O Ləlibela ki, imam Əhməd Qırəz az qala onu dağıdacaqdı.

Alvareş öz əsərinin bir neçə səhifəsini Ləlibela kilsələrinin təsvirinə həsr etmişdir. Müəllif fərəhlənərək yazdığını belə yekunlaşdırır: “KİMİSƏ YORACAĞIMI HİSS EDİB SÖZÜMÜ BITİRİRƏM VƏ BİLİRƏM Kİ, BİR AZ DA DAVAM ETSƏM, HEÇ KİM MƏNƏ İNANMAYACAQ. ELƏ BU YAZDIQLARIMA GÖRƏ DƏ MƏNI YALANÇILIQDA İTTİHAM EDƏ BİLƏRLƏR. ANCAQ ALLAHƏ AND OL-SUN Kİ, BÜTÜN BU DEDİKLƏRİM HƏQİQƏTDİR. MƏN DAHA ÇOX YAZA BİLƏR-

dim, amma qorxuram ki, məni yalançı hesab etsinlər”. Görünür, misioner güman etmişdir ki, onsuza da heç kim ona inanmayacaq, ona görə də axırda əlavə edir: “Ləlibela məbədlərinin bütün dünyada misli-bərabəri yoxdur”.

“Ləlibela” sözü sanki zinqrov səsindən yaranmışdır. Bu söz təkcə coğrafi ad deyil, həm də Zaqve sülaləsindən olan həbəş şahlarından birinin adıdır. Həmin şahın hökmənləq dövrü 1182-1220-ci illər arasında olmuşdur (bəzən bu rəqəm ayrı cür də göstərilir ki, bu da Həbəşistan və Avropa təqvimlərindən fərqlə əlaqədardır).

Nequs Ləlibela digər şahlardan bir o qədər də seçilməmişdir. Düzdür, sonralar kilsə onu müqəddəs hesab edərək müvafiq keyfiyyətlər bəxş etmişdir, lakin bunun səbəbi Ləlibela məbədləri idi.

Bəzən bu və ya digər abidənin yaranması tam real səbəblər üzündən aydınlaşdır, məntiqidir və izahı mümkündür. Karnak məbədi məhz olduğu kimi alınmışdır, çünkü ölkənin əsas məbədgahı idi. Tac-Mahal tikilməli idi, səbəbi bu idi ki, Tac-Mahal Büyük Moğulun arvadının məqbərəsi olmalı idi. Bu abidələr başqa cür də alına bilərdi, lakin onların yaranması qanunauyğun hadisədir. Lakin Ləlibela məbədlərinin meydana çıxmاسını heç cür izah etmək mümkün deyil. Heç olmasa, ona görə ki, Həbəşistanda o vaxtacan həmin abidələrə oxşar abidə olmamışdır. O abidələrin yeganə prototipi və oxşarı Hind okeanının o biri tayında yerləşir, özü də bu abidələri bir-birindən təkcə min kilometrlərlə məsafə yox, həm də beş yüz illik bir tarix ayırır.

Təəssüf ki, şah Ləlibelanın niyyəti bizə məlum deyil, ancaq bu əməlinin nəticəsi göz qabağındadır.

Hər halda təxminən 1200-ci ildə şah bu qərara gəlir ki, mübahisəli adı olan İordan çayının sahilində bir möcüzə yaratsın. O həndə-vərdə çoxlu kahalarvardı və o kahalarda xristian zahidləri yaşayırıldılar. Bəlkə də son dərəcə müqəddəs bir zahid olub, ancaq onun adı tərixinin yaddaşında qalmamışdır. Orada qeyri-adi bir tikinti üsulu tətbiq olunmuşdur. Dağın döşündə on-on beş metr dərinliyində xəndək qazılmış və bu xəndək kvadrat şəklində nəhəng sükurları dövrələmişdir. Məhz həmin sükurlarda kilsə yonulmuşdur. Bununla da eyni zamanda iki məsələ həll olunub. Birincisi, adı inşaatçılar qarşısındadur problemləri həll etməyə ehtiyac yoxdu, çünkü müəllif üçün müstəsna bir imkan yaranmışdı ki, məbədi bütövlükdə heykəl kimi yonsun. İkincisi, kilsələr pünhan yerdə tikilirdi, hər biri bir çuxurda yer-

ləşirdi ki, bu da həmin narahat dövrdə az əhəmiyyət kəsb etmirdi. Dağdakı kilsələr arasında yeraltı kahalar və yollar salınmışdı və buların vasitəsilə tez və gizlicə qonşu həyətə çıxməq mümkündü.

On bir kilsənin onu şah Ləlibela vaxtında tikilmişdir. On birinci kilsəni isə şahın dul qadını öz əri şərəfinə ucaltmışdır. Kilsələr bir-birinə oxşamır, lakin hamısı həbəs üslubundadır. Onların heç bir ayrı yerdə tikilə bilməzdi. Aksumda təşəkkül tapmış həbəş memarlığının yüksəmlığı və ciddiliyi günü bu gün də özünün müəyyən cəhətlərini hifz edir, qədim tikililəri bərpa etməkdə alımlər kömək edir. Koloe yaxud Aksumda hər hansı sarayın necə olmasına şübhə edən taplsa, orta əsrlər dövründəki Qondar qəsrlərinə baxmaq kifayətdir ki, diş-diş divarlarında, qabarıq pilyastrlarında və kvadrat şəkilli sütunlarında qədim ənənələrin şahidi olasan. Elə indinin özündə də tağları, sütunları və terrasları olan daş evlər Aksum saraylarının inşaat üslubu əsasında tikilir. Həbəş üslubunun təntənəsi xoş duyğular oyadır. Unutmaq olmaz ki, şah Ləlibela nəhəng tikinti işlərinə başlayanda çoxlu əcnəbi sənətkar çağırmışdı ki, həbəş ustalarına kömək etsinlər.

Salnamələrdə məlumat verilir ki, Ləlibela şahın yanına Misirdən və Qüdsdən beş yüz əcnəbi usta və rəssam gəlmişdi. Salnamələrdə bir maraqlı detal var: tikinti üçün lazım olan alətlər yiğmaqdə bütün ölkə iştirak etmişdir və xüsusi emalatxanalarda təzə alətlər hazırlanmışdır. Ona görə də heç təəccübülu deyildir ki, tikinti iyirmi dörd il davam etmişdir.

Məbədlər demək olar ki, tam salamatdır. Yalnız bəzi heykəllər və barelyeflər müsəlman qəsbkarları tərəfindən xəsarət yetirilmişdir. Bu qəmli episodlar nəzərə alınmazsa, xristian rahibləri Ləlibəlanı heç vaxt türk etməmiş və kilsələri diqqətlə qorumuşlar.

On bir kilsə - abidənin hamısı haqqında söhbət açmaq mümkün olmasa da, daha çox maraq doğuran ikisi barədə qısa da olsa danışmaq lazımdır.

Müqəddəs Georgi kilsəsi qalan kilsələrdən nisbətən kənarda yerləşir. Tamam yaxınlaşmayınca onu görmək mümkün olmur.

Təsəvvür edin ki, maili dağ döşündə orda-burda bitmiş nəhəng ağaclar arasından keçib gedirsiniz və birdən uçurumun kənarına - xəndəyə gəlib çatırsınız. Və həmin daş quyuda - on iki metrlik dərinliyi olan xəndəkdə kilsə tikilmişdir. Dəmi da ki, dağın döşü bərabərliyindədir. Buraya gələn adamın qeyri-adi bir yerdən baxacağına nəzərə

alan inşaatçılar məbədi düzgün çökilmiş xaç şəklində yaradıblar. Elə məhz buna görədir ki, məbədə yaxınlaşanda üstündə həndəsi naxışlar olan on iki metrlik bir xaç görürsən. Hər hansı bir tikili kimi bu kilsə də dörd fasadlıdır, lakin orada beşinci fasad da düzəldilib ki, bu da üzü göyə baxan damdır.

Quyuya düşəndən sonra bir hündür qırmızı məbəd qarşısında durursan. Məbədin divarları karnız, pilyastr və müxtəlif pəncərələrlə bəzənmişdir (memarların çərçivə, yaxud hörgü kimi detallar sarıdan narahatlığı yoxdu, ona görə də pəncərələr xaç, kvadrat, nişan, yumurtavarı və digər şəkildə düzəldilmişdir).

Ləlibela məbədlərinin ən böyüyü meydani-aləmdir. Tərəfləri otuz metr dən çoxdur. Dörd yandan sütun sırası ilə dövrələnmışdır. Əsas binaya bitişik eyvan sadə naxışlarla bəzənmiş və kvadrat şəkilli on metrlik sütunları var, sütun sırası arxasında qalmış fasad isə elə yonulmuşdur ki, sanki yoğun şalbanlar üst-üstə yığılmışdır, hətta ucları da divardan kənara çıxır.

Burada dəfələrlə deyilib ki, dünyanın heç harasında belə şey yoxdur. Lakin Ləlibela məbədləri baxımından belə demək olmaz, çünki Yer üzündə belə bir məbəd var. Bu uyğunluq o qədər qəribədir ki, zaman və məkan fərqiñə baxmayaraq onların hər ikisini eyni fəsil-də verirəm. Məqsədim də budur ki, dünyanın müxtəlif yerlərində heyvətamız dərəcədə bir-birinə oxşar abidələrin yaranmasına götürüb çıxaran yaradıcılıq yollarının tələbkarlığını nəzərinizə çatdırıram.

Hindistanda mağara memarlığı ənənəsi eramızdan neçə min il əvvəl yaranmışdır ki, buddizm orada möhkəmlənəndən sonra mağara məbədi o dərəcədə adı bir şeyə çevrildi ki, orta əsrlər dövrünün əvvəllərində belə məbədlərin sayı artıq bir neçə mindi. Ən məşhuru Acanta və Eluranın mağara məbədləridir. Mağara memarlığı budda zahidlərinin adı sığınacağından çıxıb, tödricən böyük əhəmiyyət kəsb edən tikililərə döndü. Bu məbədlər bir müddət hind sitayış memarlığının əsas növünə çevrilir və hind memarlığına elə bir təsir göstərir ki, hətta dağlardan, qayalardan uzaqda tikilən məbədlərdə də mağara məbədlərinin əlamətləri özünü bürüzə verir. Sərt bir piramidanı andıran, başdan-başa heykəl və barelyeflər bəzənmiş məbədin özü də bir dağa oxşayır, içəridən isə tavanları qabarıl olduğundan mağarani yada salır.

Eramızın birinci minilliyinin ortalarına yaxın mağara məbədlə-

ri daha gözəl, daha mürəkkəb və daha geniş forma aldı. Bircə bunu demək kifayətdir ki, Eluradakı budda mağara məbədi olan Thin-thal üçmərtəbəlidir və hər mərtəbənin sahəsi 800 kvadrat metrdir. Das-Avatar mağarasının sahəsi isə min kvadrat metro yaxındır.

Orta əsrlər dövrünə yaxın mağara məbədləri get-gedə az tikilir. Bunun bir neçə səbəbi vardı: buddizmin tənəzzülü, lazımı qaya yerlərinin tükənməsi. Bir də hindu hökmədarları isteyirdilər ki, məbədləri təbiətin şıltاقlığı ucbatından əlverişsiz yerlərdə deyil, öz paytaxtlarında tikdirlənlər.

Bələliklə, mağara məbədi dövrünün qurub çağında Cənubi Hindistanda, Eluradakı Kaylasənəth məbədi peydə oldu. Bu məbəd VIII əsrin axırlarında Raştrakut nəslində olan racə Krişnanın əmri ilə ucaldırılmışdır.

Kaylasənəth məbədi hind memarlığında iki cərəyanı təcəssüm etdirir. Burada mağara məbədi və yerüstü məbəd üslubu birləşmişdir; biri ənənəvi Acanta məbədi üslubudur, biri də Kançipuram məbəd üslubu.

Mağara və yerüşü memarlıq üslubunu özündə birləşdirən Kaylasənəth məbədi Ləlibela kilsələri kimi tikilmişdir: dağın maili döşündə bütöv bir qayanın ətrafında xəndək qazılmışdır. Sonra heykəltəraşlar həmin qayanı yonub, içərisində iki salonu, saysız-hesabsız heykəl və barelyefi olan bir məbəd yaratmışlar.

Ləlibela kilsələrindən beş yüz il əvvəl ucaldırılmış Kaylasənəth məbəin ölçüsü, mürəkkəbliyi və forma gözəlliyi ilə həmin kilsələrdən üstündür. Burada təəccüblü bir şey yoxdur: həbəş ustaları yaradıcı adamlardı, onların tikdiyi hər yeni məbəd birinci və yeganə idi. Hindistanda isə memarların nəinki bir bina tikmək təcrübəsi vardı (halbuki, heç vaxt məhz belə üsulla məbəd tikilməmişdir), həm də inşaata aid müfəssəl elmi əsərlərdən istifadə edildilər. Həmin əsərlərdə bütün norma və qaydalar gətirildi. Bu, əlbəttə, memarların təşəbbüsünü məhdudlaşdırır, onları eksperiment tətbiq etmək hüququndan məhrum edirdi, lakin eyni zamanda memarlarda bir inam doğururdu. Hələ onu demirik ki, kasıb Həbəştanı idarə edən Ləlibela şahı alətləri camaatdan yiğmağa, ustalarla sövdələşməyə, heykəltəraş və bənnaları başqa ölkələrdən gətirməyə məcbur idi. Dekan imperiyası hökmədarlarının ixtiyarında isə on minlərlə təcrübəli usta və qədərsiz alət var idi.

Müqayisə üçün Kaylasənəth məbədinin ölçüsünə nəzər yetir-mək kifayətlir. Bu məbədin yerləşdiyi qeyrunun uzunluğu təxminən yüz, eni əlli metrdir. Bünövrəsinin ölçüsü altmış bir - otuz üç metr, hündürlüyü isə otuz metrdir. Yəni bu o deməkdir ki, Ləlibela binalarının az qala hamısını Elura məbədində yerləşdirmək olar. Bundan başqa Kaylasənəth məbədindəki heykəllər və barelyeflər Həbəşistanın bütün kilsələrindəki heykəllərdən və barelyeflərdən çoxdur.

Xoşbəxtlikdən bütün bu hesab rəqəmləri heç nə ifadə etmir. Sənət əsəri kub metrlə ölçülmür. Ləlibela və Kaylasənəth bir-birinin rəqibi deyil. Onları müqayisə etmək olmaz. Lakin oxucuların diqqəti-ni bir məsələyə cəlb etmək istərdik: insan təfəkkürü hansı yolla inkişaf edir-etsin, fərqi yoxdur, bu yollarda qəribə bir bənzəyiş vardır.

ZİMBABVE. SÜLEYMAN PADŞAHININ MƏDƏNLƏRİ

Afrika haqqındaki söhbətlərin çoxu kimi bu söhbət də bir portuqaliyanın qeydi ilə başlanır.

Hazırda Afrikanın Cənubi Rodeziya yerləşən hissəsindən bəhs edən XVI əsr portuqaliyalı səyyah di Qoşı yazar: "Bu ölkənin mərkəzində iri, ağır daşlardan hörülülmüş bir qala var... Çox maraqlı və yaxşı tikilmiş binadır, deyilənə görə, hörgüsündə heç bir yapısdırıcı materialdan istifadə edilməmişdir... Vadinin digər rayonlarında da bu üsulda tikilmiş qalalar ucalır. Şahın hər yerdə canişinləri var... Benamotapa şahı böyük bir məmləkətin sahibidir..."

Düzünə qalsa, portuqaliyalılar qıtının içərilörinə doğru bir o qədər də irəliləməmişdilər və o dövrün əsərlərində Zimbabve haqqındaki məlumatlar Afrikanın şərqi sahilindəki tacirlərdən eşidilmişdi. Həmin tacirlər orta əsrlər Afrikasının qüdrətli dövləti olan monomotapa şahlığına tez-tez gedib-gəlirdilər (şahın titulu monomotapa idi, portuqaliyalılar isə ona benamotapa deyirdilər).

Sonrakı dövrün Avropa səyyahları üçün şahlar və qalalar barədə söhbət açmaq maraqlı deyildi: afrikalılar barədə söhbət açmaq maraqlı deyildir. Avropa Afrikanın qızılını, ilk növbədə isə adamlarını qul halına salaraq daşıybıb aparırdı. Bundan sonra bir neçə əsr müddətində Afrikanın sırlı qalaları barədə Avropada xəbər tutan olmadı.

Yülniz yüz il bundan əvvəl ingilis səyyahı Adam Rocers Limpopo çayı vadisinə gedib çıxdı. O, çaydan üç yüz kilometr kənarda, kol-koslar içində nəhəng bir daş tikilinin xarabaliğinə rast gəldi. Səyyah bu tikilinin düz-əməlli təsvirini də verə bilmədi, çünki əvvəllər heç vaxt buna bənzər bir şey görməmişdi. Məsələni aydınlaşdırıran alman geoloqu Maux oldu. O, ingilis səyyahından bir neçə il sonra həmin yerə gəlib, xarabalıqları diqqətlə nəzərdən keçirdi və bəyan etdi ki, heç şübhəsiz, Süleyman padşahının məbədinin surətidir, qayanın yaxınlığında vədidə gördüyü xarabaliq isə məlikə Savskayanın sarayının surətidir - məlikə Qüdsə gedəndə bu sarayda qalmışdır.

Əlbəttə, indi demək çox çətindir ki, Süleyman padşahının məbədi və məlikə Savskayanın yaşayış yeri barədəki fikirlər geoloq Muxun başına hardan gəlmişdir, lakin o dövrdə Afrikaya böyük maraqlı

göstərən Avropada Mauxun kəşfi barədə şayiələr sensasiya kimi qarşılandı. Bu elə bir dövr idi ki, Avrola dövlətləri Afrikani artıq öz aralarında böldürdülər. Görünür, elə buna görə də Mauxun kəşfi barədəki səhbətdən ruhlanan ingilis yazıçısı Rayder Haqqard da özünün məşhur "Süleyman padşahının mədənləri" romanını yazmışdır.

1890-ci ildə ingilislərin hər bir dəstəsi Limpopo çayı vadisində peyda oldu və Mauxun dediklərinin faktiki tərəfi sübuta yetirildi. Həqiqətən də o rayonda yaşayan tayfaların zərrə qədər də təsəvvürü yox idi ki, həmin tikilini kim və nə vaxt tikmişdir.

Hərbi dəstədən sonra maşon və matabələ xalqları diyarına ilk at sakinlər gəldilər: buranın torpağı münbit, iqlimi isə Qərbi Afrika iqliminə nisbətən daha yaxşı idi. Tənha həyat keçirən sakinlər bununla təsəlli tapirdilər ki, onlar bu diyarın ilk müstəmləkəçiləri deyillər. Hələ vaxtilə Süleyman padşah çalışmışdır ki, bu torpaqları öz məmləkətinə qatsın. Sakinlərdən biri yazırıdı: "İndi Ofir ölkəsinə ingilislər gəlmışlər və onlar qədim dəfinələri yenidən kəşf edirlər".

Bibliyada adı çəkilən qızıl Ofir ölkəsinin məhz burada yerləşməsi barədəki məlumat ingilislərin uydurması deyildi. Haçansa Vasko da Qama Mozambik sahillərində əsir aldığı zəncilərə işgəncə vərəndə onlardan biri ağızından qaçırtmışdı ki, şorqdəki liman şəhəri Sofaladan aparılan Afrika qızılı əslində qıtənin içərilərindən gətirilir: o, qədim kitabları və kağızları şəxsən öz gözü ilə görmüşdür; o kitab və kağızlarda Süleyman padşahının üç ildən bir aldığı qızılın hansı mədənlərdə çıxarıldığından söhbət gedir.

Bu xəbər Portuqaliya kralı Xoşbəxt Manoelə çatdı. Kral əlüstü əmr verdi ki, qızılın ona çatması üçün hər cür tədbir görülsün. 1498-ci ildən etibarən Sofala Portuqaliya sənədlərində rəsmi olaraq "qızıl mədənlərinin yerləşdiyi torpaq" adlandırıldı.

Lakin Portuqaliya krallarının Afrikadan götürdüyü qızıl onların istədiyi qədər deyildi: onların rəqibləri olan yerli tacirlər mane olurdular. Bu tacirlər o qədər çoxdu ki, hamının öhdəsindən gəlmək qeyri-mümkündü. Amma Portuqaliya kralının ən böyük düşməni elə öz təbəələri idilər. Hesablanıb ki, Afrikadan götürülən qızılın dördə üçü məmurların və qala komendantlarının cibinə axmışdır.

Ofir haqqında əfsanələr artıq əsrimizin başlanğıcında dildən-dilə düşdü. Maşon və matabəle diyarını bürümüş qızıl xəstəliyi öz vüsətinə görə Kaliforniya, yaxud Alyaskadakı qızıl xəstəliyindən heç də

geri qalmırdı. Fərq yalnız bunda idi ki, Afrikanın qızıl azarının Bret Qart, yaxud Cek Londonu yoxdu, ona görə də həmin azardan çox adamın xəbəri olmadı. Buna baxmayaraq bir faktı göstərmək kifayətdir: 1900-cü ilədək həmin diyarlarda qızılı sahələrdən ötrü 114 min əri-zə verilmişdi. Bu sahələr, əsasən, qədim qızıl mədənləri olan yerlərdə idi, qızıllaxtaranlara elə gəlirdi ki, Ofir ölkəsinin sərvətlərinə yiyə-lənmək üçün həmin yerləri elə keçirmək ən doğru yoldur. Cəmi bir neçə il ərzində həmin mədənlərin heç izi-tozu da qalmadı, di gəl ki, çox az miqdarda qızıl əldə edildi, çünki o mədənlərin əksəriyyəti ar-tıq çoxdan istismar olunurdu. Qızıllaxtaranlar fürsətdən istifadə edib, bütün qızılöritmə sobalarını, emalatxanaları və mədənçilərin evlərini məhv etdilər.

Bundan sonra qədim qalalar və sarayların xarabalıqlarına növbə çatdı. Bu yerlərdə Süleyman padşahının xəzinəsini axtarmaq ilk dəfə Posselt adlı birisinin ağlına gəldi. O, 1888-ci ildə işə başladı. Posselt Zimbabve xarabalıqlarını ələk-vələk etdişə də, qızılı rast gəlmədi, ancaq sabun daşı (steatit) üzərində təsvir olunmuş bir neçə quş heykəli tapdı. Yerli bələdçilər bu təsvirlərə bir mövhumi dəhşətlə ya-naşırdılar.

...Həmin qızıllaxtaranlar ilk dəfə olaraq qayaların başına çıxb, oradan Zimbabve qalasını gözdən keçirdilər. Vadidə ucalan bu qaya-liq timsah belinə oxşayırdı. Sonralar arxeoloqlar həmin qalanı Akropol adlandırdılar (Maux o qalanı Süleyman padşahının məbədi hesab edirdi). Qala “timsahın” belində elə tikilmişdi ki, qayaların yonulma-mış çıxıntıları da binanın tərkib hissəsinə dönmüşdü. Qayanın on metr qalınlığında olan maili döşü aşağıdan yarımdövrə şəklində geniş içəri höyəti əhatə edirdi. Divrin yuxarı hissəsində sütun qalıqları nəzərə çarpırıdı, qalanın içərisində isə çoxlu ev vardı ki, vadinin sakınləri çətin vaxtlarda burada gizlənmişlər.

Elə məhz oradan, o hündür yerdən baxanda çoxlu dağılmış daş binaların əhatəsində qəribə bir elliptik tikili görünürdü. Bu, Zimbab-ve idi.

Maux və ondan sonra gələn səyyahlar bu fikirlə idilər ki, Zimbabveni şimaldan gələnlər tikmişlər. Özünütəlqin qəribə qüdrətə malikdir: axı klassik Afrika kralı formasında - mal-heyvan üçün hasar, qarğı çəpər düzəldilmiş yumurtavari bir yerdə Yaxın Şərqi memarlığı-nın çıxiq-çıxiq, aydın çizgilərini görmək o qədər də asan deyildir.

Sanki lekalla çökülmüş və bircə konusşəkilli qülləsi olan nəhəng daş qala təxminən üç yüz metrlik bir hasarla dövrələnmişdir. Hasarın özülünən eni beş, hündürlüyü isə on metrdir; demək olar ki, tamamı-lö salamat qalmışdır, çünkü hasar son dərəcə dıqqət və bacarıqla hörrülmüşdür (hesablanıb ki, Zimbabvenin qala divarında on beş min ton daş istifadə olunmuşdur).

Qalanın giriş qapıları artıq çoxdan dağılıb, lakin içəridəki dairəvi oyuga girib, pilləkənlə qalxanda sol tərəfdə qülləyə gedib çıxan “gizli” bir yol görünür. Əsas və əlavə divar arasından keçən bu ensiz yoluñ uzunluğu almış metrdir. Posselt orada olanda qüllə də, bəzi diğər tikililər də salamatdı. İndi isə onlardan əsər-əlamət qalmamışdır. Bunun da günahı Süleyman padşah və geoloq Mauxdadır...

Posseltdən sonra Limpopo çayı sahilinə ayrı adamlar gəldi. Onların da məqsədi yəhudü padşahının xəzinəsini tapmaqdı. Həmin xəzinənin mövcud olmasına elə çox inanırdılar ki, soyğunçu dəstələr bir-birinin ardınca peyda olurdu. Nəticədə qədim binaları ələk-vələk etdilər, qalaları yerlə-yeksan etdilər, sarayları daşıtdılar. Hamidən çox məşhur olan qızılaxtaran Nil adlı bir adamdı. O, “tədqiqat” səciyyəli “Qədim xarabalıqlar kompaniyası” yaratmışdı. Nilin özünün dediyinə görə, təkcə bu kompaniya beş il müddətində qırx üç xarabaliq rayonu “tədqiq” etmiş və müxtəlif əşyalarda cəmləşmiş 500 unsiya qızıl tapmışdı. Guya həmin əşyalırin “sənət dəyəri yoxdu”, ona görə də əridilib satıldı. Lakin Bezil Devidson yazır ki, “heç kim bilmədi nə qədər qızıl şeyləri tapıldı, çünkü o adamların hamısı Nil kiim hərəkət edib, qızıl şeyləri əridib satdılar”. Qızılaxtaranların bircəsi də bu fikirdə deyildi ki, tapdığı şeylərin sayını artırırsın və bununla da hakimiyyət orqanlarının və rəqiblərinin dıqqətini cəlb etsin. Özünü kasib kimi göstərmək daha əlverişli idi. Ona görə də Nil beş yüz unsiyani boynuna alırsa (hər halda on kiloqram qızıl məməlatindən çoxdu), onda nə qədər əvəzsiz zənci sənəti əsərlərinin məhv edildiğini təsəvvür etmək çötin deyil.

Fəqət, qədim xarabaliq həvəskarlarının “xidməti” təkcə qızıl məməlatlarının məhvini ilə bitmir: onlar bu məməlatları axtaranda qabaqlarına çıxan böyük abidələri planlı şəkildə daşıdırdılar. Nilin qarət etdiyi qırx üç abidənin çoxundan əsər-əlamət qalmamışdır. Hətta zamanın və düşmənlərin bacara bilmədiyi Zimbabvedə belə Nil qalanın içindəki bir neçə tikilini məhv etmiş və konusvari qüllənin başını uçurmuşdur.

Həvəskarlar düz-əməlli işləyirdilər və bu iş 1902-ci ildə qədim abidələrin mühafizəsi haqqında fərman veriləndən sonra da davam edirdi. Ancaq gizli şəikldə. Mapunqubve təpəsindəki tapıntı ilə əlaqədar əhvalat buna misaldır. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, bu tapıntıının taleyi uğurlu olmuşdur.

Bu təpə Zimbabvenin cənub tərəfində yerləşir. Orada bavend qəbiləsi məskən salmışdı və o məskənlər arasında burların (avropalı müstəmləkəçilərin nəslisi) adda-budda fermaları vardı.

Mapunqubve təpəsinin müqəddəs yer olduğunu eşidən fermer Van Qraan 1932-ci ildə qərara alır ki, bir şey ələ keçirmək üçün həmin təpəyə qalxsın. Fermer çox əlləşir ki, vadidə sildirim qayalarla əhatə olunmuş həmin təpənin yolunu tapsın. Yerli sakinlər bu yolu göstərməkdən imtina edirlər. “Ağlar təpədən söhbət salanda onlar səkitə üzünü yana çevirirdilər. Belə hesab olunurdu ki, təpənin başına çıxan adam mütləq ölcək. Yalnız onların əcdadlarına başçılıq etmiş və orada öz gizli dəfinələrini basdırılmış böyük adamlar o təpəyə çıxa bilərlər”.

Nəhayət, Van Qraan bir adam tapır və o adam təpənin yolunu ona göstərir. Bu yol kol-koslar arasında itib-batmış bir qayanın oyuğundan keçirdi. Van Qraan öz oğlu və üç yoldaşı ilə kolları qıra-qıra qayadakı oyuğa gəlib çatırlar. Görürlər ki, qayanın oyuğunda pilləkən yonulub. Qızılxataranlar bir neçə dəqiqədən sonra bir daş divara rast gəlirlər və divrin böyründən keçəndən sonra hamar zirvəyə qədəm qoyuprlar.

Bir az əvvəl yağış yağdığını üçün toz-torpaq yatıbmış və onların gözü qabağında saxsı qırıntıları, dəmir və mis parçaları səpələnmiş bir sahə canlanır. Orda-burda qızıl zərrələri parıldayırlar.

Dəfinə axtaranlar yeri biçaqla qazmağa başlayırlar. Bir o qədər keçmir ki, çoxlu qızıl əşyalar - kərgədan fiqurları, qızıl lövhəciklər, simlər tapırlar... Yerin altında bir skeletə rast gəlirlər, lakin kobudca-sına toxunduqları üçün ovulub töküür...

Qızıl iki kilogram idи və təbiidir ki, “tədqiqatçılar” bu xeyir xəberi hamidan gizlətməyi qərara alırlar. Şübhəsiz ki, Van Qraanın oğlu tələbə-tarixçi olmasayı və Pretoriyada öz professoruna bu barədə deməsəydi, həmin tapıntı da it-bata düşərdi.

Professor hakimiyət orqanlarına məlumat verir, həmin yerə məməmur göndərirlər. Məməmur “ekspedisiya” iştirakçılarının yanına gəlir

və onları inandırır ki, təpilan şeyləri ərimək olmaz.

Sonralar orada işləmiş arxeoloji ekspedisiya bu nəticəyə gəlmışdır ki, təpənin zirvəsi qədim nekropoldur, orada qəbilə başçılarını və əsilzadələri dəfn etmişlər. Sən demə, dəfn üçün buraya aşağıdan on min tondan artıq torpaq gətirilmişdir. Arxeoloq Van Tonden məzarların birində “şah” nəslindən olan iyirmi üç skelet tapmışdır. Skeletlərin ikisi iki kiloqramlıq qızıl zəncirlə sarılmışdı, üçüncü skeletin ayağına isə yüzlərlə qızıl bilərzik keçirilmişdi. Elə oradaca çoxlu qızıl lövhəcik və 12 minə yaxın qızıl muncuq dənəsi aşkar edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Mapunqubvedəki qəbirlərin qazıntısı hələ də başa çatmamışdır.

...Zimbabve xarabalıqlarının zənci mənşəli olduğunu inkar etməkdə davam edirlər. Bu xarabalıqların mənşəyi ilə əlaqədar cürbəcür ehtimallar irəli sürüldü. Təbiidir ki, süleyman padşah bir nömrəli iddiaçı sayılırdı, lakin zaman keçidkə onu Cənubi Ərobistandan olan sabelilər, finikiyalılar və misirlilər tez-tez əvəz etməyə başladı - belə hesab edirdilər ki, tikintilərin ən azı iki min yaşı var. Ümumiyyətlə, portuqaliyalılara nisbətdə götüründə geriyə bir addım atılmışdı. Halbuki, portuqaliyalılar XVI əsrə Zimbabvenin monomotapa şahlığı dövründə ucaldılmasına şübhə etmirdilər.

Xüsusən, Afrikanın bilicisi olan Selousun bəyanatı cavabsız qalan imdadı xatırlatdı. Selous bildirdi ki, Afrikanın bəzi qəbilələri elə günü bu gün də o tipdə olan daş tikililər ucaldırlar. Britaniya Elmi Assosiasiyyası 1905-ci ildə bu qərara gəldi ki, bu problemi aydınlaşdırırsın və təcrübəli arxeoloq David Rendel Makayver Zimbabve xarabalıqlarına ezməyyətə göndərildi. Alim bildirdi ki, Zimbabvenin digər planetlərdən gələnlər tərəfindən, yaxud qədim zamanlarda yarandığı barədəki ehtimalların hamısı cəfəngiyyatdır. Makayverin fikrincə, qalanı XIV-XV əsrlərdə afrikalılar tikmişlər.

Belə çıxırdı ki, məsələ həll olunub, lakin elə deyildi. İngiltərinin, ələlxüsus, Rodeziya və Cənubi Afrikanın bir sıra alımları, diletant tarixçiləri Makayveprin bəyanatını qəzəblə qarşılıqlılar. Onlar o qədər fəallaşdırılar ki, İngiltərə hökuməti 1929-cu ildə Gertruda Keyton-Tompsonun başçılığı ilə oraya daha bir ekspedisiya göndərməyə məcbur oldu. Keyton-Tompson öz tədqiqatları əsasında “Zimbabve mədəniyyəti” adlı klassik kitabını yazdı və alim bu əsərində Makayverin friknə tamamilə tərəfdar çıxdı. Tədqiqatçı qadın göstərdi ki,

Zimbabve orta əsrlərdə, özü də bantu xalqı tərəfindən tikilmişdir. Sonralar radiokarbon təhlilinin tətbiqi ilə aparılan qazıntı işləri sübut etdi ki, Zimbabvedə ilk tikililər eramızın VI-VII əsrlərində ucaldılıb və həmin istehkamlar təxminən 1750-ci ildə tərk edilib. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, bu heç də o demək deyildi ki, “Ofir ölkəsi” tərəfdarları təslim oldular. Şəxsən mən özüm bir on il bundan əvvəl CAR-da Zimbabve haqqında çıxmış nəfis bir monoqrafiya gördüm. Müəllif dəridən-qabıqdan çıxaraq sübut etməyə çalışırı ki, Zimbabvenin yaranması finikiyahlarla və digər xeyirxah “ağ dərili” adamlarla əlaqədardır.

Hər halda bir əsas məsələ indiyəcən həll edilməmiş qalmışdır: biz Zimbabvenin kim tərəfindən yaradıldığını dəqiq bilmirik. Bu kompleksin yaranmasını Afrikanın bu və ya digər xalqı ilə əlaqələndirən və kifayət qədər əsası olan bir neçə nəzəriyyə mövcuddur. Lakin orta əsrlər dövründə Afrika qəbilələri və xalqları həmişə bir yerdən başqa yerə, əsasən isə, cənuba köçmüştür və bundan başqa yazılı abidələr olmadığı üçün hələ demək olmaz ki, Zimbabveni həmin xalqlardan hansı bir tikmişdir. Düzünə qalsa, Keyton-Tompsonun dediyi daha doğrudur. Bu alimin fikrincə, Zimbabvenin əsasını qoyan və orada ilk tikinti işi görən bantu xalqının əcdadları olmuşdur. Cox güman ki, XII əsrə yaxın bantu xalqı hökməri monomotapa titulu daşıyan maşon xalqı tərəfindən sıxışdırılıb, yaxud tabe edilmişdir. Monomotapa şahlığının həm bu, həm də digər rayonlarında tikinti işləri davam etmişdir. Naletali, Regin, Kami və başqa yerlərdə daş qalaçalar və binalar meydana çıxıb - yüzlərlə qəsəbə və qalalar Limpopo çayıının cənub tərəflərində ölkəni başına götürür. Mapunqubvedəki nekropol da məhz bu mədəniyyətə, yaxud da buna qohum bir mədəniyyətə aiddir.

Monomotapa dövləti 1693-cü ildə bvarozvi (barotse) xalqının zərbələri nəticəsində süqut etdi. Mambo Çanqamirin əmrilə yenidən qurulan və genişləndirilən Zimbabve qalasının sonuncu yüksəlik dövrü də elə bu vaxtlara aiddir. Sonralar yeni işgalçılar peyda olmuş və Zimbabve tərk edilmişdir...

Bu mənzərə sonralar aparılan tədqiqat və qazıntı işləri nəticəsində dəyişilsə də, ona əlavələr edilsə və dəqiqləşdirilsə də, bir şey heç bir şübhə doğurmur: Zimbabve Afrika xalqlarının əli ilə yaranmış və qədim Afrikanın prototipi olmayan gözəl abidəsidir.

İFE VƏ BENİN. TUNC VƏ GİL

Ötən əsrin sonu Afrikanın Avropa ölkələri arasında qəti şəkildə bölünməsi dövrüdür. Bu ölkələr tələsirdilər, üz-üzə gəlirdilər, imperiyaların yeni sərhədlərində rəqiblərinin toplarını görəndə bütüşüb dururdular, qəzet məqalələrində rəqiblərinə və Afrikanın hələ müstəqilliyini itirməmiş rayonlarında hökm sürən “mənfur” adətlərə qarşı “xeyirxah” hiddətlərini bəyan edirdilər, vəhşilərin təcili surətdə xilas edilməsini və xristian adətlərinin Afrikaya yayılmasını tələb edirdilər.

Böyük Britaniyanın sonuncu qənimətlərindən biri zənci dövləti Benindi. Bu dövlət vaxtilə qüdrətli bir meşə imperiyasının nişanəsi idi. Ölkənin içərilərinə doğru gedən ekspedisiya tez və qan tökmədən missionerlər, jurnalistlər və tacirlərin sürəkli alqışları altında Benini Britaniya taxtinın ayaqları altına saldı. Yürüş iştirakçılarının yol qeydləri bestsellerə döndü. Beninin son günlərinin təsviri qorxulu romanların səhifələrini xatırladır, dinc dövrün abivatellərini utanıb-sıxılmağa məcbur edirdi.

“...Biz Benin şəhərinə yaxınlaşanda bir neçə insan qurbanının yanından keçdiq, qarınları çarpat şəkildə yırtılıb çarmixa çökilmiş kölə qadınları gördük... yazıqlar qızmar günəş altında can verirdilər. Yerdə isə qolları arxadan bağlanmış qullar qırılırdı... bizim ağ döyüşçülərimiz bu dəhşətlərin yanından keçirdi, bu faciənin cavan əsgərlərə necə təsir etdiyini təsəvvür etmək çətin deyil: bəziləri açıq-aşkar qəzəblənirdi, bəzilərininsə hali xarab olurdu... Hətta şah sarayının həyətində də cəsədlər vardı. Adama elə gəldirdi ki, hər yan şikəst edilmiş cəsədlərlə doludur... Allah bir də mənə belə şeylər görməyi qismət etməsin. Elə bu dəhşətlərlə üz-üzə gəlməmişdən əvvəl bir ağacın dalından bir qoca çıxdı. Oxunu düz bizə tuşlamışdı və elə bilirmiş ki (bunu sonradan bizə dedilər), ona heç kim bata bilməz. Buna baxmayaraq onu gülüllə ilə vurub öldürdülər...” Bəli, Benin cəza ekspediyasının hərbi cərrahı belə yazırıdı.

Aydın məsələdir ki, öldürülmüş qocanın və Beninin digər axırıncı müdafiəçilərinin öldürülməsi Benin faciəsinin bir mənzərəsi idi.

Elə ilk qəzet məqalələrində Benin “qan şəhəri” adlandırılmışdır. Bu ad yayıldı və demək olar ki, rəsmiləşdi. Halbuki, müasir bir in-

gilis tarixçisi görün nə yazır: “Cəza dəstəsinin üzvləri belə bir təəssürat oyatmışdır ki, bini xalqı vaxtinin çoxunu dəhşətli miqdarda allaha insan qurbanı verməklə keçirir. Əslində isə bütün bunlar həqiqətdən çox uzaq şeylərdir, çünki insan qurban verilməsi təkcə Benin dininə əsasən deyil, dünyanın başqa rayonlarında da, o cümlədən həcansa Britaniya adalarında da həyata keçirilmişdir...”

Benin dövlətinin nə cür dövlət olduğunu bilmək üçün onun tarixi ilə tanış olmaq lazımdır, özü də bu tarixin növbəti söhbətimizə birbaş dəxli vardır.

Benin bir zamanlar ərəb dünyasının və Avropanın təsir dairəsindən kənardı yaranmış dövlətlərin ən qüdrətli idi. İlk avropalı, portuqaliyalı Joao Affonso da Aveyro 1886-ci ildə Beninə gələndə bu ölkə öz çiçəklənən dövrünü keçirirdi.

Benin rəvayətlərində deyilir ki, ölkənin ilk şahları (“oba” adlanırdı) yoruba xalqının müqəddəs şəhəri olan İfedən çıxmışlar. İlk sülalənin on şahı olmuşdur. Sonra çevriliş və iğtişaşlı hadisələr baş vermiş, İfedən olan bir “oba” taxta keçmiş və yeni sülalənin əsasını qoymuşdur. Həmin sülalə bu günəcən bini xalqını idarə edir. Joao Affonso da Aveyro Benində olanda həmin sülalənin on beşinci “oba”sı şahlıq edirdi. Beləliklə, o sülalənin hakimiyyətə çıxması XII əsrə, dövlətin yaranması isə təqribən X əsrə aid edilir.

Beninin “oba”sı dünyəvi və dini hakimiyyətə malikdi. Şahın şəxsiyyəti müqəddəsdi. “Oba” yalnız müstəsna hallarda - təntənə zamanı öz sarayı tərk edə bilərdi. Benin cəmiyyətinin sosial sistemi çox dəqiq işlənib-hazırlanmışdı. Bu sistemdə əsas rolu şahın məsləhətçiləri, kahinlər, “şəhər hakimləri”, “saray hakimləri”, həmçinin asılı vilayətlərin canişinləri oynayırdı.

Benin şəhəri hündür sədd və xəndəklə əhatə olunmuşdu. Şəhərin sahəsi iyirmi beş kvadrat kilometrə yaxındır. Şəhər düzgün planlaşdırılmışdı, evləri palçıqdandı. Bu evlərin qabağı ayrıca salınmış və palma ağacları əkilmiş həyətlərə baxındı. Hər evdə mütləq saysız-hesabsız allahların və əcdadların ruhu şərəfinə ucaldılmış mehrab olmalı idi. Paytaxtın ən böyük tikilisi geniş həyəti və uca bərriaları, qalereyaları olan şah sarayı idi. Əyanların evləri, at tövlələri, kazarmalar, çoxlu mehrab və ibadətgahlar da sarayda yerləşirdi. Mehrablar və ibadətgahlar eyni zamanda dövlət tarixi sənədlərinin saxlanıldığı yerdi.

Benin Afrikanın avropalılarla toqquşan ilk iri dövlətlərindəndir və bu toqquşma ölkənin sonrakı tarixində müdhiş bir rol oynadı.

Cənub-Şərqi Asiyada və Hindistanda portuqaliyahları ilk növbədə maraqlandıran ədvayıyat idisə, Afrikada qızıl və qul idi. Quldan ötrü qıtənin içərilərinə ekspedisiya göndərmək xatalı idi, özü də çox vaxt ağların əli boş qalırıdı. Ancaq vasitəçi axtarmaq daha sərfəli idi. Bu vasitəçilər qəbilə başçıları idilər, qul verib, əvvəzində silah, parça, barınat alırdılar. Beninin “oba”sı da portuqaliyalılar üçün belə bir vasitəçi yə döndü. Bir növ səbəb-nəticə silsiləsi yarammışdı: Benin hökmətlər portuqaliyalılara qul satırdı, portuqaliyalılar isə onu silahla təmin edirdilər. Beləliklə, Benin qəsbkarlıq müharibələri aparır, yeni-yeni qullar ələ keçirmək üçün qonşu torpaqları viran qoyurdu və özünün də əmin-amanlığına xələl gətirirdi. Sonralar hollandlar, bir azdan isə ingilislər portuqaliyalıları sıxışdırıldılar, qul alveri isə davam edirdi. Qul alveri qəribə və heç də həmişə dincliklə başa çatmayan bir məşğuliyət idi, nəticə etibarilə Benin üçün başıbələli bir işdi. İmperiya tədrিচən tənəzzülə uğradı, İşgal olunmuş rayonlar bomboşdu, təsərrüfat dağılmışdı. Hərbiləşdirilmiş imperiyaya dönmüş Benində isə durğunluq hökm süründü, halbuki, əyanlar və kahinlər qonşularını qarət etmək hesabına yağ-bal içində üzürdüllər. Onlar çox vaxt öz kəndilərinə də aman vermirdilər - camaat başını götürüb ölkədən qaçırdı. Cənubi Nigeriyanın çoxlu qəsəbələri, hətta rayonları Benin mühacirləri ilə dolmuşdu. Benindən qaçan şahzadə Hinuva hətta “mühacir” Vərri şahlığı yaratmışdı.

Son onilliklər ərzində Benin dövləti öz qüdrətini itirib, məşələrə pənah götirmişdi. Sanki tarix səhvə yol vermişdi. Yenə də ölkədə “oba” və kahinlər hökm sürür, qədim allahlar hökmranlıq edir, quldarlıq, gerilik baş alıb gedirdi. İngilis ekspedisiyası Beninə soxulanda əyan və kahinlərin canına vəlvələ düşdü - anladılar ki, dövlətin axırı çatıb. İngilis tarixçisi Yan Brinkuorts yazır: “Benində yalnız böyük bələlər üz verəndə kütləvi şəkildə qurban kəsildirdi: cəza dəstəsi Benin tarixində, bəlkə də min il müddətində ən böyük bəla idi. Vahiməyə düşmüş saray ağlını itirərək nicat yolunu allahlara qurban kəsməkdə axtarındı...”

Axı o vaxtacan Benində çoxlu səyyah və tacir olmuş, hamısı da ölkənin təsvirini vermişdir və o yazınlarda bircə kəlmə də olsun bu ölkənin hakimlərinin qansızlığı haqqında yazılmamışdır.

Dövlətin labüb məhvindən bəhs edən yazıldarda, paytaxt od tutub yanan günlərdə işgalçıların sarayda elədikləri kəşf necə oldusa, ikinci plana keçdi.

Hərbi cərrah Roj yazır: “Şah sarayında hündür bir platforma yaxud mehrabın üstündə çoxlu gözəl bütər gördük. Hamısı qana bulaşmışdı... Onların arasında yuxarıda dəliyi olan çoxlu tunc başlar vardı və o dəliklərə heyrətamız ölçüdə oyma naxışlı fil dişi keçirilmişdi. Onların bizdə oyatdığı təəssüratı təsəvvür etmək çətindir... Biz o mehrabların hamısını sindirdiq...”

Talan başlandı. Tunc başlar və plitələr, fil dişi məməlati İngiltərəyə aparıldı, zabit və məmur evlərinin bəzəyinə döndü. Sənət əsərlərinin cüzi bir hissəsi muzeyə verildi, bəzilərini də beninlilər gizlədə bildi... Son illərdə Nigəriya dövləti çalışır ki, imkan düşdük-cə oğurlanmış bahalı şeyləri geri alınsın. Məsələn, bu yaxınlarda nigəriyalılar Londondakı Hərrac bazارında beş min funt sterlinqə bir tunc heykəl alıblar. Bu heykəl məlikə heykəlidir və XVI əsrдə düzəldilmişdir.

Benin sənəti nadir bir hadisədir, özü də bu, təkcə təsvir vasitələrinin xüsusiyyəti ilə əlaqədar deyildir. Məsələ burasındadır ki, qədim ənəmələri, çoxlu allahları olan böyük bir mərkəzləşdirilmiş dövlətdə yazı yox idi. İncəsənət, ilk növbədə isə tunc məməlati və sümük üzərində oyma sənəti bunu əvəz etməli idi: Beninin tunc məməlatları bu dövlətin salnaməsidir və həmin salnamə ümumiləşdirilmiş obarzählərin rəmzində şifrələnmişdir.

Beninin çoxfiqurlu kompozisiyası iki qrupa bölünür.

Birincisi - bu və ya digər hökmədara yaxud əyana həsr olunmuş abidələr. Bu abidələrin çoxu hündür barelyefləri olan tunc plitələrdir - müvazinətini saxlamış, daşlaşmış fiqurlardır: mərkəzdə rəvayət “qəhrəman”larının özü durur. Bütün rəmzi əlamətləri ilə birlikdə. Büyürərində də silahdaşları və arvadları. Hər figur şərti və yiğcam işlənib, sanki insanın özü yox, onun böyüklüyü haqqındaki təsəvvür təsvir olunmuşdur. Başının üstündə qalxan fil dişləri nəhəng tağları xatırladan hökmətar portretləri də belədir - burada da eyni şərti üslub, obrazı eyni ümumiləşdirmə səyi hiss olunur: kobud şəkildə yapılmış üz qövsvari həmayil və yaraşıqlı dəbilqə fonunda itir. Fil dişləri üzərində salmış təsvirlər şərtidir - bu şəkillər piktoqrama doğru atılmış bir addımdır. Bəzi çoxfiqurlu kompozisiyalarda şərtilik pozulmuşdur.

Dairəvi Enua mehrabında rəvayət qəhrəmanı tunc plitədəki kimi sa-bitdir, silahdaşları da həmçinin. Amma kompozisiyanın yuxarı hissə-sində bir “hərəkət partlayışı” var - döyüşçülərin və sadə adamların fi-qurları rəqs zamanı sanki bir-birinə qarışır. Digərrləri də, məsələn, vurduğu antilopu çıynınə atmış və yanında iti olan ovuçu heykəli ya-xud bəbir fiqurları da belədir.

İkinci qrup abidələr fil dişindən hazırlanmış portretlər və mas-kalardır. Bunlar saraydakı digər tapıntılardan köskin şəkildə fərqlənir, ələ bil bunları düzəldən sənətkarın məqsədi tamam ayrı şey olmuşdur: burada sənətkar daha tarixçi deyil, məddahlıq qayda-qanunlarını unu-dub, yalnız və yalnız rəssam kimi hərəkət edib.

Fil dişindən hazırlanmış maskalar sənətsevərlər tərəfindən də-fələrlə təriflənib. Bu maskalar haqlı olaraq Nefertiti ilə yanaşı qoyu-lur. Fil dişi cizgilərin yumşaqlığını və dərinin zərifliyini bürüzə verir və qəribə bir duygu oyadır: domba gözləri geniş açılmış bu adamların üzləri qulaqları cingildədən bir sükuta qərq olub.

Məlikə portretləri də hansı cəhətlərinə görəsə həmin maskala-ri xatırladır. Güman edirlər ki, o portretlər XVI əsrə aiddir. Bu portretləri düzəldən sənətkar sanki məlikələrin şan-şöhrətli olduğunu yaddan çıxarıb - gözümüzün qabağında ürkək bir cavan qadın fikrə dalmışdır, başına tac qoyub və xırda hörük'ləri tacın altından çıxmışdır. Qara gözləri (bəbəkləri dəmirdəndir) aşağı dikilib, kirpikləri ya-riraqıqdır, fikirli görünür, dodaqlarını xəfif bir şıltəqlılıqla büzüb - da Vinçinin tunc Cokondasıdır, demək olar ki, onunla yaşiddır, - dərin düşüncələrə dalmışdır.

Beninin təmtəraqlı, sərt sənət örnəklərindən son dərəcə fərqlə-nən bu baş heykəlinə baxanda yadına düşür ki, axı bu şəhərin şahları haçansa İfedən gəlib. Rəvayətə görə, XIV əsrin axırında Benin şahı Oquolaya ilk metalçını göndərən İfe şahı olmuşdur; İfe yoruba xalqının müqəddəs şəhəri idi və yoruba şahlığı həmişə Beninlə həmsərhəd ol-müşdur, özü də Beninlə İfe daim bir-biri ilə sıx əlaqə saxlamışdır.

Benin tuncu artıq bütün dünyada məşhur olanda və bu haqda ilk məqalələr yazılsında Avropada, müstəmləkəçi məmurlar və zabitlər-dən başqa, hələ heç kimin saysız-hesabsız Britaniya mülklərindən bi-ri olan İfedən xəbəri yoxdu.

Beninin fəthindən bir neçə il sonra Atlantidanın köşfi barədə xəbər yayıldı.

Alman arxeoloqu Leo Frobenius Qərbi Nigeriyada, yoruba xalqı yaşayış ərazidə qazıntı aparırdı. Qazıntı işi cəmi iki-üç həftə çəkdi, lakin bu qısa vaxt ərzində Frobenius çox şey tapdı. Bunlar şübhə muncuq qırıntıları, saxsı məmələtlər, şübhə ərimək üçün odadavamlı qablar və digər şeylərdi. Onların arasında bir qəribə tapıntı da vardı ki, bu da tunc baş heykəli idi. Bu heykəl o qədər real və ciddi idi ki, Afrika mədəniyyətinin şərtliyi və rəmzi səciyyə daşımı ilə tanış olan Frobenius ələçəstü başa düşdü ki, həmin heykəli yalnız Afrika hüdudlarından kənarda düzəldə bilərdilər. Fəqət, harda?

Frobenius 1913-cü ildə “Afrikanın səsi” adlı bir kitab buraxdırıldı. Ona elə gəlirdi ki, inandırıcı şəkildə sübut etmişdir ki, İfedə qədim bir yunan koloniyası tapıb və antik müəlliflərin itirib-yaddan çıxardığı bu koloniya Atlantida olmuşdur. Tunc baş heykəli də atlantların alah heykəllərindən birinə məxsusdur.

Bu, Afrikani öz mədəniyyətindən ayırmada göstərilən növbəti cəhd idi. Özü də məşhur alim olan Frobeniusu qara qitənin qərəzli düşmənləri sırasına daxil etmək qəti mümkün deyil. Frobenius öz dövründəki düşüncənin qurbanı olmuşdur. Onda elə fikirləşirdilər ki, Afrikada yalnız bəsət sənət yarana bilər.

Sonrakı illərdə Frobeniusun nöqtəyi-nəzəri tam qəbul olundu. Eynən Zimbabve məsələsində olduğu kimi, burada da müəllif kimi ayrı-ayrı xalqların - finikiyalıların, sabelilər, həbəşlər, kuşlular və hətta farsların da adı çəkildi.

Bütün bunlara baxmayaraq, vaxt keçdikcə yoruba paytaxtı tədqiqatçılar yeni-yeni tapıntılar bəxş etdi və Frobeniusun nəzəriyyəsi tədricən öz qüvvəsini itirdi. 1939-cu ildə müqəddəs meşəcikdə çoxdan dağılmış saaryın yerində qazıntı aparılında inşaatçılar on üç tunc baş heykəlindən ibarət bir dəfinə aşkar etdilər. Arxeoloqlar gəlib axarlışı davam etdirəndə daha dörd tunc baş heykəli və Ife hökmədarının mərasim libasındaki qurşaqqdan yuxarı portreti tapıldı.

1947-ci ildə Nigeriyada arxeologiya idarəsi yaradıldı və qədim paytaxtin yerində planlı qazıntı işi başlandı. Tapıntıların sayı ildən-ilə artdı, lakin ən böyük müvəffəqiyyət 1957-ci ildə qazanıldı - tunc və gildən hazırlanmış heykəllər tapıldı. Bu heykəllər yoruba incəsənəti haqqındaki təsəvvürü xeyli genişləndirdi, belə ki, tapıntılar arasında qəribə şeylər vardi: boyu borabərində olan hökmədar heykəli, şahla məlikənin heykəli, bir də mərasim əsalarını ucluqları idи ki, bunlar da

kəndirlə bir-birinə bağlanmış iki qul başından ibarətdi.

Qazıntı zamanı məlum oldu ki, İfe baş heykəllərinin atlantlara heç bir dəxli yoxdur: o heykəllər elə burada, Nigeriyada hazırlanıb və özü də çox real adamların təsviridir. Yalnız bundan sonra İfe və Benin incəsənəti arasında müəyyən əlaqə olması barədə danışmaq mümkün oldu.

Lakin necə olsa da, bir sərr açılmamış qalırdı: İfe heykəltəraşları nə vaxt, necə və nəyə görə natural ölçüdə real, ifadəli və parlaq insan heykəlləri qayırmağa, onları tuncdan yaxud gildən hazırlamağa başlayıblar? Belə çıxırdı ki, İfe incəsənətinin mənbəyi, sələfi və müəllimi olmayıb, birdən-birə nəsə yüksək məqamdan başlayıb.

Yoruba xalqının şərqi burası gəlməsinin tarixi min ildən də çoxdur. Bu xalqın əvvəlki tarixi demək olar ki, məlum deyil, ona görə də demək çətindir ki, yoruba xalqı bu incəsənəti özü ilə gətirib, yoxsa əvvəllər burada yaşamış xalqlardan öyrənib.

Ancaq onu da qeyd edək ki, otuzuncu illərdə keçmişlə bağlı tələr meydana çıxdı. O zaman Mərkəzi Nigeriyada, Nok kəndində təsədüfən bir neçə iri gil baş heykəli tapıldı. İngilis arxeoloqu Feq isə 1944-cü ildə həmin yerlərdəki qədim qalay mədənlərində qazıntı işi apararaq məharətlə hazırlanmış daha bir neçə heykəl-portret aşkar etdi.

Nok kəndinin qədim mədəniyyəti qalay və dəmir mədənləri ilə bağlıdır. Bu mədəniyyət geniş bir ərazidə yayılmışdır. Nok mədəniyyəti portretlərindən bəziləri eramızdan əvvəl birinci minillikdə, qalanları isə eramızın birinci əsrlərində hazırlanmışdır. Nok heykəlləri ilə İfenin kamil incəsənət nümunələri arasındaki oxşarlıq bizə əsas verir deyək ki, yoruba xalqı bu rayona gələndə çoxsaylı mədəni bir xalqla rastlaşmış, ondan çox şey əxz etmiş, sonra da inkişaf etdirmişdir.

İfe heykəltəraşlığı iki əsas qrupa bölünür. Daha çox məşhur olanı və tez-tez rast gəlinən tuncdan qayrılmış şah və məlikə baş heykəlləridir ki, bir-birinə oxşayır, hamısı da məğrur görkəmlidir, dəqiq və möhtəşəm şəkildə düzəldilmişdir. Bəzən şahların başına tac qoyulub və üzlərində zərif şaquli xətlər çəkilib. Bu xətlər tatuirovkanı ifadə edir, ya da tor duvaq kimi tacdan asılmış narın muncuq saplarının təsviridir.

İkinci qrupu təşkil edən İfenin gil heykəlləridir. Sənətkar burası

da özünü daha sərbəst hiss edir. Nəticəsi də budur ki, heykəllər daha canlı və rəngarəng alınmışdır. Frobenius tapılmış İfe baş heykəllərinin birincisinə baxanda zahiri analogiya yolu ilə getmişdir. Ona görə də təəccübülu deyildir ki, İfe heykəltəraşlığı insan üzünүn traktovkası məsələsində nəsə antik yunan heykəltəraşlığının xatırladır. Lakin bu, yalnız bir daha onu sübut edir ki, insan arzuları necə də bir-birinə yaxın, müxtəlif mədəniyyətə məxsus sənətkarların təfəkkürü tərzi necə də bir-birinə oxşardır.

Frobeniusu çəsdiran heykəltəraşların məharəti idi, müxtəlif təkamül yollarında əldə edilən nəticələrin bir-birinə bənzəməsi idi. Yoruba xalqı öz Atlantidasını yaratmışdır və bu Atlantida suyun altında qalmışdır.

Görünür, bu günəcən qıtələrin ən müəmmalısı Afrikadır. Əlbəttə, bu qıtə avtomobil yolları ilə kəsik-kəsik edilmiş, meşələri seyrəlmiş və ekologiyası həyəcanlı vəziyyətdədir: fillər və kərgədanların məskəni xeyli daralmış, okapi və qorillaların dolaşlığı meşə sahələri azalmışdır. Lakin Afrikanın böyük bir hissəsinə hələ arxeoloq ayağı dəyməmişdir. Ələləxüsus, Şimali Afrika, səhralar və dağlar buna misaldır. Ehtimal ki, o səhra və dağların qoynunda naməlum sivilizasiya nişanələri vardır. Hətta çoxdan öyrənilmiş rayonlarda da hələ çox kəşflər ediləcək.

Sovet və Polşa arxeoloqlarının nailiyyətləri buna misaldır. Onlar Misiri cənub qonşusu ilə birləşdirən Nubiya'dakı karvan və çay yollarında işləyirdilər. Təkcə Asuan dəryaçası altında qalacaq zonada qısa müddətdə yüzlərlə abidə aşkar olunmuşdur.

Afrikanın sabahı tarixi kəşflər dövrü olacaq.

KANARAK MƏBƏDİ. QARA PAQODA

Sahzadə gözəl, bacarıqlı və şən bir adamdı. Allahlar ona hər cür istedad və ləyaqət bəxş etmişdilər. Şahzadə brəhmən kimi doğulmuşdu və bir brəhmən ləyaqətinin bütün cəhətləri üzündən oxunurdu. Evlənməsi çox uğurlu oldu və heç kim şəkk eləmirdi ki, atasının taxt-tacı ona qismət olacaq.

Ancaq bir qara gündə şahzadə bir fili yaraladı. Heç kim də bilmədi ki, o bunu bilməyərəkdən elədi, yoxsa qəsdən. Allahlar da bu məsələni aydınlaşdırmadılar və qəzəblənmiş Vişnu İndira cildinə giriib, ehtiyatsız şahzadəni cüzam xəstəliyinə düşər etdi. Şahzadənin üzündə cüzamin ilk əlamətləri görünən kimi atası ona saraydan qovdu və keşikçilər o yazığı şəhərdən kənara çıxardılar. O gündən etibarən şahzadə səfil oldu.

Şahzadə uzun illər boyu ölkəni sərgərdən dolaşdı, hətta ən aşağı kastaların adamları da onu görəndə üzünü döndərirdilər.

Günlərin bir günü sübh çağı şahzadə okeanın sahilinə gəldi. Taqətsiz halda qum üstündə uzanıb, gözlərini yumdu. Birdən yariaçıq göz nqapaqları altından parlaq işıq gördü. Bu işıq okeandan baş qaldıran günəşin ilk şüaları idi, qum zolağını nura qərq etmişdi.

- Surya! - deyə şahzadə ümidsiz halda bağırdı. - Surya, ey Güneş allahı, imdadıma çat! Mən burada bir məbəd tikərəm. Dünyanın ən yaxşı məbədini. O məbəd sənin cəng arabana oxşayar və sən o cəng arabanda hər səhər göylərə qalxarsan! Kömək et mənə, məni buazardan qurtar və izn ver saraya qayıdım!

Özünün par-par parıldayan cəng arabasında dəniz üzərində uça-nı allah bir anlığa dayandı və aşağı baxdı. Geniş qum zolağındaki balaca bir fiqur ağrıcıcan-acıdan qırırlırdı və onun halı qüdrətli allahı pərişan etdi, riqqət gətirdi.

Bundan başqa, həmin o qədim vaxtlarda Hindistanda allahlar hətta lap uzaqdan da əsl şahzadəni adı adamlardan seçə bilirdilər, bəlkə də bütün şahzadələri üzdən tanıydırlılar. Yəqin çoxdan idi ki, heç kim Günəş allahına belə gözəl yerdə məbəd tikməyə söz verməmişdi. Özü də elə bir məbəd ki, dünyada tayı-bərabəri olmayıacaqdı.

Surya əlini yellədi və şahzadə o dəqiqə bir yüngüllük duydu. O, qabarmadan sonra yaranmış xırda gölməçəyə tərəf əyildi və gördü ki,

üzü tərtəmizdir, cüzamdan heç bir əsər-olamət də yoxdur. Şahzadə qalxıb, yaxındakı kəndə getdi, balıqçılara dedi ki, onların gələcək hökmədarıdır. Bəzən səriştədə allahlardan geri qalmayan balıqçılar əlüstü ən yaxşı arabalarını ayırib, şahzadəni paytaxta apardılar.

Şahzadənin atası oğlunun sağaldığını görüb çox sevindi və elə oradaca onun taxt-varisliyini təsdiq etdi. Bir azdan şah oldu. Şahzadə taxta çıxdı.

O, qüdrətli bir şahdı, çoxlu ölkələr fəth elədi, lakin bircə an da nə döyüş vaxtı, nə də eyş-işrət çağında Günəş allahına verdiyi sözü yadından çıxarmırıdı.

Bir gün də baxıb gördü ki, xəzinəsində kifayət qədər qızılı, paytaxt həndəvərindəki baraklarda isə istənilən qədər qulu var. Tez memarları çağırıb əmr elədi ki, nəhəng bir məbədin layihəsini çəksin-lər. Elə bir məbəd ki, eyni zamanda Surya allahı ondan cəng arabası kimi istifadə edə bilsin. İş çertyojlarının başa çatmasını gözləmədən qulları, rəssam və heykəltəraşları yiğdi, kəndlilərə isə buyurdu ki, minlərlə araba ayırib, daş götürsinlər. Tikinti başlandı.

On iki çarxı olan və yeddi səma atı qoşulmuş cəng arabası şəkilli məbəd haçansa cüzam azarına mübtəla olmuş bədbəxt şahzadənin uzandığı yerdə, okeanın lap kənarında tikiliirdi və qabarma zamanı dalğalar onun pilləkənini yalamalı idi. Günəş allahı özünün cəng arabasında hər səhər hörgünün bir daş qalxdığını görəndə çox məmən qalırdı.

Məbəd günbəgün qalxdıqca sabiq şahzadənin məmləkəti də böyüyürdü. Şahın vaxtinin çoxu döyüslərdə və yürüşlərdə keçirdi, neynəsin, qəsbkarların qisməti belə idi: onların heç biri istədiyi qədər ölkə zəbt edə bilməyib. Elə ki, bir knyazlıq yaxud ölkə tutulurdu, o dəqiqə məlum olurdu ki, ondan o yanda birisi də var, özü də daha varlı, daha böyükdür, imperiyaya qatılmağa layiqdir. Məbəd şahın yadın-dan çıxdı. Axı hardan vaxt tapıb tikintiyə baş çəksin, fərsiz onbaşılارın qulağını bursun, məgər görmüsünüz ki, gah döyüşə girməli, gah da tktiki fənd işlədib geri çökilməlidir?

Onbaşılardan istifadə edib, fürsəti fotə vermədilər, əllərinə keçəni oğurladılar. Kəndxudalar arabalarla daş daşımıağın unutdu-lar, heykəltəraşlar oğrunca qonşu şəhərlərə getdilər - orada daha bacala məbədlər tikiliirdi, maaşları da ki, daha çoxdu. Elə tikinti meydançasının özü də Hindistanın yaxşı yerində deyildi. Adam orada da-

rixirdi: yaxınlıqda nə şəhər vardı, nə də kənd, hər tərəf qumdu, də-nizdi. Şah təzə qullar da göndərmədi: bu qullar ona ayrı yerdə lazımdı - gah uzaq sərhəddə qala tikdilər, gah da uca Himalay dağlarında özü üçün yay sarayı ucaldırdı. Bir dəfə Surya öz cəng arabasında ti-kinti üstündən uçarkən gördü ki, iş dayanıb, olan-qalan bənnalar da sey-şüylərini yiğisdirib getməyə hazırlaşırlar.

Suryanın bütün gözəl duyğuları təhqir olunmuşdu. Fikirləşdi: belə də naşkürlük olar! Deməli, insanların etibarı elə burayacan imiş! İstəmirsiniz mənim üçün məbəd tikəsiniz, heç lazım da deyil. O qu-laylanıb, bir zərbə ilə məbədin böyründənki qülləni vurub yıxdı. Qül-lə parça-parça olub, qum üstünə töküldü. Surya əlini bir də qaldrırdı - okeanın suyu çəkildi və tikintisi yarımcıq qalmış məbəd qumların or-tasında qaldı. Üçüncü zərbə ilə də şahı qüdrətindən məhrum etdi.

Şah nə baş verdiyini əlüstü başa düşdü. Nisbətən zəif bir düş-məniona qalib gəldi. şah geri çəkiləndə çaparlarla rastlaşıdı. Çaparlar Surya allahının qəzəbindən onu agah elədilər.

- Tikəcəyəm! - Şah bağırdı. - Həyatımı qoyaram, ancaq tikə-rəm!

Lakin kimdi ona inanan? Əslində çox adı bir vədinə əməl etmə-mışdı. Təbiidir ki, Surya da onun sözünə inammadı.

Cox çəkmədi ki, şah döyüşlərin birində həlak oldu. O əbəs ye-rə çalışırdı ki, dörd tərəfdən şahlığı üzərinə yeriyən düşmənlərin qa-bağıını alsın. Məbəd isə okeanın yaxınlığında yarımcıq qalmışdı, bom-boşdu, allahlar və insanlar tərəfindən tərk olunmuşdu.

Orissa sahilində yaşayanlar bu məbədi Qara paqoda adlandırmışdır.

Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, adamlar bu paqodanı allahın qə-zəbi ilə əlaqələndirib ondan qorxsalar da, təsadüfən yolu bura düşən-lər, tarixçilər və soyyahlar onun ünvanına ayrı söz deyirdilər - heyrot-ləndiklərini bildirirdilər. İmperator Əkbərin tarixçisi Əbdül Fəzl 1585-ci ildə yazmışdır: “Hətta bədxahlar da, təəccübənməyi və hey-rətlənməyi çətinliklə bacaranlar da bu məbədi görəndə ayaq saxlayıb, ona heyran olurlar”.

Amma başqa rəylər də var. Məbədi bəzəyən heykəltəraşlıq sü-jetləri xristian missionerlərinin ürəyinə yatmadı. Onlar belə hesab edirdilər ki, məbədi ədəb normalarından, zövqdən və mərifətdən məhrum olmuş pozğun adamlar tikib. Müstəmləkəçi məmurlar da

missionerlərin fikri ilə razılışdırılar. Geniş xalq kütləsi isə bu məbədi tanımadı, onun təsvirlərini görməmişdi. Tac-Mahal məşhurdur. Məğaralar da, Borobudur da məşhurdur, lakin Kanarakdakı Günəş məbədindən yaxud Qara paqodadan çox az adamın xəbəri var.

Kanarakda olmuş müasir bir səyyah yazır: "Qarşımızda geniş və hamar bir vadi vardı, təzə açılan səhəri solğun şəfəqləri altında usuz-bucaqsız ənginliklərəcən uzanıb gedirdi. Vadi demək olar ki, çılpayıdı, yalnız üfüqlərə yaxın yerdə kölgə və sərinlik gümanı verən ağacların eizgiləri gözə dəyirdi. "qara paqoda ağacların o tayındadır", - deyə arabaçı dilləndi.

Çox da uca olmayan bir təpəliyi aşanda artıq günəş başımızın üstünə qalxmışdı və biz heyrətamız dərəcədə möhtəşəm, başlı-başına buraxılmış və çox gözəl olan Qara paqodanı gördük. Qara paqoda ətrafdakı ağacların başı üzərində məğrur-məğrur süzürdü. Bu məbəd nəsil-nəsil baliqçılارın mayakı, əsatir və əfsanələrin mənbəyi və hind memarlığında daha qüvvətli dövrlərdən birinin zirvəsinin rəmziidir. Bu məbəd induzmin və əsas dinin dərinliklərinə nüfuz etmiş tanrızmin sırı mərasim fragmentlərini özündə birləşdirən böyük məbədir".

...Qara paqoda Hindistanın Orissa ştatında yerləşir, okean sahilindəki alçaq qum təpələri arasında çox-çox uzaqlardan görünür. Ətrafi qum və bataqlıqdır. Tək-tük hallarda bura gələn olur. Bəlkə də təsadüfi bir baliqçi məbədin divarları yanında ayaq saxlayır, yaxud da hər il keçirilən paqoda festivalı zamanı bura canlanır.

Yaxınlaşanda görürsən ki, nəhəng bina sanki təkərlər üstündədir. Hər tərəfdən altı ədəd dörd metrlik çarx barelyeflərlə özül yerinə qoyulmuşdur.

Məbəd həqiqətən də cəng arabasının rəmziidir. Qabağında atlar üçün pyedestalı olan geniş pilləkənlərin qalıqları var. Bəlli, haçansa daş bahadırlardan ibarət olan yeddi at qüvvətli boyunlarını əyib dirnaqlarını daşlara batıraraq cəng arabasını - məbədi dənizə tərəf dərtiridilər.

Kanarak məbədinin tikiləndən sonra necə görünəcəyini təsəvvür etmək üçün Orissanın digər məbədlərinə baxmaq lazımdır, çünki böyük-kiçikliyindən asılı olmayaraq onların hamısı vahid nümunə və vahid qanun əsasında tikilirdi.

Cənubi Hindistanın üç məbədi təxminən VII əsrədə meydana

çixmışdır. O vaxtdan etibarən yüz illər müddətində Orissa məbədləri iki hissədən ibarət olmuşdur - piramidaşəkilli damı olan və caqamoxan adlanan əsas bina, bir də deula adlanan və əsas binanın böyründə ucalan qüllə. Belə ki, ikisi bir yerdə bir növ ayrıca zəng qülləsi dəhlizlə əsas binaya bitişik olan rus kilsəsini xatırladır.

Mehrəb və məbədin həsr olunduğu allahın təsviri əsas binada deyil, qüllədəki kamerada yerləşir. Kamera qarbhəqrixa adlanır... Bu əsas hissələrdən savayı, məbədin qabağında, adətən, başqa binalar da tikilirdi. Məsələn, Rəqs salonu və Nəzir salonu.

Hind məbədinin rəmzi mənəsi çox mürəkkəbdir. Məbədin hər bir hissəsinin ayrıca əsərlərdə göstərilən və inşaatçılar üçün qanun hökmündə olan xüsusi adı var. İnanmaq olmur ki, dünyanın harasında məbəd inşaatçıları bu dərəcədə çoxlu qayda-qanunlara tabe olsunlar. Məsələn, iki rəqəmə mütləq əməl edilməli idi - dörd və yeddi. Yeddi sehrli, mistik rəqəmdir. Dörd isə hər hansı bir binanın bünnövrəsini təşkil edən kvadratın tərəfləridir. Eyni zamanda məbədin binası insan bədənini xatırladırdı: məbədi tikən, daha doğrusu, tikintiyə pul buraxan adam istər racə, istər brəhmən, istərsə də adicə bir varlı olsun, fərqi yoxdur, bilməli idi ki, məbədin hissələri onun öz bədəninin hissələridir. Belə bir inam mövcuddu: əgər məbəddə tikinti başa çatmayıbsa, yaxud hər hansı bir hissəsi pis qurulubsa, deməli, məbədi tikdirənin bədəninin müvafiq hissəsi bəlaya mübtəla olacaq.

Qayıdaq Kanarak məbədi haqqındaki söhbətimizə. Büyürlərin-də nəhəng çarxları olan hündür platformada caqamoxan yerləşir. Qüllədən yalnız ayrı-ayrı plitələr durur. Hind memarlarının tabe olduğu qanunları biləndən sonra özülün ölçüsünə görə qüllənin ölçüsünü hesablamaq çətin deyil - qüllənin hündürlüyü yetmiş beş metrdir. Okean sahilində qumsal yerdə tikilmiş məbəd üçün bu, son dərəcə böyük hündürlükdür. Ona görə də həmin qüllənin haçansa necə uçduğunu, üstünü örən daş plitələrin nə qədər uzaq düşdüğünü təsvir etmək asandır...

Lakin hər birinin ağırlığı on tonlarla olan həmin plitələr platformanın böyründəcə durur. Hamısı da bir-birinin yanındadır, sanki baş-gicəldən hündürlükdən düşməyib, kimsə onları qəsdən böyür-böyürə düzüb. Hətta nə çatdaq yerləri var, nə də quma batıb. Bir az aralıdakı plitələr nisbəton kiçikdir.

Belə şey ola bilməzdi. Yalnız bir ehtimal qalır: bu plitələr heç

vaxt yerinə qoyulmayıb və heç vaxt da o hündürlükdən yerə düşməyib. Sadəcə olaraq onları yuxarı qaldırmayıblar - yalnız tədarük ediblər, sonra da ki, inşaatçılar tikinti meydançasını tərk ediblər.

Deməli, rəvayət doğrudur? Deməli, həqiqətən də şahın başı mühəribə və yürüşlərə qarışib, allaha verdiyi vədi unudub və buna görə də qüdrətindən məhrum olub? Onda rəvayət belə bir inamlı düz gəlir ki, yarımcıq qalmış məbəd onu tikdirən üçün ölüm təhlükəsidir. Bir halda ki, qüllənin tikintisi başa çatmayıb, deməli, təhlükəyə məruz qalan məhz şahın başı olmuşdur.

Məbədi tədqiq edən alımlar yekdilliliklə deyirlər: Kanarak məbədi heç vaxt tikilib başa çatdırılmayıb. Yarımcıq məbəd Hindistanda nadir hadisədir və kim bu məbədi görüb, onu tikdirməyi əmr edən saha mütləq yazığı gəlmışdır. Beləliklə də, bu haqda rəvayət yaranmışdır.

Yaxşı, bəs doğrudan da məbədin taleyi necə olmuşdur?

Orta əsrlərdə Şərqi Hindistan əyaləti olan Orissa bir-birilə düşmənçilik edən bir neçə knyazlıqla bölünmüdü. 1106-cı ildə həmin knyazlıqlardan birində Çoda Qanqa adlı bir knyaz taxta keçdi. O, yetmiş ildən çox hökmənlilik elədi və Orissa knyazlarının əksəriyyətini, bir də həmsərhəd olan bir neçə ölkəni öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. Onun vaxtında çoxlu məbəd tikildi və o məbədlərin hamısı Kanarak məbədindən geri qalsa da, son dərəcə görkəmli idi, qiymətli heykəllər və barelyeflərlə bəzədilmişdi.

Xanədan banisinin xələflərinin işi asan deyildi. Hindistanın şimalı müsəlmanlaşdı. Dehli sultanının hakimiyyəti altında birləşmiş islam ardıcılıları Hindistanın cənub-şərqi yürüslər edir, bütün ölkəni özlərinə tabe etməyə çalışırılar. Orissanın son imperatorlarından biri olan I Narasimxa-Deva bununla şöhrət tapmışdı ki, XIII əsrin ortalarında müsəlmanların hücumunun qarşısını almışdı.

Elə həmin imperatorun vaxtında Qara paqoda tikilmişdir.

İmperator Narasimxa-Deva tarixi şəxsiyyətdir və dəqiq məlumdur ki, heç zaman cüzam xəstəliyinə tutulmayıb və həmişə də müharibələrdən yan keçmişdir. O, bütün vaxtını siyasetə sərf etmişdir, müsəlmanların hücumunu gecikdirməyə çalışmışdır. Atası Narasimxa-Devanı çox istəyirdi, heç vaxt da onu sarayda qovmağa cəhd göstərməmişdir. Yəni ki, imperator cavanlığında Orissa əmərliyində Günəş allahı ilə görüşüb də, onda bir qaçqın kimi yox, qanuni taxt-tac vərisi kimi görüşüb.

Narasimxa-Devanın tikmək istədiyi məbəd ölkədə ən iri məbəd olmalı idi, lakin tikinti başlayandan bir az sonra məlum oldu ki, qumsallıq bir o qədər də yaxşı yer deyil. Fəqət, məbəd yerini imperatorun özü seçdiyi üçün heç kim oranı dəyişməyə cürət etmədi.

Aylar, illər ötdü, nəhəng platforma hazır oldu. İnşaatçıların fırıldaq, bu platforma məbədin aqlasızlığını üstünə götürməli və bölməli idi. Platformanın hər tərəfindən Günəş allahının cəng arasıının təkərlərini qoydular. Sonra caqamoxan ucaltmağa başladılar. Paralel olaraq caqamoxanın yanında qüllənin özülünə ilk plitələr döşəndi. Caqamoxanın tikintisi qüllənin tikintisinə nisbətən daha sürotda gedirdi, çünki caqamoxan bir o qədər də hündür, özülü də bir o qədər ensiz olmayıacaqdı. Qüllənin işi isə dayandı.

Məlum deyil ki, hər halda qüllə neçə metr qaldırılıb. Artıq inşaatçılar işi dayandırmışdılar ki, heç olmasa, indiyəcən çəkilmmiş zəhmət hədər getməsin. Qüllə açıq-əşkar çökmüşdü. Bir az da keçsəydi, platforma tab gətirməzdi, onda nəinki qüllənin özü, artıq yarıyacan hazırlı olan caqamoxan da dağılacaqdı.

Hər halda işi davam etdirmək lazımdı. İmperatorun əmri idi. Bəs necə edəsən ki, bina etibarlı və möhkəm olsun? Görünür, inşaatçıların vəsaiti çoxdu, onlar təzə materiallar tətbiq edir, yeni ixtiraya əl atırlar ki, bununla da məbəd üçün dəmir karkas düzəldilər.

Məbəd divarının plitələri dəmir çubuqlar və nazlarla bərkidilib, caqamoxanın əsas salonunun tavanı isə metal tirlərin üstündədir. Özü də orta əsrlər dövrünün şərq memarlığında görünməmiş hadisə olan bir tirlərin uzunluğu on metr, diametri isə iyirmi santimetrdir. Tirlərin biri döymə dəmirdir, qalanları isə enli dəmir zolağında soyutma üsulu ilə bişirilib.

Cox ağır daşları xeyli yuxarı qaldırmağa imkan verən tikinti üsulunun özü də maraqlıdır. İnşaatçılar bir qat plitə döşəyəndən sonra meydançaya o hündürlükdə qum tökürdülər. Beləliklə, divar qalxdıqca qum təpəsi də qalxırıdı, ona görə də divar görünmürdü: ehram tikintisi üsulu sanki yenidən kəşf olunmuşdu.

Qum təpəsinin maili döşü ilə plitələri itələyə-itələyə qaldırır, divarın üstünə qoyurdular. Binanın içi də qumla dolu idi. Bu da ki, hələ yuxarıdan tavan plitələri ilə bərkidilməmiş konstruksiyanın möhkəmliyini daha da artırırdı. Caqamoxanın tikintisi başa çatdı. Qüllədən isə imtina etməli oldular.

...Heç kim bilmir ki, imperator tikintinin dayandırılmasına necə baxıb. Çox çətin ki, bu xəbəri sakitliklə qarşısın. O başa düşürdü ki, məbəd onun bədənidir və əgər qüllə yarımcıq qalıbsa, onun özü də ölməlidir. Ola bilsin ki, inşaçıların ölümünə fərman verib, çünkü bina-nın yarımcıq qalması dolayı yolla şahın həyatına qəsd deməkdi. Bəlkə də şah ağıllı adam olub, hesablamalarla tanış olandan sonra razılaşıb, artıq tikilib başa çatdırılan hissoni qorumağı daha üstün sayıb və beləliklə də, heç kimin boynunu vurdurmayıb.

O da ola bilər ki, inşaçılar çıxıb getmiş, saysız-hesabsız tacirlər dağlışmış və bundan sonra qara fəhlələr, səfil rahiblər - bolluq vaxtı məbəd tikintilərinə yığışanlar, balıqçılardan belə bir rəvayət uydurmuşlar ki, qülləni qəzəblənmiş Günəş allahı dağıtmışdır.

Hindistan memarlığının məşhur bilicilərindən biri olan Persi Braun Qara paqoda haqqında yazmışdır: "... Əli və başı qopmuş hər hansı bir klassik heykəl kimi hətta yarıdağılmış vəziyyətdə olsa da, bu məbəd yenə də özünün sıniq-salxaq, yarıyacan quma batmış vəziyyəti ilə, heç şübhəsiz, böyük sənət əsəri təsiri bağışlayır".

İlk baxışda adama elə gəlir ki, heykəl və barelyeflərlə bəzənmiş caqamoxan mürəkkəb, zərif bir tikilidir, lakin diqqətlə baxandan sonra məlum olur ki, nisbətən çox sadədir. Caqamoxanın iki hissəsi var: bada - kubşəkilli gövdə və pida - piramidaşəkilli dam. Özüün uzunluğu binanın ümumi hündürlüyünə bərabərdir, yəni caqamoxan otuz altı metrlik tərəfləri ilə tam kub şəklini alır.

Piramidaşəkilli dam üç terrasdən ibarətdir, hər birinə pilləkən qalxır. Terraslarda adam boyundan hündür musiqiçi heykəlləri var. Bu, hind məbədi üçün novatorluqdur, başqa məbədlərdə belə şey yoxdur. Ümumiyyətlə, beləcə heykəllər çox olan məbədlər Hindistanda azdır. Görünür, inşaçılar belə hesab etmişlər ki, bir halda ki, məbəd Günəş allahına həsr olunub, deməli, Orissanın digər məbədlərinə nisbətən daha möhtəşəm olmalıdır.

Məbəddə cəng arabasına qoşulmuş yeddi atdan savayı, məbədin həyətində çoxlu fil, at və şir heykəlləri də var. Fil heykəlləri natural ölçüdədir. Bu heykəllər məbədi qorumaq üçündür.

Kanarak məbədi həm də digər barelyefləri və heykəlləri ilə məshhurdur. İlk vaxtlarda Orissada məbəd tikiləndə heykəltəraşlar, bəzən insan cildində olsalar da, yalnız allahların və onlara qulluq edən rəqqasələrin, musiqiçilərin heykəllərini yaradırdılar. Sonrakı dövrlər-

də tikilən məbədlərdə, o cümlədən Kanarak məbədində isə əsas rol oynayan insan heykəlləridir. İnsanın həyatı, gündəlik işi süjetə çevrilir və məbəd heykəltəraşlığında əks olunmağa layiq görülür. Hind heykəltəraşı öz ətrafindakı adamların həyatını təsvir edəndə belə hesab edirdi ki, o adamların da məhəbbəti və gündəlik işləri allahların əməlləri kimi vacibdir. məbəd heykəltəraşlığına böyük təsir gətərən taantrizm olmuşdur. Tantrizm mərasim və sehrlərə xüsusi əhəmiyyət verən bir təlimdir. İnsan bu mərasim və sehrlərin köməyi ilə həqiqəti dərk edə bilər. Tantrada ruha inanma və cadu elementləri də var. Tantra insan bədəninə bütün aləmdəki həqiqətin təcəssümü kimi baxır. Ona görə də Tantra təsirinə məruz qalmış məbədlərdəki heykəltəraşlıq əsərləri tərbiyəli ingilis səyyahına bəzən ədəbsiz görünür. Xristian kilsəsinin ismət tərbiyəsi ilə böyümüş səyyah məbəddəki məhəbbət səhnələrini allah evinə yaraşdırır və baxılmasını layiq hesab eləmir. O şey ki, əsrlərlə gizli qalıb, haqqında piçilti ilə danışmaq olar, ancaq bərkdən yox - bütün bunlar hind məbədlərinin divarlarına köçürürlüb. Ona görə də təəccübülu deyil ki, missionerlər və məmurlar Kanarak məbədi haqqında ağızlarına gələni danışındılar və əgər imkanları olsaydı, heç şübhəsiz, o məbədi dağıldardılar.

Hindlilər üçünsə allahla insan vahid bir varlıqdır və insan həyatının elə bir tərəfi yoxdur ki, məbəd divarlarında təsvir etmək mümkün olmasın. məsələ ayrı şeydə idi - burada da sənət öz sözünü deməli idi: insanın həyatı allahlara layiq şəkildə gözəl olmalıdır.

Orissanın daha heç bir yerində bu qədər mükəmməl heykəl və barelyeflər yoxdur, heç harda buradakı kimi memarlıqla heykəltəraşlığın tam birliliyinə nail ola bilməmişlər. Yarımçıq qalmış və unudulmuş Qara paqoda Orissa incəsənətinin ən yüksək zirvəsidir. Ən parlaq hind məktəblərindən birinin tarixi bu məbədin tikintisi ilə başa çatmışdır.

FATEHPURSÍKRÍ. QÍYAMÇI ŞƏHƏRİ

Fatchpursikri barədə düşünən də Əkbər olmuşdur, onu tikən də Əkbər olmuşdur və onu atıb gedən də Əkbər olmuşdur.

Əkbərin atası Hümayun ikinci Büyük Moğuldu, Hindistanın ali hökmdarı idi. Tarix dörsliklərində 1530-1556-cı illər göstərilsə də, o, ölkəni az bir müddətdə idarə etmişdir. Hümayun 1530-cu ildə atası böyük Babur öləndən sonra taxta keçmiş və onun işini davam etdirməyə - Hindistani vahid dövlətdə birləşdirməyə çalışmışdır. Hümayun müsəlman idi, ancaq yaxşı başa düşürdü ki, hindlilərlə və hind dinin digər nümayəndələri ilə ittifaq bağlamadan ölkəni birləşdirə bilməz. O, Hindistanın itaət etməyən knyazları üzərinə yürüşə keçməklə bərabər eyni zamanda hindliləri qulluğa götürür, onlara yüksək məmur və məsləhətçi vəzifələri verirdi. Lakin Hümayun yürüşlərin birində məglubiyət uğradı. Beləliklə, onca il hökmənlilik etməmiş ailəsi ilə birlikdə Racputana səhrasından keçib, məhrumiyətlərə dözdözdə, quldurlardan və qisasçılardan qorxa-qorxa İранa qaçmağa məcbur oldu. Yolda oğlu Əkbər dünyaya gəldi. Əkbər İranə gətiriləndə südəmər körpə idi və atası yenidən taxta keçənəcən, yəni düz on beş il İranda qaldı.

Hümayun ailəsi ilə Hindistana qayıtdı və yarımcıq qalmış işini davam etdirmək istədi, lakin heç nə edə bilmədi - bir ildən sonra öldü. On beş yaşlı Əkbər taxta çıxdı.

Atasından Əkbərə qalan dövlət çox balaca idi. Hər halda bir sırda digər hind dövlətləri daha genişdi, daha varlıydı. İran sarayında təriyə almış, sığınacaq tapdığu ölkədə azad düşünməyə, geniş fikir yürütməyə adət etmiş yeniyetmə Əkbər müsəlman əyanlarının, fanatik mollaların və öz mənafeyini güdən məmurların əhatəsində fəxri dustaşğa döndü. Naib Bayram xan xırda qonşu knyazlıqları olan Qvalior və Caunpuru Əkbər üçün tutdu. Naib onun əvəzində qərarlar qəbul edirdi. Hindistanın birləşdirilməsinə hələ çox vardi...

Cavan oğlan dörd il şahlıq elədi, amma ölkəni o idarə etmirdi. Beşinci il gözlənilmədən bütün məsləhətçilərini qovdu, naibi Bayram xanı vəzifəsində götürdü və hakimiyyəti öz əlinə aldı. Elə həmin vaxtdan etibarən Büyük Moğulların ən məşhuru olan Büyük Moğul Əkbər tarixə daxil oldu.

Şahlığa sahib olmuş Əkbər atasının siyasetini davam etdirməyə başladı. Özü də təkcə davam etdirmir, həm də inkişaf etdirirdi. Çox çəkmədi ki, bundan narazı qalmış mollarlar son dərəcə əzmkar hökmdara qarşı açıq çıxış etməyə cəsarət etməsələr də, hərəkətə gəldilər. 1562-ci ildə iyirmi yaşlı Əkbər Racput knyazı racə Amberin qızına evləndi. Gəlin müsəlman deyildi. Mollalar pərt olmuşdular. Əkbər bir neçə hindlini qabağa çəkib, əvvəllər yalnız mömün müsəlmanların işləyə biləcəyi vəzifələrə qoydu. O, Man Singhi müsəlman şəhəri olan Kabilə hakim təyin etdi. Hindlilərdən, eləcə də hind zəvvarlarından alınan can vergisini ləğv etdi. Uzun illərdən bəri ilk dəfə olaraq hindlilər öz ölkəsindəcə özlərini yersiz qonaq deyil, ev adamı kimi hiss etdilər. "Hindistan müsəlmanlar üçündür" məfhumu göz baxa-baxa öz əhəmiyyətini itirirdi. Əlbəttə, Əkbəri hindlilərə minnətsiz-filansız ürəyi yanan bir filantrop hesab etmək düzgün deyil. O, siyasetçi idi və təbəələri arasında düşmən qazanmaq istəmirdi. Fikri bu idi ki, hind racələri onun müttəfiqi olsunlar. Düz eləmişdi. Benqaliya və Bihar üsyan edəndə və əfqanlar bundan istifadə edib, şimaldan Hindistana hücumda keçəndə racput knyazlarının qoşunu Əkbərin köməyinə gəldi.

Lakin hind şahlığında heç də bütün işlər yaxşı getmirdi. Əkbər xoşbəxt deyildi. Hələ otuz yaşı olmasa da, bunun on ilini yürüşlərdə keçirmiş, xəyanətin, xainliyin və nifrətin nə olduğunu artıq başa düşmüdü. Əkbər tənha adamdı. Tənhalıq elə şeydir ki, ən yaxın dostlarına belə inanmırısan, bəzən məcbur olarsan ki, xəyanət edib üstünə gələn doğmaca qardaşına da qalib gələsən.

Əkbərin halını təsəvvür edək. Əkbər o Əkbər idi ki, uşaqlığı qərib ölkədə, qərib sarayda keçmiş, bəxtəvər şahzadələrin nifrət və təqibinə məruz qalmışdı. Əkbər o Əkbər idi ki, ilk gəncliyi hind sarayında tənhalıqda keçirmişdi və müsəlman əyanlarının saray fitnə-fəsadlarında yalnız müqəvvə olmuşdu. Nəhayət, Əkbər o Əkbər idi ki, Hindistanı öxünəməxsus bir məhəbbətlə sevirdi və bu Hindistan onun gözündə təkcə Teymurilərin - onün özü də həmin nəsildəndi - mülkü deyil, həm də imperator Aşukanın, racputlar və marathların vətonı idi və Əkbər istəməsə də, tez-tez burada özünü yad adam kimi hiss edirdi.

Əkbər yaxşı yemək-içməyi və əylənməyi sevirdi, ancaq həyatının çox hissəsi yürüşlərdə keçirdi. O, doyunca yatmayı sevirdi, ancaq bu, təsadüfi hallarda ona qismət olurdu, poeziyanı, elmi sevirdi, ancaq

savadsızdı. Həyatın mənasını tapmağa çalışır, universal bir din yaratmağa cəhd edirdi, lakin islamdan üz döndərməyə cəsarət etmirdi.

Əkbər Moğolların paytaxtı olan Aqrada yaşayırırdı, lakin Aqrani görməyə gözü yoxdu. Ona görə ki, dörd il burada fəxri məhbəs olmuşdu. Ona görə ki, bura hər yerə burnunu soxan mollalarla, saray adamları ilə dolu idi. Bir də ona görə Aqrani sevmirdi ki, bu yaxınlarda məhz burada onun əkiz oğlanları ölmüşdü.

O vaxt yaxınlıqdakı balaca bir kənddə bir zahid yaşayırırdı. Zahid kəndin kənarındakı qayalar arasında olur, hərdən bir yağış yağacağını yaxud quraqlıq olacağını xəbər verir, kənd camaatının sədəqəsi ilə dolanırdı. Necə oldusa, zahidin ağılına belə bir fikir gəldi ki, imperatorun taleyindən xəbər versin. Zahid başına yiğmiş kəndçilərə dedi ki, bu yaxınlarda imperatorun oğlu olacaq və o oğlan taxt-tacın vərisi olacaq.

Sonra hər şey şərq nağıllarındakı kimi oldu. Burada təəccübü bir şey yoxdur, çünki şərq nağılları məhz belə bir həqiqi hadisələrdən yaranmışdır. Nə isə, Əkbər bundan xəbər tutdu. Özü də çox istəyirdi ki, deyilənlər düz olsun, ona görə də tez arvadını götürüb, həmin balaca kəndə getdi. Çox çəkmədi ki, sapsağlam bir oğlu oldu. Zahidin sözü düz çıxdı.

Onda Əkbərin Agra nifrəti görünməmiş bir möcüzə yaratmaq arzusu ilə qovuşdu. Hökmdar bu qərara gəldi ki, elə buradaca təzə paytaxt salsın. Və hələ mövcud olmayan paytaxtı Fatehpursikri adlandırdılar.

Paytaxtı tikən Hindistanın və İranın ən yaxşı memarları idi. Fatehpursikrinin tikintisi on dörd il çəkdi. Özü də planlı şəkildə. Ona görə də bu şəhər orta əsr hind şəhərlərindən daha çox Leninqrada, yaxud Braziliyaya qohumluğu çatır. Orada nə ensiz küçələr vardı, nə də orta əsr şəhərlərinə məxsus darısqallıq. Hər şey ağılla görülüb, hər şey ümumi qayəyə tabe edilib, hər şey XVI əsr Hindistanı baxımından səmərəlidir.

Əkbərin ən böyük arzusu bu idi ki, təzə şəhər geniş olsun. Özü də hərbi düşərgə kimi geniş - filləri, atları olan bir ordu, sevinib bayram edən camaat sığışın ora, dəbdəbəli mərasimlər keçirilsin orada. Şəhərdə meydanlar çoxdur, əsas meydanda isə möhtəşəm bir məscid tikilmişdir - məxsusi olaraq gölöcəkdən xəbər verən zahid üçün.

Şəhər qətiyyə darixdirci deyil. Təkcə ona görə yox ki, orada

tənha tikililər yoxdur. Fatehpursikri, daha doğrusu, bu şəhərin qırımı-zı kirəcdən tikilmiş və arasına mərmər düzülmüş əsas binaları müxtəlif səviyyədə yerləşir, bunun üçün üstü nisbətən hamarlanmış təpələrdən istifadə olunmuşdur. Fatehpursikrinin baş küçəsi azca əydəmlidir və hər iki tərəfində binalar ucalır. Bütün bunların hamısı şəhərə bir şairanəlik, gözəllik bəxş edir. Ümumiyyətlə, şəhər vadidə salınıb və çox uzaqdan görünür.

Maraqlıdır ki, susuz bir vadinin tən ortasında nisbətən hündür bir yerdə yerləşən şəhərin su problemini inşaçılar necə həll etmişlər. Yaxınlıqda bir süni göl düzəldilib, oradan su çənlərə vurulmuş, sonra isə saysız-hesabsız kanal və arxlarla şəhərə paylanmışdır. Şəhərdə yeraltı döryaçalar da olub. Əkbərin paytaxtı bir neçə il ərzində Şimali Hindistanın ən yaşıl şəhərlərindən birinə dönür - tropik şəraitdə ağaclar çox tez böyükülür.

...Şəhərə Uca Darvazadan girirsiniz. Buna Zəfər darvazası da deyirdilər. Hündürlüyü altmış metrdir. Darvazanın hər iki tərəfi çox da hündür olmayan diş-diş divarlardan ibarətdir. İçəri keçən kimi bir meydana düşürsünüz. Meydanı dövrələyən qalereyanın uzunluğu yarım kilometrdir. Qalereya qurtaran yerdə böyük məscid tikilib. Adlısanlı zahid bu məscidin yanında basdırılmışdır.

Burada təzə-təzə binalara baxmaq, qalereyadan-qalereyaya keçmək, divarların üstünə çıxməq, xırda köşklərə baş çəkmək, kimsəsiz meydanları, geniş küçələri keçmək, at, fil tövlələrinə, anbarlara bir nəzər yetirmək üçün saatlarla vaxt lazımdır. Quru havada demək olar ki, hər şey heyrotamız dərəcədə yaxşı qalıb. Fatehpursikridə çatışmanın bir şey varsa, o da ağaç və metaldır: artıq dörd yüz ildir ki, şəhəri tərk ediblər, ətraf yerlərdə isə kasıb adamlar yaşayırdı. Kəndçi təsərrüfatında da ki, ağacla metal çox lazımlı şeydir.

Şəhər bomboş və ölüdür. Bəzən günün birinci yarısında mərkəzi meydanda turist dəstəsi peyda olur. Lakin meydan çox böyük olduğunu üçün turistlər orada az qalır azsınlar. Sonra onlar küçələri dolaşırlar və sonuncu turist də çıxıb gedən kimi şəhər yenə də əvvəlki süküta qərq olur.

Şəhərin planını çəkən, onun tikintisində iştirak edən və bütün işlərə başçılıq edən adam cavan və enerjili olmuşdur. Hiss olunur ki, Fatehpursikri Əkbər ruhunu saxlamışdır. Şəhər işqli, geniş və möhkəmdir. Burada fars və hind motivləri heyrotamız dərəcədə bir-birinə

qovuşub. Axı Əkbərin özü də İranda tərbiyə almışdı, həm də oradan çoxlu memar götürmişdi. Lakin şəhəri hind bənnaları tikmişdir. Əlbəttə, o zaman Moğol Hindistanının üslubu hələ tam formalaşmamışdı. Bu üslub çox-çox sonralar - Əkbərin gələcək nəşli vaxtında formalaşıb, dəbdəbəli, möhtəşəm və yaraşıqlı binalarda özünün tam təcəssümünü tapacaqdır.

Bəzi binaları diqqətlə nəzərdən keçirməyə dəyər. Bütövlükdə şəhərin özü kimi bu binalar da Əkbərin gəncliyi ilə, şübhələr və iztirablar dövrü ilə əlaqədardır.

Qəbul salonu qalereyalarla əhatə olunmuş bir meydanda yerləşir. Fasadına baxanda ikimortəbəli görünür, damı tərəfdə dörd köşü var, həqiqətdə isə birmortəbəlidir. Salonun ortasında qəribə və indiyəcən görünməmiş bir sütun ucalır, ancaq tavanacan gedib çatmir. Sütunu bəzəyən kapitel quzugöbəleyinin aşağı hissəsinə yaxud enli bir qədəhə oxşayır. Kapitel sütunun özündən böyükdür və heç şübhəsiz ki, onun da müəllifi hind memarlarıdır. Kapiteldən binanın dörd tərəfinə asma körpü-qalereyalar uzanır. Deyirlər ki, qəbul zamanı cavan imperator kapitelin üstündə, nazirləri körpülərin üstündə, qalanları isə yerdə, döşəmənin üstündə oturarmışlar. Bu, ola bilsin ki, ya təhlükəsizlik baxımından belə imiş, ya da Əkbərin sıltaqlığı imiş. Hər halda dünyada elə bir taxt-tac salonu yoxdur ki, orada taxt saray əyanlarının başı üstündə olsun.

Qonşu meydanda ikigünbəzli qəşəng bir ev var. Birbalın evidir. Birbal bir sərgərdən hindli müğənnisi imiş, ağlı və hazırlıqlığı cavan imperatora xoş gəldiyi üçün onu öz yanına götürmişdir. Lakin müdrik və şəh Birbal yaxşı sərkərdə deyildi. Əkbərin vaxtında isə hər nazir döyüsdə qalib gəlməyi bacarmalı idi. Birbal şimaldakı döyüsdə məğlub oldu, özü də həlak oldu.

Paytaxtda Müzakitrə evi də vardi. Əkbər bilmək istəyirdi ki, hansı allaha inanır. Həqiqəti tapmaq üçün - Şərq hökmlarından ötrü bu, çox nadir arzudur - müsəlman Əkbər xəbəri olduğu əsas dünya dinləri nümayəndələrini Fatehpursikriyə dəvət edir və onları məcbur edir ki, disputlar keçirsinlər, özü də bu disputlarda fəal iştirak edir. Həmin salonda iki yezuit-ata da mübahisə etmişdir və deyirlər ki, işləri çox çətinə düşüb. Şərq dinləri teoloqları çox vaxt dəlil məsələsinə qüvvətli çıxırlar, yezuitlər isə xristian dostlarının toplarını köməyə çağırmaqdə aciz idilər. Avropa krallarından bircəsi də Əkərin qoşunu ilə çəkişməyə cürət edə bilməzdi.

Həmin müzakirə evi indi yoxdur. Elə ki, Əkbər başa düşdü nə xristian, nə hind, nə müsəlman, nə cayni, nə də budda dinində həqiqət yoxdur, əmr verdi ki, Müzakirə evi sökülsün. Ancaq bu o demək deyildi ki, peşman olmuş imperator, ümumiyyətlə, dindən imtina etmişdir: o, formal olaraq müsəlman idi və məscidə gedirdi. Əlbəttə, bunu da daha çox siyasi niyyətinə görə edirdi. Əkbər öz dostu müdrik Abdulla Fəzlin məsləhətinə baxdı. Fəzl “Dini-ilahi” yaratmış və “Ali rəhbər” rolunu da Əkbərə vermişdi. “Dini-ilahi” Hindistanın bütün məşhur dinlərinin elementlərini özündə birləşdirmişdi və ölkənin birləşməsinə kömək etməli idi. Əkbər bu dini qəbul etdi, ancaq yenə də siyasi qənaətinə görə. Dinin və onu yaradanın sonrakı taleyi kədərli oldu. Əkbərin varisi Cahangir mollaların dediyinə tabe oldu, taxta keçən kimi müdrik Fəzlin boynunu vurdurdu və “Dini-ilahi”ni qadağan etdi.

Müzakirə evi yoxdur. Kitabxana da yoxdur. Bəlkə kitabxana salamat qalmış evlərin birində olub? İmperator kitabxanası orta əsrlər dünyasının ən iri kitabxanalarından biri idi. Əkbərin vaxtında orada iyirmi mindən artıq kitab vardı, çoxu məxsusi olaraq hər şeyi bilməyə can atan cavan imperator üçün köçürülmüş və onlara illüstrasiyalar çəkilmişdi. Özü oxumağı bacarmırdı, ancaq qiraətçilər bir-birini əvəz edə-edə gecə yarısınan ona kitab oxuyur, müdrik sətirlərin mənasını açırdılar.

Axşam düşürdü. Biz qayıdırıq. Yenə də yerinə məharətlə salınmış nəhəng plitələrlə döşənmiş meydanlardan keçirdik. Bu da məliklərin kiçik sarayları. Müsəlman və hind qadınlarının sarayları arasındakı fərq o dəqiqə sezikirdi. Əkbər öz arvadlarına icazə vermişdi ki, özləri üçün zövqlərinə uyğun saray tikdirsinlər...

Şəhərin kimsəsizliyi adamı narahat edir. Adam istəyir ki, sakınlərini geri qaytarsın, şəhərə həyat versin, əsgərlər, şairlər, məmurlar, bənnalar görsün. Əkbər dövründə kişi libası hind dhotis ilə müsəlman şalvarını qısa enli tuman yaxud uzun, dizəcən çatan qolsuz köynəklə birləşdirmişdi. Qurşaqdan qılınc sallanar, başa çox vaxt çalma qoyardılar. Müsəlman qadınları çadra örter, hind qadınları üzüüçəq gəzərdilər. Hər yan yarıçıraq nökərlərlə, tacirlərlə dolu idi. Adam əlindən tərpənmək mümkün deyildi...

Lakin bu vəziyyət çox davam etmədi. On dörd ilə tikilmiş paytaxt bir ildə tərk olundu. Deyirlər ki, su ehtiyatı tükənibmiş. Nəsə ada-

mın inanmağı gəlmir. Əkbərin çox gözəl mühəndisləri vardı. Kanalı uzatmaq, su çəkmək üçün əlavə çarxlar qoymaqların əlində nə böyük işdi ki! Sadəcə olaraq imperator Əkbər yaşa dolmuş, çəşqinliq və axtarış dövrü ötüb keçmişdi. Artıq bu şəhərin özündəcə qazanıb-itirdiyi köhnə dostları daha onu az maraqlandırırdı. Artıq Əkbərin qırxa yaxın yaşı vardi. Demək olar ki, bütün Hindistanı fəth etmişdi. Heç kim onun hakimiyyətinə qəsd edə bilməzdi. Özündən sonra taxta çıxacaq oğlanları böyüyürdü. Maşallah, özü də gör neçə nəfərdi - kaş imperatorun ölümündən sonra taxt-tac uğrunda qanlı döyüş başlamayaçıdı. Cavanlıqdakı umu-küsülər də unudulub. Daha heç kimin hünəri çatmaz ki, Böyük Moğolu alçaltsın, təhqir etsin...

Bəli, şəhərin axırı çatdı.

TAC-MAHAL. MÖCÜZƏNİN AĞ TƏRƏFİ

Məhbəs pəncərəsi qabağında dayanan Böyük Moğol, Hindistanın hökmdarı Cahan şahdı. O şah ki, qüdrəti ölçüsüzdü, adı çəkiləndə adamların canına vəlvələ düşərdi, baxışları isə ildirimdən dəhşətliydi.

Məhbəs pəncərəsi qabağında dayanan taqətsiz xəstə bir qoca idi və o qocanın bu dünyada iki sevinci vardı: şorba - axşamçağı gəti-rəcəklər və daş məhbəsdəki baca-pəncərə.

O pəncərə çox balaca idi. Toz-torpaqlı boz vadilər, məbədlər yanındakı manqo ağaclarının qara kölgəsi və kənd evlərinin ciy körpicləri o pəncərəyə sığışmirdi. Pəncərənin ağır daş çərçivəsindən yalnız Cahan şahın çıxdan ölmüş arvadı Mümtaz-Mahalın bulud kimi yüngül və ağappaq məqbərəsi görünürdü.

Altı il bundan əvvəl Əkbərin nəvəsi və onun siyasetinin davamçısı olan Cahan şah bərk xəstələnmişdi. Belə bir məsələ ortaya çıxdı: oğlanlarından hansı biri taxta çıxsın? Böyük oğlu Dara-Şikox atası,babası və ulu babası ilə həmfikir idi. O, ölkənin birliyini, hindlilərlə dinc yaşamağı və racput, marath racələri ilə müttəfiq olmağı istəyirdi. Böyük Moğol sarayının liberallığından və din azadlığı verməsindən narazı qalan müsəlman mollaları və əyanları şahın üçüncü oğlunu - müsəlman fanatiki, zalim və qaraqabaq Auranqzebi müdafiə edirdilər. Auranqzeb qardaşına qalib gəlib, qoşunu ilə Aqraya daxil oldu. Gör-dü ki, atası əməlli-başlı sağalıb və taxt-tacı əlindən vermək fikrində deyil.

Görəsən atanının nə qədər ömrü qalib? Onun ölümünü gözləməyə Auranqzebin səbri çatarmı? Axi əlinə keçən hakimiyyəti könüllü vermək olmaz. Auranqzeb əmr etdi ki, atanını qalaya salsınlar. Cahan şah zindana düşdü. 1659-cu il idi...

-Aqraya kim gedir? Aqraya kim gedir? Siz gedirsinizmi Aqraya?

Sinqh sürücülər nimdaş ford və şevrole maşınlarının yanında dayınıb, çalmalı başlarını yelləyirlər.

Mən Aqraya getməliyəm. Orada daha çox Tac-Mahal adı ilə məşhur olan Mümtaz-Mahal məqbərəsini görməliyəm. Taleyi bəd gətirmiş Cahan şahı və onun qəddar oğlu Auranqzebi çox az adam tanrıyır, lakin inanmaq çətindir ki, kimsənin Tac-Mahaldan xəbəri olma-

sin. Rössamlar gün işliğinde, ay işliğinde onun şəklini çəkiblər, fotoqraflar yaxından, uxaqdan onun şəklini çəkiblər, onu öyrəniblər, ölçüb-lər, təsvir ediblər. Tac-Mahal o dərəcədə gözəllik, zəriflik və kamillik rəmzinə çevrilib ki, istər-istəməz ona bir az şübhə ilə yanaşırsan.

Dehlidən Büyük Moğolların keçmiş paytaxtı yerləşən Aqra şəhərinəcən təxminən iki yüz kilometrdir. Olan-qalan rupilərimi cibimdən çıxardım. Bəs edirdi. Sürəcü güzgüyə baxıb, çalmasını düzəltdi. Yavaşça asfalta çıxıb, İstiqlaliyyət tağına tərəf döndü.

Dünyanın ən hündür minarəsi olan Qütb-minar qızmar günün altında saymışırdı. Şəhər arxada qaldı. Dehil kənarındaki sonuncu evləri də keçdik. Biz artıq susuz hind vadisi boyunca gedirdik. O vadi ki, min illər ərzində orada sivilizasiyalar bir-birini əvvəz edib. O vadi ki, az qala hər təpəsi yüz illərlə bundan əvvəl burada salınmış şəhərin yaxud qalaçaların izlərini qoynunda saxlayır. Təpələr qat-qatdır, dəfələrlə bura inşaatçılar gəlib ki, məbəd yaxud qala tiksinlər və onlar qəsəbkarların yaxud zamanın vurub-yıxdığı digər tikililərin qalıqlarından özül kimi istifadə ediblər.

Yastı-yapalaq komaların rəngi torpağın rəngindən seçilmirdi. Elə min il əvvəl də belə olub. Yalnız arabir qəfildən kəndin qüssəli açıq-qəhvəyi koloritində bir uyğunsuzluq gözə çarpırdı. Bu da ki, ağ daşdan tikilmiş məktəb yaxud xəstəxana binası idi.

Bəzən təpələrin döşündə xırda qalaların yaxud yarıluçuq məbədlərin divarları görünürdü. Yol kənarındaki ağacların budaqları yuxarıda bir-birinə qovuşmuşdu. Ağacların kölgəsində isə meymunlar dincəldirdi. Onlar ötüb-keçən maşınların pəncərələrinə maraqla baxır, nəsə gözləyirdilər. Neynəsinlər, zəmilər bomboşdur: qış gəlib.

Yox, ayrılan yollara dönməyəcəyik. O yolların yarısı ya bir qalaya, ya saraya yaxud məscidə gedib çıxır. Hər beş yoldan biri haqqında yazmağa layiq olan bir abidəyə doğru gedir. Vaxt azdırsa, çalışma-lısan ki, ən maraqlı yerlərə baxasan.

Aqra birdən başlanır. Şəhər kimi bir ortabab hind şəhəridir, bazarı, ikimərtəbəli tacir və məmur evləri, həndəvərində komaları, saysız-hesabsız dükanları, rikşalarının qəhvəyi ayaqlarına və ilan oynadınanların səbətləri üstünə toz kimi qonmuş şəhər.

Əgər Tac-Mahal olmasaydı, yəqin ki, bu şəhərin haçansa böyük bir imperiyanın paytaxtı olduğu çoxdan unudulmuşdu.

Bu da qalanın divarları. Cahan şah bu qalaya salınmışdı. Burdan

Tac-Mahala çox yaxındır. Lakin uca tağ qarşısından meydana çıxmazıncı Tac-Mahalı görmürsən, yaxud olduğunu hiss etmirsən. Bu meydan düz gedib məqbərəyə çıxır.

Meydan maşınla doludur, əlvan sarılır göz qamaşdırır, dükənlər və xirdavatçıların səbətləri hər yanı başına götürüb. Həqiqətən Tac-Mahalı onu milyon-milyon sıfətdə almaq mümkündür: anılıklə boyanmış otkritka şəklində, mərmər yaxud gipsdən hazırlanmış balaca model şəklində, kiçik xalça, mürəkkəbqabı, kağız kəsiyi, oyma naxışlı mücrü və hətta qoğal şəklində.

Böyük əksəriyyəti hindlilərdən ibarət olan turist dəstələri tağ altından keçəndə digər incəsənət pərəstişkarlarına qarışırlar. Möcüzə ilə görüş anı bir az peşmançılıq qorxusu yaradır. Uşaq vaxtı dünya şöhrətli bir abidənin şəklini görəndə artıq onun haqqında, qədəri bilinməsə də, müəyyən bir təsəvvürün olur. Kim ki, Piza qülləsini görməyib, onun təsəvvüründə özünəməxsus bir Piza qülləsi var, yaxud Misirdə olmayan şəxsin və özünəməxsus ehram təsəvvürü mövcuddur. Təxəyyül mənzərəni dəyişir, ona nəsə əlavə edir və əgər sən sonralar gedib orijinala baxırsansa, onda o sənin təsəvvüründəkindən fərqlənir. Düzünü deyim ki, Misir ehramlarını görəndə məndə belə bir hal oldu. Gözüm o ehramların həqiqi ölçüsünü xeyli azaltdı və ehramlar mənə güman etdiyimdən kiçik göründü. Tac-Mahalı həmişə son dərəcə həqiqi təsəvvür edirdim...

Hind tələbələrinə qoşulub, qırmızı tağın altına keçdim. Orada dayandım.

Tac-Mahalı şəkildə necə görmüşdəmsə, məhz elə idi: həmin minarələr, həmin günbəzlər. Biri böyükdür, ortadadır, dördü isə kiçikdir, böyükə siğınib. Mərmər də ki, həmin mərmərdir - ağ, yumşaq. Lakin şəkillər onun əsas əlamətini - çəkisizliyini əks edə bilməmişdi. Günbəzlər sanki havada süzürdü, divarlar xəfifcə yerə toxunurdu. Suyun hamar səthindəki yol məqbərənin axırınacan uzanıb gedirdi və beləcə yüngül, çəkisiz olan ikinci bir Tac-Mahal başısağdı durub su-da üzürdü. Tac-Mahal təsəvvürüm sadəcə olaraq bitkinləşmişdi. Nəfəsimi içimə çəkib, bir neçə dəqiqə yerimdən tərpənmədən və Yer üzündə misli-bərabəri olmayan Tac-Mahala heyranlıqla baxdım.

Haçansa memarlıq tarixinə aid bir dörslik əlimə keçmişdi. Dörslik köhnə idi və çox tələbənin karına gəlmışdı. Şəkillərə baxa-baxa Tac-Mahalın təsvirinə çatdım. Kitabın sabiq sahiblərindən biri

nüfuzlu şəxsiyyətlərə qarşı şübhə ilə yanaşlığından xətkeş götürüb, karandaşla şəklin üstündən bir neçə cızıq çəkdi. Düzdür, o kitaba ləkə saldı, ancaq məqbərəni tikənlərin böyük ustalığına inandı.

Memarlıq dörslikləri yazanlar səhv etmirlər: Tac-Mahal elə tikilib ki, onun tam hündürlüyü fasadın eninə bərabərdir, yəni tərəflərinin uzunluğu yetmiş beş metrə çatanda dəqiq kvadrat şəklini alır, özü də piştağın hündürlüyü binanın hündürlüğünün düz yarısı qədərdir. Ələbbət, cızıqların sayını artırmaq da olar və onda Tac-Mahalın nisbətində daha bir sıra qəribə qanuna uyğunluq və mütənasiblik aşkar ediləcək.

Ancaq mən Tac-Mahali gördüğüm vaxt həndəsə barədə düşünmürdüm. Heç şübhəsiz, bu onu tikənlərin böyük xidmətidir. Onlar bu-na nail olublar ki, tamaşaçı Tac-Mahali mürrəkəb və düzgün həndəsi figur kimi qəbul etmir, yalnız onun gözəlliyini duyur, hiss edir.

Ensiz çarhovuzun kənarı ilə qabağa yeridikcə Tac-Mahal böyüyürdü. Daha onu baxışla əhatə etmək mümkün deyildi. Detallara fikir verməyə başladım: divarların ağ mərməri arasına bəzi yerdə qırmızı əhəng daşından naxış salınıb. Naxışlar yersiz görünmür, göz oxşayır.

Məqbərəni dövrələyən platforma qabağında ağ dhoti geymiş ucaboy bir hindli mənə yaxınlaşdı. Son dərəcə arıqdı, elə bil əriyib çöpə dönmüşdü, özü də çox qəmli idi və onun bu cür qəmli olmayı hündür baştaq fonunda şəkil çəkdirən şən tələbələrin yanında daha çox hiss olunurdu.

- Salam, - deyə vüqarla dilləndi və dəhşət içində anladım ki, bələdçi idir; həmin o işgütar və çox bərkədən danışan adamlardandır ki, xoşbəxtlikdən, tağın yanında olanda xidmətlərindən imtina etmişdim.

- Siz məqbərənin içində baxmaq istəyirsinizmi?

- Mən artıq orada olmuşam, - deyə yalan danışdım. - Özü də bilirom ki, nəyə baxmaq lazımdır.

Ağ geyimli adam kədərlə gülümsündü.

- Bələdçilərlə olmusunuz, - dedi. - Onlar tutuquşudurlar. Özgələrinin sözünü tökrar edirlər, heç mənasını da bilmirlər. Mən isə xadiməm.

- Belə de, - guya anladım, halbuki, “xadim” sözündən başım çıxmadı.

- Mən bu məqbərəni nəsilliklə mühafizə edənlərdənəm. Babam da, ulu babam da burada yaşıyib. Bilirsinizmi ki, giriş qapısı üs-

tündəki yazı nə deməkdir? Çiçək hörüyür bunlar, çiçək hörüyü. Hamisi ciyinizə qonmalıdır. İmperatriçənin qəbrinə çatanacaq yeddi qapı keçməlisiniz və yeddi çiçək hörüyü ciyinizə qonmalıdır ki, qürürunuzu yatırınsın.

- Tac-Mahal, Tac-Mahal, - deyə hər tərəfdən səs eşidildi. Turistlər bu sözlə özlərini ovsunlayırdılar.

Xadim dedi:

- Qulaq asın. Tac-Mahal doğru deyil. Tac-Mahal yoxdur. İmperatriçənin adı Mümtaz-Mahal idi, bu onun rövzəsidir. Bu sözün mənəsi çıxdur - ərəb sözüdür. İngilislər isə məqbərəni Tac-Mahal adlandırlıblar.

- Yəqin siz burada çox şey görmüsünüz - dedim. Heç cür özümün naqlay vəziyyətimdən xilas ola bilmirdim, elə bil əvvəlcədən dərsi bilmədiyimdən xəbəri olan bir müəllimin qarşısında dayanmışdım.

- Knyazlar və şahlar Mümtaz-Mahalın xadimləri qarşısında baş əyirdilər. - Ani sükudan sonra gözlənilməz bir cəldliklə əlavə etdi: - Görüsünüzüm bu sərv ağaclarını? Bunu da bu yaxınlarda fikirləşib tapıblar. Əvvəllər burada nəhəng ağaclar bitirdi...

- Yəqin o ağaclar qoymurdu Tac... rövzə görünsün, eləmi?

- Olar da belə deyirdilər, - xadim məzəmmətlə dilləndi. Güman ki, qocanın qəzəbli səsi qəbirlərində rahat yatan bədbəxt ingilis məmurlarının qulağına çatdı. - İri ağaclar rövzəni görməyə qoymasa da, onu qoruyurdu. Axı rövzənin ətrafında hava rütubətlidir, külək divarlar gəlib çatmırı. İndi isə mərmər çatlayır...

- Siz bələdçisinizmi? - deyə dolu bədənli, şortu geymiş və bir dəstə üz-gözü boyalı, rəngli şlyapalı qoca qariların müşayiət etdiyi bir avropalı soruşdu.

- Mən xadiməm, - deyə müsahibim cavab verdi.

- Binanın içərisini bizə göstərin. Haqqı nə qədərdir?

- Siz özünüz mənim zəhmətimi qiymətləndirərsiniz, - xadim çox ciddi dedi, dönüb mənə baxdı və başını tərpətdi, turistlərlə kəlmə kəsmədən onların qabağına keçdi. Turistlər də mühüm məqamın çatdığını hiss edib sakitləşdilər, xırda addımlarla qapıya tərəf sıxlaşmağa başladılar.

Onlar bir az çökiləndən sonra baştağın altındakı kölgəliyə keçdim. İlk çiçək hörükləri ciyinimə qonub, qürurumu yatırımsıdı...

Mümtaz-Mahalın içərisi (daha Tac-Mahal deyə bilmirdim) xərici görünüşü kimi bir o qədər də yiğcam deyil. Sanki hər yana - di-varlara, döşəmə və kenotaflara xalça döşənmişdir. Mümtaz-Mahalın baş salonunda yalnız kenotaflar - zəngin bəzənmiş sərdabələr yerləşir. Mümtaz-Mahalın və arvadının yanında dəfn olunmuş Cahaş şahın sərdabələri aşağıda, məqbərənin zirzəmisiindədir. Bu sərdabələr başa-baş yaribahalı daş-qasıla inkrustasiya edilmişdir. Əfsanəvi ağacların budaqları çıçəklərə qarışmış, yarpaqlar və ləçəklər füsunkar naxışlara dönüb, sərdabənin hər tərəfinə yayılmışdır. İnkrustasiyada da cilalanmış ağ mərmərdən istifadə olunub. Ümumiyyətlə, məqbərə başdan-başa bu mərmərdən tikilib və bərq vuran daş-qasıların qırmızı, yaşıl, mavi rəngi çox mülayimdir. Lazurit Sri Lankadan və Pamirdən, nefrit Çindən, ametist İrandan gətirilmişdir - Mümtaz-Mahalı yaratmaq-dan ötrü iyirmi min fəhlə, rəssam və həkkak on səkkiz il zəhmət çəkmişdir.

“Tac-Mahal” deyəndə biz təkcə məqbərəni nəzərdə tutmuruq. Məqbərə kompleksin yalnız mərkəzidir. Məqbərənin yerləşdiyi platforma da, künclərindəki eyni biçimli dörd minarə də, təkcə Tac-Mahal və minarələrin deyil, məscid və qırmızı qumdaşındanq olan üstü-örtülü qalereyanın yerləşdiyi daha böyük platforma da bu kompleksə daxildir. Bu tikililər öz-özlüyündə gözəldir, lakin memar onlar üçün ağ mərmər yox, qırmızı qumdaşı seçmişdir ki, həmin binalar bir növ ikinci plana keçsin, məqbərədən diqqəti yayındırasın, əksinə, onun bəyazlığını və xərifliyini bir az da qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırırsın. Kompleksə həmçinin çarhovuz və fəvvərələri olan böyük bir bağ da daxildir və bu bağ elə planlaşdırılıb ki, məqbərə müxtəlif tərəflərdən daha yaxşı görünən. Bağda xadimin dediyi ağaclarдан yoxdur, elə sərv ağaclarının özü də qəbiristan ovqatı yaratmır, yamaq təsiri bağışlamır.

Mümtaz-Mahal tikintisi dövlət əhəmiyyətli hadisə idi. Büyük Moğol arxivindəki materiallar məqbərənin necə yaranması barədə təsəvvür əldə etməyə imkan verir.

Mümtaz-Mahal 1629-cu ildə on dördüncü uşaq üstündə öldü. Yasa batmış Cahan şah şərqi aləminin ən yaxşı memarlarını şuraya yığmağı buyurdu. Qonşu ölkələrə çaparlar göndərildi. Onların əlində forman vardi ki, nöyin bahasına olursa-olsun, sənətkarları götürüb götürsinlər. Şahın elçiləri Şiraz və Buxaranı, Səmərqənd və Bağdadı,

Dəməşq və İstambulu dolaşdır. O biri çaparlar isə (o vaxtlar necə mümkün düşə) təcili olaraq Asiyadakı bütün məşhur tikililərin plan və təsvirini (salnamədə elə belə də yazılmışdır) Aqraya götirdilər.

Nəhayət, şura çağırıldı. Saysız-hesabsız variantlar müzakirə olundu. Yüzlərlə sxem və plan sınaqdan çıxarıldı və çıxdı edildi. İmperator istəyirdi elə bir bina tikdirsin ki, dünyada nə indi, nə də gələcəkdə misli-bərabəri olmasın.

Axır ki, hind memarı Ustad İsanın layihəsi üzərində dayandılar². Onun variantı həm ustaların, həm də imperatorun xoşuna gəldi. Cahan şah əmr etdi ki, gələcək məqbərənin modeli taxtadan düzəldilsin. Model bəyəniləndən sonra tikinti hazırlığı başlandı.

1 Sri Lanka - Seylon adasının qədim adı. Bir neçə il bundan əvvəl bu adı təzədən götürən ada respublikası indi rəsmən belə adlanır.

2 Müəllif səhv edir. Ustad İsa (Ustad Məhəmməd İsa Əfəndi) türk memarıdır - tərcüməcimin qeydi

Ustalar gələcək günbəzlərin xətlərini çizir, məmurlar fəhlələri yığır, Raçputana karxanalarında ən yaxşı mərmərlər kəsilirdi. Baş bənnalar Dehli və Kandaqardan gəlmüşdilər. Memarlardan istambullu Xan Rumi və Səmərqəndli Şərif günbəzlərin tikintisinə rəhbərlik edirdilər və bir lahorlu usta onlara kömək edirdi. Dekorativ işlərə buxaralılar və dehlilər baxırdı, bağbanı Benqaliyadan çağırmışdılар, xəttatlar və rössamlar Dəməşqdən, Bağdad və Şirazdandı. Baş memar isə yerli sənətkar, layihələrin müəllifi Ustad İsa idi.

Təkcə bu siyahını gözdən keçirmək kifayətdir ki, başa düşəsən: nə üçün Mümtə-Mahal Şərqi memarlığının o vaxtancan əldə etdiyi ən yaxşı nailiyyətlərini özündə əks etdirmişdir - Buxaradan, Dəməşqdən, Səmərqənddən, Bağdaddan, Şirazdan gələn ustalar o şəhərlərin təcrübəsini özləri ilə gətirmişdilər. O şəhərlərin hər biri öz məscidləri, minarələri, məqbərələri və sarayları ilə məşhurdı. O da aydınlaşdır ki, nə üçün Mümtəz-Mahal təkrarsız bir hind abidəsi olaraq qalır; baş memar, rössam, həkkaklar və fəhlələr kimi, ustaların da böyük əksəriyyəti Hindistandandı. Öz ölçüsünə görə bu tikinti dünya əhəmiyyəti kəsb edirdi, bununla belə hind tikintisi idi ki, vardi.

Yəqin ki, inşaatçılardan çox az adam düşünürdü ki, o, məhz məqbərə, matəm binası tikir. Bunun nəticəsi idi ki, onların zəhməti sayəsində bir həyat evi yarandı. Təsadüfi deyildir ki, bu həyat evinin bağında çox vaxt gülüş səsi eşidilir.

İmperator məqbərənin necə alındığını görəndən sonra bu qəra-ra gəldi ki, özü üçün də eynən bu cür,ancaq qara mərmərdən bir məqbərə tikdirsin. Güman ki, o məqbərə də çox gözəl olacaqdı. Bəlkə də yanaşı duran iki məqbərə əsl tamaşa olacaqdı, özü də qeyri-adi tamaşa. Lakin ikinci Tac-Mahal mövcud deyil. Onsuz da xəzinə boşalmış, kəndlilər dilənçi kökünə düşmüşdülər, əyanlar və mollalar narazılıq edirdilər. Ölkədə müharibə vəziyyəti yaranmışdı və bu müharibə Cahan şah üçün faciəli oldu. Qara Tac-Mahal haqqında danışmaq dünyada mövcud olmayan bir möcüzə haqqında danışmaq deməkdir.

Salnaməçi yazır ki, imperator ölüm ayağında xahiş edir ki, onu məhbəs pəncərəsi qabağına çəksinlər və imperator pəncərə qabağında “əbədiyyət yuxusuna getdi”.

Dehliyə qayitmazdan əvvəl axşamdan xeyli keçmiş yenidən Tac-Mahalın qabağındakı meydana getdim. Darvaza ağızında tacirlərin yandırıldığı şamların alov dilləri səyriyirdi. Tağa tərəf insan axını davam edirdi, çünki ay işığında məqbərə gündüzə nisbətən daha füsunkar görünür. Məqbərə mavi libasa bürünüb, səmadan asılı qalmışdı, iri-iri ulduzlar onun hava kimi yüngül günbəzlərinə sığınmışdı.

ANQKOR. BU DÜNYADA NƏHƏNGLƏR YAŞAMIŞDIR

Səhralarda və quru çöllərdə qum altında qalmış məbəd və qalaları min illər boyu hifz edib saxlayan təbiət tropik qurşaqla və cəzirələrdə belə abidələrlə tamam ayrı cür davranışır. Adamlar evlərindən, şəhərlərindən bir il uzaq düşsələr də, qaydında görəcəklər ki, meydanların plitələri bambuq kolları və pöhrələrinin təsirindən bir-birindən aralanıb, divarları sarmaşıq bürüyüb, evlərində damında ot-ələf bitib. İllər keçəndən sonra isə qüvvətli köklərdən çatlaşmış divarlar yıxılacaq, bina dağılacaq və o binanın qalıqları sürətlə böyükən ağacların altında görünməz olacaq. Kanallar və sututarlar bundan da tez sıradan çıxacaq, yolları kol-koslar örtəcək və insan bütün bunların hamısını unudacaq, onun yaddaşı zamanın hökmüylə gizlicə kif atacaq.

Cənubi Birma və Tailanddakı mon dövlətlərinin izləri təxminən belə itmişdir. Onların Çenla, Tyampa, Funnani kimi şəhərlərində vaxtilə yüz minlərlə adam yaşamışdır, meydanlarında möhtəşəm məbədlər, labirintli otaqları və salonları olan geniş, qızıl suyunu çəkilmiş saraylara baxanda bu qüdrət qarşısında zamanın aciz qalacağını düşünlər.

Asiyada iki şey istisna təşkil edir: Borobudur və Anqkor. Təkcə min il əvvəl Yavada tikilmiş stupa və Kampuçiya paytaxtındaki orta əsr məbədləri meşələrin hücumu qarşısında dayana bilmüşdür. Həqiqətən də yalnız böyük ustalar bu binaları yarada bilərdilər. Özü də o ustaların ən uluları Anqkorda olmuşdur.

Yüz il əvvəl demək olar ki, heç kimin Anqkordan xəbəri yoxdu. Fransa naturalistləri Anri Muo Kampuçiyanın ucqar əyalətlərini gəzəndə “itirilmiş şəhər” haqqında rəvayətlər eşitdi. Şərqi ölkələrində adı şey olan bu rəvayətlər bəlkə də onun diqqətini bir o qədər də cəlb etməzdı, lakin o rəvayətlər dəfələrlə təkrar olunurdu və itirilmiş şəhərin dəqiq ünvani deyildirdi, çünkü həmin şəhəri göl sahilində yerləşən kəndlərin ovuçaları da, baliqçılari da, kəndliləri də görmüşlər.

Naturalist belə şeylərə inanmırıldı, lakin o, bu rəvayəti taleyin bu diyara gətirib çıxardığı bir missionerdən eşidəndə keşişlə həmin şəhərə getməyə razılıq verdi.

Əvvəlcə qayıqla səyahətə çıxdılar, sonra isə bir ensiz cığırda düşüb, meşəni keçdiyər və günlərin bir günü fransız kolları aralayıb irəli baxanda heyrotindən daşa döndü. O, bir şəhər görmüşdü və bu şəhəri biz indi Anqkor adlandıırıq.

Nəhəng məbədlər ən uca ağaclarдан da uca idi və hətta üstünü örtmüs sarmaşıqlar da, divarlarında bitmiş düyünlü gövdələr də möhtəşəm qüllələrin gözəlliyyini gizlədə bilmirdi. Geniş terraslar ecəzkar barelyeflərlə örtülmüşdü və rəqs eləyən qadınların heykəlləri xəzəl və zibil dolmuş taxçalardan boyanırdı. Qara piştəğlərin altından quşlar uçurdu, məbədlərin tavanlarında isə yarasaların xışlıltısı eşidildi.

Fransız naturalistinin gördükleri şəhərin heç onda biri də deyildi: küçələri və meydanları gəzib başa vurmaq qeyri-mümkündü. Lakin elə gördükleri də onu heyran qoymuşdu. Burada hər şey qeyri-adi və təkrarsızdı, dünyanın heç harasında buna bənzər şey yoxdu. Naturalist vətəninə qayıtmazdan əvvəl yaxın kəndlərin sakinlərini - cəzirədəki şəhərdən xəbəri olanları uzun-uzadı sorğu-sualı tutdu:

- Kim tikib onu? Nə üçün camaat o şəhəri tərk edib? Nə vaxt olub bu?

Kəndlilər isə yalnız bunu dedilər:

- Bu şəhər mələklər şahı Pra-Yunun əməlidir.
- Bu şəhəri vaxtilə bizim diyarda yaşamış nəhənglər tikib.
- Bu şəhər özü yaranıb, çünkü insan olan bəndə belə şey tikməyə qadir deyil.

... 802-ci ildə bir khmer şahzadəsi İndrapura knyazlığına gəldi. Görünür, elə-belə gəlməmişdi - ölkənin müstəqil dövlətlərindən biri olan bu knyazlıqda bəlkə də qohumları yaşayırıdı, ya da ola bilsin ki, hökmdar yeri boş olduğu üçün şahzadə fikirləşirdi ki, silahlı dəstəsinin köməyi ilə hakimiyyəti ələ keçirə bilər. Bu, ilk baxışda bir kiçik knyazlıqda adı bir sülalə çevrilişi idi, özü də o qədər uzaq bir vaxtda olub ki, maraqlı olsa da, heç tarixçilərində yadında qalmaz.

Şahzadə tac qoyanda özünü II Cayyavarman kimi təqdim etdi. Knyazlıqda hakimiyyəti ələ alandan sonra ərazisini genişləndirməyə başladı, Qonşu knyazlığı özünə tabe etdi və Cayyavarman sonralar Anqkor tikiləcək yerin on beş kilometrliyində paytaxtin əsasını qoydu. Bu rayon özünün strateji əhəmiyyəti ilə knyazı cəlb etmişdi. O, burdan yürüşlərə çıxırdı. Bir neçə il keçdi və nədənsə Cayyavarman paytaxt yeri seçməyinə peşman oldu. O, bir neçə kilometr kənara köç-

dü və yeni şəhər salmağa çalışdı. Bu yer də knyazın xoşuna gəlmədi. Onda Phnom-Kulen dağına qalxdı, kahinləri məcbur elədi ki, onu canlı allahə elan etsinlər.

Knyazın varislərindən biri, I Yaşovarman şahlıq hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə, hətta ilahiləşdirilməsinə çox diqqət yetirdi. Bunu ancaq kahinlərin köməyi ilə eləmək olardı. Şah onlarla monastr tikdi, müxtəlif dini məbədlərin əsamı qoydu və nəhayət, canlı allaha layiq bir paytaxt ucaltmağa başladı. Paytaxta Yaşodharapura adı verildi. İndi bu şəhər Anqkor adı ilə məşhurdur.

Khmerlər çoxlu kanal qazdırılar, iri-iri döryaçalar düzəldilər, şəhərə yol çəkdilər. Şəhər hər tərəfdən hündür bir səddlə əhatə olunmuşdu, sahəsi on altı kvadrat kilometrdi. Bu sahədə səkkiz yüz göl və sututarın qalığı aşkar edilmişdir.

Şəhərə tərəf uzanan dörd daş döşənmiş küçə vardı və o küçələrin hər iki tərəfində şəhərlilərin evləri, əsilzadələrin sarayları ucağırdı. Küçələrin birləşdiyi şəhər mərkəzindəki təpənin üstündə isə Phnom-Bakhenq məbədi tikilmişdi. Şahlığın əyanları şahdan geri qalmamağa çalışırdılar və illər keçəndən sonra şəhərin ətrafindakı təpələrin hamısı əsilzadələrin məbədləri ilə bəzəndi.

Yaşovarmannın ölümündən sonra uzun müddət hakimiyyət uğrunda mübarizə getdi və taxt-taca namizəd olanlar Yaşovarmanın paytaxtını nümunə götürüb, özləri üçün paytaxt tikməyə başladılar. Anqkor düz iyirmi il baxımsız qaldı, lakin kitabədə deyildiyi kimi, təzə şah “müqəddəs Yaşodharapurani bərpa etdi və par-par yanın qızılılla bəzənmiş evlər, daş-qasıları bərq vuran saraylar tikməklə həmin şəhəri əvəzsiz bir gözəlliklə nur saçmağa məcbur etdi...”

Anqkorda bir sıra məşhur məbədin, o cümlədən kiçik olsa da, memarlıq incisi hesab olunan Banteay Srey məbədinin yaradılması məhz bu dövrə aiddir. Lakin Anqkorun ən böyük məbədləri daha yüz il sonra - qüdrətli Anqkor imperiyasının çıçəklənmə dövründə tikilmişdir.

Əgər Anqkorun tikintisi (“Anqkor” sözünün tərcüməsi sadəcə olaraq “şəhər” deməkdir) ilk şahlar dövründə bitmiş olsaydı, onda bu şəhər cəzirələrdə itib-qalmış saysız-hesabsız şəhərlərdən biri olardı ki, belələri də (əgər tapılarsa) arxeoloqların canlı maraşına səbəb olur və başı öz işinə-güçünə qarışmış digər bəşər övladlarının diqqətini cəlb etmir.

Lakin 1113-cü ildə taxta II Suryavarman keçdi. Kitabədə onun haqqında yazılmışdır: “O, hələ ilk gənclik çağında məşğələlərini bitirməmiş şahlıq əzəməti həvəsində idi, ancaq o vaxt iki hökmdardan asılı idi”. Suryavarman taxta keçəndə Anqkor dövləti növbəti böhran keçirirdi - ceyni zamanda üç namizəd taxt-tac uğrunda mübarizə aparırdı. Onlardan ən cavani Suryavarman idi. O, rəqiblərinə qalib gələrək kilsəyə böyük hədiyyələr verdi. Ayri bir kitabədə oxuyuruq: “O, çoxlu qurban kəsdi və kahinlərə təxti-rəvan, yelpik, milçəkqovan, çələng, asma bəzək, avadanlıq, torpaq, qul və sürü bağışladı...”

Sonra Suryavarman bir şah kimi hərəkət edib, qoşun yığıdı və qoşu torpaqları fəth etməyə getdi. Lakin qoşuları Anqkora tabe olmaq istəmirdilər. Vyetnama gedən qoşun ciddi məğlubiyyətə uğradı və oradan qovuldu. Bir il sonra yeddi yüz gəmidən ibarət donanma göndərildi, donanma da geri qayıtmaga məcbur oldu. Onda Suryavarman qoşu dövlət olan Tyampa ilə birləşdi, amma qəti döyüsdə tyamlılar düşmənin tərəfinə keçdilər və şah qaçmalı oldu. O, xain müttəfiqlərindən intiqam almağı qət etdi. Onların üstünə yürüş elədi və paytaxtlarını tutdu. Cənuba çəkilən tyamlılar nəinki gözlənilməz müqavimət göstərdilər, hətta hücum çəkib, Suryavarmanın bütün dəstələrini və qoşununu növbə ilə darmadağın etdilər.

Hərbi şöhrətdən əli çıxmış şah ölkənin daxili işləri ilə məşgul olmağa başladı. O, şah - allah sitayişini möhkəmləndirmək məqsədi-lə dünyada ən böyük dini tikili olan Anqkor-Vat məbədini tikdi. bəli, Anqkor-Vat hər hansı Avropa kilsəsindən, müsəlman məscidindən, qüllədən, paqoda yaxud ehramdan böyükdür. Özü də elə möhkəm tikilmişdir ki, tamamilə salamat qalmışdır.

Bu məbəd on üç metrlik platforma üstündə ucaldılmış bir ibadətgahdır, hündürlüyü altmış beş metrdir. Bu platformanın altında sahəsi bir hektar olan daha bir platforma vardır, künclərində dörd qüllə ucaldılmış, qalereya vəsitəsilə bir-birilə və mərkəzi məbədlə birləşdirilmişdir. Bütün bunların hamısı darvazaları, qüllələri və pilləkənləri olan iki sira divarla əhatə olunmuşdur, ona görə də Anqkor-Vatın sahəsi kvadrat şəklindədir.

Anqkor-Vatın qüllələrini təsvir etmək çətindir, çünki dünya memarlığında buna bənzər şey yoxdur. Bu qüllələr aşağıdan yarısına- can kəsilmiş qarğıdalı qiçاسına, yaxud buğda sünbülünün başına daha çox oxşayır, bu şərtlə ki, bunların hər ikisini ağlaşıqmaz ölçüdə təsəv-

vür edəsən. Əvvəllər həmin qüllələr qızıl lövhəciklərlə örtülmüş, terrasların barelyefləri isə bəzədilmişdi. Məbədin ətrafında iki yüz metrlik xəndək vardı və suya düşən əksi qəribə gullər şəklində idi, əzəmətli idi.

Anqkor-Vatın müəllifinin (bəlkə də müəlliflərin) adı heç bir kitabəyə düşməmişdir. Biz məbədi yaradan deyəndə o adamın adını çəkirik ki, ali yaradıcılığa heç bir dəxli yoxdur, nəyin bahasına olursa-olsun, yalnız özünün şan-şöhrəti haqqında düşünməşdür - fərqi yoxdur, qonşu ölkələri zəbt edib yaxud nəhəng məbədlər ucaldıb. Özü də bu tarixi haqsızlıq, görünür, elə həmişə də davam edəcək. Qəsbkar II Suryavarmən özündən əvvəlki bir sıra şahlar və imperatorlar kimi tarixin fəxri pyedestalında özünə möhkəm yer tutub. Lakin Anqkor-Vatın həqiqi yaradıcılarının adını indi heç kim bilmir, güman ki, səkkiz yüz il bundan qabaq da bilməyiblər. Dövlət hakimiyətinin bunda mərağı yoxdur. Hələ onu demirik ki, bu məsələ dövlətin anlam səviyyəsindən yuxarıda idi: şah - allah Yer üzündə, lap elə bir məmləkətin hüdudunda bir dənədir, vahiddir. Ona görə də hamı belə hesab edirdi ki, məbədi tikən şahdır, onun xəzinəsindəki puldur.

Ümumiyyətlə, tarix boyu memarların bəxti o qədər də gətirməyib. Hətta onların da adı kitabələrə, kitablara, yaxud maliyyə sənədlərinə düşəndə də binaların müəllifliyi başqalarına aid edilib. Çox az adam bılır ki, ehramları yaxud Tac-Mahalı kim tikib, di gəl ki, Xeops və Cahəş şahın adı məşhurdur. Bu kədərləi ənənə əslində zəmanəmi-zəcən davam edib - heykəltərəş heykəlin pyedestalına öz imzasını həkk edir, yazıçı öz kitablarının cildində adını yazır, ancaq memarın tikdiyi binanın kürsüsündə onun adına rast gəlmirik. Təsadüfən bəxti gətirəndə isə, məsələn, Eyfel kimi, onda əsəri onun adı ilə adlandırılar - Eyfel qülləsi. Lakin bu, müstəsna haldır...

Anqkor qüllələri əfsanəvi bitkinin üç yarpağı kimi göylərə baş vurur. Binaya yaxınlaşdqca mərkəzi qüllə və künclərdəki terraslar-dan ikisi görünür. Daş əjdahaların - naqaların boynu yola tərəf uzanıb. Bu heykəllərin qabağında vaxtilə su dolu nəhəng bir xəndək olub. Böyük qalereyaların dirəkləri mərkəzə, giriş qapısının füsunkar piştəğina doğru uzanıb gedir.

Məbəd yolu uzun bir yoldur. Dərin xəndəyi keçib, piştəğ altın-dakı giriş qapısına çatanda bu o deməkdir ki, məbədin bayır həyətin-dəsən. Həyətdən sonra tağın böyründən keçirsən və geniş pilləkənlə

qalxa-qalxa onun əzəmətini, sehrlı qüdrətini hiss edirən. İnsanların allah məfhumu həmişə insani və ilahi varlığın müqayisədilməz dərəcədə bir-birindən fərqlənməsi ilə bağlı olmuşdur. Hətta qədim yunanlar özləri boyda və öz xarakterlərinə uyğun allah heykəlləri yaradanda belə o allahların məskənini Olimp və uzaq göyləri hesab ediblər. Din dövlətin ixtiyarına keçəndə, yəni təbəələri itaətdə saxlamaq üçün şahların əlində ən vacib vasitələrdən birinə dönəndə məbədlərin ölçüsü böyüməyə başlayır, çünki bu məbədlər təkcə allahın qüdrətini deyil, həm də allahın bu dünyadakı elçisi, həyatın sahibi olan şahın da qüdrətini təcəssüm edir. Anqkorda şah rəsmi şəkildə ilahi-ləşdirilmiş və allahın evi olan məbəd həm də şahın evi idi və o evdə şahın özü yox, onun ilahi varlığı yaşayırı.

Suryavarmanın hərbi firıldaqları baş tutmayanda və o, dəfələrlə sarsıcı məğlubiyətlərə uğrayandan sonra dövlətin bütün imkanlarından istifadə edib, özünün məğlubedilməzliyi haqqında, qüdrəti haqqında xülya yaratmaq işinə girişdi - indi o, kiçik məbədlər tikdirə bilməzdi. Kiçik məbədləri yalnız dirlər yeni yaradanda tikirlər. O zaman ki, bu dirlər hələ dünyəvi mübarizə ilə əlaqədar deyil və məməkətdə hakimiyyət orqanları tərəfindən müdafiə olunmur.

Şərqdə məbəd ucaldılanda formaca çox vaxt dağ şəklində olub. Bu, müqəddəs Meru dağının (şərq aləminin Olimpidir) rolu ilə və Şərq mifologiyasındaki dağ funksiyası ilə əlaqədardır. Bu rol Avropa ilə müqayisədə götürəndə Şərqdə daha böyükdür. Dağ - qüdrət və ululuq rəmziidir. Elə buna görə də Hindistanın orta əsr məbədləri dağ kimidir, başbaşa Anqkor-Vat dağı xatırladır.

Suryavarmanın göstərişi ilə məbədin içində Vişnu allahının heykəli qoyulub. Vişnu sıfətdən Suryavarmana oxşayır. Bu cəhət Anqkor ənənəsidir. Anqkor şahları özlərini təkcə mənəvi cəhətdən ilahiləşdirməklə kifayətlənmir, həm də belə hesab edirlər ki, onlar allahın cismanı təcəssümüdürlər.

Məbəd binası və onun ətraf tərəfi Anqkorda görülən işin yalnız bir hissəsidir. Adam heyrət edir ki, səkkiz yüz il bundan əvvəl balaca Kampuçiya torpağında nə qədər istedad var imiş. Hələ digər sənətkarların işini demirik. Bu zəhmət - məbədin bəzədilməsi, heykəllər və barelyeflər yaratmaq çox böyük nailiyyətdir.

Bu barelyeflər çox ifadəlidir. Anqkora baxan adam bu barelyeflərin ümumi dinamikliyini, rəng çalarını, həyatı dəqiq təcəssüm etdiyini hiss etməyə bilməz, görməyə bilməz.

Barelyeflər təkcə əfsanəvi səhnələri deyil, həm də Suryavarmanın şahlığı dövründə baş vermiş tarixi hadisələri əks edir. Ələlxüs, döyük səhnələri daha ifadəlidir. Budur, khmer qoşunu pusqudan çıxıb, məşədə tyamlılara hücum edir, sıx ağaclar arasında qısamüddətli amansız döyük gedir. Aşağıda dəniş döyüşü təsvir olunub: hündür burnunun ucunda əjdaha başları olan çoxavarlı hərbi gəmilər üz-üzə gəlib, suya düşmüş döyükçülər canlarının hayındadır. Bir timsah oğrunca birinə yanaşın və döyükçünün ayağı timsahın ağızındadır. Ayri bir səhnədə tyamlıların hücumunun dəf edilməsindən bəhs olunur. Qəzəblənmiş fillər ölüm-dirim mübarizəsinə girişmiş döyükçüləri əzib-tapdalayırlar. Silahı əlindən düşənlər düşmənin boğazından yarışın... Budur, bu da Suryavarman. Taxtda oturub, başının üstündə də şahanə çətir. Nökərlər əllərində yelpik böyründə dayanıb. Taxtin başına toplaşmış nazirlər ona qulaq asırlar, hökmdar yəqin ki, müdrik kəlamlar irad edir.

Görünür, o vaxt Suryavarmanın işləri doğrudan da yaxşı olmayı ki, saray adamları, sonda da ki, vəzifələrini danışqsız yerinə yetirən sənət xadimləri və mirzələr şahı bu dərəcədə tərifləməyə, vəsf etməyə çalışıblar. Suryavarman nəinki “şahların ən yaxşısı və ləyaqət mücəssəməsi idi”, həm də “bütün elm sahələrində və bütün idman növvlərində, rəqsdə, nəğmə oxumaqda və bütün qalan işlərdə o qədər bacarıqlı idi ki, elə bil hamısını özü kəşf etmişdi”. Özü də allah onu görəndə heyrətlənib və belə deyib: “Axi niyə mən bu şahın timsalında özümə belə bir rəqib yaratmışam?”

Ümumiyyətlə, təkcə qədim Kampuçiyada deyil, dünyanın həyerində şahların beləcə daimi olaraq tərirflənməsi müdhiş nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Suryavarmanın lovğalığı onun nəvə-nəticələrinə baha başa gəldi. Bir ərəb səyyahının yol qeydlərində Kampuçianın uzaq keçmişinə aid bir hadisə təsvir olunur və o hadisə o qədər ibrətamızdır ki, adam elə bilir bu əhvalart Suryavarmanın varisləri dövründə Kampuçiyada baş verib.

Suryavarmandan xeyli əvvəl Kampuçiya taxtına (onda ölkənin adı Çenla idi) cavan və ötkəm bir şah keçmişdi. Ətrafindakı adamların hamısı ona deyirdi ki, sən qüdrətli və möglubedilməz şahsan.

Şah bir dəfə dedi:

- Ürəyimdə bir istəyim var və mən arzu edərdim ki, o istəyim həyata keçsin.

- Nədir o istək, qibleyi-aləm?

- İstəyirəm ki, elə bu saat Yava padşahının başı gətirilib süfrəmə qoyulsun.

Şahın sözü gec-tez Yava padşahının qulağına çatdı. Min gəmi düzəldib, körfəzi keçdi. Cavan şahın paytaxtna gəlib çatdı və onun qoşununu asanlıqla məğlub etdi, şahı əsir aldı.

Yava padşahı dedi:

- Sən istəyirdin ki, mənim başımı sənin süfrənə qoysunlar. Çox yaxşı. Ancaq sən həm də mənim ölkəmi tutmaq, şəhərlərimi yandırmaq, təbəələrimi qul etmək istəsəydin, onda mən də burada eləcə hərəkət edərdim. Lakin sən yalnız tək istəyini demisən, ona görə də təkcə sənin başını özümlə aparıram ki, süfrəmə qoyum. Məmləkətinə isə toxunmaram. Nazirlərindən də xahiş edərəm ki, sözünün yerini bilən bir adamı özlərinə şah seçsinlər.

Yava padşah belə də etdi.

Suryavarmanın lovğalığı onun varislərinə də keçmişdi. Şahın ölümündən sonra tyamlılar khmerlərin möğrur imperiyasını darmadağın edib, paytaxtı tutdular. Ölkə müqavimət göstərə bilmədi: sabiq şahın mühərribə və nəhəng tiiknti planları ilə əlaqədar qoyduğu əlavə vergilər camaati əldən salmışdı. Kəndlər adamsız qalmışdı: kimi əsgər getmiş, kimi də tikintiyə biara aparılmışdı. Hər yerdə kəndləri qiyamları başlanmışdı. Ona görə də tyamlıların hücumu yalnız səbir kasasını daşdırın bir damla idi, bununla da içi boş müqəvvanın axırı çatdı.

Düzü, dövlətin sonrakı çiçəklənmə dövrü elə məhz bununla, ilk baxışda ölümcül görünən bir zərbə ilə əlaqədardır. Tyamlılar paytaxtı tutub, sakinlərini qula döndərdilər. Anqkor-Vatın qüllələrindəki qızıl lövhəcikləri sökdülər. Lakin khmerlər məğlub olsalar da, tabe olmamışdılar. Onlar VII Cayyavarmanın ətrafında birləşdilər. Bu şah Kampuçıya tarixində çox maraqlı şəxsiyyətdir.

Haçansa o, öz qanuni taxt-tac hüququndan imtina edib, paytaxtdan çıxıb getmişdi. Əlbəttə, heç bir şah belə etməzdidi. Elə sürgünü də könülli idı - bunu təsdiq edən ciddi sübutlar var.

Lakin ölkənin əsarət altına düşmək təhlükəsi yarananda Cayyavarman məglubiyətdən sonra dağlara çəkilən hərbi dəstələri birləşdirdi, kəndlilərdən ibarət xalq qoşunu yaratdı və qəsbkarlarla mübarizəyə qalxdı. O, 1181-ci ildə tyamlılara öldürücü zərbə vurdu, donanmalarını batırdı və şahlarını öldürdü.

Elə həmin il Cayyavarman şahlıq tacını başına qoydu. Ölkənin nüvəsi naminə fədakarlıq göstərdi: yeni kanallar çəkdirdi, sərhədləri möhkəmlətdi və məmurlar arasında qayda-qanun yaratdı. Kitabələrdə deyilir ki, o, yüz xəstəxana tikdi. Cayyavarman düşmənlərin dəşıtdığı Anqkor bərpa etdi, ətrafına möhkəm hasar çəkdirdi. O vaxtdan etibarən şəhərin bir hissəsi Anqkor-Thom - möhkəmləndirilmiş şəhər adlanmağa başladı.

Şəhər hasarının uzunluğu otuz kilometrdən çoxdur, qalınlığı səkkiz metrdir. Kvadrat planlıdır, daşdan hörülüb və indiyəcən durur. Hasar boyu eni yüz metr olan xəndək var və o xəndəyin suyunda şəhərin birinci müdafiəçiləri olan timsahlar yaşayırmış. Darvazaların yanındaki körpülərin eni on beş metr olub, böyürlərində məhəccər əvəzinə hər iki tərəfdə əlli dörd nəhəng adam heykəli qoyulubmuş ki, onların hamısı müstəsna dərəcədə uzun olan Naqa ilanını güclə əllərində tutublarmış. Bir neçə il ərzində tikilmiş Anqkor-Thomun sahəsi orta əsrlər Avropasındakı hər hansı şəhərin sahəsindən böyük olmuşdur.

Məbədlər, saraylar və məşhur fil terrası ilə məşhur olan bu şəhərin mərkəzində Bayon məbədi ucaldılıb. Bayon Kampuçiya üçün yeni tipli məbəddir. Sonralar ölkənin başqa yerlərində də belə məbədlər tikilmişdir.

Cayyavarmanın digər əməlləri kimi Bayon məbədi də əfsanəvi, qəribə və təzadlı təsir bağışlayır. Cayyavarman xəstəxanalar tikirdi, bununla bərabər, kəndliləri səfərbərliyə alırdı ki, qoşununu təzə-təzə yürüşlərə göndərsin, buddizmin daha demokratik və xalqa anlaşıqlı olmasına çalışırdı, həm də ilahiləşdirilmiş şah sitayışını hifz edirdi.

Bayon məbədi Anqkorun son böyük tikintisidir. Və onun bütün mürəkkəbliyində, pərişan görkəmində və yekəliyində imperiyanın qürüru artıq hiss olunur.

Əlli uca qüllə məbədə tərəf boylanır və o qüllələrin hər birinin dörd tərəfində Lokeşvara boddisatvalarının nəhəng üz təsviri vardır. Eyni müəmmalı təbəssümlə gülən iki yüz üz şəhərə baxır. Özü də bunların hamısı, rəvayət və salnamələrə inansaqq, Anqkorun sonuncu böyük qurucusu olan Cayyavamanın özünün üzüdür.

Cayyavarman uzun ömür sürdü və doxsan yaşında vəfat etdi. O, öz xələflərinə böyük və qüdrətli bir imperiya miras qoyub getdi. La-

kin şahlar bir-birini əvəz etdikcə bu imperiyanın sərhədləri get-gedə daralır, qüdrəti azalır. Nəhayət, 1431-ci ildə siamlıların növbəti bas-qını zamanı şəhər talan edildi və camaat Anqkoru tərk etdi.

Hələ orada adam vardi, lakin ot-ələf yavaş-yavaş küçələrdəki plitələrin arasından qalxıb yolu tuturdu, sututarlar və xəndəklər quru-yurdu. O xəndəklərdəki timsahlar acıdan ölməmək üçün sahilə çıxır, ölü şəhərin küçələrini bürümüş sarmaşıqların arasına doluşur, ya da ki, meşələrdəki xırda çaylara gedib çıxır, balıqçıların və ovçuların canına lərzə salırı.

Sonra cəzirə şəhəri tamam öz qoynuna aldı, yol-iz yoxa çıxdı. Şah-allah sitayışı yoxa çıxan kimi. Ona görə də yerli kəndlərin adamları meşədə gülümsəyən qüllələrə rast gələndə elə bilirdilər ki, bu şəhəri insanlar yox, ruhlar tikib. Ya da öz-özünə yaranıb.

Lakin şəhər ölmək istəmirdi. Məbədləri hücum çəkən ağaç köklərini yaxın buraxmırıldı, daşları bir-birinə kip yapışdırımdan bambuk pöhrələrinin bitməsinə imkan vermirdi. Bu mübarizə çox uzun çəkdi və şəhərin qələbəsi ilə bitdi.

Şəhər axıracan gözlədi. Əvvəlcə Anqkor haqqındaki məlumatlar rəvayətlərə qarışmışdı və rəvayətə də oxşayırdı. Lakin on illərlə davam edən ağır zəhmət və qazıntı işləri öz bəhrəsini verdi. Müxtə-lif ölkələrin tarixçiləri yarıpozuq kitabələri tədqiq edib öyrəndilər. O qədər zəngin faktlar meydana çıxdı ki, biz indi o faktlar sayəsində təkcə bu və ya başqa şahın nə vaxt hökmranlıq etdiyini, kimlə döyüş-düyünü deyil, həm də onun saysız-hesabsız təbəələrinin necə geyin-diyini, nəyə inandığını və nə barədə düşündüyünü bilirik.

ÇİN SƏDDİ. ƏN BÖYÜK MÖCÜZƏ

Ötən əsrin ikinci yarısında ingilis generalı Vilson Çin səddi haqqında demişdir: "...İstehkam elmi qanunlarına qarşı tam nifrot hissi ilə tikilmiş olsa da, çox möhkəm və alınmazdır, qüllələri və qapıları o qədər ağıllı yerləşdirilib ki, hətta qalalara hücum etmək üçün əla silahlanmış müasir ordu belə onun qarşısında dayana bilər, bu şərtlə ki, müdafiəsi üçün cüzi bir cəhd göstərilsin". General ayıq adamlı, artıq o zaman memarlıq abidəsinə dönmüş Böyük Çin səddinə yalnız istehkam tikilisi kimi baxırdı. O, səddə hücum üçün lazımlı olan əsgərlərin sayını hesablayırdı və səddi mərmi partlayışları, top atəşləri içində görürdü...

Bələ bir qanunauyğunluqv ar: nə qədər ki, dövlət güclüdür, alınmaz qalalar ona lazım deyildir, qonşuları ona hücum eləməyə cəsarət etməzlər. Elə ki, dövlət zəiflədi, heç bir qala uzun müddət duruş gətirə bilməz. O qalanın müdafiəçiləri nə qədər cəsur olsalar da, anbarları dolu, quyuları sulu olsa da, bir neçə ay yaxud il keçər və nəticədə zəiflik, satqınlıq, xəyanət özünü bürüzə verər, qala mütləq süqut edər. Necə ki, Batının hücumu nəticəsində Ryazan süqut etdi, necə ki, Babil və İerixon süqut etdi, necə ki, Majino xətti, Ziqfrid xətti öz vəzifəsini yerinə yetirə bilmədi... Azərbaycanda, Çuxuryurd kəndi yaxınlığında, sıldırım qayalıqları bir qalanın xarabalıqları var. Yerli məktəbin bir cavan müəllimi bir neçə il həmin quşqonmaz zirvəyə yol axtardı. Yalnız üçüncü il ilk meydançaya çıxa bildi. Meydança kırəmit, şüşə və saxsı küp qırıntıları ilə dolu idi. Yerli ağalar haçansa burada Sasanilərdən qaçıb gizlənmişdilər. Ancaq canlarını qurtara bilmədilər...

Böyük Çin səddi faciəli bir abidədir və bu faciəli abidə Çin imperatorlarının əfsanəvi sərvətindən, təkəbbür və qüdrətindən, çinli ustaların zəhmət və dözümündən, nəhayət, saysız-hesabsız nahaq qurbanlardan söhbət açır. Onsuz da bu sədd nəzərdə tutulan vəzifəni yerinə yetirə bilmədi.

Qədimdə və orat əsrlər dövründə Şimali və Qərbi Çinin çöllərində və səhralarında itaət nə olduğunu bilməyən köçərilər məskən salmışdır. Çin imperiyası güclənən dövrdə Çin qoşunu o yerləri tutdu və sakinlərini müvəqqəti tabe etdilər, lakin sülalə zəiflədi. Çin bir-

biri ilə düşmən olan vilayətlərə bölündü, kəndlə üşyanları zəifləmiş nəhəngin axırına çıxdı və o vaxt rollar dəyişildi: şimalı və qərbi köçərilən ölkənin içəri vilayətlərinə basqın edir, camaatı əsir götürür, mal-heyvani sürüb aparırdılar, bəzən isə paytaxtı tutur və əlaltılarını haki-miyyətə qoyurdular. Monqol və mancur sülalələrinin əsası belə qoyuldu. Çin isə qalibləri özünə doğru çəkir, milyonlarla çinli kütləsinə qarışdırır, öz mədəniyyətinə, öz dininə qovuşdururdu və beləliklə, on illərlə vaxt keçəndən sonra yenidən istiqlaliyyət qazanırdı... və dünənki işgalçıların nəvə-nəticələrinin taxtda oturduğunu vecinə də almırı.

Lakin dinc vaxtlarda belə köçərilər çöl və səhralara yaxın rayonlar üçün təhlükə idi. Cjoular, xüssəsən, hunlar vaxtaşırı sərhəd rayonlarını talan edirdilər. Eramızdan min il əvvəd cjou tayfaları İn dövlətini darmadağın etdirilər və cjou başçıları sülalə əsasını qoyub, Çinə hakimiyyəti öz əllərinə aldılar. Şahların bir-birilə didişdiyi dövrədə Cjinin sərhəd rayonlarının knyaz və qubernatorları soyğunçu hücumlara qarşı vasitə tapmağa çalışıdılardı: Çin dövlətlərə parçalanmışdı və həmin dövlətlər kifayət qədər qoşun ayıra bilmirdilər ki, uzun sərhəd xəttini qorusundar.

Məlumdur ki, köçərilər şəhərlərə hücum edə bilmirdilər. Onların şəhər məskənləri yox idi və yəhər üstündə döyüslərə adət etmişdilər. Qalalara hücum etmək bacarığı onlarda sonra yaranacaq və onların nəvə-nəticələri və qohumları qərbə hərəkət edib, Asiya, rus, Avropa knyazlıqlarını və dövlətlərini fəth edəcəklər.

Çin hökmdarları eramızdan əvvəl IV-III əsrlərdə köçərilərin keçib Çinə gəldikləri aşırımlar yanında və ənənəvi yollarda divarlar çəkməyə başladılar. Bu divarlar, daha doğrusu, ilk torpaq sədlər bəzən lap uzun olurdu - on kilometrlərlə sahədən keçirdi.

Ola bilsin ki, köçəri dəstələri bu sədlər qarşısında dayanmış, bəlkə də, geri çəkilmişər. Lakin uzun əsrlərdən sonra ingilis generalının dediyi sözü yada salmaq burada yerinə düşərdi. Artıq ilk sədlər, nə qədər güclü olsa da, zəif cəhəti özünü bürüzə verdi: bu sədləri müdafiə edən yox idi. Öz aralarında didişən Çin hökmdarları qərb sərhədlərini unutmuşdular. Sədd ayrı bir cəhəti də üzə çıxardı: onu kənardan ötüb keçmək mümkündü.

Eramızdan əvvəl IV əsrdə bir-biri ilə düşməncilik edən şahlıqlar arasında Sin dövləti forqləndi. Şahlıq sürütlə möhkəmlənirdi, özü

də bu proses bütün ölkəni hərbi qaydada yenidən təşkil edən nazir Şan Yanın adı ilə bağlıdır. Hər beş ailə bir “u”da, on ailə bir “şı”də birləşdirildi. Bu problemlərin daxilində ellik zəmanət tətbiq olundu. Bu ailələrdən hər hansı birinin qəbahəti olurdusa, bütün bölmə məsuliyət dəşıyırıldı. Beləliklə (bunun Büyük Çin səddinin yaradılmasına bir-başa dəxli var), dövlətin əlinə bir yox, birneçə cinayətkar keçirdi.

Bir sira müharibələrdən sonra eramızdan əvvəl 318-ci ildə Sin hökmdarı digər dövlət birləşmələrini və onların müttəfiqi olan hunqları möglub etdi. Salnamədə deyilir ki, yalnız Çiao şahlığı hələ də müqavimət göstərirdi. Çiao qoşununa o vaxta qədər möglubiyyət nə olduğunu bilməyən general Lin Bo komandanlıq edirdi. Sinlər kələsiyani möglub etmişdilər və adama elə gəlirdi ki, daha onların qabağını heç kəs ala bilməz və həmin qələbədən yetmiş il sonra Lin Bo yarıml milyonluq qoşunun başında durdu. Qoşunlar Çiao şahlığının sərhəd rayonu yaxınlığında üz-üzə dayandılar. Sinlər bir neçə həftə heç nə edə bilmədilər. Ha çalışdlar ki, Lin Bonu açıq yerdə döyüşə çəksinlər, bir şey çıxmadi. General qəsdən cavab vermirdi, etibarlı istehkam arxasında oturmağı daha üstün sayırdı və məqam düşəndə özü hücumu keçmək fikrindəydi.

Onda sinlər taktikam dəyişdilər. Hərbi qüvvənin keçmədiyini görüb, fitnə-fəsada əl atdılar. Sinlər Çiao şahının saray əyanlarına çoxlu pul və hədiyyələr verdilər. Əyanlar da borelu qalmadılar: şahı görən kimi qoca generalın ünvanına söz qamadı dedilər, hökmdları inandırdılar ki, general qorxusundan qalada oturub. Axır ki, şah saray adamlarına inandı, komandanı vəzifəsindən götürdü və onun yerinə cəsur, cəld adam olan cavan bir general qoydu. Cavan general öz cəsurluğunu tez sübuta yetirmək üçün qoşunu çölə çıxardı və çıxaran kimi də mühasirəyə düşdü. Hərçənd Çjaonun qoşunu böyükdü, lakin sinlərinki ondan iki dəfə çoxdu. Çjaonun qoşunu qırıq gün mühasirədə qaldı. Əsgərlər bir neçə dəfə mühasirəni yarmağa çalışdlar, lakin sinlərin şahı on beş yaşdan yuxarı bütün kişiləri orduya çağırıldığı üçün, indiki dillə desək, canlı qüvvə sarıdan mütləq üstünlüyü malik idi. Nəhayət, Çjaonun darmadağın edilmiş qoşununun qalıqları əsir alındı, bir hissəsi öldürülüdü, bir hissəsi isə qula döndərildi (bunun da Büyük Çin səddinə birbaşa dəxli var).

Eramızdan əvvəl 246-ci ildə Sin məmləkətinin taxtına Çjen keçdi. O da təzə qurulmuş dövləti möhkəmləndirməyə başladı və bir

neçə il müddətində Çinin sonuncu müstəqil knyazlıqlarını tabe edib, özünü “birinci Sin imperatoru” adlandırdı. Tacqoyma mərasimində özünə ad götürdü - Sin Şixuandi. Bu adla da tarixə düşdü.

Bu adam tükənməz enerjili və təşəxxüslü bir adamdı. Onun vaxtında nəhəng tikinti işləri görülürdü. Düzdür, Sin Şixuandinin tiki-lilərindən demək olar ki, heç nə qalmayıb, lakin orası da məlumdur ki, imperator sarayının ikinci mərtəbəsindəki salon o qədər hündür imiş ki, oradakı bayraq dırəklərinin hündürlüyü əlli dirsək imiş.

Sin Şixuandi hələ sağ ikən özünə məqbərə də tikibmiş və o məqbərənin hündürlüyü beş yüz dirsək, çevrəsi isə on beş min dirsəkdən çox imiş. Məqbərənin tavanında bürclərin təsviri varmış, döşəməsindən isə civədən çay azıb, Civə dənizinə tökülmüş.

Belə tikinti üçün çoxlu işçi tələb olunurdu. Bu problemi də Sin Şixuandi özünəməxsus bir vüsət və sadəliklə həll etdi. Söhbətimizi davam etdirə-etdirə sadalayacağımız rəqəmlər həqiqətən də əfsanəvi rəqəmlərdir, özü də on çox təəccüb doğuran budur ki, bütün bunlar çox-çox qədimdə - iki min il bundan əvvəl olubdur.

Məqbərənin tikintisində yeddi yüz min adam iştirak edirdi. Sarayı, suvarma qurğularının və Böyük Çin səddinin tikintisinə isə bir milyon adam cəlb olunmuşdu. Bu qədər adamın səfərbər olunmasında imperatora həm apardığı müharibələr (yüz minlərlə hərbi əsir), həm də dövlətin “u” və “şı”yə bölgünməsi kömək edirdi. Qanun-qaydanı bir adam pozurdusa, on ailə dönüb olurdu qul. Və o on ailənin hamısı Sin Şixuandinin böyük tikintilərinə göndərilirdi.

Orada adamların sixib suyunu çıxarırdılar: məqbərə, saraylar, kanallar və birinci növbədə, Böyük Çin səddi sözün əsl mənasında fəhlələrin canı hesabına tikilmişdir. Hər gün minlərlə, on minlərlə adam ölürdü, lakin onların yerinə təzələri gəlirdi. Təsadüfi deyildir ki, atasının qüvvətini yox, zalımlığını götürmüş şahzadə imperator atasının siyasetinə görə həyatından məhrum oldu. Sin imperatoru əlli il keçməmişdi ki, dağıldı, heç izi-tozu da qalmadı.

Sin Şixuandi Böyük Çin səddinin bünövrəsini qoydu. Bu, dünyada on böyük istehkam tikilməsi idi və hunların basqınının qarşısını almalı idi, lakin ala bilmədi. Di gəl ki, son dərəcə böyük qüvvə və insan qurbanı tələb etdi - heç bir müharibə bu sədd qədər ziyan vura bilməzdı.

İlk əvvəl Böyük Çin səddi qubernator və knyazların qabaqlar

saldığı sədləri bir küll halında birləşdirməli idi. Bundan başqa, səddin üstünə bir sıra qüllələr ucaldılmışdı. Bütün bu çoxkilometrlik tikili Daxili Çin səddi adlanır.

Sülalənin süqtundan sonra iş müvəqqəti dayandırıldı və artıq yeni imperatorlar vaxtında təzədən davam etdirildi, çünkü məlum oldu ki, basqınlar bitməyib və köçmələr cənub və şimal tərəfdən səddi dolaşır keçirlər, həm də müdafiəsiz yerlərdə səddi aşırlar.

Tikinti əsrlərlə davam etdiyi üçün sədd şaxələnmişdi. Biz indi Çin səddi deyəndə Bayır səddi nəzərdə tuturuq ki, bu da Min sülaləsi vaxtında - XVI əsrin ortalarında başa çatmışdır.

Elə ki, Çində az-çox güclü bir sülalə hakimiyyətə gəlib, yüz minlərlə adamı bu tikintiyə cəlb etmək qabiliyyətinə malik olurdu, onda yenə də insan və araba karvanları səddə doğru uzanırdı, yenə də qullar və bütün əyalətlərdən buraya biara gətirilmiş kəndlilər achiqdan və xəstəlikdən qırılmağa başlayırdılar.

Sülalələr arasındaki müddətdə isə sədd öz vəzifəsini yerinə yetirə bilmədi. Altay türkləri VII əsrə, monqollar isə həm XIII əsrə, həm də 1449-cu ildə səddi aşdılar. Monqollar ikinci dəfə səddi keçəndə oyrot tayfasının başçısı Esen ta Pekinəcən gedib çıxdı.

Bu sonuncu müharibə Çinin Min sülaləsindən olan imperatorlarını məcbur etdi ki, səddin tikintisini sürətləndirib başa çatdırınlar. Imperatorlar inanırdılar ki, Çinin təhlükəsizliyi yalnız o zaman təmin olunur ki, sədd kifayət qədər uzun olsun, onu cinahlardan ötüb keçmək mümkün olmasın və bütün zəif yerləri möhkəmləndirilsin.

Nəhayət, sədd birbaşa xətlə iki min yeddi yüz kilometrə çatdı, qolları, şaxələri və paralel xətləri ilə birlidə götürəndə isə səddin ümumi uzunluğu altın min kilometrə qədərdi.

...Səddin tikintisinin tamam başa çatmasından heç yarım əsr keçməmişdi ki, mancurlar səddi aşdılar və imperator ordusunun dağlımasından, kəndlə rəhbərlərinin bir-birləri ilə əlaqəsiz hərəkət etmələrindən istifadə edib, Pekini tutdular. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mancurlar Çini tam istila edənə qədər Böyük səddi dəfələrlə keçib, çoxlu əsir, mal-heyvan aparmışdır. Belə basqınların birində mancurların qəniməti iki yüz əlli min əsir və yarım milyon mal-qara olmuşdur.

Hamının uşaq vaxtından gördüyü Çin səddi şəkilləri o qədər düzgün təsəvvür oyatmır. Bu şəkillərin hamısı Pekin yaxınlığındakı

sahənin şəkilləridir. Səddin həmin yeri yaxşı qalıb, yaxud bərpa edilib. Özü də bu sahə xeyli sonra tikilib. Burada səddin hündürlüyü standartdır - on beş metr, eni də ki, dörd metr. Məqsəd bu olub ki, mazqalların arasından araba, yaxud əsgər dəstəsi keçə bilsin. Hər yüz-yüz iyirmi metr məsafədə çox da hündür olmayan kvadratşəkilli qül-lələr ucalır ki, ətraf yaxşı görünüşün. Səddin yaxın yerləri qüllədən bir ox mənzilindədir. Səddin qapıları çox azdır, hamısı da karvan yolları üstündə və şəhərlərin yanındadır.

Beş əsas karvan yolunun üstündəki beş əsas darvaza Çinin qapıları hesab olunurdu. O darvazalardan biri Pekinin yaxınlığında Şayxayquan şəhərinin yanındadır. Günü bu gün də “qapıların o üzündəki vilayətlərdə” ölen çinliləri bura gətirirlər. Vilayətdəki çinlilərin çoxu hələ də belə hesab edir ki, səddin o üzü Çin deyil. Beş darvaza yanındakı şəhərlərin qəbiristanları çox böyükdür.

Lakin sədd böyük şəhərlərdən kənar yerlərdə, qeyri-əsas istiqamətlərdə Pekin tərəfdəki kimi böyük deyil. Bəzi yerlərdə yarınuçuq torpaq sıpəri təsiri bağışlayır. Bu da çox səddin qolları və şaxələrinə aiddir, onlar min il, bəlkə də, iki min ilə əvvəl ucaldılmışdır. Səddin ən yaxşı qalan hissəsi göyümtül kərpic və daşla tikilib, torpaqla doldurulmuş hissəsidir.

Səddin dağılmış yerlərindəki qüllələr salamatdır. Haçansa qüllələrin sayı altmış min olub - hər halda Çin tarixçiləri belə deyirlər. İndi isə iyirmi min qalıb. Elə bunun özü də heyrətamız rəqəmdir.

Hesablanıb ki, səddin tikintisinə yeddi yüz milyon iş saatı, yüz səksən milyon kubmetr torpaq və altmış milyon kubmetr daş-kərpic sərf olunub. Tikintidə ölənlərin sayını demirik - yüz minlərlə olub. Bu boyda iş Misir fironlarının heç yuxusuna da girməzdi.

Min il əvvəl olduğu kimi, bu gün də Böyük sədd bütün Çindən keçir, qarşısına dağ çıxanda yana əyilmir, bu üzdən qalxır, o üzdən enir, quru çöllərdə addimlayır, şəhərlərin böyründən ötür. Bu sədd heyrətamızdır, həm də, mənim fikrimcə, faciəli bir səddir. Çin səddi dönyanın ən böyük abidəsidir və bu abidə bütöv bir xalqın çoxəsrlilik zəhməti şorəfinə ucaldılmışdır, lakin eyni zamanda insan kədərinin, insan hüquqsuzluğunun və əməl bishudəliyinin mücəssəməsidir. Bu əməli heç kim yadında saxlaya bilmədi, heç saxlamaq da istəmədi.

TODAYDZİ. AĞAC, TUNC VƏ DAŞ

Ayri-ayrı xalqların mədəniyyətləri labüd olaraq qarşılaşır, “təcrübə mübadiləsi” aparır və bir-birinə qovuşur. Memarlığın və incəsənəti bütün dünyaya yayan tacirlər və zəvvvarlar, elmlı rəhbərlər və qacqın əsgərlər olmuşdur... Qəsbkarlar özləri ilə bərabər gözəllik normaları götirmiş və meydanlarda öz allahlarına məbədlər ucaltmağa məğlubları məcbur etmişlər. Şahlar yürüşlərdən qayıdanda çoxlu əsir götirməmişlər və binadan ən çox qiymətləndirilən alımlar və sənətkarlar olmuşdur. Qula döndərilmiş o sənətkarlar qurbanlı işləmişlər, beləliklə də, yad şəhərdə ucaldılmış məbəd yaxud saray yeniyiçilərə malik olmuşdur. Qarşılıqlı təsir və zamanın gərdişi ilə əla-qədar xaricdən əzx olunmuş keyfiyyətlər xalqın təcrübəsinə qarışır, onun mədəniyyətini zənginləşdirir, fəqət, heç vaxt bu mədəniyyəti əvəz etmir.

Nə vaxtsa Çinə və Yaponiyaya buddizmə bərabər, budda məbəd binalarının quruluşu haqqında anlayış da keçmişdir. Çin səyyahları Hindistanda olmuşlar, hind tacirləri də Sōma imperiyasının şərq hüdudlarınıñan gedib çıxmışlar. Lakin memarlıq və incəsənətdəki budda doktrinası Çin və yapon torpağında təşəkkül tapanda yerlərdə anlaşılmayan bir sıra xalis hind cəhətlərini itirdi və Buddha təlimindən çox-çox əvvəl yaranmış yapon mədəniyyəti axarına qovuşdu.

Məzar kurqanlarından törənmış stupa və daqobalar Hindistandan yavaş-yavaş şərqə doğru yayılaraq Lanka yarımkürəsindən yuxarı qalxıb, Birma, Tailand, Çin və Yaponiyaya ayaq açdı. Sonralar bu ideya Cindən Birmaya yenidən qayıdaq və beləliklə, daqobalar və stunalar Hindistandan əzx olunmuş paqdalarla yanaşı mövcud olacaq, ancaq görünüşü, funksiyası nisbətən dəyişiləcək: daşdan yox, ağacdən tikiləcək, içərisində də, məbədlərdə olduğu kimi, çardaq altında budda heykəlləri qoyulacaq.

Əvvəlcə ağacdən söhbət salaq. Cənubi Asiya və Cənub-Şərqi Asiya ilə Uzaq Şərq memarlığı arasında əsas fərq məhz ağaclarla bağlıdır. Əlbəttə, Cində də, Yaponiyada da daş binalar, məbədlər və qala-lar az deyil, lakin necə olsa da, yapon məbədi deyəndə gözümüzün qabağında ağaç tirlər, nazik divarlar, kənarları bükülmüş iri kirəmitli dam, bəlkə də, biri digərindən kiçik olan bir neçə dam canlanır. Və

bura səliqəli bir bağ da mütləq əlavə olunmalıdır. Elə bir bağ ki, üstünü mamır örtmüş daşları var (ilk baxışda səpələnmiş kimi görünür, əslində isə çox diqqətlə planlaşdırılıb), iri budaqlı alçaq şam ağacları var.

Hindistan memarlığı qayalardan, mağaralardan yaranmışdır və bunun izini əsrlər boyu saxlamışdır. Yaponiya memarlığı isə xalq memarlığıdır, məşəyə, məşəli vadilərin təbiətinə və dəniz küləyinə xındır.

Hind məbədi insanı qalan təbiətdən əməlli-başlı ayırır, onu öz arxasında aparır. Burada məbəd divarı möhkəm bir çəpərdir, qapıları da ki, qala bacası kimi ensizdir.

Yapon memarları isə tikilini təbiətin bir parçası kimi nəzərdə tutublar. Yapon məbədi məşədir, nazik və yüngül tirləri ağacların gövdələridir, içərisi də ki, rahat, işıqlı və təmizdir. Hər bir məbədin ayrılmaz hissəsi olan bağ elə salınıb ki, insan əlinin zəhməti kimi yox, təbiətin bir hissəsi kimi görünsün. Bu baxımdan Yaponiya memarlığında daşlar haqqında nəzəriyyə maraqlı və səciyyəvidir. Bu nəzəriyyəyə görə daş nə qədər ki, yonulmayıb, canlı varlıqdır. Yonulub düzəldilmiş daş ölü hesab edilir. Yaponianın memarlığında onlarla “nümunəvi” daş adı var: Tisbağa başlı daş, Ay kölgəli daş, oynasan balıqlardan ötrü Köləgə daşı, Duman daşı, Pələng dərəsi daşı... Bir bağ növü belə adlanır: çaydan keçən pələng balaları bağı. Daşlardan biri o birilərindən iridir. Bu, ana pələngdir, qalanları da ki, balalarıdır, dalınca düşüblər. Daşlar “çayın dayaz yerindən keçirlər”, meydançanın bu yerinə narın qum döşənib. Bağda daşa böyük əhəmiyyət verilir. Məsələn, XV əsrdə bir yapon memarı öz əsərində nümunəvi bağ təsvir etmişdir və o bağda ümumiyyətlə, daş və qumdan savayı heç nə yoxdur. Qumlu meydançanın arasından çıçırlar keçir. Hər addımda qaya parçası qoyulub. Meydançanın dörd tərəfində ağaclar əkilib, gölməçələr salınıb, bir də bir neçə xırda tikili var. Bütün bunların hamısı komplekslə - evlə, məbədlə yaxud sarayla vəhdət təşkil edir.

Yaponiya memarlığı və incəsənəti haqqında çox danışmaq olar, ancaq burada söhbət dünyanın möcüzələrindən gedir. O möcüzələr-dən biri də Naradakı Todaydzi məbədi və onun içindəki Budda heykəlidir. Məbəd elə bu heykəldən ötrü tikilmişdi. Yuxarıda deyilənlərin hamısı həm bu məbədə, həm də digər yapon məbədlərinə eyni dərəcədə aiddir. Bu məbəd o birilərindən yalnız bununla fərqlənirdi ki,

dünyanın ən iri ağaç məbədi idi və oradakı heykəl də dünyanın ən iri tunc heykəli idi.

...Buddizm Yaponiyaya VI əsrən Çindən və Koreyadan keçmişdir. Bu dinin gəlişi və yayılması asan olmamışdır. Mürəkkəb buddizm fəlsəfəsinin təkcə tərəfdarları yox, həm də qatı düşmənləri vardı. Bu düşmənlərin çoxu özlərini qədim və adət etdikləri allahlarına sitayış edən kahinlərdi.

Lakin çox çəkmədi ki, məsələ buddizmin xeyrinə həll olundu. Artıq VIII əsrin əvvəllərində, yəni Yaponiyada yayılmasından iki yüz il sonra buddizm özünün inkişaf zirvəsinə çatdı. Özü də bu qələbə Nara şəhəri ilə əlaqədardır. Nara düz yetmiş dörd il Yaponiyanın paytaxtı olmuşdur. Bu müddətdə şahlıq taxtında yeddi imperator oturmuşdur və o imperatorlardan biri olan Şomu 700-cü illərin ortasında buddizmi dövlət dini elan etdi.

O dövrə Yaponiya Çinlə yaxın əlaqə saxlayırdı və oradan həmişə buddizmə “kömək” gölirdi. Imperator yeni dini bərqərar etməkdən ötrü qüvvə və bacarığını əsirgəmədi. O, bu qərara gəldi ki, paytaxtında elə bir abidə qoysun ki, dünyada tayı-bərabəri olmasın (imperatorlar belə düşüməli idilər - bu kitabda buna oxşar hadisələrlə çox qarşılaşmışdı).

Tempo erasının on beşinci ilin oktyabrında (743-cü il) imperator Şomu reskript verdi ki, Buddanın tuncdan nəhəng heykəli yaradılsın. Paytaxt yaxınlığında bir yer ayrılmışdı və ustalar orada işləyirdilər. Əvvəlcə heykəlin tunc ağaç modeli hazırlandı və dörd illik fasiləsiz zəhmətdən sonra on altı metr hündürlüyü olan heykəl yaradıldı. Onu hissə-hissə paytaxta götürdilər. Heykəl o qədər böyük idi ki, Nara camaati indi də deyir: “Çətirini qatlamanan da heykəlin burun deşiyinə girmək olar”. Heykəlin tökülməsi iki il çəkdi. Imperiyanın bütün mis mədənləri metal göndərirdi. Deyirlər ki, imperatorun özü də bu işdə iştirak edirmiş və xələtinin enli qoluna torpaq doldurub, qəlib qutusuna tökürmüş.

Nəhayət, Mempo-Şoxo erasının birinci ilinin oktyabrında, yəni 749-cu ildə iş başa çatdı, tökməçi ustalar metal əridir, heykəltəraşlar isə heykəlin tamamlama işlərinim görürdülər - qırıntılarını təmizləyir, qatlar-halqalar arasındaki sap nazikliyində olan deşikləri tuturdular. Bu tunc heykəl ayrı-ayrı halqlardan yapılmışdı. Budda heykəlinin hazırlanmasına beş yüz ton tunc və düz altı il vaxt sərf olundu.

Par-par parıldayan, hələ yağış-külək dəyməyən heykəl - Budda təpənin üstündə bardaş qurub oturmuşdu, sol dirsəyini ayağı üstə qoyub, açıq əlini yuxarı qaldırmışdı. Bu o deməkdi ki, ibadət edir. Sağ əlini qaldırıb azca irəli uzatmışdı. Bu onu bildirirdi ki, gündəlik qayğıdan və narahatçılıqdan azaddır. Yarıaqıp enli göz qapaqları altından boyunan gözləri sanki uzaqlara dikilmişdi, ağzının cizgiləri aydın sezilirdi, dodaqları azca aralanmış, üzünə xəzif bir təbəssüm qonmuşdu. Budda müəmmalı və arxayındı.

Beşmərtəbəli binadan hündür - on altı metrlik tunc nəhəng Naranın başı üzərində ucalmışdı. Bəs onu pis havadan qorumaq üçün üstünü necə örtəsən, necə onu hifz edəsən?

İmperatorun əmrilə məbəd tikintisi başlandı. Məbəd elə olmayıdı ki, Budda ora siğışsin.

Altı il də Naradakı məbədin tikintisinə sərf olundu. Axır ki, Tödaydzi məbədi - tunc allahın evi hazır oldu. Onun hündürlüyü qırx səkkiz, uzunluğu və eni əlli metrdir. Əgər müasir müqayisədən istifadə etsək, onda deməliyik ki, məbəd on altı mərtəbəli ev hündürlüyüündədir. Sahəsi iki min beş yüz kvadratmetr olan bu məbədin tikintisində heç bircə daşdan da istifadə olunmamışdır.

İmperatorun niyyəti bu idi ki, məbəd və onun içindəki heykəl yeni dinin əzəmətini ifadə etsin, Narada həm onun, həm də nəslinin əbədi şahlığıni təmin etsin.

Lakin qətiyyən belə şey olmadı. Sülalənin hakimiyyəti uzun çəkmədi. Elə məbədin də, heykəlin də ömrü qısa oldu. Məbədin təliyi qəribə və faciəli imiş. Demə, iki dəfə məhv olmalı və iki dəfə də yenidən yaranmalı imiş.

VIII əsrin axırlarında yapon feodallarının mövqeyi möhkəmləndi. Onlar imperatorun hakimiyyətini get-gedə məhdudlaşdırıldılar, axırda tamam ləğv etdilər. Sülalənin sonuncu imperatorları güclü Fudzivara feodal nəslinin sadəcə olaraq fəxri dustaqları idilər, paytaxtı isə Naradan Kioto (o zaman Xeyian-ke adlanırdı) şəhərinə köçürüdlər. Burada da məbədlər və heykəllər ucaldılırdı və deyirlər ki, Kiotodağı Budda heykəli (zəmanəmizəcən gəlib çatmayıb) Naradakı Budda heykəlindən böyük imiş.

İri şəhər olaraq qalmış Nara feodal dəstələri üçün yağlı bir tikə idi. Daxili müharibələrdə dini məsələlər çox vaxt ikinci plana keçir-di: monastrlar da, məbədlər də feodalların nəzərində daha çox qazanc yeri idi.

1180-ci il dekabrin iyirmi səkkizində Tayra qəbiləsinin ordusu şəhərə hücum edəndə Naranın başı üzərində nəhəng bir tonqal alışdı. Dünyanın ən böyük ağac məbədi yanındı. Yüz illər boyu qupquru qurmuş seçmə tırlar kibrit kimi şölənlənirdi. Od tutmuş çatılar Buddanın başına töküldürdü və bu od-alov içində onun sakit və soyuq üzü canlanmışdı, adama elə gəlirdi ki, Budda üzünü turşutmuşdur.

Yanğıñ təsadüfi hadisə deyildi. Tayramın casusları xəbər götirmişdilər ki, Todaydzi məbədinin kahinləri rəqabətçi Minomoto gühurunun məxfi müttəfiqləridir. Nəhəng məbədi xaraba qoymaq üçün qırx min nəfərlik əsgəri dəstə göndərilmişdi. Onlar əmri yerinə yetirdilər. Məbəddən bir kül təpəsi qalmışdı ki, onu da əsgərlər əməllicə göyə sovurdular. Əsgərlərin özləri də, əmr verənlər də buddist idilər. Lakin bunun heç bir xeyri olmadı.

Kül təpəsi içindən Buddanın oddan qarsalanmış, başsız, eybəcər hala düşmüş nəhəng tunc heykəli qalxırdı.

Todaydzi məbədinin yandırılması Tayra ordusunun son ığidliklərindən biri idi. Cox keçmədi ki, Minamotonun qoşunu onları darmadağın etdi və qəbilə başçısı Yoritomo Minamoto faktiki olaraq imператорu işdən kənar edib, ölkəni idarə etməyə başladı və paytaxtı Kamakuraya köçürüdü. Kamakura - Söyüdülü paytaxt sadə əxlaq və ciddi qayda-qanunları ilə şöhrət tapmış samurayların şəhəri idi. Burada ayri bir tunc Buddha heykəli ucaldıldı. Həmin heykəl indi də durur, özü də Naradakı heykəldən daha məşhurdur, çünki açıq havadadır və Yaponiyaya gələn turistlər adamların həmişə başına yiüşdigi bu heykəlin şəklini özləri ilə aparırlar.

Lakin Minomoto buddizmi öz paytaxtında qədir-qiyimətə mindirməklə kifayətlənmədi. Todaydzi kahinlərinin onu müdafiə etməsinə görəmi, yoxsa ümumiyyətlə, dinə qayğıdanmı süqun - ölkənin hökmədarı əmr etdi ki, Nara məbədi bərpa edilsin. Beləliklə, məbəd tikildi, ancaq əvvəlkindən biz az kiçikdi - axı Buddanın başı od-alov içində ərimişdi, təzə baş düzəltməyə isə hələlik imkan yox idi, bütün tunc Kamakuradakı Buddha heykəlinə sərf olunurdu.

Məbəd yenidən Yaponianın vacib buddizm mərkəzlərindən birinə döndü. Ətrafindakı digər binalara da əl gəzdirildi, monastrlar və məbədlər get-gedə varlanır, mülklərini genişləndirildilər...

Məbədin başına ikinci dəfə qəfil bir bəla gəldi. Ancaq bu dəfə-

ki gözlənilməz hadisə təsadüfi baş verdi. Yenə də Nara ətrafindakı feodallar arasında dava gedirdi. Bir dəstə əsgər məbəd bağındakı ağacların dalında gizlənmişdi. Ucu od saçan oxlardan biri məbədin çatısına sancıldı. Əllərində su dolu çəlləklər olan kahinlər dama çıxınca məbəd alışdı. Axi Todaydzi məbədinin ikinci dəfə dünyaya göz açmasından artıq üç yüz il keçmişdi və tirlər yenə də qupquru qurumuşdu... Bu hadisə 1567-ci ildə baş verdi. Məbəd yenə də yanıb kül oldu. Yenə də başsız, od-alovla mübarizədə qapqara qaralmış Buddha kül təpəsi altında qaldı.

Kahinlər yüz əlli il öz dini işlərini yanğından canını qurtarmış qonşu məbədlərdə gördülər, şikət hala düşmüş Buddha isə kol-koslar və hündür ağaclar arasında qaldı. Ağaclar tunc nəhəngin gövdəsinə cən qalxmışdır.

Bu məbəd - - səməndər quşunun ikinci və axırıncı dəfə bərpası 1709-cu ilə təsadüf etdi.

Məbədin ilk dəfə min il əvvəl yarandığı vaxtdan indiyəcən çox az şey dəyişilmişdi. Yaponiya yenə də qapalı həyat keçirirdi, xarici aləmdən təcrid olunmuş bir əyalətdi. Daha yüz əlli il keçəcək və yalnız 1868-ci ildəki inqilab feodal adət-ənənələrini silib-süpürəcək və ayılmış Yaponiya qalan dünyaya çatmağa çalışacaq.

Məbəd birinci və ikinci dəfə necə idisə, eynən o cür tikildi. Özü də təkcə ona görə yox ki, memarlar qədim ziyanətgahı bərpa etmək istoyırdılar. XVIII əsrə də Yaponiyada Todaydziyə oxşar məbədlər tiklirdi.

1709-cu ildə Buddanın çılpaq bədəninə təzə baş yapışdırıldı. Ancaq biz səhv etmərik desək ki, Naradakı Todaydzi məbədi XVIII əsrə tikilən məbəd yox, VIII əsrə tikilən məbəddir.

Əlbəttə, diqqətlə baxanda hiss olunur ki, heykəlin başı bədəni və əllərinə nisbətən daha təzədir, Todaydzinin ətrafindakı bəzi xırda məbədlər və tikililər isə böyük məbəddən daha qədimdir.

Naradakı məbəddən və oradakı heykəldən savayı, gözəl məbədlər az deyil. Məbədin otuz altı hektarlıq bağında yüzəcən memarlıq və heykəltəraşlıq abidələri var ki, hamısı da Yaponiyanın milli sərvəti elan olunmuşdur. Qədim dəfinə, kompleksin baş darvazası - Nandaymon da burada yerləşir. Bağda həmçinin boddhisatvaların, ilahi keşikçilərin və budda panteonunun digər üzvlərinin də çox maraqlı heykəlləri var.

İlya Erenburq bu heykəllər haqqında yazmışdır: “Nara muzeyində Boddisatvanın gözəl başı ilə yanaşı, onun şagirdlərinin də heykəlləri var: hər heykəl tərcüməyi-haldır, xarakterin açılışıdır, taleyin danişan dilidir. Mən bilmirəm ki, yeddinci əsrдə “realizm” sözü mövcud olub, ya yox, ancaq realizm mövcud olub. Bunun üçün Nara heykəllərinə baxmaq kifayətdir”.

...Əgər bu gün Buddha məbədini əhatə edən bağ'a gəlib, damı məbəd damlarını təkrar edən hündür ağac darvazadan içəri girsən, ciy kərpicdən hörülülmüş divarın yanından keçsən, mütləq nəhəng bir məbədin qarşısında dayanmış olarsan. Onun ikiyaruslu damı kənar tərəflərindən qızıl xizəklər şəklimdə bəzənmədir, lakin bu xizəklərdən savayı, nə divarlarında, nə də damında zərrə qədər də olsun boyaqdan istifadə olunmamışdır. Bu məsələdə yapon memarları özlərinin çinli həmkarlarından forqlənirlər: fakturanın üstünü parlaq rəng qati ilə örtməkdən onların xoşu gəlməyib - fərqi yoxdur, istər ağac olsun, istər parça olsun, ya da daş. Yaponlar şeylərin həqiqi gözəlliyini onları təbiiliyində görür və bunun qədrini bilirlər.

Qonşuluqdakı kiçik binaların birində qədim heykəllərə baxa bilərsiniz: səma gözətçilərinin əynində orta əsr yapon feodallarının polad libası var. Hamısı da hırslı, davakar və üzüdönməzdır. Ehtimal ki, heykəltəraş burada sosial bir sıfarişi yerinə yetirib: prixod adəmi baxıb görür ki, səma keşikçiləri ilə onun keşikçiləri və onun taleyini həll edənlər arasında bir əlaqə var, onda daha itaətkar olar. Məbəd mühafizəçiləri dodaqlarını sallayıb, adamlara yuxarıdan baxırlar. Turistlər dən onların xoşu gölmir.

Məbədin yanında isə qabağınıza marallar çıxır. Naranın pərəstişkarlarından bəziləri deyirlər ki, marallar olmasa, şəhər və onun məbədləri öz gözəlliyini yaribayarı itirərdi. Marallar bağlı dolaşır, məbədlərə baş soxur, küçələrdə arxayınca maşınları ötürərlər. Marallar bilirlər ki, şəhərin sahibləri munisipalitet, saysız-hesabsız turistlər yaxud kahinlər deyil, onların özləridir.

Marallar Narada böyük Buddha ilə eyni zamanda peyda olmuşlar və şəhərin görməli yerləri məsələsində birinci yeri Buddha ilə bölüşür-lər. Todaydzinin yanında kiçik bir Kasuqa məbədi tikilib. Bu məbəd Fudzivara nəslinin ibadətgahı olub. Qədim rəvayətdə deyilir ki, məbədin həsr olunduğu Kasuqa allahı uzaq yerdən maral belində Nara-yə gəlib. Ona görə də bu qüdrətli feedal nəslinin adamları marallara

müqəddəs heyvan kimi baxıb ehtiram bəsləmişlər, məşədə bir neçə maral tutub, məbədin həyətinə buraxıblar. Marallar camaatin xoşuna gəlib. Adamlara isnişən marallar şəhərdə özlərini rahat hiss ediblər. Hindistandakı inəklər kimi. Orta əsrlərdə adamlara nisbətən marallara daha yaxşı münasibət bəslənilib. O da məlumdur ki, bir neçə yüz il bundan əvvəl maral öldürmiş bir adamın boynunu vurublar... Hətta yüksək rütbəli məmurlar belə maral görəndə öz təxti-rəvanlarından düşüb, təzim ediblər.

Narada bir əhvalat danişırlar. Əslində rəvayət olsa da, həqiqətə oxşayır, özü də gülməli-zad deyil, əksinə, qəmlidir. Deyirlər ki, Nara camaati Yaponiyanın digər sakinlərinə nisbətən yuxudan daha tez dururmuşlar. Əlbəttə, ona görə yox ki, onlar daha zəhmətkeş olmuşlar. Sadəcə olaraq hər kəs tezdən dururmuş ki, baxıb görsün evinin yanında gecə olmuş, yaxud öldürilmiş maral yoxdur ki. “Evinin yanında maral var” deyə ölmək heç kimin ürəyindən deyilmiş... Doğrudan da ölü maral görəndə ev yiyeşi tez onu aparıb, qatı düşməninin qapısına atılmış.

Marallar min ildən çox rahat yaşamışlar, lakin son yüz ildə iki dəfə az qalib ki, kökü kəsilsin.

İlk təhlükə 1868-ci ildə Meydzi inqilabı vaxtı oldu. Feodal hökmədarların süqutundan sonra onları müdafiə etmiş dinin nüfuzu sürtətlə düşdü. Nara camaati xoşagolməz yaxın keçmişini marallarla əla-qələndirib, yaziq heyvanları qırmağa başladı. Elə bil adamların işi-güçü qurtarmışdı. Özü də marallar əl heyvanları idи və adamları özlərinə dost bilirdiləçr. İngilabdən on il sonra minlərlə maraldan yalnız otuz səkkizi qalmışdı. Belə bir vaxtda əyalət qubernatoru fərman verdi - marallar mühafizə olunsun, beləliklə, olan-qalan maralların sayı artıb, bir neçə yüzə çatdı. Lakin müharibə vaxtı qadağan yaddan çıxdı: adamlar acıdan ölməmək üçün bağlardakı maralları vururdular. Hər halda marallar bu illəri də başa vurdı. Vəhşilənib adamları yaxın buraxmayan bir neçə maral sağ qaldı. Müharibədən sonra Nara marallarını mühafizə cəmiyyəti yaradıldı. Hazırda maralların sayı mindən çoxdur.

Qəribə olsa da, Nara marallarının taleyi Todaydzi məbədinin taleyinə yaxındır. Marallar da, məbəd də Narada min iki yüz il əvvəl peyda olub. Məbədi də, maralları da iki dəfə məhv ediblər, məbəd də, marallar da iki dəfə şəhərə qayıdıblar.

... Todaydzi məbədi qədim, sadə və gözəl bir şəhərin başı üzərində ucalır. Şəhər gündüz də, gecə də, sübh çağı da gözəldir. Lakin yanvarın 15-də daha gözəl olur - Vakakura dağında tonqalyandırma festivalı başlanır.

Vakakura dağının, daha doğrusu, Vakakura təpəsinin hündürlüyü yarım kilometrdən də azdır, şəhərin başı üstündə hürgüt kimi görünür, üstündə ağaç-zad yoxdur, ancaq dağın döşü six otluqdur. Budur, artıq bir neçə yüz ildir ki, kahinlər bu dağa gəlir və orada ot yandırırlar. Dağın narıncı rəngi fonunda məbədlər qara siluet kimi ucalır və göyə qalxan qiğılcımlar əfsanəvi bir atəşfəşanlıq yaradır.

SƏKKİZİNCİ MÖCÜZƏ

Hörmətli oxocular, sizcə, şəkildə gördünüz bu göydələni yaratmaq üçün hansı materialdan yüz min kilogram material işlədilmişdir?

Bəli, gördünüz bu “Ərəb qülləsi”nə yüz min kilogram qızıl sərf olunmuşdur. Lakin bu “Bürs əl-Ərəb” qülləsinin orijinallığı təkcə bununla bitmir.

Ərəb əmirliyinin Müdafiə naziri əl-Məktum belə qərara gəldi ki, bütün dünyada mövcud olmayan bir möcüzəli saray tiksin və elə olsun ki, orada nəinki dost-tanış, həm də zəngin insanlar çox rahat dincələ bilsinlər.

Budur, Müdafiə naziri əl-Məktuma bir-birindən çox fərqli olan və qeyri-adi müxtəlif projektlər göstirilir. Nəhayət, həmin adam öz seçimini edir. Ona təklif olunan variantlardan birini bəyənir. Bu variant Dubayın mərkəzindən Fars körfəzinin sahilindən iyirmi kilometr aralıda ucaldılmalı idi. Bu ucaldılması olan birinci korpusun hündürlüyü yüz metr olan dəniz dalğası görkəmində idi. Sonra isə, sözün əsl mənasında, körfəzin içində üç yüz iyirmi bir metr hündürlüyü olan yelkən-qüllə ucaldılmalı idi. Bu iki korpusun yaxınlığında isə bu seviyyədə otellərə müvafiq olan “xırda” - akvapark, konqres - Xoll, idman kompleksi, yaxtklub, çimərlik, bağlar və sünə buxta yaratmaq - qurmaq projektləri vardı.

Bütün bunlar hamısı bizim bu günümüzdə - doxsanıncı illərin birinci yarısında baş vermişdir. 1995-ci ildə sifarişçi bir qələmin cız-

ması ilə tikilinin smetasını - dəyərini təsdiq etdi. Çox güman ki, oxucunu bu möcüzə tikilinin qiyməti maraqlandırır.

Şeyx Əl-Məktum üçün bir neçə milyard dollar o qədər çox pul sayılır. Bütün bu işlər “Min bir gecə” nağıllarındakı kimi bir göz qırpmında 1990-1995-ci illərdə baş verdi.

ZƏNGİNLƏR ÜÇÜN

Artıq 1997-ci ilin dekabr ayında “Sumeyra Biç” adlanan “dəniz dalğası” hazır idi. Dənizə baxan iyirmi altı mərtəbəli, altı yüz otaqlı “lyuks” klass apartamentli otelin bütün quruluşu dəniz stilində idi.

Terraslar və dəhlizlər göyərtəni xatırladırı, xollar və restoranlar isə okean laynerlərinin salonlarına bənzəyirdi.

Bu otel dünyada ilk dəfə idi ki, “altıulduzlu” kateqoriyaya layiq görülmüşdür.

“Sumeyra Biç” bütün dünyada olan varlı adamların görüş yeri-nə çevrildi. Hansı ki, heç bir təəssüf hissi keçirmədən bir günlük istirahət üçün üç yüz otuz Amerika dollarlarından min dörd yüz iyirmi dollar qədər pul ödəyirdilər. Bu qiymətə olan nömrələr üçətaqlı idilər. Qonaqların qulluğunda on səkkiz restoran, kafe, qəlyanaltılar, hansı ki, Şərqi, Avropa, Argentina, Şimali Amerika mətbəxi və əlbəttə ki, “Seofood” dəniz canlılarından olan yeməklər təqdim edilir. Doyunca yedikdən sonra istirahət edənlər çımrılyı, hovuzlara, Fitnes - mərkəzlərə, kortlara və yaxın klublara yollanırlar.

Öz uşaqları ilə istirahət etmək istəyənlər üçün də uşaq şəhərciyi nəzərdə tutulmuşdur. Bir sözlə, “Sumeyra Biç” öz müştərilərinə bütün dünyada təcrübədən keçmiş yüksək cəmiyyətli əyləncələr təqdim edir. Yarım ildən sonra artıq otelin müdürüyyəti “yer yoxdur” lövhəciyini girişdə asmaq məcburiyyətində qaldı.

Lakin belə deyək ki, “Sumeyra Biç” əsas cərəyandan əvvəl qələm sınığına çevrildi. Söhbət “Bürç Ərəb”dən, həmin yelkəndən gedir, hansı ki, dəniz dalğalarının içində ucaldılmışdı.

ƏN ZƏNGİNLƏR ÜCÜN

Suyun içində tikməyi hələ ki, öyrənməmişdilər, ona görə də sahilin yaxınlığında süni bir ada yaratdilar, hansı ki, materiklə süni damba ilə əlaqəli idi.

Adanı tam əsaslı fundament adlandırmaq olmazdı, çünki bu tikili qırx metr dənizin dərinliklərinə gedirdi.

Çox kiçik bir müddətə - karkasın nəhəng dəmir konstruksiyası, sonra isə yelkən qüllənin oxu yarandı. Bir üzünə teflon çəkdilər. Tirkilinin yelkənlə daha çox oxşarlığını yaratmaq üçün 1997-ci ildə dünyanın gələcək möcüzəsini xaricdən artıq bitmiş bir görkəm almışdı. Vertolyot və təyyarələri qəbul edən meydançası isə hələ bir-iki il də inşaatçılaraya daxildən tamamlama və işıqlandırma üçün lazım oldu.

Vaxtilə köhnə ittifaq “KAMaz”ı tikən kimi bunun da tikilisinə “Bürc əl-Ərəb” bütün dünyadan hər bir tərəfindən lazım olan komponentlərdən istifadə edirdi.

Qraniti Braziliyadan, qiymətli mərmər Karrarıdan, cürbəcür mozaikalarda istifadə üçün təbii şüso Şimali İtaliyadan götürürlərdi.

Yataq ağı üçün ən yaxşı İrland kətanından istifadə olunmuşdu. Hər bir interyerin gözəlliyini təsvir etmək üçün elə bir istedadlı yaradıcı şəxs siyyət tapmaq lazımdır ki, bütün bu gözəlliyi sözləri ilə çatdırma bilsin.

Qapının dəstəyindən tutmuş, çı�çıraq, fontan - hər biri eksklyuzivdir. Tualetlərdəki su kranları on səkkiz karatlıq ağ qızıldandır. Stolüstü lampaların on min dollarlıq qiyməti vardır.

Xoldakı, otaqlardakı interyerlərin gözəlliyini onunla göstərmək olar ki, onların hər biri “Shristis” və “Sothebus” auksionlarında əldə edilmişdir. Xoldakı divarların yerinə iri okvariumlar qoyulmuşdur, harda ki, Fars körfəzinin yeraltı aləmi göz qabağında idi.

Aydındır ki, altı ulduz “Ərəb qülləsi”nə çox azdır. Ona görə də ona yeddi ulduz adı verildi.

1999-cu ilin payızında Şeyx Məhəmməd əl-Məktum tam hazır olan “Bürc əl-Ərəb”ə ilk qonaqlarını dəvət etdi.

Əlbəttə ki, şeyxin qonaqları sadə insanlar deyildilər. Onlar özlərinə görə həyatlarında hər bir şeyi görmüşdülər. Lakin onlar da bu cah-cəlaldan heyrətə gəlmışdilər.

Onları əhatə edən bu aləmin hər bir kvadrat santimetrinə nələr, nələr sərf edilmişdir. Hətta “Min bir gecə” nağıllarındakı saraylar da bu “Ərəb qülləsi”nin yanında çox solğun görünürdü.

TƏSƏVVÜRÜNÜZƏ GƏTİRİN

Özünüüzü neft şeyxi olmasa da, neft bəyi təsəvvür edin ki, həftə sonunu “Bürc əl-Ərəb”də keçirəsiniz. Əlbəttə ki, siz yeri əvvəlcə-dən bron edirsınız.

Dubaya çatmaq üçün onlarla kilometr qalmış bütün sərnişinlər gözlərini illüminatora diriyirlər ki, əmirliklərin yeni görkəmli “Ərəb qülləsi”ni görə bilsinlər. Siz isə öz sakitliyinizi saxlayırsınız, çünkü sizin bu gözəlliyyə yaxından seyr etməyə boş vaxtınız olacaq.

Sizcə, aeroportda siz nə qarşılıyır? Nə az, nə çox - Rolls-Royse. Bu belə qəbul olunub. Yalnız bu markalı limunizinlərdə super otelin qarşısına gəlməyə icazə verilir. Bu məqsədlə də orada maşın parkı saxlanılır. Bura həm də vertolyotla da gəlmək olar, amma bu, əlbəttə ki, xüsusi adamlar üçündür.

Bu mehmanxanada çox şeylər digər mehmanxanalardakı kimi deyil, əsas foyedə siz heç bir qeydiyyat görməyəcəksiniz. Sizə təhkim olunan şəxsi qulluqçunuz sizin öz apartamentinizdə lazım olan bütün sənədləri qaydaya salacaqdır. Bundan sonra sizə, eləcə də başqa sakinlərə təhlükəsizlik, məxfilik və yüksək servis təmin edilir.

Beləliklə, hansı otaqlarda istəsəniz, rahat günlərinizi keçirə bilərsiniz. Mövcud olan iki yüz iki mərtəbəli (!), hansı ki, sahəsi 170-180 kvadrat metr olan otaq ən ucuzudur. Bir yataq otağın bir holdan ibarətdir, onun bir gecəsi 900 dolları təşkil edir. Yataq otağının sayı və “keyfiyyəti” qiymətə təsir göstərir. “Lyuks” nömrə isə sizə 1600 dollara başa gələcək. Əgər fikirləşsəniz ki, bir otaq sizə bəs eləməz, onda iki-üç yataqlı otağı olan nömrə üçün 1800-dən 3000 dollara qədər hazırlayın.

Dünyanın ən zəngin insanları üçün iki prezident nömrə 5500 dollar, iki kral üçün 6800 dollarlıq apartament nəzərdə tutulur.

Öz nömrənizə siz əlbəttə ki, liftlə qalxacaqsınız. Diqqətinizə çatdırırıq ki, bu liftlər dünyada ən sürətli liftlər sayılır. Əgər siz öz seçiminizi kral apartamentində etmisinizsə, hansı ki, dünyanın bütün qiymətli cah-cələli bura yiğilmişdir, onda sizin qulluğunuzda ancaq sizə xidmət edən xüsusi lift olacaqdır.

Hər bir otaqda siz internetə çıxışı olan kompüterlərdən, faksdan, printerdən istifadə edə bilərsiniz. Bundan başqa xüsusi pult

vardır ki, siz onun köməyilə pərdələri açıb-örtə bilərsiniz, qapını aça bilərsiniz, dəhlizdə gəzən şəxsə nəzarət edə bilərsiniz, qulluqçuya hansısa bir tapşırığı verə bilərsiniz.

Vanna otağının ölçüsü yəqin ki, sizi heyrətləndirəcək; kosmetika və parfum, hamısı da “Qermes”dəndir.

Vanna otağını və ya cakuzini tərk edən kimi bütün divarlardan xüsusi maye axır və üç dəqiqə sonra hər bir tərəf steril və hətta qurmuş halda olur. Yataq otağının tavarı isə böyük güzgüdən ibarətdir.

Hər səhər siz otağınızdakı meyvə qablarında ekzotik meyvələr, jurnal masasının üstündə isə şokolad və başqa şirniyyatlar görə bilərsiniz. Nömrənin qiymətinə ancaq səhər yeməyi daxildir. Səhər yeməyi restoranda on beşinci mərtəbədə verilir. Nahar və şam yeməyini isə artıq əlavə ödənişdən sonra otelin ərazisində yerləşən on səkkiz restoranlardan birində etmək olar. İki restoranı qeyd etməmək mümkün deyil. Onlardan biri “El Muhtana” - qüllənin lap başında sanki havadan asılıb. Buradan körfəzə, sahilə və Dubay şəhərinə gözəl görüntü ilə fərqlənir. Bu restoran suyun dərinliklərində yerləşir. Ora ancaq xüsusi yeraltı qayıqlarla düşmək olar. Restoranın divarları şüşə pəncərələrdən ibarətdir. Onun arxasında cürbəcür balıqlar üzürlər.

Ümumiyyətlə, bu incəsənət əsəri ilə mühəndis və inşaat fikrinin arofeozu ilə tanışlıq üçün istirahət azlıq edər. Yəni bundan sonra deyə bilərsən ki, mən “Bürc əl-Ərəb”i gördüm. Hələ orada mövcud olan fitnes mərkəzi, hovuzları, hamamı, bilyard otaqlarını, restoranları gəzmək üçün ən azı bir həftə lazımdır.

Sadəcə girib, baxıb, çıxməq mümkün deyil. Hətta bank, konfrans, qəbul otaqları mərmər sütunlarla, qızıllarla, büllur çılçıraqlarla elə bərkidilmişdir ki, burada ancaq muzeydəki kimi qıblə ekskursiya təşkil etmək olar.

Oktjabr ayında “Sumeyra interneşl” qrupuna daxil olan “Bürc əl-Ərəb” və “Sumeyra Biç” otelləri Business Travel nominasiyalı iki yeni mükafata layiq görüldü. “Sumeyra interneşl” mükafatları Londonda keçirilən Business Travel Avards töntənəsi zamanı əlahəzrət Şahzadə Anna tərəfindən təqdim edilmişdir.

OKTAY TALİŞŞTANLININ HEKAYƏLƏRİ VƏ ŞEİRLƏRİ

GƏNC BİR QƏLBİN ÇIRPINTILARI

Gözəl bahar günləri idi. Soyuqlu-şaxtalı qış günləri arxada qalmışdı. Bahar öz gözəlliyyi ilə insanların üzündə bir sevinc duyğusu əmələ gətirmişdi. Həm də olsun ki, bu sevinc ağır keçmiş qış günlərinin yükünü insanların çıynindən atması ilə də əlaqəli idi.

Tural universitetin sonuncu kursunda oxuyurdu. İndi onu diplom müdafiəsinə buraxmışdılar. Üç ay onu işlədiyi zavoddan məzuniyyətə buraxmışdılar ki, o, diplom işini yazısın. Beş illik ağır keçmiş gündüzləri və gecələri işləyərək axşamlar təhsil illəri artıq tarixləşmişdi. Sanki böyük bir tonqalın bütün gecəni yanıb, səhərə yaxın səməkdə olan közünün son işaretinə bənzəyirdi bu arxada qalan tələbəlik illəri.

Onun diplom işi artıq yazılıb qurtarmışdı. Diplom rəhbəri Yusif Şirvan müəllim oxuyub bəyənmişdi Turalın işini. Diplom rəhbəri fikrincə, gələcəkdə namizədlik mövzusunu elə indi işlədiyi Səbəhəddin Əlidən götürmək daha yaxşı olardı.

Səhər vaxtı qollarını qatı gecənin qoynuna soxub, onun nazik atlasdan geydiyi köynəyini cırıq-cırıq elədi. Bu zaman keçmişin dilsiz dərisi də yırtıldı.

Günəş öz ləçəklərini otağın pəncərəsindən içəri səpələmişdi. Günəşin qızılı şəfəqləri göldiyi kimi də tez yox olub getdi. Buludlar günəşə paxıllıq edərək onu şəfəqlərini yer üzünə səpələməyə paxıllıq etdi.

Açılan səhəri bir də geri qaytarmaq olmaz. Odur ki, Tural yuxudan ayıldı. Otaq yoldaşları da durmuşdular.

Avtandıl çay tədarükünü görmüşdü. Hətta çay dəm alan zaman kəsiyində qaçıb qastronomdan yağı və pendir, çörək alıb gətirmişdi.

İltifat, Avtandıl və Tural səhər yeməklərini yedilər. Bazar günü olduğundan tələsmirdilər.

Avtandil stolun üstünüyü yiğışdırıa-yiğışdırıa dedi:

- Tural, bu gün bazardan kartof-soğan almağa sən gedərsən, növbə sənindir.

Turalın onsuz da bu günə elə bir işi yox idi. O geyinib Montin bazarına yollandı. Bazar qələbəlik idi. Hamı həftəlik azuqəsini almağa çıxmışdı.

May ayının sonları idi. Artıq ilk meyvə olan alça, ciyələk bazarı doldurmuşdu. Tural bazarı dolandı. Harada ucuz və yaxşı kartofun və soğanın olduğunu gəzirdi. Bir qədər gəzdikdən sonra yaşılı bir kişinin qarşısında dayandı:

- Əmi, kartofu neçəyə deyirsən?

- Əlli qəpiyə, cavan oğlan.

- Əmican, zəhmət olmasa, beş kiloqram kartof çəkin.

Kişi “Baş üstə” deyərək kağız torbaya kartof yiğmağa başladı.

Turalın gözü kartof satan kişinin yanında ciyələk satana sataşdı.

Ciyələk satan cavan oğlan da bayaqdan elə hey Turala baxırdı.

Tural ona tanış gəlirdi. Amma soruşmağa ürək eləmirdi. “Birdən o olmaz, ayıb olar”, deyib fikirləşdi ciyələk satan oğlan.

Bu işdə Tural ürəkli çıxdı.

- Mahmud, bu sənsənmi? Yoxsa mən səhv edirəm?

İndi Mahmud da Turalı - on beş il bundan əvvəl sənət məktəbində oxuduğu dostunu tanımışdı.

- Tural, bu sənsən? Sən nə yaman dəyişmişən? Əvvəlcə heç tənimadım, soruşmağa da utandım.

İki dost qucaqlaşdırıldı. Onlar bir-birini bağırına basdı. Xeyli bu vəziyyətdə qaldılar. Hər ikisinin qəlbini göyərçin kimi çırpinirdi.

Mahmud nəhayət ki, Turalı araladı və soruşdu:

- Tural, nə yaxşı təsadüf oldu bu bahar gündündə? Bu on beş il-də haralarda itib batmışan? Nə işlə məşğulsan, Bakıdəmə yaşayırsan? O vaxt sən rayona təyinat aldın. Sən gedəndə biz hələ sənət məktəbindəydi.

- Hə, Mahmud, düz deyirsən. Əlli beşinci ilin iyulunda mən rayona işləməyə getdim.

- Bəs indi nöylə məşğulsan, buradəmə yaşayırsan?

- Hələlik Bakıdayam, dalını bilmirəm necə olacaq.

- Niyə bilmirsən, nəyi bilmirsən?

- Mahmud, mən universitetdə oxuyuram. İndi sonuncu kursda-

yam. Hal-hazırda diplom müdafiəsinə çıxmışam. Gələn ay isə dövlət imtahanlarını verib müəllim olacağam.

Mahmud malını qonşusuna təpsirdi. Sonra Turala dedi:

- Gəl, gedək kafeyə, həm çay içək, həm də şirin-şirin söhbət edək.

Mahmud dostunu bazarın yanındakı yeməkxanaya apardı. “Əvvəlcə bir çay içək” - deyib bir çaynik çay sıfariş etdi. Sonra o, Turalı sorğu-sual yağışına tutdu.

- Dostum, bəs sənət məktəbinə haçan bitirmişik, bilirsənmi?

- Niyə bilmirəm, Mahmud. Mənə elə gəlir ki, budur ha, əlimi uzatsam, o illərə çatar. Əlli beşinci il idi də. On beş il keçib o vaxtdan. O zaman elə on beş, on altı yaşımız vardi. İndi artıq otuz yaşımız var, hələ bir az da artıqdır deyəsən.

- Tural, düz deyirsən. Bu illər nə yaman tez ötdü?

- Elədir, dostum, elədir. Bekara demirlər ki, yel qanadlı illər.

- Mahmud, axı o zaman təkcə mənimlə Mirsaab getmişdi rayona. Bəs sonra sizi hansı zavoda göndərdilər? Yadındadırı, sonuncu il Bayıldakı Vaqon Təmiri zavodunda təcrübə keçirdik. Sənin də, mənim də ustamız staxanovçu idilər. Zavodun ən yaxşı fəhlələrindən sayılırdılar. Aylıq planı iki yüz faiz yerinə yetirirdilər. Şərəf lövhəsində hər ikisinin şəkili var idi. Mən indiyə qədər ustamı - Dumanı unutmağışam.

- Yadımdadır, o əslən şəkili idi. Bəs sənin ustanın adı nə idi? Mən unutmuşam onu. O rus idi, eləmi? Hə, İvan Aleksandroviç. O da yaxşı insan idi. Fəhlələr axşam fasiləyə çıxanda məni də özü ilə aparıb yedidirərdi. Görəsən o indi haradadır? Evini bilsəydim, bax, bu satdığım ciyələkdən bir qədər götürüb onun görüşünə gedərdim.

- Yaxşı olardı, Mahmud. Amma heyf ki, nə sən onun evində olmuşduşun, nə də mən öz ustamın.

- Tural, onun qəribə adı var idi ey, Duman.

- Mahmud, Duman adı əsl türk adlarından sayılır. Əslində indiki adlarımızın çoxu min dörd yüz il bundan əvvəl yaranmış, İsləm dinindən, ərəblərdən gəlir. Əli, Həsən, Mahmud, Vəli, Abdulla və sair. Əsl türk adları təbiətlə səslənir. Elə götürək Duman, Bulud, İldirim, Dönməz, Sönməz, Tural, Aruz və sair.

- Tural, sən bunları haradan bilirsən?

- Axı, mən universitetin şərqsünaslıq fakültəsini bitirirəm. Türkoloq olacağam.

Bu arada çayçı uşaq çayı və stəkanları götürdü. Mahmud stəkanlara çay süzdü. Onlar çay içə-içə söhbətlərinə davam etdilər.

Tural stəkanını qarşısına çəkdi, sonra dedi:

- Mahmud, sən deyəsən Bakıda qalmaq istəyirdin? Yadındadır mı? Axırıncı görüşümüzdə dedin ki, şəhərdə qalacaqsan. Gündüzlər işləyib axşamlar fəhlə-gənclər məktəbinə oxuyacaqsan.

- Sən düz deyirsən. O vaxtlar mən elə düşünürdüm. Ancaq atalar yaxşı deyib: "Sən saylığıni say, gör fələk nə saysın". Həyatı əvvəldən bilmək olmur. Sən bir cürə arzu edirsən, fələk isə öz bildiyini edir.

Əlli beşinci ildə bizim qrupumuzun nömrəsi yadındadır mı?

- Əlbəttə, yadımdadır. İki yüz il də yaşasam, sənət məktəbi həyatımı unutmaram.

Mahmud yenidən stəkanlara çay sözüb sözünə davam etdi:

- Onu deyirdim axı, səndən sonra Çənə Həsrəti, Kərimi, iki qardaşları - Baloğlan və Güloğlanı, Elşəni və məni Şmid adına zavoda təyinat verdilər. Hərəmiz bir sexə düşdük. Montin qəsəbəsini tanıydın da, bax, orada onların ücmərtəbəli binaları vardi. Bizi orada yerləşdirildilər. Bir neçə il orada işlədim. Hətta bir il axşam məktəbinə də getdim. Yeddinci sinfi bitirdim də. O biri illəri oxumadım. Qoşuldum avaralara. İndi peşmanlılığını çəkirəm. Deyirəm, gərək mən də oxuyardım. Əgər unutmamışansa, Kərimlə mən əlaçı oxuyardıq.

- Hə, Mahmud, düz deyirsən. Mən həmişə səndən köçürərdim. Xüsusilə cəbri. Yoxlama gələndə müəllimlər ən çox səni, Güloğlanı, Kərimi, bir də Çənə Həsrəti qaldırıb dərs soruştılar.

- Əziz dostum, onların hamısı yadımdadır. Tural, bəlkə də sənin yadından çıxıb, lakin mənim yaxşı yadımdadır. Bir dəfə Azərbaycan dili dərsimiz idi. Validə müəllimə sıfəti keçirdi. Dərsin sonunda o bildirdi ki, uşaqlar, sabah yox, birisi gün dərsimizdə oturacaqlar. Dərsə yaxşı hazırlaşın. Üzümüz qara olmasın. Dərsimiz başlamışdı ki, qapı açıldı. Bir kişi və bir qadın Validə müəllimədən icazə istəyib dərsdə oturdular. Validə müəllimə əvvəlcə Güloğlanı qaldırdı. O, dərsi yaxşı damışdı. Daha sonra Həsrətdən və Kərimdən soruşdu. Onlar da yaxşı damışdılar. Validə müəllimə səni qaldırdı. Səndən sıfətə aid bir cümlə deməyini istədi. Sən ayağa durdu. Mənim yaxşı yadımdadır, Validə müəllimə əzəldən xəbərdarlıq etmişdi ki, sizdən cümlə söyləyin deyəndə qırmızı karandaş, qara mürəkkəb və sairə kimi

cümlələr söyləməyin, geniş cümlə deyərsiz.

Sən dərsini hazırlamamışdin, ümumiyyətlə, sən Azərbaycan dilini pis bilirdin, ən yaxşı ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyani bilirdin.

Budur, sən ayaq üstəsən. Lakin cümlə tapa bilmədin. Bir qədər fikirləşəndən sonra dedin: "Qırmızı karandaş". Bu zaman Validə müəllimə sərt səsilə "Otur" dedi. Sonra məni qaldırdı. Sifətə aid cümlə deməyimi söylədi. Mən belə bir cümlə dedim: "Min doqquz yüz qırx beşinci ilin may ayının doqquzunda sovet əsgərləri Berlin şəhərində Reyxstaqın qülləsində al bayraqı sancıldılar". Validə müəllimə məndən soruşdu:

- Mahmud, bu cümlədə sifət hansıdır?

Mən:

- Müəllimə, bu cümlədə "al" sözü necə sualına cavab olaraq sıfəti bildirir - dedim.

Validə müəllimə bu cümlədən çox sevindi. Yoxlamaya gələnlər ayağa durdular. Gedərkən mənə belə dedilər:

- Oğlum, sən çox yaxşı cavab verdin, sənə eşq olsun. Çalış ki, orta məktəbi bitirib instituta daxil olasan. Səndən gələcəkdə yaxşı ədəbiyyatçı olacaq.

- Mahmud, inan Allaha, bu neçə illərdir ki, sənət məktəbini bitirmişik, mən bu günə qədər indi söylədiklərini unutmamışam. O zaman mən çox pərt olmuşdum. Elə bilirom ki, ömrümün sonuna qədər indi sən söylədiklərini yaddan çıxarmayacağam. Həmin o cavabım məni məcbur edib ki, təhsilimi davam etdirim. İndi özün fikirləş. Bizim hər ikimizin otuz, otuz bir yaşımız var. Mən bu yaşda institutu bitirəm. Mənim tayaram iyirmi üç yaşında bitirirlər ali məktəbi.

Bu arada Mahmud ofisiyantı çağırıldı:

- Xala oğlu, bizə beş şış kabab qoy, biri quyruq olsun.

Tural bir az əvvəl yarımcıq qalmış söhbətə qayıdaraq dedi:

- Mahmud, Şmid zavodunda işlədin, yenədəmi orada işləyirsən? Əgər orada işləyirsənsə, bəs bazarda niyə ciyələk satırsan? Al-verlə məşğul olursan?

- Yox, dostum. Mən zavodda çox işləyə bilmədim. Haradasa bir dörd ilə yaxın işlədim. Mənim Qubada xalam var idi. O məni ax-tara-axtara zavodun yataqxanasına gəlib çıxdı. Qoymadı məni Bakıda qalmağa. Dedi ki, bacımin evi niyə boş qalmalıdır. Oğul gərək ata yurdunu dağılmağa qoymaya. Odur ki, məni apardı Qubaya. İndi gördü-

yün ciyoləklər öz həyətyanı sahəmin məhsuludur. Götirdim ki, xarab olmasın. Artıq pulun nə ziyanı var?

- Yaxşı, rayonda nə işlə məşğulsan?

- Öz sənətim üzrə işləyirom.

Tural təəccüblə soruşdu:

- Sən nə deyirsən, rayonda zavodmu var?

- Var, əlbəttə, var. Bizim rayonumuzda Bakıdakı zavodlardan birinin filialı var.

- O hansı zavodun filialıdır?

- Bakı Elektrik Maşınçayırma zavodunun filialı. Orada tornaçı işləyirəm. Özü də bilirsən neçənci dərəcə?

- Neçənci?

- Beşinci dərəcə, Tural. Mən bu sənətə yaxşı yiyələnmişəm.

Gör neçə ildir ki, işləyirəm.

- Mahmud, indi mən səni təəccübəndirəcəyəm.

- Necə, nə ilə, Tural?

- Onunla ki, Mahmud, mən artıq beş ildir ki, sizin filialın əsas zavodunda işləyirəm.

Mahmud sevincək halda:

- Ola bilməz, necə olub ki, sən orada işləyirəsən?

- Bilirsən, Mahmud, mən rayona getdim. Mənim əmim rayonda qulluq adamı id. O, MTS-in direktoru işləyirdi.

- MTS nə deyən şeydir, anlamıram?

- Sizin rayon, əsasən, meyvəçilik rayonudur. Bizimki isə pam-biqçılıq. Maşın Traktor Stansiyadır həmin o üç hərf. Əmim də oranın müdürü id. Rayonda sayılan partiya xadimlərindən biri idı.

Bu zaman ofisiant buğlana-buğlana kabab şışlarını götürdü. Səliqə ilə dərin bir boşqaba çəkdi. Stolun üstünə lazım olan hər şey qoymulmuşdu. Mahmud bir şüşə araq da sıfariş etdi. Ofisiant cəld arağı və qədəhləri götürdü.

Hər iki dost isti kabablardan boşqablara qoyub, göy-göyərti ilə yeməyə başladılar. Mahmud arağı açıb qədəhləri doldurdu.

- Götür, Tural, belə kababı araqsız yemək böyük günahdır - dedi.

Turalın içki ilə arası yox idi. Amma, naəlac qalib qədəhini götürdü. Mahmudun dediyi sağlığa içdi. Sağlıq sənət məktəbində qrup ustası Faiq Aslanova deyilmişdi.

- Sən sözünə davam elə, Tural. Ancaq bu quyruqdan da yeyəyə daniş.

- Mahmud, söz çoxdur. Bir həftə danişsam qurtarmaz. Mən əmimin idarəsində bir il işlədim. Tokar işlədim. Sonra işdən çıxdım. Rayonda yeni tikinti idarəsi açılmışdı. O tikintidə körpü salırdılar, kanal çökirdilər. Eyni zamanda öz işçiləri üçün yeni bir qəsəbə salırdılar. Bax, mən əvvəlcə orada fəhlə işlədim. Sonra tokar yeri boşaldı, keçib tokar işlədim.

- Son danişa-danişa yeməyini də ye. Yoxsa ac qalarsan - deyib, Məhamud qədəhləri yenidən doldurdu. - Bunu da içək - dedi.

- Mahmud, mənim içki ilə o qədər də aram yoxdur. Amma sənənlə görüş məni o qədər sevindirib ki, içəcəyəm. Gəl bunu içək görüşümüzün şərəfinə.

Mahmud da qədəhini qaldırdı.

- Dediyiñ sağlıga, Tural.

Onlar qədəhlərini toxundurub başlarına çökdlər.

- Hə, Tural, söhbətini elə. Sonra nə oldu?

- Bir il də orada işlədim. Bu bir ildə rayonda bir zavod da açıldı. Bu zavodda ətraf rayonlardan götürilmiş yük maşınları təmir edilirdi. Daha doğrusu, Avtomobil Təmiri zavodu adlanırdı. Əlli yeddinci ilin sonunda ora keçdim. Mirsaabı yəqin ki, unutmamışan.

- Hansı Mirsaab? Almirzə ilə qızların sənət məktəbinə qızbazlığı gedənmi?

- Hə, düz tapmışan. O da orada işləyirdi. Uzun sözün qisası. Əlli doqquzda əsgərlik. Üç il də belə keçdi. Altmış ikinin sonunda qayıdırıb gəldim. Əsgərliyə getməmişdən beş-altı ay əvvəl qardaşımla torpaq götürüb ev tikdik. Mən qayıdanda qardaşımın artıq bir uşağı da vardı. Amma vəziyyətləri ağır idi. Yəqin yadındadır o illər. Çox ağır illər idi. Çörək kartoçkaya keçmişdi. Əsgərlikdən dönen kimi öz yərimdə işə başladım. Çalışdım, pul qazanmağa başladım. Get-gedə vəziyyətimiz düzəldi.

Mahmud, amma oxumaqdən qalmadım. Əsgərlikdən əvvəl yeddi-sökkizinci sinfi bitirmişdim. Əsgərlikdən sonra da oxumağa davam etdim. Mahmud, deyəsən səni yordum, eləmi?

- Yox, Tural, sən nə danişırsan? Daniş, qulağım sondədir. O yolları mən də keçmişəm.

- Nə isə, Mahmud. Üç il də belə keçdi. Altmış beşinci ildə on birinci sinfi bitirdim. Bilməmiş olmazsan. Biz səninlə Bakıda oxuyan da hərdən bacımın yanına ikilikdə gedərdik. O, beş sayılı sənət mək-

təbində oxuyurdu. O, sənət məktəbini oxuya-oxuya axşam məktəbinə də gedirdi. Əlli dördə sənət məktəbini qurtardı. Bizdən bir il öncə. Həmin ildə də Azərbaycan Dövlət Universitetinə daxil oldu. O jurnalist idi. Deməyim odur ki, o ailə qurmuşdu. Bakıda yaşayırırdı. Mən də gecə məktəbini bitirən kimi sənədlərimi universitetə verdim.

Mahmud, o ili adımı qəbul olunmuşların siyahısında görəndə inan ki, sevincim yerə-göyə sığmirdi.

Söhbətimiz uzanırdı. Yeməyimizi yemişdik. Mahmud yeməkdən sonra çay sıfariş etmişdi. Çayı süzərək:

- Danış, Tural, danış - dedi.

- Beləliklə, qəbul olundum. Bundan bir ay öncə indi işlədiyim zavoda yeznəmin köməkliyilə işə düzəlmışdım. Bax, Mahmud, hələ orada işləyirəm. Lakin indi diplom müdafiəsindəyəm. Gələn ay isə dövlət imtahanı və sonra ali savadlı mütəxəssis olacağam, Mahmud.

- Sevindiyimdən qanad açıb uçmaq istəyirəm. Sən nə qədər böyük bir iş görmüsən, Tural. Bu qəhrəmanlıqdır. İnan, bunu düz deyirəm. Görəsən qrupumuzdan kimsə sənin bu yolunu gedə bilibmi? Əhsən sənə, Tural, min əhsən. Sən əsl ığidlik göstərmisən. Mən hiss edirəm ki, sən nə qədər əzablar görmüsən. Axi, biz yuvasız quşlar olmuşuq, Tural. Allaha min şükür ki, ağlımızın başımızdan almayıb.

- Düz deyirsən, Mahmud. Səkkizinci qrupdan mənim yerlilərimi - Qəribi, Cavidi tanıyırdın da.

- Hə, tanıyırdım. Onlar çilingərlik, Abbasovun qrupundaydılar. Onlar nə etmişdilər ki?

- Onların ağını Allah aldı. Pis yol tutdular. Rayonda qızıl mağazasını yarmışdır. Biri altı il, digəri isə beş il yatıb gəldilər. Cavid indi də rayonda mən işlədiyim zavodda çalışır. İndi ağılı başına gəlib. Zavoddan ev alıb, evlənib də.

Sən deyirsən qəhrəmansan. Mahmud, indi çəşib qalmışam.

- Nə olub ki, nəyə çəşib qalmışan?

- Mahmud, bura qədər keçdiyim həyat yolu deyəsən ən asanı olub.

- Niyə elə fikirləşirsən? Daha nə istəyirsin? Diplomlu müəllim-sən, mütəxəssissən.

- Bu hələ hər şey demək deyil, Mahmud.

- Daha nəyin çatmir? İndi sənin kimilərinə yəqin ki, çox ehtiyac var.

- Harada, Mahmud? Birini bilirsən, birini bilmirsən. Mənim ar-tıq otuz bir yaşım var. Bir diplomdan savayı nəyim var? Heç nəyim. Nə işim var, nə də evim. Tatalım diplому aldım. Sonra nə olsun?

- Sən məni heyrətə salırsan, Tural. Daha nə istəyirsin? Diplom-un əlindədir. Hansı qapını döysən, üzünə açıqdır.

- Sən yanılırsan, Mahmud. İş tapmaq ən çətin şeydir. Hələ evi demirəm. Kirayədə hələlik qalmaq olar. İş üçün neçə-neçə yerə baş-vurmuşam. Bilirsən nə deyirlər? Harada yaşıyırsan? Mənim isə yaşa-yış yerim yataqxanadır. Hər hansı bir işə girmək üçün gərək yataqx-na qeydiyyatından çıxam. Qeydiyyatı olmayan adamı kim işə götürür? Heç kim.

Mahmud, yəqin səni yordum. Deməyim budur ki, ya qalib za-vodda fəhlə işləməliyəm, ya da ki, işdən çıxıb rayona getməliyəm. Rayonda da problem ev problemidir. Qardaşının bir göz otağı var, iki də uşağı. Mən bu saat mat halındayam, nə edəcəyəm, hansı yolu tut-mağrı bilmirəm.

Yaman çox danışdım ha. Sənə imkan vermədim. Deyirdin ki, orada zavodda işləyirsin. Evlisənmi, yoxsa sən də subaylığı soltanlıq sayanlardansan?

Mahmud gülümsündü.

- Yox, Tural, mən çıxdan evlənmişəm. Hələ bir oğlum da var. Onun beş yaşı bu günlərdə tamam olacaq.

- Nə yaxşı, Mahmud. Bu sevindiricidir. De görüm ev necə, ev-eşiyin varmı?

- Var, Tural, evim də var, həyət-bacam da var. Məni xalam ev-ləndirdi. O mənə ana əvəzi oldu. Öz qızını da mənə verdi. Mən onun sayəsində ev-eşik sahibi olmuşam. Kim bilir, o məni axtarıb tapma-sayıdı, indi mən haralarda idim? İndi özüm-özümü dolandırıram. Yol-daşım da müəllimədir. İbtidai sinifdə dərs deyir. Əl-ələ verib ev qur-muşuq. Anam ölündən sonra atamın uçuq-salxaq evi qalmışdı. Onu düzəltmişəm, iki otağım, bir şüşəbəndim, bir də mətbəxim var. Xala-min yoldaşı ustadır. Onun zəhməti çox olub. Allah onu mənə çox gör-məsin, Tural.

- Həyatda yaxşı adamlar var, Mahmud. Dedim axı, əmim ra-yonda həmişə dövlət qullığında çalışıb, indi də çalışır. İnan Allaha, Mahmud, bu yaşa gəlmışəm, hələ mən ondan sıgal görməmişəm, bir dəfə də olsun başıma tumar çəkməyib, deməyib ki, qardaşoğlu, necə-

sən, nəyə ehtiyacın var? Rayonda işləyərkən bir il onlarda qaldım. Qaçdım onlardan, inanırsanmı? Qaçdım. Dözə bilmədim. Uşaqlarının təhqirinə, əmimin biganəliyinə. Mən ata görməmişəm. Elə bilirdim o mənə atalıq edər. Amma eləmədi. Atam onu oxudub. Otuz səkkizinci ildə institutu bitirib. Aqronomdur. Daşkənddə akademik İmam Müstafayevlə oxuyub. Atalar yaxşı deyiblər: “Əmiyə qalan dəmyə qalar”. Bunun mənasını bilirsənmi?

- Yox, Tural. Bizdə də o misal çəkilir. Sözün düzü, mənasını anlamırıam.

- Bilirsən, bəzi əkin tarlaları var, onları sulamazlar. Çünkü oralar arx qazib su çıxarmaq mümkün deyil. Hündürdədirlər. Bax, həmin yerlərə dəmyə əkin yerləri deyilir. Yəni, həmin əkin yeləri Allah ümidiñə qalır. Yağış yağısa, məhsul olacaq, yağmasa olmayıacaq.

Mahmud çaydan bir qurtum içib stəkanı yerə qoydu. Gözünü Turala zilləyib soruşdu:

- Sən indi nə etmək istəyirsən?

- Heç özüm də ilmirəm. Hara gedim? Kimdən məsləhət alım? Axşam oxuduğuma görə toyinat söhbəti də ola bilməz.

Mahmud bir xeyli fikirləşdi. Beynini işlədirdi. Dostu çətinliyə düşmüşdü. Ona kömək etməliydi. Necə, nə cür? Ha fikirləşirdisə, ağıllına heç nə gətirə bilmirdi. On beş ildir ki, qardaş kimi sevdiyi dostunu tapmışdı. Dostu danışışı ilə onu məyus etmişdi.

Dostlar xeylivardı ki, əyləşmişdilər. Səhər günəşin çiçəklərinin qarşısını tutan buludlar vəfasız sevgililər kimi arxalarına baxmadan qaçıb getmişdilər. Səhərdən batan günəş yenə çiçəklərin camını qızılla doldurub sanki insanların başı üzərindən səpdi.

Mahmud birdən üzünü Turala tutub dedi:

- Tapdım.

- Nəyi tapdın?

- Sənə iş tapdım. Gəlsənə gedək bizim rayona.

- Deyirsən səninlə Qubaya gedim? Orada nə edəcəyəm?

- Tural, Maarif şöbəsinin müdürü Şövkəm müəllim mənim qonşumdur. Aramız da onunla yaxşıdır. Mən xahiş etsəm, o sənə iş verər. Bizim rayon çox böyükdür. Rayon mərkəzində iş olmasa da, kənd məktəblərində müəllimə ehtiyac olduğunu bilirom.

Tural götür-qoy etməyə başladı. Dostlar xeyli sakitcə dayanıb beyinlərini işlədirdilər. Tural fikirləşdi ki, tutalmış getdim. Kənddə

yaşaya biləcəkmi, tutalım yaşadı. Ev yox, ailə yox.

Mahmud da fikirləşirdi ki, iki-üç il işləyər, pul yiğar, döñər Bakıya. Bax, elə bu bazarın ətrafında o qədər həyət evləri var ki, onlardan ucuz qiymətə almaq olar.

Mahmud fikirləşdiyini dostuna dedi. Tural da bir qədər fikrə getdi. Sonra:

- Deyəsən, ağlabatan sözdür. Sən yəqin bilirsənmi ki, sənin qonşun mənə iş verər? - deyə soruşdu.

- Mən ona yüz faiz əminəm, Tural. Çünkü dəfələrlə ondan eşitmışəm ki, kəndlərimizdə müəllim çatışır.

- Tural, sən belə elə. İmtahanlarını ver, qurtar. Universiteti bitirdiyin haqqında bir sənəd yəqin ki, alacaqsan. Avqustun ortalarında min avtobusa, gəl bizə. Həm mənim ailəmlə tanış ol, həm də ki, o vaxta qədər Şövkəm müəllimlə mən də danışaram.

Tural fikrə dalmışdı. Tutalım getdim. Kəndlərin birində işlədim. Sonra, bəs bunun sonu necə olsun? Ömür gedir, yaş ötür. Mən ki, işlədiyim kənddə ömürlük qalmayacağam. Mənim arzum şəhərdə qalıb işləmək, ev-eşik qurmaqdır axı.

Mahmud dostunun fikrə getdiyini görüb dedi:

- Tural, sənə nə oldu? Gəmilərin dəryada suya qərq olmayıb ki? Özünü çox sıxma. Atalar deyi blər ki, hər qaranlıq gecənin aydın səhəri olur. Sən mən deyənə bax. Şələ-şüləni yiğisdir, gəl bağlar diyrına.

- Əziz dost, görürəm sən də mənim tez bir yerdə işləməyimi istəyirəsən. Amma özün bir fikirləş. Tutalım göldim sizin rayona. Sənin qonşun Şövkəm müəllim kəndlərin birində məni yerləşdirdi. Mahmud, bəs sonra, bunun axırını necə görürsən? Yenə də sonda bir məchulluq görünür. Bir az əvvəl dedik axı. Bizim ömür arabamız yoluñ yarısındadır. Bax, sənə baxıram, sevinirəm. Bilirssən niyə? Ona görə ki, eyni yaşdayıq. Lakin sənin artıq hər şeyin var. Mən bunu paxılıqla demirəm, and olsun dostluğumuza ki, ürəkdən sevinirəm. Mən də sən yaşdayam, axı quru bir diplomdan başqa heç nəyim yoxdur. Bu gün yataqxanadan çıxdım, gecəni çöldə, bağlarda oturacaqlarıñ üstündə keçirməliyəm. Bacımın, qardaşımın da yanına yiğşa bilmirəm, onların da öz ailəsi var.

Mahmud dostunu diqqətlə dinləyirdi. Onun dediklərində təbii ki, həqiqət vardi. Lakin pessimizmə qapılıb qalmaq da olmazdı. Odur ki, üzünü dostuna tutub dedi:

- Tural, bu bədbinliklə bir yana çıxmaq olmaz. Hamının bir stimulu olmalıdır. Sən hər şeyi istəyirsən birdən əldə edəsən. Özün də bilirsən ki, bu mümkün olan iş deyil. Sənə bu saat birinci növbədə iş tapmaq lazımdır. Əgər sən çətinlikdən qorxub zavodda qalib işləyəsi olsan, bir neçə ildən sonra diplomun da boş bir əşya kimi olacaq. Aldığın təhsil, biliklər də məhv olacaq. Atalar deyi blər ki, quş quşla uçar. Sənin yerin bu saat məktəbdür. Bu şərəfli işi buraxma. Gedək bi-zə. İşləyərsən, lap iki il, üç il qal. Bir az pul yiğarsan. Yenə qayıdar-san Bakıya. Bax, bu bazarın yanında o qədər ucuz evlər var ki, onlardan birini ala bilərsən.

Tural sanki yatmışdı, birdən-birə oyandı. Yادına yataqxana uşaqları düşdü: Zülfüqar, Tələt, hələ iki il bundan əvvəl bazarın yaxınlığında ev almışdır. Hətta Zülfüqarın evini qeyd də almışdır. Onun üzünün cizgiləri birdən-birə dəyişdi. Sevinc kədəri qova bilməşdi.

Tural Mahmudun üzünə artıq kədərlə deyil, sevinclə baxıb dedi:

- Mahmud, sən tapdın. Düz dedin ki, işləyib bir az pul yiğarsan və bazarın yan-yörəsindəki ucuz evlərdən birini alarsan.

Sonra Tural Zülfüqarın və Tələtin - yataqxana yoldaşlarının buradan çox ucuz ev aldıqlarını dedi. Bu fikirlə Mahmud razılaşdı.

Dostlar möhkəm qərara gəldilər. Avqustun ortalarında Tural adı dillər əzbəri olan Şahdağın ətəyinə - Qubaya gedəsi oldu.

Mahmud ünvanını yazıb Turala verdi. Dostlar görüşüb-öpüşüb ayrıldılar.

Bir ay tez ötüdü. Tural dövlət imtahanlarını yaxşı qiymətlərlə verdi. Yüksək qiymətlərlə universiteti bitirdi. Diplomu bir ildən sonra verəcəkdilər. Lakin dekanlıqdan universiteti bitirdiyi haqqında lazım olan sənədi aldı. Sənəddə onun türkoloq, pedaqoq, şərqşünas, türk və Azərbaycan dilləri üzrə filoloq olduğu təsdiqlənirdi. İndi o, artıq müəllim işləyə bilərdi.

Turalın ən çox sevdiyi sənət müəllimlik idi. Dünyada bildiyini başqalarına öyrətməkdən yaxşı nə ola bilərdi? Tural həmişə çox sevdiyi, tez-tez xatırladığı tarix müəlliminin - Cavad müəllimin dediyi sözləri xatırlayırdı. Cavad müəllim deyərdi:

- Tural, sən mütləq müəllim olmalısan, ona görə ki, sənin səlist nitqin var. Adam var ki, danışanda sözlər ağzından tökülmür. Yaxşı nitq qabiliyyəti olan adam xoşbəxtdir. Belə yaxşı nitq, Allah vergisi kimi bir şeydir. Allah hərəyə bir şey verir. Sənə isə gözəl danışq qabiliyy-

yəti verib. Elə bilirsən hər müəllim gözəl danişmağı bacarır? Xeyir, bu belə deyil. Müəllimin ən üstün cəhəti onun etikası, nəzakəti və dil qabiliyyətidir.

Cavad müəllim Turalın həyatında bir iz buraxmışdı. Bu iz həmişə sevimli müəlliminə oxşamaq, onun kimi mövzunu şagirdlərinə başa salmaq izi idi. Cavad müəllim deyərdi ki, pis şagird yoxdur, pis müəllim var. Müəllim hər şagirdə yol tapmağı bacarmalıdır. Əgər o bunu bacarmırsa, o, müəllimlikdə uğur qazana bilməz.

İllər ötəcək, Tural müəllimini unutmayacaq, şagirdlərinə həmişə Cavad müəllimindən danişacaqdı. Xüsusilə də bazarlıq etmə qaydasını. Cavad müəllim şagirdlərinə bütün bildiklərini öyrədərdi. O cümlədən, hamiya sadə görünən bazarlıq işini də necə etməyi öyrədərdi. Onun bir sözü vardı: "Kişi arvadını bazara göndərməz". Bu sözlər Turalın beynində həkk olunmuşdu.

Tural bütün bu keçmişləri, göydəki ayı içində düşürəcəkmiş kim keçmiş günləri xatırladı.

İsti yay günləri geridə qaldı. Zaman nə yaman yüyrək imiş. Ar-tıq avqustun ortaları idı. Tural işdən çıxmışdı. Pal-paltarını yiğışdırıb çamadanını hazırlamışdı. Son gecə idi ki, yoldaşları ilə bir otaqda yatardı. Yoldaşları onun üçün balaca ziyafət də açmışdilar. Hami dağınıldı. İşıqları da söndürdülər ki, yatsınlar. Saat iki olardı. Avtandil yerinə girən kimi xoruldamğa başladı. İltifat da yuxusunu tez tapdı.

Tural yata bilmirdi. Təzə həyatını elə hey götür-qoy edirdi. Yatmaq istəsə də, yata bilmirdi. Yuxu yenə dadını onun gözlərindən əsirgəmişdi. Bu qaranlıq gecə Turala bir cüt qara gözü xatırladırdı. O durub eyvana çıxdı. Göy üzündəki ulduz-ulduz yazılar sökülüb oxunmaz olmuş bir dastanı xatırladırdı Turala.

Gecədən xeyli keçmiş, səhərə yaxın axır ki, yuxu öz kəməndini Turalın gözlərinə doladı və bu gözlər şirin bir yuxu görmək üçün öz qoruyucusu olan kipriklərini qapadı.

Artıq səhər açılmışdı. Tural gec yatdığı üçün hələ qalxmamışdı.

Yarpaqlardan yumaq-yumaq yuvarlanan günəşin selləri Turalın gözlərini açmasına kömək etdi.

Yerində bir yaxşıca gərnəşdi. Ayağa durub adəti üzrə eyvanda idman etdi.

Avtandil həmişəki kimi tez durmuşdu. Çayı qaynadıb dəmləmişdi də. Hətta qaçıb yaxındakı qastronomdan "doktorski" kolbasa alıb gətirmiş və qızartmışdı da.

Otaq yoldaşları səhər yeməyini yedilər, çay içildilər. Sonra Turalla görüşüb onu yola saldılar.

Bakı avtovağzalından Qubaya hər yarımdan saatdan bir avtobuslar gedirdi. Tural bilet alıb avtobusa mindi. O, indiyə qədər şimal rayonlarının heç birində olmamışdı.

Budur, artıq Qubaya gedən avtobusun yola düşdüyünü elan etdilər.

Həm cəld öz yerini tutdu. Tural da öz yerində əyləşdi. Onunla yanaşı yaşlı bir kişi oturmuşdu. Turalla yanaşı oturan adam adı rayon adamlarından seçiliirdi. Yəni ki, kəndlilikə oxşarı yox idi. O, geyimin-dən ziyalıya oxşayırdı. Tural yanındakı adamı düşünərək fikrə dalmışdı. Bu vaxt ərzində avtobus artıq Sumqayıt şəhərini keçmək üzrə idi. Tural indiyə qədər heç Sumqayıtı da görməmişdi.

Atalar deyiblər ki, yolun damarını bir getmək, bir də söhbət qırar. Yəni mənzil başına necə gəlib çıxdığını bilməzsən. Tural belə-belə xəyalda ikən yanında oturan adam onunla maraqlanmağa meyl etdi və:

- Yoldaş tələbə, gölsənə tanış olaq, hələ neçə saat yol gedəcəyik.

Tural üçün bu formada müraciət gözlənilməz oldu. Baxmaya-raq ki, o özü də yanındakı adamlı ürəyində maraqlanırdı. Tələbə özü-nü itirmiş halda:

- Olaq deyirsən, olaq da. Nə deyirəm ki - dedi. Sonra əlini yanındakı adama uzadıb dedi: - Tural.

Ziyalıya oxşayan adam da əlini ona uzadıb dedi:

- Mənim də adım Bəyaziddir.

- Çox gözəl - deyərək Tural gülümsəməyə çalışdı. - Deməli, siz deyirsiniz ki, Bəyazidsiniz?

- Elədir ki, var.

- Onda sizə bir sualım var.

- Sualınızın atını tez çapın, yoxsa härküb qaçar, tuta bilməzsən.

Ziyalının bu son cümlesi Turalın çox ürəyindən oldu. O, belə ifadəni hələ heç kimdən eşitməmişdi.

- Cənab Bəyazid, deyin görüm, Topal Teymur necə oldu ki, si-zı əsir tutdu?

Bəyazid bərkdən güldü. Qarşısındaki cavanın adı bir kənd cavanı olmadığına əmin oldu. İndiyə qədər heç kəs ona bu cür sual ver-məmişdi. Bu sualda həm humor vardı, həm də Topalla Bəyazidin mü-haribəsinə işarə vardı.

- Deməli, mən düz tapmışam.

- Nəyi düz tapmışınız?

- Necə yəni nəyi? Sizin tələbə olduğunuzu. Özü də çox güman ki, Şərqşünaslıq fakültəsinin türk şöbəsinin tələbəsisiniz. Düz tapdim-mi?

- Bəli, siz bunu nədən bildiniz?

Bəyazid özünü qalib kimi tutaraq dedi:

- Bunu bilməyə nə var ki? Axi adı adamların çox az bir qismi bilir ki, Teymur Bəyazid savaşında onu əsir götürmüştü.

Tural yenidən hücuma keçmək məqsədilə dedi:

- İndi də deyəcəksiniz ki, Topal Bəyazidin əl-qolunu bağlatdırıb, yixib bir arabanın içində, eləmi?

- Bəli, tamamilə düz deyirsiniz, yoldaş tələbə. Hələ onu da cə-nabınıza ərz edim ki, Teymur gedib-gəlib düşməninin üzünə tüpürər və onu təhqir edərmiş.

Tural bunun cavabında:

- Bəyazid də bu təhqirlərə dözməyib, başını arabanın qıraq tax-talarına çırparaq, beləcə özünü möğrurcasına öldürmüştü - dedi.

- Bu da tamamilə düzdür. Sultan Bəyazid mərd adam olub. Onun günahı deyildir ki, Teymura əsir düşmüşdür.

Tural cavabında soruşdu:

- Elə isə günah kimdir ki, o boyda Osmanlının sultanı əsir dü-şüb?

- Mənim balam, günah tale yazışındadır, - deyə Turalın yol yolaşı cavab verdi. - Onun əsir düşməsi göylərdə yazılmış.

- Müəllim, həmin dövrədə dünyada üç türk cahangiri vardı. Tox-tamış, Teymur, Sultan Bəyazid. Nə üçün bu üç güclü cahangir birləşib bütün Avropanı diz çökdürmədi? Avropa ilə yalnız Osmanlı sultanları döyüşürdü?

Bəyazid:

- Yoldaş tələbə, mənim bildiyimə görə, yalnız milli şurun türk cahangirlərində olmamasının səbəbidir. Tarixdən bildiyimizə görə, avropalılar həmişə çalışıblar ki, türkü türkün üstünə salsınlar. Onlar həmişə siyasetdən çox hiyləyə əl atıblar.

Söhbət yoluñ damarını qırmışdı. Birdən avtobus dayandı. Sürücü elan etdi ki, on dəqiqədən sonra yola düşürük. Sərnişinlər avtobusdan düşdülər. Tural və Bəyazid müəllim də endilər. Bəyazid siqaret yandırdı. Turala da töklif etdi.

- Çəkmirəm, deyib Tural yol qıraqında oturanları göstərərək söruşdü:

- Bunlar niyə burada quru yerdə oturublar?

- Onlar nəzir yiğirlar, - deyə Bəyazid cavab verdi. - Görürsənmi? Hər avtobusdan düşənlərin bir çoxu onlara nəzir verir. - Sonra Bəyazid əli ilə yoldan təxminən altı yüz, yeddi yüz metr məsafədə olan hündür dağı göstərib dedi: - Sən o çılpaq dağı görürsənmi?

Tural indi görürmüş kimi dağa tərəf baxıb dedi:

- Hə, görürəm, çox əzəmətli dağdır.

Bəyazid siqaretinə dərin bir qülləb vurub onu iki barmağının vasitəsilə uzağa tulladı. Sonra sözünə başlayaraq dedi ki, bu tərəflərin adamları həmin o əzəmətli dağı pir sayırlar. Odur ki, burada oturub nəzir yiğirlər.

- Bizim tərəflərdə isə pir hansısa əzəmətli, çox böyük, çox yaşı olan hər hansısa bir ağaca inanaraq, onun kökünə nəzir qoyaraq ürəklərində niyyət tuturlar. Əslində isə pir sözünün bir çox mənası var. Əvvəla, budur ki, pir eyni zamanda ağaç növüdür, lakin başqa ağaclardan onun fərqi tərkibində fosforun olmasındadır. Yaxşı yadimdadır, mənim beş yaşım olanda anamla evimizin ətəyindən düşüb çaya tərəf gedəndə orada ağaçlıq vardı. O ağaclardan bəzisi gecələr işiq verirdi. Anam deyərdi ki, o pir ağacıdır. Özü də pirin ağacından kəsmək olmaz, onu yandırmaq da günah sayılır. Bəzi adamlar bəzən onu yandırırlar, lakin onun istisi demək olar ki, olmur. Ataların belə bir məsəli də var ki, kasıbin sözü, pirin közü.

Bəyazid müəllimi “Kasıbin sözü, pirin közü” məsəli güldürdü.

- Yaxşı məsəldir - dedi.

- O dağın adı nədir?

- Onun adına Beşbarmaq deyirlər.

- Hə, başa düşdüm, əlin barmaqlarına oxşadığını görə, eləmi?

- Hə, düz deyirsən. Sən o dağın zirvəsinə bax. Dağın zirvəsinə adamin əlinin barmaqlarına bənzər, böyüklü-kicikli ucları görünənmi? Bax, elə ona görə də keçmiş insanlar bu dağı əlin beş barmağına oxşadığını görə ona həmin adı vermişlər.

- Çox qəribədir - deyə Tural daha diqqətlə baxdı.

- Tural, qəribə orasıdır ki, rəvayətə görə, guya imam Əlinin atının ayağının izi bu qayaya gedən yolda indiyə qədər durur.

Tural bu rəvayətdən sarsıldı.

- Yəni demək istəyirsiniz ki, Düldülün ayaq izləri bu dağdadır?

- Dedim axı, rəvayət belədir. Avam camaat nə bilsin ki, imam Əlinin ayağı heç zaman buralara dəyməyib. Çox-çox əvvəllər ruhani firıldaqçılar avam camaati tovlayıb pul yiğmaqdan ötrü bu rəvayəti uydurublar.

Bu sözlərdən sonra Tural çox heyrətləndi. O, ruhaniləri, daha doğrusu, cahil din xadimlərini, seyidləri, dərvişləri və sairəni din pər-dəsi arxasında gizlənən, camaati aldadıb onların hesabına ciblərini dolduranları heç sevməzdi.

Sürəcü artıq mühərriki işə salmışdı. Hami tez bir zamanda öz yerlərini tutdular.

Tural səhbəti davam etdirmək məqsədilə üzünü həmsəhbətinə tutub dedi:

- Amma düz tapmadınız ha, müəllim.

- Nəyi düz tapmadım, Tural?

- Müəllim, tələbə olmağımı. İki ay bundan əvvəl tələbəydim, indi isə müəlliməm artıq.

Bəyazid gülümşündü və dedi:

- Sən də düz tapmışan. Mən həqiqətən də tarix müəllimiyyəm.

Özüm də Qubada orta məktəbin direktoruyam.

Bu sözlərdən sonra Tural özünü xeyli arxalı hesab etdi. Həm dostu Mahmud, maarif müdürü Şövkəm müəllim, həm də həmsəhbəti Bəyazid müəllim. Allahın köməkliyi və bu üçlüyün istəyilə, hər hansı bir məktəbə müəllim düzəldərlər. Bir anlığa Turalın gözünün qabağına ilk zəng gəldi. Üzdən sevinc cizgiləri göründü və gülümsəyərək dedi:

- Bəyazid müəllim, heç bayaqdan soruştursan, ay cavan oğlan, hara gedirsən?

- Ay rəhmətliyin oğlu, heç aman verirsən ki, elə hey tutmusan sualdan, buraxmaq bilmirsən yaxamı. Doğrudan da hara gedirsən?

- Bax, indi göldik mətləb üstünə.

Bəyazid:

- Hansı mətləbi deyirsən? Dəllək Mətləbi? Onu haradan tanıyırsan?

Bu zarafatdan sonra hər ikisi qaqqıldıyıb elə güldülər ki, yan-yörədə oturanların hamısının başları onlara torəf çevrildi.

Tural sonra Mahmudla olan səhbətini bircə-bircə Bəyazid mü-

əllimə danişdı. Bəyazid Turalın kənddə işləmək istəyini alqışladı. Sonra dedi:

- Elə mən özüm də ilk öncə kənd məktəbində işləmişəm. Sən narahat olma, şəhərdə iş tapmasına da, kənddə tapılar. Kəndlərimizdə müəllimə ehtiyac böyükdür.

Artıq avtobus şəhərə girməkdə idi. Hamı hazırlıq işlərini görürdü. Üç saatlıq yol sərnişinləri yormuşdu.

Avtobus vağzalda dayandı. Hamı avtobusdan düşdü.

- Sən hara getməlisən, dostungiləmi?

- Bəli, Mahmudgilə. O mənə ünvan verib. “Qızıl Əsgər küçəsi, altmış doqquz sayılı ev, yanmış məscidin yanında”.

- Hə, ora şəhərin mərkəzinə yaxındır. Mən Dəvədabani tərəfdə oluram. Qonağım ola bilərsən.

- Cox sağ olun, minnətdaram, müəllim.

Bəyazid:

- Onda gəl belə danişaq. Sabah saat on bir tamamda olarsan Məarif şöbəsinin qarşısında, məni orada gözləyin.

- Baş üstə, müəllim.

Onlar görüşüb ayrıldılar.

Tural taksiyə minib ünvani söylədi:

- Xala oğlu, Qızıl Əsgər küçəsi, altmış doqquza sürün.

Sürəcü:

- Baş üstə, cavan oğlan, deyib, maşının sükanı arxasına keçib mühərriki işə saldı.

Maşın asfalt yolla şütyürdü. Bakıya nisbətən burada hava o qədər isti deyildi. Şahdağın başını bürümüş qar yəqin ki, buna təsir edirdi.

Bu arada sürücü:

- Xala oğlu, deyəsən, istirahətə gəlmisiniz. Yayın bu qızmar gündündə Bakıda qalmaq çətindir.

- Hə, qardaş, qonağam, - deyə Tural dilucu cavab verdi. - Məşənda gördüm, deyəsən bu yerlərin adamları çox qonaqpərvərdilər.

- Elədir, qardaş, qonağı gərək qonaq kimi qarşılayasan. Bir də ki, bu, bizim xalqın kökündən gəlir. Bu xalq yaxşı nəyi varsa, onu qonaq üçün saxlayır. Yük yiğanda qonaq üçün xüsusi olaraq yorğan-döşək saxlayırlar. Bizlərdə deyərlər ki, qonağı olmayan ev soyuq olar. - Birdən sürücü: - Mahmudu haradan tanıyırsan? - deyə sual etdi.

- Biz vaxtilə sənət məktəbində bir yerdə oxumuşuq. Bu yaxınlarda Bakıda gördüm. O da məni dəvət etmişdi, budur, mən də gəldim.

- Mahmud yaxşı oğlandır, mən onu yaxşı tanıyıram. Yetim uşaq idi. Xalası tapıb götürdü. Atasının yurdunu dağılmağa qoymadı, onun çırğını sönməyə qoymadı. Başını aşağı salıb işini görür. Rayonda tənimmiş sənətkarlardandır.

- Bəs siz nədən bildiniz ki, Mahmudgilə gedirəm?

- Bunu bilməyə nə var ki. Biz demək olar ki, qonşuyuq.

Beş-on dəqiqədən sonra maşın Mahmudgilin qapısının ağızında dayandı. Sürücünü yola salandan sonra Tural qapını döydü. Qapını Mahmudun özü açdı. Onlar qucaqlaşış göründülər. Mahmud dostunun çamadanını götürüb həyətə girdilər. Həyətdə gəlin var idi. Mahmud Sellini - həyat yoldasını Turalla tanış etdi:

- Selli, igidin adını eşit, özünü gör. Budur, sənə haqqında danışdığım dostum Turalla tanış ol.

Selli Turala əl uzadıb dedi:

- Xoş gəlmisin, Tural qardaş. Adın Mahmudun dilindən düşmür. Biz sizin yolunuzu çoxdan gözləyirdik. Səhər Mahmud dedi ki, mütləq Tural bu gün gəlməlidir. Mən soruşdum ki, nədən bilirsən? O dedi ki, Selli, ürəyim deyir ki, dostum bu gün gələcək.

Sonra Mahmud bayaqdan kənarda dayanıb onları seyr edən balaca uşağı göstərib dedi:

- Tural, bu da oğlumuzdur. Adı da Turaldır. Sənin həsrətini çox çəkdiyim üçün adını Tural qoydum.

Tural da ev sahibəsinə səmimiyyətlərinə görə minnətdarlığını bildirdi.

Mahmud yolda necə, nə ilə gəldiyini soruşdu.

- Mahmud, çox rahat gəldim. Yanımda Bəyazid müəllim oturmuşdu. Onunla başımız o qədər səhbətə qarışdı ki, bilmədik, şəhərə necə çatdıq.

- Selli, qonaq yorğundur. O, yuyunana kimi sən süfrəni aç.

Sonra Turalın çamadanını evə qoydu və Tural yuyunmaq üçün hamamı düzəltti. Tural əl-üzünü yudu. Xeyli sərinləşdi.

Mahmud Turalı evə çıxartdı. Bu zaman Selli artıq çayları stolun üstünə qoyurdu. Balaca Tural da onlarla əyləşmişdi. O, çox sevinirdi. Əmisi gəlmişdi.

Mahmud dostunun qabağına çiyələk dolu mürəbbə qabını qoyub dedi:

- Tural, həyətimizin məhsuludur. Sellı bişirib. Ye, sonra Sellini bir yaxşı təriflə.

Selli:

- Mahmud, məni utandırma, yəni mən o qədər yüngüləm ki, sən belə danışırsan?

- İncimə, Sellı, zarafat edirəm.

- Mahmud, Bəyazid müəllim dedi ki, Şövkəm müəllimi yaxşı tanır. O da kömək etməyə hazırlıdır. Sən Şövkət müəllimlə danışmışsan mı? Bəyazid müəllim dedi ki, sabah saat on birdə, ikiniz də Maarif şöbəsinin qabağında məni gözləyin.

- Çok gözəl, deyə Mahmud bu sözdən sevincək oldu. - Mən Şövkət müəllimlə danışmışam. Dedi ki, qoy hələ bir gəlsin. Bəlkə heç gəlməyəcək. O dedi ki, Tural, şəhər adamlarının ipinin üstünə şələ yiğmaq olmaz. Bir də gördün gəlmədi. Doğrusu, onun bu sözü məndə bir qədər inamsızlıq hissi oyatdı. Nə yaxşı ki, sən gəldin. İndi sabah gedərik Şövkəm müəllimin yanına, görək nə deyəcək.

Selli çay stekanlarını yiğişdirdi. Yemək üçün stolun üstünə boşqabları, sonra göy-göyərtiləri düzdü. Mətbəxə keçdi. Bir azdan buludda buglanan plovu stolun üstünə qoyub, qaranı gətirməyə getdi. Mahmud Turalın boşqabına xörək çəkdi, sonra Sellinin bişirdiyi səbzi-qovurmadan da Turalın boşqabına yiğdi.

- Tural, utanma, əməlli ye.

Sonra özünə də xörək çəkə-çəkə Selliyə:

- Sellı, mənim dərmanım deyəsən yadından çıxıb.

Selli tez soyuducudan arağı götürüb stolun üstünə qoydu. Mahmud onu götürüb ağızını açdı və qədəhləri doldurdu.

- Belə plovla, səbzi ilə araq içməsən, araq inciyər. Götür, Tural. Sənin şərəfinə içək, qardaş. Bu anı neçə illərdir ki, gözləmişəm. Həmişə sənin fikrini çəkirdim. Yuxuda da səni gördüm. Səni necə tapmağın yolunu bilmirdim. Allah bizi yenə birləşdirdi. Bir daha bizi bir-birimizdən Allah ayırasın.

Onlar qədəhlərini toqquşdurub başlarına çəkdilər.

Dostlar yeyə-yeyə səhbət edirdilər. Səhbətləri müxtəlif mövzularda gedirdi. Gah sənot məktəbindəki müəllimləri, qrup yoldaşlarını yad edirdilər, gah da sabahkı görüşün nəticəsindən danışırdılar.

Mahmud yenə də qədəhləri doldurub dedi:

- Tural, götür, söz sənindir.

Tural qədəhi götürüb dedi:

- Mahmud, sizə çox sağ olun deyirəm. Sən mənim bir nömrəli dostumsan. Düzdür, dostu nömrələməzlər, lakin atalar deyiblər ki, hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi. Biz dost deyil, qardaşlıq. Bu badələri sənin ailənin - Sellinin, balaca Turalın və sənin sağlığına içək. Arzum budur ki, sənin bu balaca ailən Şahdağının suyu kimi həmişə təmiz, şəffaf olsun, onun zirvəsi kimi sizin də başınız dostlar, tanışlar arasında uca olsun.

Dostlar içkinin təsirindən qızarmışdır. Tural yeyə-yeyə plovu hey tərif edirdi.

- Çoxdandır belə plov yeməmişəm - deyirdi.

Onlar yeyib-içib toqqanın altını əməlli-başlı bərkitdilər. Mahmud dostuna dedi:

- Gəlsənə çıxaq şəhərə. Şəhərlə səni tanış edim.

Tural da elə bunu gözləyirdi. Onlar geyinib şəhərə çıxdılar.

Artıq axşamüstü idi. Hava sərinləşmişdi. Günəş qərbə tərəf uzaqlaşdıqca onun şəfəqlərinin təsiri də azalırdı. Onlar küçə ilə şəhərin şimalına tərəf gedirdilər. Qarşıda, çox uzaqlarda Şahdağ görünürdü. Sanki o başına ağ kələğayı bağlamışdı. Hər tərəfi qarla örtülü idi. Onun sərinliyi idi ki, axşamüstü günortanın istisindən əzilmiş adamlar gümrahlaşmışdılar.

Dostlar xeyli gəzdilər. Gəlib Nizami parkına çıxdılar. Park gözəl idi. Parkın alt tərəfində Qudyalçay öz şırıltısı ilə axındı. Çay suyunun şırıltısı yorğun insanların ruhunu oxşayırırdı. Turalın yadına çox uzun keçmişlər düşdü. Kəndlərində evlərindən yüz metr məsafədə axan Ağ çayın da zülməməsi eynən belə idi. Hər iki çayın ahəngdarlığı bir not üstündə köklənmişdi. Sanki bu notlar dostların ruhunu oxşayırırdı.

Artıq hava qaralmışdı. Dostlar üzüaşağı evə tərəf gedirdilər.

Selli xörəyi isidib. çayı dəmə qoymuşdu.

Bir azdan dostlar gəlib çıxdılar. Balaca Tural qaçıb atasının qucağına sıçradı.

Selli:

- Nə gec gəldiniz, Mahmud? Mən də narahat olmağa başlamışdım. Acıdan qırıldınız. Gəlin tut ağacının altında sərin havada oturun

- dedi. Sonra təzəcə dəmlədiyi çayniki gətirib stolun üstünə qoydu. - Mahmud, sən çay söz, siz içincə, mən xörək çəkim.

Mahmud stəkanlara çay süzdü.

- Ata, mənə də çay söz.

- Sən yadımdan çıxmışdin, balaca, - deyə Mahmud uşağa da çay süzdü.

Onlar xörəklərini yeyib, təmiz səmanın, tut ağacının altında asimanı baxa-baxa söhbət edirdilər. Dostların söhbətləri qurtaran deyildi.

Göydə ulduzlar saygırdı. Samanyolu ağappaq süd kimi idi. Doğrudan da o yola baxanda adama elə gəlirdi ki, kimsə araba ilə ot aparıb və arabadan tökülen otlar bir yol kimi, iz kimi qalmaqdadır. İnsanlar gecələr həmişə Samanyolu ilə gedərdilər və heç zaman azmazdılar. O yol, Məkkə yolu sayılırmış. Elə indi də bəzi qocalar ona Məkkə yolu deyirlər.

Ulduzlar göydə tabaq-tabaq idilər. Milyardlarla ulduzların içinde Turalın da ulduzu parıldayırdı. Görəsən doğrudanmı o parıldayırdı? Yoxsa bəziləri kimi onun da ulduzu, ocağı sönmüş köz kimi zəif işiq saçırıdı.

Turalın göydən gözünü çəkmədiyini görən Mahmud dilləndi:

- Nəyi axtarırsan bu sırlı səmada? Yoxsa gələcək ulduzunu görmək istəyirsən?

Bu sözdən dostların hər ikisi gülüşdü.

Gecə keçirdi.

- Tural, səhər tez duracağıq, bəlkə yataq?

- Hə, gedək, bəsdir baxlığımız bu sonsuzluğa.

Tural şirin yuxuya dalmışdı. Yuxuda dərs ilinin ilk gününü gördü. Məktəbin direktoru təzə müəllimi şagirdlərlə tanış edirdi. Bu tanışlıqdan Tural çox sevinirdi. Elə bu zaman Mahmudun səsi onu şirin yuxudan oyadı.

- Tural, qalxsana. Bu şəhər adamları nə yaman yatağan olurlarmış, a kişilər?

Tural Mahmudun səsinə oyandı. Yerindəcə qollarını gen açıb gərnəşdi. Sonra geyinib höyötə düşdü. Şəhərdən xeyli uzaqda olan Qızbənövşə bulağının sərin suyu ilə yuyunub, yuxusunu tamamilə qovdu. Sonra səhər yeməyini yeyib, Maarif şöbəsinə tərəf yollandılar.

Saat on birə on beş dəqiqə qalmış Maarif şöbəsinin qarşısında idilər. Bir azdan Bəyazid müəllim də göldi. Hər ikisi ilə görüşüb, hal-

əhval tutdu. Mahmud Bəyazid müəllimi tanıyordu. Onlar evdəkiləri, uşaqları da xəbər aldılar.

Bəyazid müəllim üzünü Turala tutub dedi:

- Hə, yoldaş türkoloq, şəhərimiz xoşuna gəldimi? Qədim bir torpağın üstündəsən. Hər şəhərin bəxtinə qədimlik qismət olmur. Azərbaycanda qədimliyi ilə öyünən şəhərlər çoxdur. Bizim şəhərimiz də onların cərgəsindədir. Sən bizim şəhərə xos gəlmisən. Buranın insanları da gözəl xasiyyətə malikdirlər, həddindən artıq qonaq sevəndirlər.

Sonra əlini uzaqda ağaran Şahdağa uzadıb dedi:

- Heç belə dağ görmüsənmi? Şahdağ Azərbaycanımızın tacıdır, tacı!

- Müəllim, doğrudan da şəhəriniz tərifəlayiqdir. Bəlkə də siz hiss etmirsiniz, amma şəhərin özü o qədər böyük deyil, lakin gözəldir, xüsusilə Qudyalçay sanki onun - şəhərinizin gözəlliyyini birə-beş artırır.

- Düz qeyd elədin. Şəhərimiz niyə balacadır? Keçmişdə şəhərin əsas varlı təbəqələri ətraf kəndlərdə öz malikanələrində yaşayırdılar. Gördüyün bu gözəl yerə - indi dediyimiz şəhərə payızın lap sonlarında köçərdilər. Bilirsən niyə?

- Yox, bilmirəm, maraqlıdır, bəs nəyə görə? - deyə Tural suala sualla cavab verdi.

- Bax, tələbə qardaş, hərçənd tələbəliyin daşını artıq atmışan, amma hələ səndən tələbə qoxusu gəlir.

Bu sözlərdən sonra hər üçü şaqqanaq çəkib güldülər.

- Hə, bilirsənmi, bəylərin, varlıların var-dövləti kəndlərdə cəmləşmişdi. Əkin tarlaları, bağları, sürüləri, ilxıları və sairələri. Onlar bura ancaq qışlamaq üçün enərdilər. Fikir vermisənmi? Şəhərin, xüsusilə, mərkəzi hissəsində evlər bir-birinə söykənilər. Ondan başqa möhtəşəm binalar yoxdur. Çünkü dediyim kimi, insanlar burada Novruza qədər yeyib-içib kef çəkərdilər. Elə ki, zəhmət zamanı gəldi, təbiət oyandı, zəhmətkeş insanları işləməyə çağırardılar. Onda həmliqlə kəndə köçər və torpaqla əlləşərdilər.

Tural:

- Müəllim, doğrudan da izahınız çox məntiqli və tutarlıdır. Xoşuma gəldi belə dəqiq məntiq. Havayı yerə sizi məktəb direktoru və zifəsinə qoymayıblar ki. Ancaq mən bildiyimə görə, Babadağ Şahdağ

ilə yanaşdır, onun da zirvəsi eynən bu gördüyüümüz dağ kimi həmişə qarla örtülüdür. Bizim tərəflərdə yayın qızmarında gedib oradan qar, buz gətirirlər. Sizə bir də onu söyləyim ki, mənim əsl köküm İsmayıllıdır. Mən orada Cavanşir qalasından təxminən üç-dörd kilometr aşağıda dağlar qoynunda, Ağ çayın sahilində həyata vəsiqə almışam. Lahicdən sənətkarlar atla sizin Qonaqkəndinizi, oradan da qədim Dərbəndə ticarətə gedərdilər. Əsasən də alverləri misgər məməlatları olarmış.

Bəyazid müəllimin də Turalın belə izahından çox xoşu gəldi.

Sonra Turala dedi:

- Sən doğrudan da xalis tarix müəllimi işləyə bilərsən.

Dostlar yenə gülüsdülər.

- Sizə baxıram, fəxr edirəm ki, nə qədər şəhərinizi sevirsiniz, - deyə Tural söhbəti davam etdirmək fikrində olduğunu bildirdi. - Əlbəttə, Vətəni sevmək lazımdır. Baxaq bu xalqın tarixinə, görək onu hər zaman seviblərmi?

- Sən nəyi nəzərdə tutursan? - deyə Bəyazid müəllim dilləndi.

- Müəllim, bu həyatımız çox haqsız bir həyatdır. Nəyə görə mənim Vətənimi ikiyə bölüblər? Məni bu fikir həmişə düşündürür. Müstəqillikdən dadlı bir şey varmı həyatda? Yoxdur. Biz isə ondan mərhum olmuşuq. Görəsən tarix bizi bağışlayacaqmı?

- Nəyi deyirsən, Tural?

- Necə yəni nəyi? Nəyi itirib bu xalq? Mən də onu deyirəm də. Bir fikirləşin, hər hansı bir adı körpü tikmək üçün Moskvanın icazəsi olmalıdır. Noxtamız başqasının əlindədir, müəllim. Sərbəst olmaq istəyirəm, kimsədən asılı olmaq istəmirəm daha.

- Sən siyasi səhv buraxma, cavan oğlan.

- Nə tez qorxdun, müəllim? Biz buna haçansa başlamalıyıq, ya yox? Guya siz müstəqilliyyin necə dadlı meyvə olduğunu bilmirsınız? Bilirsiniz, lakin o döşünüüzün üstündəki bilet qoymur ki, bu barədə fikirləşəsiniz. Tarixçilər bu fikrə daha çox meylli olurlar. Nə vaxtacan sərvətlərimiz başqalarının xəzinəsinə axacaq? Mən inanıram, müəllim, çox keçməz, biz də sərbəstliyin dadını görərik. O şirin meyvənin nübarını dadacağıq. Cavan ziyalılarımız bu yolla çalışırlar. Biz də onlara dəstək olmalıyıq. Xalqı bu yolla maarifləndirməliyik. Bu, sizin, mənim - bütün ziyalılarımızın işidir, borcudur. Bəxtiyarın, Xəlil Rza-nın şerlərini oxumusunuzmu?

Görün Bəxtiyar müəllim ana dili haqqında nə deyir:
Beşiyin başında hər axşam, səhər,
Anan layla çalır, ana dilində.
Ruhuna axdiqca doğma kəlmələr,
Qımışib gülürsən yuxuda sən də.

Bu dildə səslənmiş diləklərimiz,
Bu dildə and içdik doğma Vətənə.
Babalarımızdan qalma bu mirası biz,
Ananla birlikdə veririk sənə.

Danış dilindəki oddan, alovdan,
Ərisin şaxta da, boran da, buz da.
Xalqın qüdrötini yaşadaq hər an,
Ana dilimizdə, öz ruhumuzda.

Müəllim, fikir verdinizmi, şair itirilmiş ana dilini necə qaytar-
maq istəyir. Bakıda əhalinin çoxu rus dilində danışır - bunun bir sonu
olmalıdır, ya yox?

İndi fikir verin, gözəl şairimiz Xəlil Rza nə deyir?

Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə,
qram-qram.

Azadlığı istəmirəm bir həb kimi
dərman kimi.

İstəyirəm səma kimi!

Günəş kimi!

Cahan kimi!

Çəkil!

Çəkil, ey qəsbkar!

Mən bu əsrirən gur səsiyəm!

Gərək deyil sisqa bulaq,

Mən ümmanlar təşnəsiyəm!

Belə oğullarımız var. Onlar xalqı harayayırlar ki, qalx, ey mil-
let! Nə vaxta qədər müti olacaqsan? Biz də bu Vətənin övladlarıyiq.
Sən çalışma, mən çalışmayım, bəs kim çalışsın? Fəhlə, kəndlə, siz du-
yanı, mən duyanı duya bilməzlər. Biz ziyahılar açılmış cığırla gedərək
arxamızca xalqı da götirməliyik.

Baxın, müəllim, Xəlil Rza özünü yaşadığı əsrin şeypuru hesab

edir. Şeypurun vəzifəsi oyatmaq, yatanları oyatmaqdır. Şair heç nədən qorxmur, bəs biz niyə qorxmaliyiq? Borcumuzdur ki, bu açıqfikirli şairlərimizin fikirlərini bu ucqar yerlərdə də yayaq, xalqın gözünü açaq.

- Tural, oğlum, mən sənə şərik. İndi gəlin gedək, işimizi görək. Sonra bu barədə geniş danışarıq, ancaq ehtiyatlı olmaq lazımdır. Düşmən çox fitnəkdir.

Onlar üçü də idarəyə daxil oldular. Bəyazid müəllim direktorun qapısı ağızında yoldaşlarını saxlayıb dedi:

- Siz burada gözləyin. Mən Şövkətə əhvalatı danışım, sonra si zi də çağıraram.

O, qapını döyüb, içəri girdi. Şövkət müəllim yerindən qalxıb, onun qarşısına yeridi. Görüşdülər, hal-əhval tutdular. Şövkət müəllim Bəyazidin xətrini çox istəyirdi, ona yer göstərdi. Özü də keçib yerində əyləşdi. Onlar müxtəlif mövzulardan danışdılar. Sonra Bəyazid müəllim dedi:

- Şövkət müəllim, sizə canlara dəyən bir müəllim tapmışam. Özü də sizin həmkarınızdır, türkoloqdur. Zalim oğlunun ağızından od püskürür. Bizim rayona könüllü gəlib. Universitetin axşam şöbəsini bitirib. Yetim bir uşaqdır, heç kəsi, demək olar ki, yoxdur. Müəllim işləmək istəyir.

Şövkət müəllim diqqətlə Bəyazidə qulaq asırdı. Maraqlı idi. İndiyə qədər işlədiyi müddətdə şəhərdən öz xoş ilə gəlib kənddə işləmək istəyəni hələ görməmişdi. Odur ki, soruşdu:

- O kimdir, haradadır o yoldaş?

- Buradadır, bayaqdan gözləyir, çağırımmı?

- Çağır, əlbəttə, qoy gəlsin, görək o qəhrəmanın boy-buxununu.

Bəyazid müəllim cəld çölə çıxdı və yoldaşlarını çağırıldı. Onlar birlikdə müdərin otağına daxil oldular.

Şövkət müəllim Mahmudun yanında duran şümal kimi gənci görəndə Mahmudun onunla danışlığı söhbət yadına düşdü. Şövkət müəllim o zaman həmin söhbətə önəm verməmişdi. Ancaq indi fakt faktlığında qalır. Deməli, söhbət təmiz söhbət imiş.

O yerindən qalxıb hər ikisinə əl verdi. Sonra onlara yer göstərdi. Onlar əyləşdilər.

- Cavan oğlan, Yusif Ziya Şirvani hələ işləyirmi?

Tural özünü itirdi.

- Hansını deyirsiniz, yoldaş müdir?

- Qədim türk yazılarından, Orxon-Yeniseydəki yazılarından dərs deyəni soruşuram da. O qoca kişi, hansı ki, on dil bilir, poliqlotdur.

- Müəllim, yaxşıdır, o mənə də dərs verib. O boyda universitetdə ən çox sevdiyim müəllim odur.

Sonra Şövkət müəllim Mahmuda üzünü tutub dedi:

- Qonşu, sözün düzü, sən mənə bu gənc haqqında danışanda inanmadım. İndi görürəm ki, bu həqiqətdir.

- Cavan oğlan, deyə üzünü Turala tutdu. - Mərkəzdə yerimiz yoxdur.

Birdən üzünü Bəyazidə tutub:

- Bəlkə bu gənci sən götürəsən, tərifi də sənin olsun, o biri tərəfi də.

- Şövkət müəllim, inan Allaha, əgər mənim yerim olsaydı, bu odlu-alovlu gənci heç kim mənim əlimdən ala bilməzdi.

Şövkət müəllim üzünü Mahmuda tutub dedi:

- Deyirdin ki, sənət məktəbində bir yerdə oxumusunuz.

- Bəli, Şövkət müəllim. Özü də on beş il bundan əvvəl. Heç ağlıma da gətirə bilməzdim ki, dostum universiteti bitirəcək.

Sonra Şövkət müəllim düyməni basıb kadrlar şobəsini yanına çağırıldı.

Az sonra qapı açıldı. İçəri bəstəboy, yoğun bədənlı, yaşlı bir kişi girdi.

- Eşidirəm, Şövkət müəllim.

- Xasay, şəhərdə dil-ədəbiyyata yerimiz varmı?

Xasay müəllim:

- Xeyr, yoldaş Əsədzadə.

- Yaxın kəndlərin hansında ola bilər?

- Talıblıda işləyən gənc müəllimin təyinat müddəti bitib. O məzuniyyətə çıxanda ərizə verib gedib. Onun yeri boşdur.

- Sən bu gəncin sənədlərini götür. Sentyabrın birindən əmrini ver, qoy gedib orada çalışsin.

Sonra Şövkət müəllim üzünü Turala tutub dedi:

- Cavan oğlan, sentyabrın birindən Talıblı kənd məktəbində dil-ədəbiyyat müəllimi kimi işləyə bilərsən. Buradan çıxanda sənədləri ni Xasay müəllimə verərsən. Özün də bir ərizə yazarsan. Xasay müəllim əmr yazıb hazırlayar və məktəbin müdürüne surətini verər.

Mahmud, sən bu günlərdə dostunu götür və gedin o kəndə. Direktoru taparsınız və sənə indi verəcəyim kağızı verərsən ona. Həm də ev məsələsini həll edin. Bu cavan oğlanı tək buraxma. Oraları o tənimir. Özün onunla gedərsən. Məktəbin direktoru ilə ev məsələsini də danışarsınız.

- Baş üstə, Şövkət müəllim. Sizə minnətdaram. Siz biziçə çox böyük kömək etdiniz.

Dostlar müdərin otağını tərk etdilər. Həyətə düşdülər. Dostlar hər ikisi Bəyazid müəllimə də razılıqlarını bildirdilər.

Sonra Bəyazid müəllim Turala üzünü tutub dedi:

- Tural, bala, bir neçə gündən sonra körpə ilk addım atdıgi kimi sən də yeni işinlə əlaqəli olaraq ilk addımlarını atacaqsan. Çalış bu yolda büdrəməyəsən, addımlarını yerə cəsarətlə at. Müəllimlik həm şorəfli, həm də çox çətin peşədir. Onu bil ki, hər bir ziyanı yaxşı müəllim ola bilməz. Yaxşı müəllim olmaq üçün gərək gələcəyimiz olan uşaqları sevməyi bacarasın, gərək öz üzərində çox işləyəsən. Təcrübəli müəllimlərlə yaxşı ünsiyyət qurmağa çalış. Onların təcrübəsin-dən öyrən. Hansı çətinliyin olsa, məni arayarsan. Onu da yadında saxla ki, işləyəcəyin kənd məktəbidir. Kəndlə şəhər havası bir olmaz, onların fərqi yerlə göy qədərdir. Çalış camaatla yollaş. Bir çox kənddə gəlib işləyən şəhərlilərin son aqibəti ürəkaçan olmayıb. Onların kənddən qovulduğunun da şahidi olmuşam. Cavansan, diqqətli ol. Hər sözünü, hər addımını min dəfə ölç-biç. İndi gəl görüşək.

Təcrübəli müəllim ata qayğısı kimi Turalı bağırına basdı. Sonra Mahmudla da görüşüb onları ikilikdə buraxaraq getdi.

İşin düzəlməsindən Mahmud çox sevinirdi. Dostunu tapmışdı, onun işə düzəlməsində köməyi olmuşdu. Onlar söhbət edə-edə evə döndürlər.

Gün-günorta idi. Günəş zenitdə idi. Adamı yandıran şəfəqləri-ni sel kimi insanların üstünə səpələyirdi. Dostlar günortanın belə istisində Maarif şöbəsində çıxıb payi-piyada şəhərin aşağı hissəsinə doğru addımlayırdılar. Onlar gəlib evə çatdılar. Sellı onların üstünə düşdü:

- Bu vaxta qədər ac-susuz harada qalmışınız? Çayı dəmləyib, xörəyi bişirib qoymuşam ki, indi gələrlər, bu saat gələrlər. Yaxşı, bir deyin görüm, işiniz nə yerdə qaldı? Şövkət müəllim nə dedi, məktəb tapıldımı?

Mahmud:

- Xala qızı, narahat olma, Turalın əmri verildi. Sentyabrın birindən Talıblı kənd məktəbinin müəllimi kimi işə başlayacaq.

Selli, bir de görək, bizə yeməyə bir şey verəcəksən, ya yox? Canavar kimi acmışam, bir az tez ol.

- Siz əl-üzünüzü sərin su ilə bir yuyun, sərinlənin. Harada yeyirsiniz? Tutun altında, yoxsa evdə?

- Xala qızı, tutun altında. Bu avqustun istisi bizi kabab elədi. Nahaq yerə avqust ayına qora bisirən ay demirlər. Sonra hər iki dost meşədən rayon mərkəzinə boru ilə götürilən sərin su ilə yuyunub sərinlədirələr. Selli də artıq süfrəni hazırlamışdı.

- Tural, səni bilmirəm, mən yaman acmışam. Səhər yaxşı yemədik axı.

Mahmud Turalın boşqabına təhəng dolmalarını yiğdi.

- Qatığın özün tökərsən.

Sonra: - Selli, qatığa sarımsaq vurmusan? - deyə soruşdu.

- Kasaların biri sarımsaqlıdır, o biri isə yox.

- Bəs oğlumuz haradadır, gözümə dəymir.

- Onu yedizdirib yatızdırdım, indi yuxudadır.

Mahmudla Tural yeyə-yeyə işin gedışatından danışındılar.

- Bura bax, Tural, belə çıxır ki, Şövkət müəlim də sən qurtaran fakültəni bitirib, düzmü deyirəm?

- Hə, Mahmud, Bəyazid müəllim dedi ki, bu cavan oğlan sizinlə həmkardır, yəni siz qurtaran fakültəni bitirib. Hər halda hər ikisi sağ olsunlar. Mən inanmirdim ki, belə asan başa gələcək. Görürsənmi, Mahmud, hər yerdə tanış lazımdır.

Mahmud dolmanı yedikcə Sellinin əl qabiliyyətini tərifləyirdi.

- Tural, mənim xalam qızı bir dənədir. O da mənə qismət olub. Görürsənmi, dolma necə ləzzətlidir.

Tural:

- Doğrudan da ləzzətlidir, yaxşı yağlıdır. Mən xörəyin yağılsını sevirəm.

Mahmudun birinci qədəhdən sonra dili daha çox açılmışdı. Elə hey Sellini təfriləyirdi. O, yenidən qədəhlərə araq süzdü. Bir anlığa fikrə getdi. Nə haqqında isə fikirləşirdi. O, fikrini cəmləşdirib dedi:

- Tural, məni bir şey maraqlandırır.

- Nədir səni o maraqlandıran şeyin adı?

- Doğru sözümdür, Tural. Həmişə fikirləşirəm ki, insanlar, özü

də dünyanın hər yerində, araşı içəndə qədəhləri bir-birinə vururlar. Səbəbini bilmək istəyirəm. Neçə adamdan soruşmuşamsa da, məni qane edən cavab ala bilməmişəm. Bəlkə sən bu sualıma cavab verəsən?

Sualın cavabını Tural bilirdi. Bu barədə haradasa oxumuşdu. Amma harada? Bir az fikirləşəndən sonra “Tapdım” dedi.

- Nəyi tapdırın, Tural?

- Necə yəni nəyi? Sualının cavabını tapdım deyirəm.

- Ola bilməz, dostum.

- Mən bu suali çox yaşlı müəllimlərə belə vermişəm, lakin hamısı cavabsız qoyublar. Cavabını bilən adam gərək onu mənə inandırıra bilsin.

- Mən səni inandıraram, Mahmud.

- Cox gözəl, inandır görüm, əziz dost, inandır.

Sonra qədəhini götürüb dostunun qədəhi ilə toqquşdurdu və başına çəkdi. Tural isə qədəhini əlində tutmuşdu. İcmirdi.

- Niyə içmirsən? deyə Mahmud soruşdu.

- Mahmud, istəyirəm ki, öncə şorabın kim tərəfindən icad edildiyini, sonra isə bir-birinə vurulmasının səbəbini danışım. Əgər səni inandıra bilməsəm, içməyəcəyəm. Əgər inandıra bilsəm, cərimə olaraq mənimlə içmək üçün qədəhini dolduracaqsan.

Mahmud razılaşdı.

- Sübutunu söylə.

- Mənim əziz dostum, danışacağım əhvalatın tarixi çox qədimdir. Neçə min illərə gedib çıxır. Deyilənə görə, Cəmşid adlı bir şah olub. O, İran şahlarından olub. Eramızdan çox-çox əvvəllər yaşayıb. O, həmişə nahar edəndə ona üzüm suyu verərmişlər. Və şah üzüm suyunu çox xoşlayarmış.

Bir dəfə o, çörək yeyəndə təsadüfən üzümün suyunu içmədi. Qul süfrəni yiğisdiranda camdakı üzüm suyunu atmadi. Saxladı ki, növbəti naharda verərəm, içər. Bu işin üstündən bir neçə gün keçdi. Bu neçə gündə şah üzüm suyu yox, sərin ayran istəmişdi.

Bir gün yenə şah üzüm suyu istədi. Qul həmin suyu sərin bir yerdə saxlamışdı. Gətirib şahın qarşısında süfrəyə qoyur. Şah alıb bir-nəfəsə başına çökir. Sonra yeməyini yeyir. İştahı daha yaxşı olur. Yeyib doyandan sonra şah xumarlanır, yatmaq istəyilə xacəni çağırıb deyir ki, onu kəninizin otağına aparsın. Sən demə, üzümün suyu yayın is-

tisində neçə gün qaldıqdan sonra qıçkırmış və indi dediyimiz şərab vəziyyətinə düşübmüş.

O zamanlar da bu barədə heç kim heç nə bilmirdi. Şah da onu içmiş və əhval-ruhiyyəsi yaxşı olmuşdu. Odur ki, onu sevimli kənizi-nin otağına aparırlar. Həmin gündən etibarən şah hər nahara o üzüm suyundan istəyir. Qulluqçular da çoxlu üzüm suyunu sıxıb xüsusi saxsı qablarda saxlayarlarmış.

Əziz dost, şərab bu yolla gəlib bizim zəmanəyə çıxıb. İndi onu bütün dünyada içirlər.

- Bəs nə üsün onu şərab adlandırırlar?

- Bunu ehtimala görə, bilmək olar. Məncə, bu kökdə iki söz var. Biri “şər”, digəri isə “ab”. “Şər” pis işlərə deyilir, “ab” isə biliyimiz kimi, su deməkdir. Həmin şərəbi adam içəndə əhvalı dəyişir, daha doğrusu, kefli olur. Kefli adam da nə etdiyini bilməz, şər hərə-kətlər edər. Ona görə onu “şərab” adlandırırlar. Yəni ki, “şər” “su”. Bununla yəqin ki, razılışarsan. Qaldı onu içəndə insanlar nə üçün toq-quşdururlar?

Mahmud diqqətlə Turala qulaq asırdı. Deyəsən, dostunun dəlil-ləri onu hələ ki, təmin edirdi. Ancaq əsas məsələ niyə toqquşdurub ondan səs çıxarırlar?

- Yaxşı, Tural, mən bununla razı. İndi ikinci səbəbini aydınlaşdır.

- Mahmud, sən şahları adı insan kimi bilmə. Onları kiçik vaxtlarından alımlər, müəllimlər bütün elmlərdən öyrədiblər. Şahlar yaxşı sərkərdə olmaqla yanaşı, tarixi, coğrafiyani, astronomiyani, ədəbiyyatı, natiqliyi və sairə elmləri yaxşı biliblər. Elə bir şah olmayıb ki, o, şərə həvəs göstərməmiş olsun və ya şer yazmamış olsun. Eyni zamanda şahlar tibb elmini də biliblər. Onlar insanın beş hiss orqanı olduğunu bizzən yaxşı biliblər. Hansıdır onlar, saya bilərsən? Yox, saya bilmirsin. Mən sayım, sən qulaq as. Birincisi, görmək, ikincisi, eşitmək, üçüncüsü iy bilmək, dördüncüsü, dad bilmək, beşinci, toxunmanı hiss etmək. Fikir ver ki, qədəhləri bir-birinə vuranda göz görür, dil dadi içəndə bilir, burun şərəbin iyini hiss edir, əl ona dəyəndə varlığın hiss edir. Bunlar düzdürmü?

- Hə, düzdür, - deyə Mahmud dilləndi.

- Onda bu şərabı içəndə hansı hiss orqanı iştirak etmədi? Deyə bilərsənmى?

Mahmud fikirləşincə, Tural:

- Qulaq iştirak etmədi, daha doğrusu, futbol dililə desək, o “af-saytda” qaldı. Bax, şah qulaq da şərəbin içilməsində iştirak etsin deyə, onları bir-birinə toxuendurmağı icad eləyib. Bu şah kim olub? Yandında saxla, Cəmşid şah. Bəs deyəcəksən ki, bunu haradan oxumusən? Onu deyim, get, sən də oxu. Onuncu əsrədə İran şahı olub. Onun adı Firdovsi olub. Firdovsi İran şahları haqqında kitab yazıb. Görürsənmi, nə ağıllı adam olub bu Firdovsi. Min il bundan əvvəl yaşamış Firdovsi özündən neçə min illər əvvəl yaşamış xalqının şahları haqqında tarixi bir kitab yazıb.

- Bəs bizimkilər nə üçün yazmayıblar? - deyə Mahmud soruşdu.

- Mən haradan bilim, niyə yazmayıblar. Yəqin ki, Firdovsi xalqını çox sevib, ona görə də yazıb. Özü də bildiyimə görə, həmin əsəri otuz beş iləmi, yoxsa otuz iləmi yazıb qurtarıb. Türk sultani Sultan Mahmuda hədiyyə edib. Sultanın xoşuna gəlmədiyi üçün onun mükafatını verməyib. Həmin əsər dünya durduqca duracaq, onunla bərabər həm şair özü yaşayacaq, həm də kitabda adları çəkilən şahlar da tanınacaqdır.

Bax, əziz dostum, buna deyərlər vətəndaşlıq borcu. Firdovsi əsl vətəndaş olub.

İndi gəl, şərtimizə əməl edək. Sən öz qədəhini doldur, içək.

Mahmud dostunun izahından razı qalmışdı. Odur ki, öz qədəhini doldurdu. Onlar qədəhlərini səsləndirib Turalın dediyi sağlığı - Mahmudun ailəsinin şərəfinə içdilər.

Yay günləri arxada qalırdı. Tural da dostunun yanında boş günlərini maraqlı keçirirdi. Mahmud dostuna görə məzuniyyət götürdü. Onu Qurbanın gəzməli yerlərinə aparırdı. Qəçrəş, Təngəaltı Turalın çox xoşuna gəlirdi.

Dörsələrin başlanmasına üç gün qalırdı. Axşamdan dostlar qərar verdilər ki, sabah Talibliya getsinlər. Həm məktəb direktorunu görəsünlər, həm də ev məsələsini həll etsinlər. Odur ki, onlar bir az tez durmuşdular. Sellinin çayı da artıq hazır idi. Dostlar özlərinin səhər işlərini görüb, süfrəyə oturdular. Sellili stolun üstünə təzə nehrə yağı, qəşəng pendir, süd qoymuşdu.

- Uşaqlar, tez olun, çay soyuyur. Gəlin süfrəyə.

Dostlar səhər yeməyinə əyləşdilər. Balaca Turalı anası yedizdi. O atasına:

- Atacan, məni də aparın da. Mən heç kənd görməmişəm, orada yəqin çoxlu qoyun-quzu olur. Mən quzunu çox sevirəm.

Uşaqın sözünə süfrə arxasındakılar gülüsdülər.

- Balaca, sən bizimlə gedə bilməzsən. Hava bu gün qızmar ola-caq. Həm də uzaqdır. Biz özümüz nə vaxt qayıdacağımızı bilmirik - deyə atası onun getməyinə razı olmadı.

Dostlar yemək üçün Allaha şükranlıq edib, ayağa qalxdılar. Hər ikisi evə qalxıb geyindilər və həyətə düşdülər. Onlar piyada avtovağ-zala göldilər. Avtovağzal çox da uzaqda deyildi. Onlar Talıbliya gedən avtobusa mindilər. Saat on tamamda avtobus tərpəndi. Avtobus-da sərnişin az idi. Əsas sərnişin günortaüstü olurdu. Səhər tezdən bazarlığa gələnlər saat iki reysilə evə qayıdardılar.

Dostlar bir xeyli yol getdilər. Ətraf kəndlərə baxdıqca Turalın ürəyi forəhlə dolurdu. Hər tərəf bağlarla, tarlalarla dolu idi. Alma bağlarının öz gözəlliyi var. Bu bağlara necə də yaxşı qulluq edilir. Cərgələrin arası ilə traktor gedərək ağaclarla dərman çıloşdır. Qız-gəllinlər və yaşlı kişilər isə əllərində bel, ağacların dibini boşaldır, alaq otlarını təmizləyirdilər. Hələ təzəcə biçilmiş taxıl zəmiləri necə də qəşəng görünürdü. Camaat mallarını biçilmiş taxıl zəmilərinə sürmüştülər. Maşın getdikcə yol kənarındaki evlər Turalın gözündən qaçmır-dı. Bu evlərə o, həsrətlə baxırdı. Fikirləşirdi ki, nə vaxt onun da öz evi, həyəti olacaq? Tural həyəti olan evi çox sevirdi. Evlərə baxdıqca onları bir-bir müqayisə edirdi. Bax, bu ev ikimərtəbəlidir, bu isə kür-sülüdür, - deyə düşünürdü. Onun ürəyindən kürsülü ev keçirdi. Yer evini xoşlamırdı. Belə düşüncələrlə gəlib mənzilbaşına çatdılar. Bu-dur, bu da Talıbli kəndi. Kəndin girəcəyində, sol tərəfdə, çox aşağıda böyük bir çay axırdı. Tural çayın adını sürücübən soruşdu.

- Bala, bu çayın adına Vəlvələ çayı deyirlər.

Turalın yadına indi düşdü ki, Bakıdan gələndə böyük bir körpü-yə çatdıqları zaman körpünün qıraqında “Vəlvələ çayı” sözləri yazılı-mışdı. Deməli, bu həmin çaydır. Onu fikirləşdi ki, yəqin şəhərin çay-ları hamısı mənbəyini Şahdağdan götürür. Adından da məlum olur ki, gur yağışlar yağında bu çayın suyu çox olur. Və eyni zamanda su se-lə çevrilərək qışqıra-qışqıra gəlir, yəni ətrafa, insanların, heyvanların canına vəlvələ sala-sala axarının qarşısına çıxdığı canlısı, cansızı ağu-şuna alıb aparır. Tural kəndlərindəki Ağ çay ilə bu çayı müqayisə et-di. Vəlvələ çayı Ağ çaya baxanda çox azman bir çay idi. Lakin Ağ çay-

yın içində olan möhtəşəm daşlar Vəlvələdə görünmürdü. Ağ çayın içində ağırlığı beş ton, on ton olan daşlar var idi. Onlar lazımsız bir əşya kimi sular, sellər tərəfindən tarixin hansı dövründə isə çayın kənarına atılmışdı. Bəlkə də o daşların yaşı on min illərdən də çox idi. Vəlvələdə belə daşlar heç görünmürdü də.

Avtobus gəlib kəndin əsas meydanına çıxdı. Bu əsas meydana üç yol çıxırı. Biri avtobusun gəldiyi, biri günçixan tərəf və üçüncüüsü günbatan tərəf idi.

Həmi avtobusdan düsdü. Sözün düzü, hamı dedikdə guya avtobus sərnişinlə dolu idi.

Maşında cəmisi beş nəfər gəlmışdı.

Turalla Mahmud da maşından düşdülər.

Dayanacağın yanında kəndin mağazası vardı. Mağazanın qarşısında bir neçə ahl və yaşılı kişilər də vardı. Maşından düşənlər onlarla salamlaşdırılar. Turalla Mahmud da el adətinə görə onlarla salamlaşdırılar.

Kənd camaatı bu iki adamın yad adam olduğunu dərhal duyudular. Mahmudla Tural onlara sarı yeriyb:

- Əmi, bizə kəndin məktəbi lazımdır. Onu göstərə bilərsinizmi?
- deyə soruştular. Daha doğrusu, bizə direktor lazımdır.

Kişilərdən biri dedi:

- Ora baxın, gördüğünüz bina məktəbin binasıdır. Cəbrayıl müəllim özü də birinci reyslə səhər tezdən gəlib.

Dostlar kənd camaatından aralanıb məktəbə sarı getdilər.

Yertəni olan balaca bir binanın dəhlizinə girdilər. Dəhlizin sol tərəfində üstündə “Direktor” sözü yazılmış qapı vardı. qapının bir tayı açıq idi. Otaqda, yuxarı başda saçları çallaşmış, nurani bir kişi oturmuşdu.

Qapıdan bir-iki addım içəri girib salam verdilər. Direktor gələnlərin salamını aldı.

- Bizə məktəbin direktoru lazımdır - deyə Mahmud dilləndi.

Direktor onların nabələd adam olmalarını onu tanımadıqlarından anladı.

- Mənəm direktor, buyurun, içəri keçin.

Dostlar içəri yeriyb direktora əl uzadaraq daha yaxından tanışlıq olsun deyə:

- Mahmud, bu isə Tural. Tamış olaq - dedi.

Direktor da “Cəbrayıl” deyərək onlara əlini uzatdı. Sonra boş stulları göstərərək “Əyləşin” dedi.

Son vaxtlarda kənd adamlarından kimsə direktordan şikayət yazmışdı. Şikayətdə Cəbrayıl müəllimin guya məktəbin yardımçı təsərrüfatının meyvələrini, bağın otunu çaldırıb öz kəndlərinə aparması göstərilmişdi. Bu xəbəri simsiz teleqrafla direktora çatdırılmışdır.

Cəbrayıl müəllimin dalağı sanedı. Yəqin etdi ki, bu gənclər prokurorluğun işçiləridir. Şikayətə əsasən gəliblər. Hətta rəngi bir balaca da qaçansayağı oldu. Bu hal uşaqların gözündən yayınmadı. Odur ki, müəllimi intizarda, qorxuda baş-başa qoymamaq üçün Mahmud tez dilləndi:

- Yoldaş direktor, bizi sizin yanınıza Şövkət müəlim göndərib.

Direktorun qırışığı açıldı. Dərindən bir nəfəs alıb soruşdu:

- Maarifin müdürü Şövkət müəllim?

Mahmud:

- Bəli, Maarifin müdürü, yoldaş Əsədzadə. Hətta sizə bir balaca kağız da yazıb.

Mahmud cibindən kağızı çıxarıb direktora verdi.

Cəbrayıl müəllim kağızı alıb oxudu. Sifətində xoşagələn cizgilər əmələ gəldi.

- Rəhmətliyin balaları, mus-mus deyincə, birdəfəlik Mustafa deyin də. Mən də elə bildim ki, başqa yerdən - qırmızı papaqlardanınız. Deməli, belə. Yaxşı, bəs kənd müəllimi olmaq istəyən hansınızsınız?

Tural:

- Mənəm, yoldaş direktor. Kənddə bir qədər işləmək istəyirəm.

- Oğlum, elə bilirsən, kənddə işləmək bəzi kitablarda yazılın kimidir? Xeyr, elə deyil. Bununla mən sənə etiraz etmirəm. Mənim onsuz da ədəbiyyat müəlliminin təyinatı bitib. Lakin onu demək istəyirəm ki, “Çalı quşu”ndakı Fəridəni yadına sal. O, nə qədər çətinliklərlə üzbüüz qalmışdı. düzdür, siz kişisiniz, yalnız bu o demək deyil ki, sizə rahat olacaq.

- Cəbrayıl müəllim, mən qərar vermişəm. Nə olacaqsə, mən ona hazırlam.

- Mənim də etirazım yoxdur. Şövkət müəllim göndərəbsə, hər şey aydınlaşdır. İşə onlar götürürlər, biz yox. Yəqin ki, kənddə qalacaq-

san. Çünkü gedib-gölmək çətin olacaq, yol uzaqdır.

- Bəli, mənə ev də lazım olacaq. Çox güman ki, kirayə saxlayan tapılar, eləmi?

- Ev tapılar, narahat olmağa dəyməz. Sizdən əvvəlki tələbə də kənddə qalırdı. O, üç il bu kənddə işlədi. Məncə, onun qaldığı evin yiyesi razılıq verər.

Sonra direktor pəncərəyə yaxınlaşıb, açıq pəncərədən mağazanın qabağında əyləşənlərə tərəf:

- Əhəd baba, zəhmət olmasa, bir bura buyurun.

Əhəd baba oturduğu yerdən ağır-agır qalxıb məktəbə sarı gəldi. Qapıdan içəri girdi.

- Xeyir ola, Cəbrayıl, dedi.

- Keyirdir, baba, biz sizin kimi ağısaqqalı ziyana çağırarıqmı?

Sonra sözünə davam edərək dedi: - Dədə, sənin qonağın gəlib, qonaq istəyirsənmi?

- Cəbrayıl, bala, qonağa da qurban olaq, hələ bir onu göndərənə də. Kimdir o qonaq?

- Görürsənmi bu cavanı? Qonağın budur. Birini yola saldın, ardınca Allah başqasını göndərdi. Gördüyün bu cavan oğlan Aruzun yerinə gəlib. Nə deyirsən, oğulluğa qəbul edirsənmi? Narahat olma, odun da verəcəyik, üstəlik də ki, həm sovxoz kirayə haqqı verəcək, həm də ki, müəllim özü.

- Nə deyirəm ki, Cəbrayıl, qonağa da qurban, onu göndərənə də. Buyursun, evə baxmaq istəyirsə gəlsin. Bəlkə mənim kasıb evim onun heç xoşuna gəlməyəcək?

Cəbrayıl müəllim:

- Tural, indi siz dostunuzla birlidə gedin evə baxın. Hər halda xoşunuza gələr. Ayın birində dərsiniz başlayır, yəqin ki, bir gün əvvəl gələrsiniz. Müəllimlərlə tanış olarsınız, dərs yükünüüzü götürərsiniz və cədvəllə tanış olarsınız.

Əhəd baba Mahmudla Turalı evlərinə apardı. Babanın evi məktəbdən bir az aralıda, günbatan tərəfdə idi. Onlar gəlib evə çatdılar. Doqqazın altından həyətə girdilər. Babanın həyat yoldaşı Həvva nənə və qızı Telli də evdə idilər. Baba qonaqları ikinci mərtəbəyə çıxardı. Evdəkilərə:

- Qarlı, gözün aydın. Bu uşaqlardan biri müəllimdir. Onun adı Turaldır.

Tural da öz növbəsində nənə və Telli ilə görüşdü. Sonra baba Mahmudu göstərib dedi:

- Bu da onun dostudur, o, Qubada yaşayır. - Sonra qızına üzünü tutub dedi: - Bala, samovara od sal, qonaqlar yoldan gəliblər. Hələ avtobusun sonuncu gəlişinə iki saata qədər vaxt qalır.

Telli cəld səhəngi götürüb, samovara su tökdü. Sonra pilləkənin üstündəki eyvana aparıb yandırdı. Qayıdır qonaqların yanına gəldi və anasının yanında əyləşdi.

Əhəd baba Turalla söhbət edirdi. Baba bilmək istəyirdi ki, müəllim haralıdır. Cünki Turalın ləhcəsi bu yerin ləhcəsinə bənzəmirdi.

Babanın iki otağı vardı. Biri oturduqları, orada özləri olurdular. Balaca bir otaq idi. Təxminən on iki kvadratmetr olardı. Yerə palaz döşənmişdi. Evin üzü günçixana tərəf idi. Balaca bir pəncərəsi də vardı. Pəncərə çox da enli olmayan eyvana baxırdı. O biri otaq isə pilləkənin eyvanına çıxan hissəsində, sol tərəfdə idi. Bu otaq nisbətən böyükdü, onun da bircə dənə pəncərəsi vardı. Pəncərə üzü şimala açılırdı. Bu otağın da yeri palazlarla döşənmişdi. Otaqda bir çarpayı var idi. O səliqə ilə yişilmişdi. Divarın yanında bir sandıq da vardı. Evin bir küncündə yerdən yük yişilmişdi.

Telli qonaqlara çay götürdü. Nənə də ortalığa balaca süfrə sərmışdi. Çayı əvvəl atasının qabağına, sonra qonaqlara qoydu. Nənə qızına:

- Bala, çörək, pendir-yağ götür. Qonaqlar ac olarlar.

Mahmud tez narazılığını bildirdi.

- Cox sağ olun, nənəcan, yemiş kimi varıq.

Onlar çay içə-içə söhbət edirdilər. Baba keçmiş zamanlardan danışındı. O uzaq keçmiş onun üçün yaxşı günlər sayılırdı.

Baba ucaboylu idi. Beli çox da əyilməmişdi. Saqqalı dümağ, qar kimiyyidi. Ariq adam idi. Ancaq yaşı səksənə yaxın olardı. Nənənin də yetmişə yaxın yaşı vardı. Tellinin isə çox olsaydı, on səkkiz, iyirmi olardı, ya yox. Amma suyuşırın qız idi. Atası kimi boyu uca idi.

Çaylarını içəndən sonra ev yiyəsi - nənə və qızı kirayəyə verilən otağı gələnlərə göstərdilər. Otaq qonaqların xoşuna gəldi. Razılıq alındı. Qayıdır babanın yanına getdilər.

- Baba, biz evdən razı qaldıq. Ancaq sabah yox, birisi gün gələcəyəm. Onda ətraflı danışarıq.

Baba da ciyinlərini çökdi.

- Nə deyirəm, bala. Biz nə yeyəcəyik, sən də bizimlə onu ye-

yəcəksən. Telli də sənin bacın. O da bir bacı kimi sənin qulluğunda duracaq. Yeməyini verəcək, evini yiğışdıracaq, paltarını yuyub ütüləyəcək.

Mahmud dilləndi:

- Babacan, indi ki, söhbət bu yerə gəlib çatdı, gəlin açıq danışaq. Atalar deyiblər ki, örtülü bazar dostluğunu pozar. Əvəzində bu gənc müəəlim ayda sizə nə verəcək?

- Ay bala, nə verəcək, onun da bir qarnı var da. Öküz yeməyəcək, qoyun yeməyəcək. Biz nə yesək, o da ondan yeyəcək. Qaldı ki, ayda nə verəcək...

Baba fikirləşdi. Necə desin, özü də utanırdı desin ki, bala, Aruz iyirmi beş manat verirdi.

Mahmudun təkidilə baba dedi::

- Ayda iyirmi beş manat verər. Ancaq o da bizə hərdən odun doğramağa kömək edər. Mən qocayam. Balta çalmağa taqətim qalmayıb, qız da ki...

- Baba, ondan narahat olma, mən odun doğramağı çox sevirəm. Lazım gələrsə, meşəyə odun gətirməyə də gedərəm. Mənim əslim də kənddəndir. Mən ana uşağı olmamışam. Qaldı qiymətə, mən razi, ayda dediyin pulu verəcəyəm. Biz ata-bala olacaqıq, baxarsan.

Uşaqlar ev sahibləri ilə vidalaşıb avtobus dayanacağına tərəf getdilər.

Sentyabrın biri idi. Tural bir gün əvvəl kəndə gəlib tutduğu evdə ilk gecəni keçirmişdi. Yeri çox rahat idi. O, səhər tezdən durmuşdu. Həvvə nənə inəyi sağırkı, baba da onun yanında kötüyün üstündə oturmuşdu. Tural qocalarla salamladı. Adəti üzrə bir qədər idmanla məşğul oldu. Sonra əlüzyuyana yaxınlaşıb əl-üzünü yudu. Artıq Həvvə nənə inəyi sağib qurtarmışdı. Telli də südü bişirmiş və çayı dəmələyib hazır qoymuşdu. Baba isə inəyi çölə sürməyə aparmışdı. Burada naxırçı olmurdu. Səhər hamı malını qapıdan çıxarıb çölə otürür, axşam isə hərə öz mal-qarasının qarşısına çıxırı.

Tural əl-üzünü yuyandan sonra yuxarı, evə qalxdı. Telli süfrəyə yuxa çörəyi ilə şor-yağ və süd qoymuşdu. Tural çörəyini yeyib Teliliyə razılıq bildirəndən sonra geyinib məktəbə yollandı.

Şagirdlərin hamısı və müəllimlər də məktəbin həyətinə toplaşmışdılar. Yeni dörs ilinin açılışı idi. Kənd kiçik olduğu üçün şagirdlərin sayı da çox deyildi.

Budur, direktor Cəbrayıl müəllim yeni dörs ilinin başlanması münasibətilə şagirdləri təbrik etdi. O, bir qədər ətrafa baxıb sonra dedi:

- Əziz uşaqlar, Aruz müəllim artıq işdən çıxmışdır. Onun yerinə rayondan yeni müəllim təyin olunub.

Bu zaman şagirdlərdən bir uğultu qopdu.

Direktor:

- Sakit olun, uşaqlar, Aruz müəllimin təyinatla gəldiyi müddət bitdiyi üçün o, artıq işdən çıxmışdır. Bizə yeni dil-ədəbiyyat müəllimi göndəriblər. Yeni müəllimimiz Dövlət Universitetini bitirib. Gəlin, özünüz onunla tanış olun.

Bundan sonra Cəbrayıl müəllim Turalı yanına çağırıldı:

- Tural, indi yeni dörs ili münasibətilə onlara bir neçə söz deməyin yaxşı olar.

Tural duruxdu, özünü itirmiş kimi oldu. O heç zaman kütlə qarşısında çıxış etməmişdi. İndi mütləq bir neçə söz deməlidir. O, bir az irəli çıxdı. Hamını diqqətlə gözdən keçirdi. Bir zamanlar özü də bu uşaqlar kimi sentyabrın birində direktorun uşaqları yeni dörs ilinin açılışı ilə əlaqəli çıxışını dinləmişdi...

Şagirdlər də sakitcə durub, yeni müəllimin ilk sözünü tutmaq istəyirdilər. İlk çıxışdan çox şey asılı olacaqdı. Çıxışı yaxşı alınsa, bu, onun ilk qələbəsi sayılacaqdı.

Gənc müəllim cümləsini adı formada qurdur. O şagirdlərə belə müraciət etdi:

- Mənim əzizlərim, sizinlə görüşümə çox şadam. Yaxşı bilirsiniz ki, ölkəmizin bütün bölgələrində bu günü bayram edirlər. İlk dörs günü Bilik bayramıdır. Bu bayram siz şagirdlərin və biz müəllimlərin bayramıdır. Bu bayram münasibətilə sizi təbrik edirəm. Məktəb də özlüyündə bir cəbhədir. Siz də bu cəbhənin əsgərlərisiniz. Əminəm ki, ilk dörs gündündən çox şey asılıdır.

Mənim doğmalarım, mən də bu günü səbirsizliklə gözləmişəm. İki ay bundan əvvəl heç yuxuma da girməzdə ki, bu ucqar kənddə, dağlar qoynunda mən sizə qonaq gələcəyəm. Bunların hamısı xoş bir təsadüfdən yaranmışdır. Mən çalışacağam ki, mənə dörs deyən müəllim və professorların etimadını doğruldum. Onlardan öyrəndiklərimi sizə öyrətməyə çalışacağam.

İndi sizin ancaq oxumaq vaxtinızdır. Çalışın, vaxtinizi boş keçirməyin. Biliklərə yiylənməyə səylə çalışın. Hər şeyi biliklə əldə etmək olar. Bilik haqqında şairlərimiz çox yazmışlar. Lakin on üçün-

cü əsrədə yaşamış, xalqımızın klassik şairi Marağalı Əvhədi elm haqqında belə demişdir:

Bilik can quşuna qanaddır, inan,
Ruhunu göylərə odur qaldıran.
Bilikdi ürəyə bu dünyada can,
Baş biliksiz olsa, olar bədgüman.
Nursuz göz kimidir elmsız ürok,
Nadan insanlıqdan uzaqdır gerçək.
Elmin bayrağını qaldır göylərə,
O səni qaldırsın ən yüksəklərə.
Bilik arxasınca yürü hər zaman,
Biliklə Allaha gedib çatarsan.

Tural bu şeri aktyorcasına çox ustalıqla söylədi. O, sözünü qurtaran kimi gurultulu sürotdə onu alqışladılar.

Bu, Turalın ilk qələbəsi idi.

Sonra digər müəllimlər də söz demək xatırınə bir neçə kəlmə dedilər.

İlk zəng çalındı. Turalın dərsi səkkizinci sinifdə idi. O sinfə da-xil oldu. Şagirdlər ayağa qalxdılar. Şagirdlərlə salamlaşış onlara “Əy-ləşin” dedi.

Sinifdə on altı şagird vardı. Doqquzu oğlan, yeddisi isə qız uşa-ğı idı.

Şagirdlər diqqətlə müəllimi seyr edirdilər, onun nədən başlaya-cağını gözləyirdilər.

- Görəsən Aruz müəllimin yerini verə biləcəkmi? - deyə şagirdlər düşünürdürlər.

Bu anda müəllim sözə başladı:

- Uşaqlar, gəlin öncə tanış olaq. Mənim adım Turaldır. Famili-yam isə Məmmədşəriflidir. Atamın adı isə Rəhim olub.

Şagirdlərdən biri:

- Müəllim, bəs niyə olub?

Tural içində dedi:

- Bərəkallah, Xasay müəllim.

O, belə yarızarafat, yarıciddi sualı onlardan gözləmirdi. Görü-nür, bu şagird hazırlıq av olduğunu.

Təbii ki, müəllim belə sualı gözləmirdi. Amma ilkin tanışlıq üçün başlangıçıdır deyə, beynindən keçirdi.

- Uşaqlar, mən onu xatırlamıram. Mən körpə ikən o, müharibə-yə gedib, lakin oradan onun qara kağızı gəlib.

Başqa bir oğlan uşağı:

- Müəllim, qara kağız nə deməkdir? Necə olur ki, müharibədə ölənlərin ailələri üçün qara kağız göndərirlər, yəni aq, qırmızı və sarı kağız da göndərirlər?

Tural gülərək dedi:

- Ay uşaqlar, qara kağız dedikdə, o demək deyil ki, müharibədə ölünin evinə qara rəngində kağız göndəriblər. Dilimizdə “qara” sözü bir neçə mənada işlənir. Məsələn, Qarabağ, Qaradağ, qaraquş. Bu yuxarıdakı sözlərdəki “qara” sözü böyük mənasında işlənir. Qaradağ dedikdə, yəni böyük dağ. Qaraquş sözündəki “qara” sözü də böyük mənasında işlənir.

“Müharibədən qara kağız” gəlib dedikdə, biz müharibədən həmin adam haqqında onun ailəsinə böyük bir xəbərin və faciəli xəbərin gəldiyi mənanı başa düşürük. Qara sözü dilimizdə həm böyük, həm də rəng mənalarda işlənir.

Şagirdlərin həqiqətən həmin sözün mənəsini biliib sual verdiklərini, yoxsa ki, həqiqətən bilməyib sual verdiklərini Tural bilə bilmədi.

- Uşaqlar, gəlin, indi sizinlə tanış olaq.

Əvvəlcə oğlanlarla tanışlıq başlandı. Sonra isə qızlar özlərini təqdim etdilər.

Tanışlıqdan sonra Tural ilk dörs olaraq şifahi xalq ədəbiyyatından danışdı. O dedi ki, şifahi xalq ədəbiyyatı ilk insanların dövründə yaranıb. İlk şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ədəbiyyatda yaranıb. Bunlara əmək nəğmələri də deyirlər. Birgə iş görülən zaman hamının eyni vaxtda hər hansı bir daşı və ya ağacı yerindən tərpətdiyi vaxtda çıxardıqları söz ilk şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri sayılır. İllər ötdükcə tapmacalar, məsəllər, rəvayətlər yaranmışdır. Bunların ilk yaradıcısı heç kimə məlum deyil.

Tural bu dörs haqqında çox danışdı. Şagirdlər ona qulaq kəsilmişdilər. Bir kəlmə sözünü buraxmırıldılar.

İlk dörsdən yeni müəllim şagirdlərdə xoş fikirlər toxumunu səpmişdi.

Tural ev tapşırığını verib sınıfından çıxdı və müəllimlər otağına yollandı.

Məktəb müəllimlərinin hamısı otaqda yeni müəllimi gözləyirdilər. Tural müəllimlər otağına girən kimi müəllimlərin hamısı onu təbrik etdilər. Sınıf müəllimləri Ələddin və Əli müəllim onu xüsusi olaraq təbrik etdilər.

Günlər ötüşürdü, günlər ötdükcə dalınca həftələr, həftələrin dalınca aylar keçirdi. Qızıl payız qurtarmaq üzrə idi. İnsanlar son baharın məhsulunu - bağlardan meyvələrini, bostandan torəvəzlərini arṭıq yiğib qurtarmışdılar. Qarşidan gələn qış üçün tədarük'lərini görürdülər. Hətta köçəri quşlar belə adətləri üzrə isti ölkələrə köçmüşdülər.

Dekabr ayı idi, ilkin qar görünmürdü. Turala kənd sovetindən odun vermişdilər. O, odunları doğramışdı, Telli quraqlıqda səliqə ilə cərgəyə vurmuşdu. Turala yaxşı qulluq edirdilər. O da qocalara isnişmişdi. Hər axşam onların yanında bir qədər oturar, ordan-burdan ixtiatal edərdilər. Əhəd baba keçmişdən söhbət edərdi. Cavanlığı yadına düşdükcə ürəkdən bir ah çəkərdi. Beləliklə, müəllimə onlar da isnişmişdilər, xətrini çox istəyirdilər.

Tural müəllimləri də yaxından tanımışdı, onlarla çox mehriban dolanırdı.

Üç müəllim qonşu kənddən gəldi. Riyaziyyat müəllimi Kamran müəllimi Çiçi kəndindən gəldi. Kamran da Tural kimi subay idi. Onunla yaxınlıq edirdi. Turalı hətta bir şənbə günü Kamran evlərinə də aparmışdı. Çiçi kəndi Talıblıdan böyük idi. Kamranın söylədiklərinə görə, Çiçidə qəribə adət vardı. Daha doğrusu, adət yox, bir yarışma vardı. Kamran danışındı ki, adətən kəndlərdə atalar-analar ali sadadlı övladları ilə bəhs edib öyüñürdülər. Kimin ki, övladı oxumamışdır, kənddə çox sayılmazdı. Ancaq Çiçidə isə yarışma ali təhsildən getmirdi. Yarışma aspiranturaya girməkdən gedirdi. Kəndin inkişafına bir bax ha! Əhsən belə kəndə! Turala bu yarışma çox qəribə gəlirdi. Eyni zamanda belə yarışmanı dəstəkləyirdi də. Kamran özü də qiyabi aspirant idi. Bu sahədə - təhsil sahəsində Çiçi rayonu bütün kəndlərdən irəlidə gedirdi. Çiçi camaati bundan qürur duyurdular. Çiçi kəndinin ikinci bir üstünlüyü də vardi. Bu da ta keçmişdən bizim günümüzə qədər davam edən Çiçi xalçaları idi. Quba xalçaları Vətənimizdə şöhrət qazanmışdır. Sən demə, bu şöhrəti mahala gətirən Çiçinin xalçaları imiş.

Tural şənbə günləri rayona gedərdi. Həmin gün Mahmudgil

çox sevinordi. Mahmud hər bazar günü Turalı da götürər, rayonda məşhur olan Çuxur hamama gedərdilər. Tural hələ belə hamam görməmişdi. Adından bəlli olduğu kimi, hamam yer altında idi. Köhnə hamam idi. Onun suyu hardan gəlirdi, çirkab suyu hara gedərdi, necə gedərdi, onu bilən yox idi. Tarixi bir hamam idi Çuxur hamam.

Artıq yeni ilə az qalırdı. Tural yeni ildə Bakıya bacısılə getməyi planlaşdırmışdı. Qocalar isə onun getməyini istəmirdilər.

Məktəbin direktoru Cəbrayıl müəllim də kənddə qalırdı. O da şənbə günləri gedər, birinci günü gələrdi. Cəbrayıl müəllim Səfiyar kişigildə qalırdı. Səfiyar məktəbin gözətçisi idi. Evləri də məktəbin lap yanındaydı. Onun yoldaşı isə məktəbdə xadimə işləyirdi. Dərsdən sonra sinifləri təmizləyirdi. Səfiyanın qızı Qətibə isə səhər tezdən siniflərdəki sobaları yandırardı. Bu iş mövsümü iş sayılardı. Qız məktəbə çox az-az gələrdi. Cox vaxtı səhərlər ya Səfiyar kişi özü, ya da oğlu Varis sobaları yandırardı. Anasının işi çox olanda Qətibə axşamüstürlər gəlib anasına kömək edər, sinifləri təmizləyərdi.

Cəbrayıl müəllim onlara xüsusi bir qayğı ilə yanaşardı. Bu adı bir hal idi. Çünkü o burada işlədiyi müddətdə həmin evdə qalırdı. Bu ailə ilə artıq doğmalaşmışdılar.

Dekabr ayının son günləri idi. Türal jurnalları yazıb qurtarmışdı. Şagirdlərin qiymətini yazmışdı. Direktordan iki gün tez getmək üçün icazə almışdı. Axşamdan hazırlıq işlərini də görmüşdü.

Səhər tezdən qocalarla, Telli ilə görüşüb yola düşdü. Telli ilə görüşü çox qəribə oldu. Telli kədərli idi, Tural özünü itirmişdi. Bu nə olan işdir deyə, yolboyu özünə sual verirdi. “Qız bəlkə mənə vurulub? Yox, yox, bu ola bilməz. Mən ki, ona bir səbəb verməmişəm, bir söz deməmişəm” - deyərək özünü belə fikirlərdən daşındırmağa çalışırdı. Tural Bakıda olduğu müddətdə də Tellini düşünürdü.

Tellinin iyirmi yaşı vardi. Səkkizinci sinfi bitirəndən sonra oxumamışdı. Evin bütün ağırlığı onun üstündə idi. Həm kişi işini görərdi, həm də qadın işini. Tellinin qəşəng boy-buxunu vardi. Gözəgəlimli qız idi. Qəşəng qaşı, gözü vardi. Saçlarına söz ola bilməzdi. Yoğun hörükləri belinə düşərdi. Bəzən saçlarını hörməzdi. Qəşəng darayıb elə-belə kürəyinə atardı. O belədə daha qəşəng görünürdü. İncə beli vardi. İndiyə qədər kəndin cavanları onu niyə almamışdilar? Bu bir sual idi. Kənddə bəzən kasıb adamin qızını ya almırlılar, ya da ki, dul qalmış kişilər onları istəyərdilər. Kənddə evdə oturub qalan təkcə

Telli deyildi. Səfiyarın qızı Qətibə, Tellinin həm qonşusu, həm də ən yaxın rəfiqəsi Məzlmə və bu kimi çoxlu gözəgəlimli qızlar hələ də subay idilər.

Tətilboyu Tural Tellini bir gün də olsun unutmurdu. Hərdən özünə sual verirdi: yəni qızın kədərlənməyi məni özünə cəlb edib? Qorxudan tez öz-özünə “yox, yox” deyərdi. “Mənim hələ ki, evlənmək planım yoxdur”. Düzdür, vaxt keçirdi, amma yenə də evlənmək sözünü ürəyinə yaxın buraxmırıdı.

Yanvarın səkkizində Tural rayona gəldi. Mahmudgildə bir sevinc vardi. Balaca Tural hamidən çox sevinirdi. Əmisi ona özü yeriyən maşın, tapança alıb götürmişdi.

Tural bir gün orada qaldı. O biri günü kəndə yollandı.

Əhəd baba və Həvva nənə də çox darıxmışdır. Turalın gəlişinə çox sevinirdilər.

Əhəd baba Telliyə:

- Qızım, o çal xoruzu tut, ver onu kəsim. Qarı, sən də oğlumu-zun gəlişi üçün bir yaxşı aş bişir.

Həvva nənə və Telli tez əl-ayağa düşdülər.

Tural qocalara da pay-puş götürmişdi. O zamanlar uzun düyü azaz tapılardı. Tural düyü, şabalıd, xurma və digər şeylər də götürmişdi. Əhəd baba və qarısı bunlara narazılıq etsələr də, xeyri olmadı. Artıq alınıb götürilmişdi. Tural Telli üçün də bir qəşəng ətir götürmişdi. Onu da nənəyə verdi ki, bunu Telliyə anası versin. Qarı:

- Tural, bala, sən bizi utandırırsan. Belə olmaz, axı gör nə qədər pul xərcələmisən? Sənə hələ pul çox lazım olacaq. Sən pulunu toplayın ev almalısan. Ona-buna xərcələmək yaramaz.

Tural:

- Nənə, ziyan yoxdur. Bir dəfə olar. Siz mənə az etmirsiniz ki, mənə oğul kimi qulluq edirsınız. Telli də mənə çox yaxşı baxır, heç doğma qardaşa belə baxmırlar.

Axşamüstü hamının kefi kök idi. Telli xüsusi bir həvəslə işləyirdi. Hərdən Turala elə gəlirdi ki, qız oğrun-oğrun onu süzür. Belə hallarda Tural tez Bəyazid müəllimin sözlərini yadına salardı...

Üçüncü rüb də başladı. Kəndə çoxlu qar yağmışdı. Uşaqların kefi kök idi. Xızəklə sürüşür, qartopu oynayırdılar. Axırıncı dərs də qurtarmışdı. Tural qarı xırçıldada-xırçıldada evə gəlirdi. O, qartoplari-nın yağışına məruz qaldı. Çəpərin dalında Telli ilə Məzlmə gizlənib

çoxlu qartopu hazırlamışdilar. Həmin qartoplarını aramsız olaraq Turala atırdılar. Tural gözünü açmağa macal tapa bilmirdi. Haçandan-haçana qızları görüb, o da tez-tez əyilib qarı yerdən götürüb yumurlayır və qızlara sari atırdı. Ancaq qızlar üstün gəldilər. Turalı əməlli-başlı qarlamışdilar. Turalın boynu, qulağı - hamısı qarla dolmuşdu.

Qızlar gülməkdən uğunub gedirdilər. Bu qartopu oyunu onlara ləzzət edirdi. Bu planı Məlzumə qurmuşdu.

Məzlumə:

- Tural, gördünmü? Bir özündən deyəndə, beş də bizdən deyərsən. Yəqin ki, ömrünün axırına kimi bu qartopu döyüşü yadından silinməz. İllər ötər, gedər, sən də, biz də qocalarıq. Bax, o zaman bu oyunu yadına salarsan. Nə vaxt yadına salsan, bil ki, həmin anda bizim də yadımıza sən düşəcəksən.

Sonra qızlar müəllimin paltarını qardan təmizlməyə kömək etdilər. Onlar hər üçü evə gəldilər. Soba gurhagur yanındı. Qızlar cəld çay süzdülər, Turalın qabağına qoyub:

- Hə, iç, özünə gəl.

Sonra qızlar Turalı qara basmalarını Həvvə nənəyə danışdılar. Nənə onlara açıqlandı:

- Siz çox qələt eləmisiniz. Utanmırınız? Demirsiniz ki, o xəstələnə bilər? Telli, tez ol, onun corablarını gətir dəyişsin, yaşları da sobanın altına sər ki, qurusun.

Qız anasının dediyinə tez əməl etdi. Turalın otağından təzə corabları götürdü. Tural yaş corabları özü sobanın altına sərdi və təzələrini geydi.

Çaydan, çörəkdən sonra Tural otağına çökildi, sabahkı dərslərinə hazırlaşdı.

Qaş qaralırdı. Qar dayanmaq bilmirdi. Uşaqlar hələ də küçənin yoxuş yerində, üzüshağı, bulaq tərəfə sürüşürdülər. Anaları onları evə çağırsalar da, onlar xizəklə sürüşməkdən doymurdular. Onların hamisi Turalın şagirdləri idi. Tural onlara baxdıqca qırx səkkizinci ilin qışını xatırlayırdı. O zamanlar çox qar yağmışdı. Onlar da belə qaranlığı qədər oynayırdılar. Uşaqevinin tərbiyəçi müəllimləri onları axşam yeməyinə güclə gətirirdilər.

Tural dərsinə hazırlaşdıqdan sonra ən çox sevdiyi kitabı - "Cəmi-Cəm" i götürüb çarpayısına uzanmış halda oxumağa başladı. O, bu kitabdan doymurdu, oxuduqca oxuyurdu. Bir dəfə oxuyub tamam bitmişdi, indi ikinci dəfə oxuyurdu.

Ən çox xoşladığı mövzu “Yaradılışın başlanğıcı”, “Kainatın həqiqəti haqqında sual” və “İnsan cinsinin yaranması” fəsilləri idi. Birinci fəsildən doymaq bilmirdi, hətta onu əzbərləmişdi də.

Səhərdir, ey həkim, xəbər ver görək,
Söylə, necə keçdi o yerdən ürək?!
Bu gəlmək neyçündür, bir eylə əyan!
Nədir bu ayrılıq, nədir bu hicran?!
Bilək əvvəlini bu işin, məgər,
Öyrənək dünyanın sərrindən xəbər.
Mümkündür əyani bilmək bunları,
Əgər bilmirsənsə, qulaq as barı.
Bu ilkin qismətin, özün yaxşı bax!
Əsası varlıqla yoxluqdurancaq.
Bu varlıq heçliyə düşürsə əgər,
Mümkündür, torpaqdan deyilmi məgər.
Heçlik bilməyirsə əgər o vücud,
Belə olmalıdır, istəmə sübut.
Vacibül-vücuddur qədim, köhnə, tək.
O bilməz nə? Necə? Yuxu və yemək.
Odur cəhətlərdən xaric hər zaman.
Cəhətsiz, səbəbsiz keçmə o zatdan.
Allahın zatıdır onlardan kənar,
O, bütün bunlardan yarandı azad,
Kərəmlə doldurdu dünyani o zat.
İstədi özünü zati göstərmək,
O nurdur, nur olar, aşikar gün tək.
Zati bu varlığa oldu padışah,
Oldu yaxşılığa Kərəmi pənah.
Yaradan gücünü etməkçün aşkar,
Bədən can, surətə olan xəridar.
Hər şeyin əvvəli, böyük və uca,
Özünün əvvəli, sonu yox amma.
O, öz qüdrətini hiss etdi məgər,
Dönüb kamalına saldı bir nəzər.
Əqli-küll yarandı bu bir baxışdan,
Onu ağıl gördü, diz çökdü haman.
Nəfsi-küll yarandı həm bu nəzərdən,

Özü bəyənildi, bu bəyənməkdən.
Üçüncü həmlədə nəfs açdı şahpər,
Oldu iki pərdə üçüncü cövhər.
Bu üçdən üç ölçü oldu aşikar.
Göylərin varlığı oldu payidar.
Nəfs öz-özünə baxdı ki, düzü,
Görsün tanrı kimdir, kimdir o özü.
Yarandı ağıl, nəfs, bir də ki fələk.
Danışmaq öyrəndi çərx, həm eşitmək.
Sonra doqquz fələk oldu bərqərar,
Çünki hikmət verdi bu əmrə qərar.
Sonra da yarandı səkkiz kaşanə,
Yeddi şah göründü, on iki xanə.
Bu uğurlu Rəxşin qoynunda müdam,
İşiq paylayarlar onlar biaram.
İpək xasiyyətli, iti qaçarlar,
Hərə bir pərdədə aləm açarlar.
Çərx dövrə başladı, olaraq heyran,
Yer nura boyandı, yarandı zaman.
Həm də dörd fəsilə bölündü aləm,
Yeddi xətt çökildi yerdə də bu dəm.
Yeddi iqlim özü burdan düzəldi,
Hərə bir ulduza peymanə gəldi.
Gecə-gündüz olan bu dolanmadan,
Ulduzlar zəfərçün aldılar fərman.
Sonra da bunlardan yarandı dərhal,
Gündoğan, günbatan, cənub və şimal.
Dövrə başlayandan ilk dəfə fələk,
Dörd ünsür yarandı aləmdə gerçək.
Torpaq, od, su, hava - səndədir bunlar,
Həyata, ölümə səbəbdür onlar.
Əl-ələ verərək dörd ünsür özü,
Məşhur üç mövludu yaratdı, düzü.
Sən o üç mövludu yaxşı düşün, qan,
Bil onlar mədəndir, bitkidir, heyvan.
Mədənin üstünü örtdüsə torpaq,
Bitkilər torpaqdan cücordilər, bax.

Torpaqda, havada, suda heyvanlar,
Allahın əmrilə gəzdi biqərar.
Bu üç, dörd ünsürə tabesə əgər,
Ona da hakimdir yeddiqat göylər.
Çərx nəfsə möhtacdır, nəfs isə əqlə,
Gedir vəhdətədək bu qayda ilə.
Belə firlansa da onun hər biri,
Vəhdətə çatanda qaçarlar geri.
Ruhu cüt olanlar ağilla, əlbət.
Nəfsin gəzməyinə dedi təbiət.
Təb ilə məracın birliyi, aşkar,
Edir tərkiblərlə nəqşələr izhar.
İndi sən cürbəcür naxış gördüyün,
Təb ilə məzacdən düzəlmüş bütün.
Zamanın işləri yaratdı birdən,
Bu doqquz məzaci o dörd ünsürdən.

Tural ən çox sevdiyi kitabı əlində tutub fikirləşirdi. O, şairin bilik dairəsinə heyran olmuşdu. Şairin bu əsərində elmə nə qədər yer verilmişdir. Bu əsərində şair ancaq elmə yiylənməklə dünyanın bütün sırlarını açmağın mümkün olduğunu irəli sürdü. Şair hələ öz dövrünün nücum elminə işarə edərək səma cisimlərinin sırlarını öyrənməkdə elmin rolundan bəhs edərək yazırırdı:

Bu uzaq göylərin sırlarını biz,
Dərk edə bilmərik, yəqin elmsiz.

Buna görə də təbiətin yaradıcı qüdrətini dərk etmək, onun olduqca mürəkkəb quruluşunu anlamaq üçün şair yenə elmə yiylənməyi tövsiyə edir. Və elmsiz ürəyi işıqsız közə bənzədir:

Elm oxu dünyada kamaldan ötrü,
Oxuma dövlətdən, ya maldan ötrü.
Sən bura gəldin ki, bir iş görəsən,
Dünyada ömrünü elmə verəsən.

Tural bütün bu sətirləri oxuduqca şairin biliyinə heyran olurdu. Fikirləşirdi ki, bəs nəyə görə indiki bu xalq şairləri Əvhədinin dediklərini deyə bilmirlər? Onun misralarını oxuduqca Tural dəhşətə gəlirdi. Fikirləşirdi, bəs mən nə edim? Mən də bu xalqın bir ziyalısı sayılıram. Necə edim ki, xalqa xeyir verim. Əvhədi kimi, Nizami, Xaqani, Nəsimi kimi vətəndaş olmaq lazımdır. Yoxsa ki, gəlib on-on beş

uşağa dərs deməkdən nə çıxacaq? Bütün bu cür fikirlərdən sonra qərara gəlirdi ki, Bakıya gedəndə mütləq aspiranturaya girəcək. Bununla özünə gənc kənd müəllimi təskinlik verirdi.

Qapı döyüldü. Sonra Telli içəri girib dedi ki, anam deyir, gəlsin çörək yeyək.

- Sən get, mən də gəlirəm, dedi Tural.

Sonra Tural eyvana çıxbı əl-üzüyanda əllərini yudu və qocaların otağına yollandı. Yerə süfrə sərilmüşdi, çay içirdilər. Nənə müəllimə də çay süzdü və dedi:

- Tural, çayını içincə xörəyimiz də hazır olar.

- Nənə, nə bişirirsən?

- Oğlum, sənin üçün bir yaxşı xəşil bişirirəm, aran necədir xəsilnən?

- Nənə, mən xəşili çox xoşlayıram, de görüm, bəhməzin də varmı?

- Var, bala, var. Bəhməzsiz xəşilin nə ləzzəti olar?

Telli süfrəyə əridilmiş yağı, bəhməzi və qaşıqları qoydu. Nənə əvvəlcə Əhəd babaya, sonra da Turala iri bir boşqabda xəşil çəkdi. Əhəd baba xəşili yedikcə tərifləyirdi. Turalın da xoşuna gəlməşdi.

- Xəşili hamı yaxşı bişirə bilmir, nənə. Cox adamın xəşilində un yumru-yumru qalır, onu yeyə bilmirəm. Sən əla calmışan. Qışın əsl yeməyi xəmir xörəkləridir. Bir dəfə də yarpaq xəngəli bişirərsən, nənə.

- Bişirərəm, bala. O da birşey deyil ki, Allaha şükür, unumuz var, nehrəmiz də olur. Sənin xətrin nə istəyirsə de, nənən canla-başla bişirər.

Yedilər, içdilər, doydular. Ordan-burdan söhbətə başladılar. Əhəd baba sözü fırladıb keçmiş kişilərin üstünə gətirdi. Sonra da Turaldan soruşdu:

- Ay müəllim, bu Koroğlu ki, var ha, o, həqiqətən də olubmu, yoxsa o da nağıldır. Ondan bizə bəlkə bir az danışasan. Qış axşamı uzun olur. Onu ancaq yaxşı söhbət qisaldar.

- Baba, Koroğlu həyatda olmuş bir şəxsiyyətdir. Lakin dastanda göstərilən kimi də olmayıb. Həyatda elə bir adam yoxdur ki, girə bir qoşunun içində, biçə-biçə çıxa o biri üzünə, ancaq onun özünə heç nə olmaya. Koroğlu həmişə kasıb adamların dadına çatıb. O, yaxşı insan olub. Onun həm igidliyi, qoçaqlığı, həm də sadə insanlara yaxşı

yanaşmağı xalqın gözündə onu möglubedilməz bir igid kimi ucaltmışdır. Xalq həmişə Koroğlu kimi igidlərinə söz-söhbət qoşur, onu unutmırlar. Bütün yaxşı keyfiyyətləri ona yönəldirlər. Koroğlunun dövründə bəylər, sultanlar, xanlar xalqa çox zülm ediblər. Xan heç nədən atasının gözlərini çıxartdırır. Ömrü boyu Alı kişi xanın atlarına baxıb. Alı kişi atların bilicisi idi. O bilirdi ki, xanın ilxüsində ən yaxşı qulular hansıllardır. Xanın başını dostunun yanında uca etmək üçün iki arıq, sisqa qulunu tövlədə saxlayır. Buna görə də xan onun gözlərini çıxartdırır.

Baba, sənə Koroğlunun hansı səfərindən danışım?

- Oğlum, deyirlər ki, Dəli Həsən ondan geri qalan adam olmayıb. Ondan bir az danış.

- Babacan, qulaq as, Dəli Həsən haqqında danışım.

Koroğlunun atası Alı kişi ölündə oğluna bir neçə söz demişdi:

- Bala, ay keçər, il dolanar, sənin adın günçixandan günbatana qədər məşhur olar. O Qoşabulağın köpüyündən sənin qollarına qüvvət, özünə də şairlik verilib. Bir də ki, sənin səsinə, nərənə elə bir qüvvət gələcək ki, İsrafilin suri onun yanında milçək viziltisi olacaq. Nə qədər ki, Qıratın belində, özün də Çənlibeldəsən, sənə heç kəs bata bilməz. Ancaq bu həndəvərdə məşhur bir qaçaq var, adıma Dəli Həsən deyərlər... Özünü bircə ondan qorу. Çalış, onunla dostluq elə.

Baba, Alı kişi vəsiyyətini eləyiб, ömrünü öz ogluna bağışladı.

Koroğlu aşasını Qoşabulağın yanında dəfn eləyiб, o gündən Çənlibeldə yuva salmışdı.

Baba, günlərin bir günü Koroğlu Qıratı minib Çənlibelin ətəyindəki yola çıxmışdı. Bir də baxdı ki, budur, bir dəstə yaraqlı-yasaqlı atlı gəlir. Amma atlarının qabağında bir oğlan gəlir, bir oğlan gəlir ki, dünyaya dəyər. Üzündən, gözündən igidlilik yağır. Oğlan Koroğlunu görçək dəstəsinə hay verdi. Atlılar o saat Koroğlunu araya aldılar. Koroğlu dayandı. Gözlədi ki, görsün, işin axrı nə olacaq. Oğlan atı cövlana gətirdi, sürdürüb düz Koroğlunun qabağında dayandı. Sonra bir Koroğluya baxdı, bir atna, soruşdu:

- Əyə, de görüm kimsən? Bu yerlərdə nə gəzirsən?

Koroğlu dedi:

- Yoldan keçənəm.

Dəli Həsən bir də Koroğlunun atına baxıb soruşdu:

- Bu atı haradan almışan?

Koroğlu dedi:

- Özümüñküdür.

Dəli Həsən dedi:

- Düş atdan! Bu at mənim olmalıdır. O mənə layiqdir.

Koroğlu dedi:

- İgid, mən sənə məsləhət görürom ki, öz yolunla düz keçib gedəsən. Yoxsa sənə yaxşı olmaz.

Dəli Həsən Koroğlunun bu sözünə qəzəbləndi. Hirslə atının başını çəkdi. At iki dal ayağı üstünə qalxdı. Üzünü Koroğluya tutub dedi:

- Görünür ki, sən məni tanımirsan? Əgər tanışaydın, sən belə danışmazdin. Mənə Dəli Həsən deyərlər. Bu yollardan kim keçsə, mənə bac-xərac verməlidir.

Koroğlu onu tanıdı. Bildi ki, atasının dediyi Dəli Həsəndir. Bir də diqqətlə atına, özünə baxdı. Gördü ki, yox, Dəli Həsən doğrudan da igid oğlandır.

Koroğlu atası ölü gündən bəri Dəli Həsəni axtarırdı. Onunla dostlaşmaq, əlbir olmaq istəyirdi. Ancaq bilirdi ki, bu iş elə-belə baş tutmayacaq. Dava-dalaşsız məsələ düzəlməyəcək. Koroğlunu fikir götürdü, indi nə etsin. Elə bu fikirdə idi ki, Dəli Həsən bir də qışqırdı:

- Əyə, sənə atdan düş demirəmmi? Yoxsa əcəlin çatıb?

Koroğlu çox sakitliklə dedi:

- Dəli Həsən, səsinə qüvvət vermə, igid dil açmaz, əl açar.

Dəli Həsən daha da dəliləşdi və dedi:

- Əyə, sən kimsən ki, mənim qabağımda belə yekə-yekə danışırsan?

- Dayan, deyim kiməm.

Bu sözləri deyib, Koroğlu atın başını çəkdi. At elə şahə qalxdı ki, dırnağının altından qopan daş bir neçə adam boyu Dəli Həsənin başının üstündən keçib, o tərəfə düşdü. Koroğlunun ətrafinı bürümüş atlılar çaxnaşmaya düşdülər. Koroğlu sazi çıynindən aşırıb döşünə basdı, dedi.

Tural bu arada Əhəd babaya baxdı.

- Baba, yatmirsan ki?

- Yox, bala, söylə, söylə, görək sonra nə oldu?

Tural aradını danışmağa başladı.

- Məndən salam olsun əcəm oğluna,
Meydana girəndə, meydan mənimdi!
Qıratım köhləndi, özüm qəhrəman,
Çalaram qılınçı, düşmən mənimdi!

Meydana girəndə meydan tanıyan,
Haqqın vergisinə mən də qaniyam.
Bir igidəm, igidlərin xaniyam,
Bu ətrafda bütün hər yan mənimdi!

Adımı soruşsan, bil, Rövşən olu,
Atadan, babadan cinsim Koroğlu.
Mənəm bu yerlərdə bir dəli, dolu,
Gündoğandan ta günbatan mənimdi!

Dəli Həsən bir Koroğluya baxdı, bir dönüb başının adamlarına
baxdı, hündürdən bir şaqqa çəkib güldü. Athlar da güldülər. Onların
bu gülməyi Koroğluya dəydi. Bir istədi misri qılınçı çıxıb, özünü on-
lara göstərsin, sonra “Lənət şeytana” deyib, aldı sazı, görək nə dedi:

İgid meydana girəndə,
Qaynayıb, coşmamaq gərək.
Əgər olsa haqq vergisi,
Qismətdən qaçmamaq gərək.

Baxmaram düşmən hayına,
Haqq belə versin xayına.
İgid igidin payına,
Köndələn düşməmək gərək.

Qoç Koroğlu çıxar düzə,
Baxmaram əlliyo, yüzə.
Mən dəlidən öyündə sizə,
Həddindən aşmamaq gərək.

Koroğlunun belə yekə-yekə nəsihət verməyi Dəli Həsənə ləp
acıq gəldi. Başının adamlarına hay vurub, Koroğluya hücum etmək
istədi.

Koroğlu dedi:

Gəl sənə söyleyim, ay Dəli Həsən,
And içmişəm bu gün döyüş olmasın.
Yoxsa aslan kimi cuşa gələrəm,
And içmişəm bu gün döyüş olmasın.

Baba, Dəli Həsən elə bildi ki, Koroğlu ondan qorxur. O, geri qanrılib başının adamlarına dedi:

- Əyə, mən də elə bilmışəm ki, doğrudan da igiddi. Sən demə, bu yanşaq gəvəzənin birisi imiş. Tutun, yekə-yekə danışdığına görə atını əlindən alın, özünü də bir-iki vurub yola salın.

Koroğlu baxdı ki, iş davasız keçməyəcək. Misri qılincını çəkib, aldı görək nə dedi:

Açıqlanma, Dəli Həsən,
Misri qılınca qataram.
Atılarım şəşpər kimi,
Bağrın başına bataram.

Namərd nədir özün öyə?
Meydanda mərd igid söyə?
Qaçib çıxar olsan göyə,
Kəmənd tullayıb tutaram.

Nə baxırsan küsür kimi?
Yarpaq necə əsir kimi?
İndi sənin yesir kimi,
Qolların dalda çataram.

Hayqırıb açsam meydanı,
Su tək axıdaram qanı.
Dəstələyib bəyi, xanı,
Qırat döşünə qataram.

Qoç Koroğlu öz karında,
Yalan olmaz ilqarında.

Çəkib Hələb bazarında,
Səni qul deyib sataram.

Koroğlunu bu sözündən Dəli Həsən qızışdı. Özü çəkildi bir kənarda durdu, başındakı adamlara hökm elədi ki, Koroğlunu tutsunlar.

Baba, Dəli Həsənin dəstəsi Koroğluya hücum elədi. Qoç Koroğlu Qıratını cövlana gətirib, qızışmış şir kimi onların üstünü aldı.

Əhəd baba bu arada mütəkkəyə dirsəklənib: “Canım sənə qurban, ay Koroğlu” dedi.

Hamı gülüşdü. Baba:

- Bala, dalını de, görök orada tozanaq qopdu, ya yox?

Müəllim də babanın belə həyəcana düşməyinə gülüb, dalısını danışmağa başladı:

- Bir yandan Qırat, bir yandan Koroğlu. Az bir vaxtda dəstəni qatım-qatım eləyib əldən-ayaqdan saldılar. Dəstədən qırılan qırıldı, qalanlar da qaçıb dağıldılar. Koroğlu dəstəni dağılmış görüb, çəkilib bir yanda duran Dəli Həsənin üstünə Qıratı ildirim kimi sürdü. Üzünü ona tutub dedi:

- Qıratı gətirdim cövlana indi,
Varsa igidlərin meydana gəlsin!
Görsün mən dəlinin indi gücünü,
Boyansın əndamı al qana gəlsin!

Qorxum yox paşadan, sultandan, xandan,
Gəlsin mənəm deyən, keçirdim sandan.
Ərlər daldalanıb qorxmasın qandan,
At sürsün, qovğaya mərdanə gəlsin!..

Koroğlu əyilməz yaşıya, yada,
Mərdin əskik olmaz başından qada.
Nərələr çəkərəm mən bu dünyada,
Göstərrəm məhşəri düşmana, gəlsin!

Babacan, Dəli Həsənlə Koroğlu dava edəsi oldular. Onlar qılınclarını çəkib, bir-birlərinə hücum etdilər. Qılıncdan bir şey çıxmama-

dı, əmuda əl atdılar. Əmuddan da bir şey hasıl olmadı, nizəyə əl uzatdılar. Nizədən də, babacan, kar aşmadı. Axırda ikisi də atdan endilər. Güləşməyə başladılar. Hər iki igid səylə güləşirdilər, gah o buna güc gəlirdi, gah da bu ona güc gəlirdi. Qoç Koroğlu axırda bir dəli nərə çəkib Dəli Həsəni götürüb yerə vurdu. Dizini sinəsinə dayadı, əlini qılıncı atanda Dəli Həsən bir ah çəkdi.

Koroğlu əl saxladı, soruşdu:

- Dəli Həsən, bir qaşıq qanından qorxub niyə belə ah çəkirsən?

Onun cavabında Dəli Həsən dedi:

- Ey igid, mən canımdan qorxub ah çəkmirəm. Əhdim var idi.

Əhdimə çatmadım, ona görə əh çəkdir.

Koroğlu soruşdu:

- Əhdin nə idi, Dəli Həsən?

Dəli Həsən dedi:

- Mən əhd eləmişdim ki, hər kim məni bassa, ölüənə qədər onun yanında qalıb onunla dost, qardaş olacağam. İndi sən məni basdın, ancaq öldürürsən, əhdimə çata bilmirəm.

Dəli Həsənin bu sözü Koroğlunu sevindirdi. Ayağa qalxdı, Dəli Həsənin qolundan yapışıp qaldırdı, əlini üç dəfə onun dalına vurdu.

Dəli Həsən Koroğlunun qılıncının altından keçdi, ölüənəcən ona sadiq olub, qulluğunda durmağa and içdi. Sonra üzünü Koroğluya tutub dedi:

- Qoç Koroğlu, düz yeddi ildir ki, mən bu yolların ağasıyam. İndiyə qədər hələ bir adam mənim qabağıma çöp sala bilməyib. Mən indiyə qədər nə çapıb talamişəmsa, hamısı sənindir. Buyur, gedək, malına sahib ol.

Koroğlu əvvəlcə ona inanmadı. Sonra fikirləşib öz-özünə dedi: "Eybi yoxdur, elə-belə yaxşıdır. Bəri başdan yoxlayıb, sınaqdan çıxardım". Sonra özü Qıratı mindi, üzünü Dəli Həsənə tutub dedi:

- Min atını, sür, gedək!

Dəli Həsən qabaqda, Koroğlu daldə getdilər, gəlib bir sıldırım qayanın dibinə çatdılar. Bir qədər getmişdilər ki, qabaqlarına bir mağara çıxdı. Dəli Həsən atdan düşdü. Sonra Qıratin cilovundan yapışıp dedi:

- Çatmışıq. İndi atdan düş, içəriyə girək.

Dəli Həsən qabaqda, Koroğlu arxada mağaraya girdilər. Koroğlu baxdı ki, burada o qədər qızıl-gümüş var ki, elə bil yeddi padşa-

hın xəzinəsi buradadır. Koroğlu mağaranı tamam-kamal gəzdi. Hamisini gözdən keçirdi. Sonra Dəli Həsənə dedi:

- Qoy bunlar hələlik elə buradaca qalsın. İndi bunlar bizə lazım deyil. Amma elə ki, Çənlibeldə yurd-yuva saldıq, başımıza dəlilər, igidlər yiğildi, onda bunlar bizə lazım olacaq.

Babacan, elə-belə də oldu.

Həmin gündən Koroğlunun başına yavaş-yavaş adamlar yiğış-mağşa başladı. Çox çəkmədi ki, Çənlibel qoçaq oğlanların, igidlərin məskəni oldu.

Əhəd baba, bu da sənə Dəli Həsən haqqında. Dəli Həsən ölü-nə qədər Koroğluya sadıq qaldı, onun sağ əli oldu.

Baba dərindən bir ah çökdi.

- Baba, niyə ah çəkdi? - deyə Tural soruşdu.

- Müəllim, qocalıq məni əldən salıb. Sən danışdırıqca xəyalım cavanlıq dövrümə getdi. Bu kənddə bir at mənim kəhərimi keçə bil-məzdi. Qolumu qatlayan cavan tapılmazdı. İndi bir uşaq da mənə güc gölə bilər.

Axşamdan çox keçmişdi. Bir azdan təqvim üzrə yeni gün ola-caqdı. "Bu yeni gündə görən nə əlamətdar bir şey olacaqdır" - deyə Tural fikirləşdi. Sonra isə "Allah sabahkı günümüzü xeyir eləsin", - deyib ayağa qalxdı. Qocalara şirin yuxu arzulayıb otağına keçdi.

O, çarpayısını açıb yerinə girmişdi ki, işqlar söndü. Bir azdan Telli lampa gətirib Turalın otağına qoydu. Getmək istərkən Tural:

- Telli - deyə piçilti ilə onu səslədi.

Telli qulaqlarına inanmadı.

- Mənimləsən, Tural, deyə qaranlıqda soruşdu.

- Hə, səninləyəm, Telli.

- Nə istəyirsən? Nə olub ki, Tural?

- İstəmirəm gedəsən, Telli, darixıram.

- Nədən darixırsan? Birdən-birə sənə nə oldu?

- Nədən yox, kimdən ötrü darixırsan soruşsan, daha düzgün olar. Çoxdandır səninlə danışmaq istəyirəm, amma alınmır. Son anda cürət etmirəm.

Çox güman ki, qız Turalın nə demək istədiyini bilirdi. Amma özünü o yero qoymayaraq soruşdu:

- Sən mənimlə nə barədə danışmaq istəyirsən?

Tural gecənin zil qaranlığında balaca sükut edib, sonra dilləndi.

Ancaq o qədər astadan danışındı ki, qapının kandarında dayanan Telli onu çətinliklə eşidirdi.

- Elə özümüzdən, səndən, özümdən - deyə Tural mızıldandı.

Sonra astadan dedi:

- Yaxına gəl, Telli.

Telli bir-iki addım atıb evin ortasınə qədər irəlilədi.

- Hə, gəldim, nə deyirsən? De, gedirəm, anam məni gözləyir.

- Yaxına gəl, Telli, gəl, otur çarpayının qıraqında. Sənə deyiləsi sözüm çıxdı. Ancaq fikirlərimi cəmləşdirə bilmirəm.

- Yox, Tural, sən nə danışırsan? Gecənin bu vaxtı çarpayının qıraqında əyləşim? Anam bilsə, məni tikə-tikə doğrayar. Gecən xeyrə qalsın, deyib qız otaqdan çıxdı.

Tural heyfsiləndi, ürəyindəkiləri ona deyə bilmədiyinə görə özünü danladı.

Tural yata bilmirdi, elə hey Telliyə deyəcəyi sözləri əzbərləyirdi. Sonra fikirləşdi ki, hərənin bir qisməti var, görəsən mənim qismətimə Telli yazılıbmı? Tural qismət haqqında Quranda bir ayə oxumuşdu. O, dinə inanmasa da, Quran oxuyurdu. Qismət barosində dində çox şey deyilirdi. “Biz hər şəyi qismət ilə xəlq etdik”. Yəni “Yer üzərində və ya nəfslorinizdə baş verən bir müsibət, bizim onu yaratmağıñızdan əvvəl mütləq bir kitabda yazılmışdır”. “Allah məxluqatın qismətlərini səmaları və ərzi yaratmamışdan əlli min il əvvəl yaratmışdır!”

Tural bu Quran ayələrini fikirləşərək düşünürdü ki, doğrudan da həyatda qismət deyilən bir şey olmasaydı, indi onun özünün burada, bu ucqar kənddə nə işi vardi? Deməli, qismət onu çəkib buraya getirmişdir. Bunları fikirləşdikcə hətta belə bir qənaətə gəlirdi ki, insanın acizliyi, bacarığı özü də qismətdəndir. Əgər Allah məni aciz yaratmasayıdı, şəhərdə iş tapa bilərdim, Telliyə ürəyimdən keçənləri da-nışardım.

Tural bu cür fikirlər edərkən yadına harada isə oxuduğu bir şey düşdü. O oxumuşdu ki, Adəm peyğəmbərlə Musa peyğəmbər bir-birlərinə dəlil göstərərək (ruhlar məkanında) mübahisə edirdilər. Musa dedi:

- Ya Adəm! Sən o insansan ki, Allah səni öz əli ilə yaradıb, ruhundan sənə ruh üfləyib və sən insanlara - öz gələcək nəslinə pislik etdin, onları cənnətdən çıxartdın! Əgər sən qadağan olunmuş ağacın

meyvəsindən yeməsəydi, sənin xələflərin indi cənnətdə kef çəkərək yaşayırdılar. Onların cənnətdən kənardə indi çəkdikləri əzablarına sən bais omusan.

Adəm peyğəmbər Musaya cavab olaraq dedi:

- Ya Musa, mən heç bir günah iş tutmamışam. Allah Göyləri və Yeri yaratmadan əvvəl mənə yazdığını bir işi - qisməti işləmişəm. Məni nə haqla danlayırsan? Allah özü qismətimdə cənnətdən qovulacağımı əlli min il əvvəl yazmışdır.

Adəm dəllilə Musaya üstün gəlmışdır. Bəs mən hansı dəllilə Telliyə onu istədiyimi, onun mənim qismətimdə olduğunu bildirim?

Bu cür düşüncələr burulğanında Tural dərin yuxuya getmişdi.

Gecənin tən ortasında kəndi bürüyən hay-küy Turalı şirin yuxudan oyatmışdı. Nə baş verdiyini dərk edə bilmirdi. Geyinib eyvana çıxdı. Kənd lərzəyə gəlmışdı. Adamlar əllərində möşəl məktəbə sarı qaçırdılar. O da cəlb geyinib məktəbə tərəf yollandı. Məktəbin həyəti insanla dolu idi. Kəndin camaati buraya toplaşmışdı. Ağız deyəni qulaq eşitmirdi. Afrika meşələrində yaşayan vəhşi insanlar kimi bular da çıçırib-bağırırdılar.

Tural izdihamın içino tərəf yeridi. Birdən Cəbrayıl müəllimi - məktəbin direktorunu həyətdəki qoz ağacına kəndirlə sarılmış, alt paltarında gördü. O gözünə inanmadı. "Bu nə olan işdir, bu nə vəhşiilikdir" - deyə düşündü. Gözü Əli müəllimə sataşdı. O da başqları ki-mi bağırırdı.

- Əli müəllim, bu nə olan işdir? Cəbrayılı niyə çılpaq qoz ağacına bağlayıblar?

Əli müəllim indi Turalı gördü. ,O hirsindən kəndir çeynəyirdi. Odur ki, Cəbrayila tərəf əlini uzadaraq dedi:

- Tural, Cəbrayıl oğraşdır, o, ölümə məhkumdur. O, bizim namusumuzu ləkələyib, bizi el içinde rüsvay edib.

- Axı bir de görün, o nə edib? Bəlkə işdə bir yanlışlıq, anlaşılması var, Əli?

- Tural, dilim gəlmir, necə deyim onun oğraşlığını?

Bu arada camaat Cəbrayılı döyü, üzünə tüpürür, əllərinə keçənlə onu vururdular. Cavan bir oğlan çəpərdən çıxardığı paya ilə Cəbrayılı vurdu. Kimsə bir vedrə soyuq suyu Cəbrayılın başından tökdü. Hava onsuz da şaxtalı idi. Hər tərəf qarla örtülü idi. Bu səhnə çox dəhşətli bir səhnəydi. O, canlı bir meyidə bənzəyirdi, ağızını açıb heç nə demirdi.

Kəndin sayılan adamlarından Gulağa müəllim işin çox pis hal alacağını görüb irəli çıxdı. Gəlib Cəbrayılın qabağında dayandı və dedi:

- Camaat, qulaq asın, görün nə deyirəm. Cəbrayıl kəndimizin adını batırıb, namusumuzu tapdalayıb. Ona nə etsəniz haqlısınız. Ancaq onu da düşünün ki, biz iyirminci əsrin sonunda yaşayırıq. Belə özbaşınalıq olmaz. Onu öldürə bilərsiniz. Bəs onda kim bu ölümə cavab verəcək? Kimsə o adam qabağa çıxsın.

Hamı sakitləşdi. Artıq çığırtı-bağırkı kəsilmişdi. Gulağa müəllim sözünə davam etdi:

- Yoldaşlar, təklifim budur ki, Cəbrayılı verək hökumətin əlinə. Cəzası nədirə, qanunla ona baxılar. İndi mən onu aparıram evimə. Zəng edib sahə müvəkkilini çağıraram, o da aparar rayona. Qanunla onun işinə baxarlar.

Sonra üzünü Səfiyar kişiyyə tutub dedi:

- Səfiyar, nə deyirsən? Mən istəmirəm ki, sabah səni ora-bura çəkələr. Uşaq göndər, bu əxlaqsızın paltarını götürsinlər.

Gulağa müəllim Cəbrayılı geyindirib adamların nifrəti altında evlərinə apardı.

Hamı yavaş-yavaş dağıılmağa başladı. Müəllimlər və yaşılı kişiler məktəbə girdilər. Sobanı yandıralılar.

- Əli müəllim, söylə, görüm, Cəbrayıl nə qələt eləyib ki, onu belə rüsvayçılıqla döyüb-söyürdülər?

- Tural, adamın dili gəlmir, bu elə rüsvayçılıqdır ki, yüz illərlə yaddan çıxmayaçaq. Cəbrayıl bu kəndin namusuna bir damğa vurdur. O damğanı silmək olmayıacaq. Onu tikə-tikə doğrayıb itlərə atsan da, yenə o damğa bu kəndin üstündən götürülməyəcək.

- Əli, söylə, nədir bu damğa? Söylə, mən də bilim.

- Tural, Səfiyar kişi qızının çölə çıxdığını görür. Çox gözləyir. Qətibə gəlmir. Bir saat keçir. Səfiyar narahat olur. Fikirləşir ki, bəlkə qız kiməsə qoşulub qaçıb. Geyinib arvadını, oğlu Varisi oyadır, məsələni onlara danışır. Sonra Cəbrayılı oyatmaq üçün əlində fanar onun otağına girir. Fanarın işığında görür ki, Qətibə Cəbrayılın yanında yatır. Kişi dəli olur. Bayırda çıxbı baltanı qapır ki, hər ikisini doğrasın. Arvadı qoymur. Beləliklə, hay-küy qopur. Qonşular töküllüşüb gəlirlər. Ərzumanla Varis Cəbrayılı bu qoz ağacına bağlayırlar və kəndi oyadıb bura tökürlər.

Tural dəhşətə gəldi:

- Cəbrayıl, atam yaşında kişi, necə olub ki, belə axmaq hərəkət edib.

- Tural, hər şey şeytanın işidir. Şeytan onun qəlbinə giribmiş. Bu iş bir gecənin işi deyilmiş. Bir ildən artıq bir iş imiş. Qız boynuna alıb ki, onu tovlayıb, aldadıb ələ götürüb. İş işdən keçəndən sonra Qətitə qorxusundan heç kimə deməyib. Bu da onun qisməti. Yazıq qız, indi onun halı necə olacaq? Ölüm bundan yaxşıdır. Ailənin, kəndin namusunu tapdaladılar.

Səhərə yaxın Tural evə gəldi. Soyunub yerinə girdi. Gözünə yuxu getmirdi. Birdən axşamkı səhbəti yadına düşdü. Axı o da Tellini yanına çağırmışdı. Sonra öz-özüñə: "Yox, mən Cəbrayıl kimi ola bilmərəm. Mən həqiqi bir məhəbbətlə Tellini istəyirəm. Qoymaram ki, onun adına bir kəlmə söz çıxsın". Bu cür düşüncələrlə səhər yuxusuna getdi.

Qar dayanmışdı. Hava sakit idi. Günəş ölümcül də olsa, öz şüalarını yerə sallamışdı. Ağ-qara günəşin şüaları səpildikcə qar gümüşü röng alındı.

Tural durmaq istəməsə də, qalxmalı oldu. İdmanla məşğul oldu və soyuq su ilə yuyundu.

Həvvə nənə süfrəni salıb Turalı gözləyirdi. Tural gəlib süfrəyə əyləşdi. Nənə Turala isti süd verdi. Tural səhər yeməyi zamanı gecəki hadisəni danışdı. Çox narahat oldular. Baba fikrə getmişdi. Tural da babanın fikrə getdiyini sezdi. Babanın fikirlərini Tural tuta bilirdi. Ürəyində babaya haqq qazandırırdı. Əgər babanın yerində Tural özü olsaydı, o da baba kimi fikirləşər, tək qızının halına qalardı. Onu hər cür xatadan, bəladan qoruyardı.

Tural yeməyə görə şükrənlıq edib otağına keçdi və geyinib məktəbə yollandı. Məktəbdə demək olar ki, uşaq yox idi. Müəllimlərin hamısı gəlməmişdir. Qonşu kənddən olanlar - Osman, Ələddin və Kamran da gəlməmişdir. Onlar çəşib qalmışdır. Səhbət ancaq gecəki hadisə ətrafında gedirdi. Zərərçəkənlərdən heç kəs görünmürdü. Onları başa düşmək olardı. Adam içinə çıxa bilmirdilər. Gülağa müəllim gecə sahə müvəkkilini çağırıb götürmiş və Cəbrayılın hərəkətini ona danışmışdı. Sonra sahə rəisi Cəbrayılı rayon mərkəzinə, şöbəyə aparılmışdı.

Müəllimlər danışıldılar ki, gecə hamı dağılıandan sonra Səfiyar

Kışigildən səs-küy eşidilirdi. Deyilənə görə, kişi əl ağacı ilə Qətibəni o ki, var döyübümiş. Qız hətta huşunu da itirib. Anası dözə bilməyib, ərinə acıqlanıb, qızı onun əlindən qoparıb başqa otağa salıb.

Həmin günü dərs olmadı. Kəndin söhbəti, Cəbrayılın törətdiyi hadisə tez bir zamanda kəndlərə, şəhərə yayıldı. Maarif şöbəsi, ray-kom işdən xəbər tutdular. Günortaya yaxın Maarif Şöbə müdürü Şövkət müəllim məktəbə zəng etdi. Telefonu Gülağa müəllim qaldırıldı. O gecəki hadisəni Şövkət müəllimə təfsilatı ilə danışdı. Sonra Gülağa müəllim dəstəyi yerinə qoyub Turala dedi:

- Tural, Şövkət müəllim dedi ki, siz sabah Maarif Şöbəsinə gedəsiniz.

Tural üçün bu çağırış sırr idi. "Niyə məhz onu çağırırlar? Burada təcrübəli, yerli müəllim ola-ola Şövkət müəllim məni niyə çağır-sın?"

Turalın Maarif Şöbəsinə çağırılması müəllimlər üçün də müəmmalı görünürdü. Müəllimlər yaxşı başa düşürdülər ki, məktəbə yəni direktor qoyulacaq. Ancaq kimin onun yerinə qoyulacağı bilinmir-di. Ola bilərdi ki, başqa kənddən göndərsinlər. Elə Cəbrayılın özü Qonaqkənddən deyildimi?

Tural bundan sonra evə getdi. Qocalara rayona çağırıldığını bildirdi.

Telli:

- Mən bilirəm, niyə sizi Maarif Şöbəsinə çağırırlar.

- Nədən bilirsən? deyə, Tural soruşdu.

- Tural, atalar deyiblər ki, ağıl yaşda deyil, başdadır.

- Onunla sən nə demək istəyirsən, Telli?

- Cavan oğlan, sizi indidən təbrik edirəm.

Tural çəşib qalmışdı.

- Sən məni nə münasibətlə təbrik edirəsən?

- Direktor təyin olunmağınlı. Sabah sənin əmrini Cəbrayıl müəllimin yerinə verəcəklər.

- Sən bunu nəyə əsasən deyirəsən?

- Elə ona əsasən ki, sən bu vəzifəyə layiqsən.

Tural Telliyə:

- Ay qız, ağını başına top elə. Bu qədər təcrübəli müəllimlər dura-dura məni nəyə gcörə onun yerinə təyin etməlidirlər? Yox, yox, sən yanılırsan, Telli.

Tural diplomatını yığışdırıldı. Qocalarla vidalaşıb avtobus dayanacağına yollandı.

Günortadan bir az keçmiş Tural Mahmudgildə idi. O gecəki əhvalatı danişdi. Sellı ilə Mahmud belə ağır xəbərdən çox məyus oldular. Ər-arvad ən çox Qətibənin halına acıyırıldılar. Cavan bir ömür gör necə tarimar olur. “Yazlıq qızı görəsən o heyvan oğlu heyvan nə ilə yoldan çıxarıb” deyə, fikirləşirdilər.

- Kənd üçün çox böyük ləkədir bu hadisə. Ancaq gözünə döndüyüm kənd camaati nə yaxşı dərs veriblər o əclafə. Əcəb eləyib onu o kökə salıblar. Onu elə zamanda öldürmək, o heyvan üçün çox yüngül cəza olardı. Qoz ağacına bağlayıb onu o kökə salmaq ən yaxşı cəzadir - deyə yana-yana danişirdilər.

Səhəri günü Tural Maarif Şöbəsinə getdi. Şövkət müəllim yerindəydi. Turalı görcək dedi:

- Gəl, gəl, Tural.

Tural otağa daxil oldu. Şövkət müəllim yerindən qalxıb Turala əl verdi. Hal-əhval tutdu. Tural razılığını bildirdi. Sonra əsas məsələyyə keçərək Şövkət müəllim dedi:

- Tural, bu nə olan hadisədir? Cəbrayıldan mən belə hadisə gözləməzdim. Sözün düzü, onun bu hərəkəti bütün müəllimlər üçün qara ləkədir. Sən bu barədə nə bilirsən?

- Şövkət müəllim, mən də eşitdiklərimi deyə bilərəm. Cəbrayıl müəllim artıq xeyli vaxtdır ki, o kənddə işləyirdi. Cəbrayıl müəllim kəndə gələn gündən Səfiyar kişinin evində yaşayıb. Səfiyarın özünü, həyat yoldaşını və qızı Qətibəni məktəbə işə götürüb.

Şövkət müəllim, bunun özündə bir xəta hiss olunur. Sual oluna bilər ki, Cəbrayıl nə üçün bir evdən üç nəfəri işə götürüb? Deməli, burada Cəbrayılı nə isə maraqlandırıb. Sonra deyilənlərə görə, Cəbrayıl müəllim şəhərdən gələndə həmişə Qətibəyə balaca, böyük hədiyyələr gətirirmiş. Bütün bunlar hamısı ona gətirib çıxarıb ki, o, qarşısına məqsəd qoyubmuş. Qətibə də görünür ki, həm sadəlövh, həm də xasiyyətcə yumşaq təbiətli qız olub. Cəbrayıl aylarla, həftələrlə, axır ki, öz istəyinə çatıb. Ən əsası da mənə belə gəlir ki, Cəbrayıl özünü nə qədər mədəni, müasir göstərsə də, daxilən onun təbiətində bir əxlaqsızlıq hökm sürməkdədir. Görünür, cavan qızlarla əlaqə yaradıb onları ələ keçirmək onun nəfsinin çox olması ilə əlaqəlidir. Nəfs - insanın düşmənidir.

Mənim bildiklərim bunlardır. Kənd üçün, ailə üçün çox böyük faciədir. Elə bilirom ki, yazıq qız özünə mütləq qəsd edəcəkdir.

- Nədən bilirsən? deyə, Şövkət müəllim soruşdu.

- Dünən öyrəndim ki, Qətibənin atası və qardaşı qızı bərk döyüblər, hətta qız qan qusub. Qətibə üçün həyat bitmişdir. Bir çox qızlar belə halda ölümü üstün tuturlar.

Şövkət müəllim mətləbə keçdi:

- Tural, səni həmin məktəbə direktor təyin etmək fikrindəyəm.

- Şövkət müəllim, mənim dörd aylıq bir təcrübəm var. Mən necə işləyə bilərəm?

- Tural, sənin iyirmi iki, iyirmi üç yaşın yoxdur. Sənin həyat təcrübən bəs edir ki, direktor işləyəsən. Ancaq daha çox soyuqqanlı olmalısan. Unutma ki, sən subaysan. Kənddə pis adam da ola bilər. Səni şərləyə də bilərlər. Maksimum ehtiyatlı olmalısan. Bir az əvvəl nəfsdən danışdın. Nəfsini qoruya bilsən, insanlarla yola gedə bilərsən, həyatda uğur da qazana bilərsən.

Sonra düyməni basıb Xasay müəllimi yanına çağırıldı. Xasay müəllim otağa daxil oldu. Hər ikisilə salamlaşdı.

- Şövkət müəllim, buyurun, eşidirəm.

- Xasay, sən eşitməmiş deyilsən, hadisəni, Cəbrayıllı hərəkəti deyirəm. Cəbrayıllı milisin əlindən qurtara bilməz. Onun həyatının sütunu çökdü.

Bu cavan oğlanı - Turalı onun yerinə qoysaq, necə olar?

Xasay müəllim bir qədər fikirləşib dedi:

- Şövkət müəllim, mən bu cavani ikinci dəfədir ki, görürəm. Ancaq bu yaxınlarda Bəyazid müəllimlə çayxanada oturub çay içirdik. Bəyazid müəllim söhbəti gətirib bu cavanan üstündə saxladı. Söylədi ki, həm çox ağıllı, həm də savadlı cavandır. Ondan gələcəkdə yaxşı pedaqqoq yetişəcək. Bəyazid müəllimin sözlərinə arxalanıb risk edə bilərik. Üz-gözündən də ağıllı adama oxşayır.

Şövkət müəllim bir qədər fikirləşəndən sonra dedi:

- Xasay, get, əmrini yaz. Qoy işləsin, öyrənsin. Öyrənənlər anasının qarnında öyrənməyiblər ki?

Beləliklə, Tural direktor vəzifəsinə əmrini alıb Mahmudgilə döndü.

Mahmud bu xəbərdən çox sevindi. Turala bir qədər də nəsihətər verdi. Sonra Tural Mahmuda dedi ki, əgər Bəyazid müəllimi görə-

si olsan, deyərsən ki, Xasay müəllimə mənim haqqımda dediklərinə görə çox sağ olsun. Mənim direktor vəzifəsinə təyin olunmağında onun da böyük köməyi dəyib.

Tural kəndə qayıtdı, axşamüstü kəndə çatdı. Məktəbdə heç kim yox idi.

Tural evə getdi. Əhəd baba və Həvvə nənə evdə idilər. Turalın gəlməyinə sevindilər. Telli rəfiqəsi Məzlumənin yanına getmişdi. Bir azdan Telli də gəlib çıxdı.

- Tural, düzünü söylə, səni nə üçün çağırmışdır? Mən deyən düz çıxdımı?

Tural dinmədi. Ancaq sıfotində bir sevinc hiss olunurdu.

Sonra dilləndi:

- Telli, sən peyğəmbərsən, nəsən?

- Yox, Tural. Mən Əhəd kişinin qızı Telliyəm.

Sonra Tural bütün olmuşları danışdı.

Telli sevincindən uçurdu. Onun sevinci yerə-göyə sığmırıldı. Tez Məzlumənin yanına qaçıdı. Hər şeyi rəfiqəsinə danışdı. Onların bu axşamında hər ikisində bir sevinc dolu axşam yarandı.

Turalın məktəb direktoru vəzifəsinə təyin olunması tez bir zəmanda kəndə yayıldı. Belə bir xəbəri heç kəs gözləmirdi.

Səhəri günü Tural məktəbə hamidən tez gəlmişdi. Səfiyar kişi-gildə baş qarşıq olduğu üçün Tural qonşuluqda yaşayan yaşlı qadın olan Səriyyəni sobaları yandırmaq üçün özü ilə bərabər götürmişdi. Bir azdan şagirdlər və müəllimlər də gəldilər. Müəllimlərin hamısı yüksəldən sonra Tural əmrini cibindən çıxarıb oxudu. Müəllimlər Turalı təbrik etdilər, ona uğurlar dilədilər. Sonra hərə öz işinə başladı.

Tural ilk önce Qətibəni işdən azad etdi. O, yaxşı bilirdi ki, Səfiyar kişi buna etiraz etməyəcəkdir. Səriyyənin əmrini yazdı və o gündən sobaları Səriyyə yandıracaqdı.

Günlər keçirdi. Tural bilmədiklərini yaşlı müəllimlərdən öyrəndi. Məktəbdə Tural, əsasən, nizam-intizama, davamiyyətə fikir verirdi. Dərsə gəlməyən şagirdlərin evinə gedirdi. Ata-anaları ilə səhbət edirdi. Tez-tez dərslərdə otururdu. Həm özü öyrənirdi, həm də müəllimlərə öz təkliflərini verirdi. İşə bu formada yanaşma tezliklə öz bəhrəsini verdi.

Üçüncü rüb sona çatmışdı. Nəticə keçən rübə qarşı üstün idi. Bu hal Turalı sevindirdi.

Müəllimlərlə çox mehriban dolanırdı. Hamı ona hörmət göstərirdi.

Bahar tətili zamanı Tural kənddə qaldı. Məktəbin işlərini sahmana salırdı. Sənədlər pis vəziyyətdə idi. Cəbrayıl təcrübəli də olsa, sənədlər bərbad halda idi.

Tural Novruz bayramını kənddə keçirdi. Kənd həyatına alışdırı. Belə həyat xoşuna gəlirdi. Kənddə tənbəl oldunsa, işin bitdi. Güzəranın pis keçəcəkdir. Tural bunların hamısını ölçüb-biçirdi.

Tural Telli barəsində çox fikirləşmişdi. Bu fikri Mahmuda, Seliliyə də danışmışdı. Mahmud bu xəbərdən çox sevincək olmuşdu.

Tural bayram günlərində Telli ilə danışmışdı. Onunla ailə qurmaq istədiyini bildirmişdi. Bu xəbərdən qız çəşib qalmışdı. Birdən-birdə “hə” cavabını verə bilməmişdi. Bir axşam onlar yenidən bu söhbətə qayıtdılar.

Axşam düşürdü. Tural otağında uzanıb kitab oxuyurdu. Telli qucağında odun götürüb sobanı yandırdı. Getmək istəyəndə Tural onu saxladı.

- Telli, niyə məndən qaçırsan?
- Yox, qaçmiram, sənə elə gəlir.
- Mənim direktorluğuma necə baxırsan?
- Əlbəttə, yaxşı baxıram. Ancaq sənə çətin olacaq, elə deyilmi?
- Təbii ki, müəyyən qədər hə. Lakin mən nədən qorxub geri çökilməliyəm? Vəzifədir də, mən olmayım, başqasını təyin edəcəklər. Əgər Maarif Şöbə müdürü Şövkət müəllim bu vəzifəni mənə etibar edirsə, deməli, o özü bu işdə mənə, lazımlı gələrsə, kömək də edəcək.

Telli Turalın bu arqumentləri ilə razılaşdı.

Tural bir qədər çəkinə-çəkinə dedi:

- Telli, bəs bizim münasibətimiz necə olsun?

Telli utana-utana:

- Hansı münasibəti deyirsən? Bəyəm bizim aramızda bir münasibətmə olub?

- Yox, mən demirəm ki, biz artıq...

- Bəs sən nəyi demək istəyirsən, Tural? Ancaq bilirsən nə var, Tural?

- Nə var ki, Telli, nəyi deyirsən?

- Kənddə bu boyda həngamədən sonra sən necə cürət edib, mənimlə bu cür söhbətlər aparırsan? Elə bilirsən, atam, anam bu söh-

bətdən xəbər tutsalar, sənə çox sağ ol deyəcəklər?

- Telli, sən məni düz başa düşmürsən. Sən elə bilmə ki, mən səninlə əylənmək istəyirəm.

- Guya sən əylənmək istədin, Qətibə kimi acizlik edib, şirin söhbətlərinə uyacağam?

- Mən ciddi danışıram, Telli. Bu barədə dostuma da, sən onu şifahi tanıyırsan, demişəm. Bilirsən, Mahmud necə sevindi? Mahmud da, yoldaşı Sellı də səni görmək arzusundadırılar. Səni o qədər tərifləmişəm ki...

Mənə deyiblər ki, bir bazar günü o qızı gətir, biz də onunla təmiş olaq. İndi nə deyirsən, Telli? Mənimlə rayona gedərsənmi?

- Yox, hələ o barədə danışmaq tezdir, Tural. Yəni sənin şəhərdə gəzdiyin yoxdur? Ola bilməz ki, şəhər uşağının istəklisi olmasın. Səndən əvvəlki müəllimin istəklisi vardi. O özü bu barədə danışındı.

- Telli, mən sənə deyirəm ki, mənim heç kimim yoxdur. Mən uşaq deyiləm. Mənim evlənmək vaxtım keçir. Açıq deyirəm, səndən xoşum gəlir. Bilirəm ki, səndən yaxşı ev qadını çıxar. Sən isə mənə inanmırısan. Sözlərimə şübhə edirsən. May ayında elçiləri göndərmək istəyirəm.

Telli utanaraq başımı aşağı salıb dedi:

- Yəni bu qədər tezliklə? Mənim o qədər də yaşım yoxdur hələ.

- Bilirəm, Telli. Bəs sən məni fikirləşmirsən? Mənim üçün artıq gecdir. Mahmudun özünü götürək, oğlunun beş yaşı var. Elə sənin də əsl gedən vaxtındır. İyirmi yaş az deyil ki. Keçmişdə qızları on, on iki yaşında ərə verirdilər. Sonra Tural zarafatla dedi:

- Bir də, bilirsən, bəxtin açıldımı, getməlisən. Bəzən elə qızlar olur ki, bəxti açılanda getmir, sonralar qarıyb evdə qalır, un çuvalına tay olur. İndi de görüm, evdə qarıyb qalmaq istəyirsən?

Bu zarafatdan hər ikisi gülüşdülər.

- Tural, mən anama necə deyim? Utanıram. Bizim aramızda həmişə pərdə olub. Birdən-birə mənə çotin gəlir.

- Telli, sənin atan da, anan da artıq yaşıldırlar. Onların da könlündən keçir ki, sağ ikən qızlarının xeyir işini görсünlər. Telli, ağlıma bir fikir gəlib.

- Nə fikirdir o?

- Sən deyirsən ki, anandan utanırsan. Sən mənim haqqımda Məzлuməyə bir söz demisən?

- Yox, Tural, yox. Heç nə deməmişəm. Sən mənimlə birinci dəfədir ki, ciddi danışırsan. Ancaq Məzlamə hərdən mənə söz atır, mən isə guya heç nə başa düşmürəm. Özümü bilməməzliyə qoyuram. Bilmirəm, o haradan hiss edib? Sən özün ona sezdirməmisənmi? O günlərdə çəpərin üstündən şirin-şirin söhbət edirdin.

- Yox, ay qız, mən səndən bir razılıq almamış, ona bir söz de-yərəmmi? Gəl belə eləyək. Sən mənim dediklərimi rəfiqənə danış. Özü də inandır ki, ciddi deyirəm. De ki, may ayında elçi göndərmək istəyir. O da öz növbəsində anasına desin. Anasına desin ki, söhbəti sənin anana açsın. Beləliklə, atan da, anan da bilər.

- Nə bilim, Tural. Görək axırı necə olacaq. Amma çox qorxuram. Qorxuram ki, sözünün üstündə durmayasan. Məni aldadasan. Bir il işləyib sonra qaçıb gedəsən.

- Sən dəlisən, Telli. Mən elə oclaflıq edərəmmi? Heç zaman. Sən məndən narahat olma. Mən qəti fikirləşmişəm. Buradan da işim düzəldi. Aylıq maaşım da artacaq. Evlənərik, bir-iki il burada yaşayıb pul yığarıq, sonra gedib Bakıdan ev alarıq. Oğul-uşağımız olar. Mən də özümü bir tərəfə çıxmış hesab edərəm. Qocalar da sevinərlər, nə-və oynadarlar.

Bu vaxt Həvvə nənə qızını səslədi. Telli tez durub evə getdi.

Tural həmin gecəni şirin xəyallar ağuşunda yuxuya getdi.

Mart ayı da gəlib keçdi. Məktəbdə hər şey öz qaydasında gedirdi. Artıq Səfiyar kişi də üzə çıxırdı, gəlib müəllimlərlə də otururdu. Lakin həmişə məyus halda olurdu.

Cəbrayıl müəllimə məhkəmədə altı il iş kəsmişdilər. Həm özünü bədbəxt etmişdi, həm də Səfiyar kişisinin ailəsini.

Qətibə evdən bayırı çıxmırıldı. Həm döyülməkdən, həm də fikirdən qız əriyib çöpə dönmüşdü. Səfiyar kişi və oğlu bu namussuzluğunu götürə bilmirdilər. İmkanları olsayıdı, qızı tikə-tikə doğrayardılar.

İnsan çox qəribə məxluqmuş. Qurdu-quşu, vəhşi heyvanları ram eləyib yola gətirən insan oğlu, nədən səni əhliləşdirə bilməyib, ey ürək!?

Havada uçan, dənizdə üzən, dağları aşan Adəm oğlu hər yapışdığını dartıb-qoparmış, aya uçmuş, planetləri kəşf etmiş, yerin dərinliyindən nələr-nələr çıxaran insan oğlu, görəsən nədən qəlbi ilə, könlü ilə bacara bilmir?! Bəzən onun vicdanı, qəlbi düz dediyi halda, o düzə getmir, əyrini tutur. Nədir görəsən bunun sırrı?

Səfiyar kişi də bir az əvvəllər qızını sevirdi, bağırna basardı. Budur ha, indi gözünün ucu ilə də ona baxa bilmir. Niyə onun qəlbi birdən-birə daşa döndü? Balasına olan məhəbbəti nə tez yoxa çıxdı? Bu işdə Səfiyarın günahı yoxdurmu?

Bacadan çıxan tüstü ocaqdakı közün xəbərçisidir, deyiblər.

- Ey Allahım, bəs mənim için-için yanıb tutuşmağım gözünə heç dəymədimi? Allah, mənə dözüm ver - deyirdi Qətibə. - Mən necə yaşayım? Yaşamağa haqqım varmı? Allahım, sən özün bəxtimi belə yazmadınmı? Elə isə bəs valideynlərimin nifrəti nə üçündür? Əgər sən Allah, bağışlayansansa, niyə insanlar bağışlamağı bacarmırlar? - deyə Qətibə bu cür fikirlərlə yaşayırıd.

Ona yaşamaq demək olmazdı. Atasını, qardaşını hər görəndə min dəfə ölürdü, sonradan yenə nəfəs aldıqca yaşayırıd. Qətibə ölüm istoyirdi Allahdan. Qətibə Cəbrayıl tərəfindən aldadıldılığını indi başa düşürdü. Cəbrayılın hər dəfə rayondan gələndə ona gətirdiyi ətir, yaylıq və sairə hədiyyələrin sonu aldadılmaq imiş.

Bu fikirlər içində Qətibə çırpınırıd. Başa düşürdü ki, nə qədər sağdır, ailəsi üçün göz dağıdır. O, artıq yaşamaq istəmirid. Öz-özünə tez-tez deyirdi: - Ey mənim alın yazım! Göyərib çəmən olsan da, yenə səni tanıyaram. Ey mənim alın yazım! Damcı-damcı yağış olub tökülsən də, yenə səni tanıyaram.

Alın yazım, alın yazım! Harada gizlənsən də, daldalansan da, cürbəcür paltarlar geysən də, vallah-billah, yenə səni məndən başqa tanıyan olmayıacaqdır.

Alın yazım, alın yazım! Hərdən sevilən, sevən, gah öldürən, gahdan ölü, gahdan yixılan, gah duran, hər nə olsan da, səni mən taniyram, mən!

Qətibə ürəyində qərarlaşmışdı. Bu axşam, mütləq bu axşam hamını yatırıb bu dünya ilə vidalaşacaqdı.

Artıq hava qaralmağa başlamışdı. Buludlar göy üzündən sallanıb qalmışdı. Xəsis bir adam kimi damcılarını az-az səpələyirdi.

Qətibə hamı yatandan sonra eşiyyə çıxdı. Əvvəldən hazırladığı ciyəni götürüb bağa getdi. Seçdiyi alma ağacının altında dayandı. Özü ilə gətirdiyi süd bidonunu ayağının altına qoydu. Üstünə çıxdı. Üzü qibləyə dayandı. Ciyənin bir ucunu budağa bağladı. Sonra o biri ucunu ilmək eləyib boynuna keçirdi. Ürəyində:

- Allah, sənin yazdığını qismətimdir bu ölüm - dedi və sonraayağı ilə bidonu vurub yıxdı...

Axşamdan çilənən yağış gecə yarısı bir qədər güclənsə də, sə-hərə yaxın əsən güclü külək buludları dağıtmışdı. Dan yeri ağarırdı. Səfiyarın yoldaşı yuxudan dik atıldı. Sanki yuxusunda dəhşətli bir şey görmüşdü. Ana oyanan kimi Qətibənin yerinə baxdı, yer boş idi. Bir qədər gözlədi, “Yəqin qız bayırə çıxıb” - deyə beynindən keçirdi. Lakin Qətibə gəlmirdi. Ana həyətə çıxdı. Ətrafi gözdən keçirdi, balası görünmürdü. Qayıdib evə gəldi, Səfiyari oyatdı.

- Nə olub, ay arvad? Qoymazsan Allahın bu səhər yuxusunu ya-taq?

- Ay kişi, qalx, qız yerində yoxdur ey. Nə zamandır durmuşam, yeri boş gördüm. Bir az gözlədim, sonra eşiyyə çıxdım. Heç yerdə gö-rünmədi. “Bəlkə tövləyə gedib” - deyə fikirləşdim. Ora da baxdım. Qız bir tikə əppəyə dönüb, yoxa çıxıb.

Səfiyar bu xəbərdən alındı. Cəld geyindi və Varisi də oyatdı. Ata-bala həyətin hər yerini axtardılar. Qız yox idi. Tövləyə, hinə bax-dılar. Səfiyar məktəbə getdi, Varisi isə bağı dolanmağa göndərdi. Sə-fiyar məktəbin qapısına çatmışdı ki, Varisin qışqırtısını eşitdi. Ata cəld bağa cumdu. Varis alma ağacının altında sanki dommuşdu.

Səfiyar qızının budaqdan asılıb qaldığını gördü. Cəsəd asta-as-ta yellənirdi. Səhər yeli gənc qızın üzünü yalayırdı, dağılmış saçlarını sanki daramaq istəyirdi.

Atanın sıfəti bir anlığa qaraldı. O qızından belə hərəkət gözlə-mirdi. Dərd üstünə bir dərd də gəlmışdı. Oğlu ilə birlikdə qızı budaq-dan birtəhər azad edib evə gətirdilər. Cəsəd quruyub qaxaca dönmüş-dü.

Tez bir zaman içində kəndə səs yayıldı. Kişiər, yaşlı qadınlar, qohum-əqraba töklülüşüb geldilər. Arvadlar dil deyib ağlayırdılar.

Kəndin mərsiyəxanı, yaslarda dil deyib ağlayanı Minəbəyim arvad idи. Arvadlar hönkürə-hönkürə ağlayırdılar.

Minəbəyim arvad öz işinə başlamışdı:

Əzizim, tikə-tikə,

Doğrandım tikə-tikə.

Anan saçını yolur,

Kəfənin tikə-tikə.

Bu arada qız-gəlinlər də yaşlılara qoşularaq gözlərinin yaşını yaz yağışı kimi tökürdülər.

Minəbəyim xala yenə dil deməyə başladı:
Oturmuşdum səkidə,
Ürəyim səksəkidə,
Üç qızıl alma gəldi,
Bir gümüş nəlbəkidə.

Səhər gül səbadan açıldı, soldu,
Qətibə cavan ikən necə soldu?
Ömrün vəfasına bax: bir baharda,
Qönçələndi, gül açdı, xəzəl oldu.

Minəbəyim arvadın bu ağıısından sonra ağlamayanlar da göz yaşlarını saxlaya bilmirdilər.

Dörd-beş kişi qəbiristanlıqğa göndərilmişdi.

Kişilər quraqlıqda əyləşmişdilər. Əhəd baba Quran oxuyurdu. Qonşu kənəddən eşidənlər də gəlmışdilər. Hami Səfiyar kişiyyə başsağlığı verirdi. Tural da məktəb müəllimləri ilə yasda iştirak edirdilər. Günortaya yaxın xəbər gəldi ki, qəbir hazırlıdır. Hami həyətə çıxdı. Əhəd baba cənəzə namazını qıldı. Sonra cavanlar mafaya yaxınlaşıb qaldırdılar. Üç dəfə qaldırıb yerə qoyandan sonra mafamı qaldırıb adımlamağa başladılar. Cavan bir ürək bu gözəl həyatı tərk edirdi. O bir daha qayıtmayacaqdı. O əbədiyyətə köç edirdi. Çox güman ki, Qətibənin ruhu da mafanın üstü ilə uçurdu. Lakin onu görən yox idi. O isə hamını - atasını, qardaşını və digərlərini gördü.

Axşam düşmüdü. Səfiyar kişinin evi artıq boşalmışdı. Evdə Səfiyarın ən yaxınları qalmışdı. Qətibənin anası səhər qızının yerini yığanda balışın altından bir kağız tapmışdı. Ana həmin kağızı götürüb oturanlara dedi:

- Bu kağızı qızın yastığının altından tapmışam.

Sonra kağızı Qətibənin dayısına - öz qardaşına verdi ki, oxusun. Kağızda yazılmışdı:

“Anacan, mən gedirəm. Sizə xoşbəxtlik götirə bilmədim, əvəzində ləkə götirdim. Anacan, əgər bacarsan, təkcə sən məni bağışla. Atamdan bunu istəmərəm. O bunu bacarmaz da. O qəddardır. Onun qəddarlığı səni vaxtsız qocaldır. Anacan, mənim üçün ağlama. Mən sənin göz yaşlarına döymərəm. Bir də ki, mənim alın yazım “Lövhü məfzun”da belə yazılıbmış. Çıxan qan damarda qalmaz. Özündən mu-

ğayat ol, anacan. Çox keçməz ki, unudularam. Zaman insana hər şeyi unutdurur. Əlvida, əlvida, əlvida!”

Qətibənin dayısı bu sətirləri oxuduqca otağa bir sükut çökmüşdü. Onun sözləri hamının ürəyini kövrəltmişdi. Bundan sonra Səfiyar kişi evdən çıxdı. Gecənin yarısına qədər Qətibənin asıldığını alma ağacının altında oturub siqareti-siqaretə caladı. Lakin artıq hər şey gec idi. Axan suyu bir daha tapdalamaq olmaz. Sonrakı peşmançılıq heç kəsə fayda verməyib. Ata fikirləşirdi ki, onun sərt rəftarı omasaydı, qızı bu addımı atmazdı. Doğrudan da qızım düz yazüb: “Atam qəddardır”.

May ayının ortaları idi. Bahar öz gözəlliyyini Talibli kəndinin dağlarında, düzündə özünü göstərirdi. Hər tərəf gül-çiçək içindəydi. Bazar günü idi.

Əhəd babagilə elçi gələcəkdi. Telli səhər tezdən durub ev-eşiyi sahmana salmışdı. Məzlmənən yanından, bir addım da olsun, uzağa buraxmırıldı. Özünə rəfiqəsinin təkidilə bir qədər sığal da vermişdi.

Tural şənbə günü səhər tezdən rayona getmişdi. O, elçiləri götirməli idi.

Günəş öz şöləsini Taliblinin üzərinə sərmişdi. Onun qızıl saçqları çöldə gülün, çiçəklərin üzərinə səpələnmişdi. Hər çiçək, gül bu saçqlardan bir hərarət alaraq öz ləçəklərini daha qabarlıq açırdılar.

“Volqa” maşını mağazanın yanında göründü. Elçilər gəlirdilər.

Maşın gəlib Əhəd babagilin qapısı ağızında dayandı. Elçilər - Bəyazid müəllim, Mahmud yoldaşı Sellı ilə və Tural da balaca adaşının əlindən tutaraq maşından düşdülər.

Qız adamları və dəvət olunmuş yaxın qohumları elçiləri qarşıladılar. Onlara xoş gəldin elədilər. Sonra qonaqları evə dəvət etdilər.

Telli isə bu vaxt Turalın otağında rəfiqələrinin əhatəsində idi. Tellinin rəfiqələrinin hamısı onun sağ əlini bir-bir başlarına qoyurdular.

Telli də:

- Ay qızlar, başınıza gəlsin - deyirdi.

Onun sevinci yerə-göyə sığmırıldı. Axı, bu da həyatın bir anıdır, bu anı uzun illərdən bəri gözləmişdir.

O biri otaqda isə artıq söhbət açılmış, hər şey xeyirliyə qarşı yönəlmışdı.

Süfrəyə çay istəmişdilər. Adətə görə “hə”dən sonra stəkanlara şəkər salardılar ki, qohumluq şirin olsun.

Payız fəslidi. Göydə ulduzlar sayışındı. Telli bir otaqdan ya-

naşı otağa gəlin köçmüdü. Sayışan ulduzların pəncərədən süzülüb zəif, ölgün şüalarının otağa düşdürü bir zaman kəsiyində qalaya hücum başlanmışdı.

Bir azdan yengə həyətdə əli tüfəngli dayanmış bəyin dostlarına şad xəbər verdi.

Əsgərin cəsarətli hücumundan sonra qala divarları tab gətirə bilməyib dağlımışdı. Qala divarının üstündə al bayraq dalgalanırdı. Həyətdə dayanmış dostlar bu şad xəbərdən sonra tüfənglərini göyə sarı tutub boşaldaraq şadyanalıq edirdilər.

Gecənin səssizliyində tüfənglərdən atılan güllənin səsi, çox da böyük olmayan Tahibli kəndinin gənc subay qızlarının qəlbini riqqətə gətirirdi.

Həftələr, aylar ötəcək. Bu izdivacdan yeni bir türk oğlumu, qızımı həyata göz açacaqdır. Bu aşaq türk oğlunun iyirminci əsrin sonlarında Vətəninin iki yüz ildən sonralar müstəqilliyinin qazanılmasında, meydan hərakatlarında iştirak edəcəkdir.

SON

CİN

Əllinci ilin əvvəlləri idi. Yeni il şənliyi yenicə qurtarmışdı. Qış tətilini də başa vurmuşduq. Qışın oğlan çağrı idi. Elə bil qarı göydən ələklə ələyirdilər. Dayanmaq bilmirdi. Hər tərəf ağ rəngə boyanmışdı. Ağaclar qarın ağırlığından budaqlarını yerə sarı əymışdilər, onların bir çoxu qarın ağırlığına dözməyib sinnmişdi.

Artıq beşinci il idi ki, kimsəsizlər evində idim. Əvvəllər kəndimiz üçün çox darıxırdım. Lakin yel qanadlı illər keçdikcə hər şey unudularaq keçmişdə qalır və tarixə çevrilirdi. Nə yaxşı ki, qardaşım Əflatun mənimlə bir yerdə idi. O, məndən əvvəl burada yaşıyirdi. Atam ölündən sonra əmimin köməyilə bura - uşaq evinə qoyulmuşdu.

Bu da bir qismət, bir insan taleyi idi. Çox adam qismətə boş şey kimi baxır. Ancaq Quran ayələrində qismət barəsində bir çox fikirlər yazılıb. Guya insanlar dünyaya gəlməmişdən əvvəl onun həyat yolu göylərdə yazılmış olur. Hətta onun xoşbəxtmi, bədbəxtmi olduğu və nə qədər ömür sürəcəyi zaman da yazılmış. Yəni insanların həyat programını Allah əvvəlcədən yazır və onu təyin edir.

Bax, beləcə də mənim taleyim yazılmış. Orada yazılmış ki, otuz doqquzuncu ilin lap əvvəllərində atam - köhnə inqilabçı, komunist biletini fəxrlə döş cibində gəzdirən, kolxozun baş mühasibi Cəlal kişi qəfildən, qırx yaşında dünyasını dəyişəcək. Və onun hələ dünyaya gəlməyən, yalnız atanın ölümündən dörd ay sonra doğulan sonbeşiyi və böyük oğlu Əflatun, bacısı Süsən kimsəsizlər evinə qoyularaq, orada böyüyüb həyata vəsiqə alacaqlar.

Atam ölündən dörd ay sonra mən doğuldum. Qismətimdə anamla çox az müddət - beş yaşına qədər birlikdə yaşamaq müddəti yazılmış.

Bəli, beşinci ildir ki, uşaq evindəyəm. Qardaşım Əflatun, bacım Süsən və bir də mən.

Bir neçə ay əvvəl isə qız uşaqlarını başqa rayona köçürmüştü-lər. Beləcə, Süsən qardaşlarından - Əflatun və məndən ayrı düşmüş-dü.

Qış tətili artıq bitmişdi. Neçə gün idi ki, məktəbə gedirdik. Mən üçüncü sinifdə oxuyurdum.

Axşamdan yağan qar yerdə çox oturmuşdu. Bütün izlər itmişdi.

Uşaqların çoxu artıq çantalarını götürüb məktəbə yollanmışdılar. Mən, Qərib, Ağamırzə və Ürüşdü ləngimişdik. Nəhayət, biz də otaqdan çıxdıq və uşaqların qarın üstündə açdıqları izlə məktəbə yollanıq.

Məktəbdə hamını təzə xəbər gözləyirmiş. Bu xəbər bomba kimi partlamışdı. Tez bir zamanda məktəbdə, hətta şəhərdə yayılmışdı. Uşaqların da, böyüklerin də, bir sözə, hamının dilində bu xəbər gəzirdi. Eyni zamanda hamı, xüsusilə uşaqlar yaman qorxuya düşmüşdülər.

Uşaq evinin bir qaravolçusu vardı. Onun adı Soltan kişi idi. Soltan kişi “Əlbətlilər” deyilən məhəllədə yaşayırı. Bu məhəllə uşaq evindən şimalda ta dağın dibinə qədər uzanan bir yaşayış məhəlləsi idi. Onun evi lap dağın ətəyində, demək olar ki, sonuncu ev idi.

Xəbər bu idi ki, keçən axşam Soltan kişinin böyük qızı Xavər inəyi sağmaq üçün tövləyə gedir. Hava artıq qaralmaq üzrə imiş. Xavər əlində sərnic tövləyə girində orada çox əcaib bir şey görür. Bu əcaib şey Xavərin nağıllarda oxuduğu və eşitdiyi Cin idi. Xavər özünü itirmiş halda soruşur:

- Sən kimsən?

Cin deyir:

- Mən Cinəm.

Xavər soruşur:

- Sən burada nə edirsən, kimi gözləyirsən?

Cin deyir:

- Səni gözləyirəm, mənim ceyranım.

Xavər özünü itirir və yenidən soruşur:

- Sən məni niyə gözləyirsən?

- Mən səni aparmağa gəlmisəm.

Xavərin bədəni titrəməyə başlayır və vahimə içində soruşur:

- Sən məni hara aparmaq istəyirsən?

Cin deyir:

- Cılçıl dünyasına, mənim mələyim.

Xavər soruşur:

- Haradadır o dünya?

Cin deyir:

- Bəyəm nənən Soltanbikə xanım sənə nağıl danışmayıb? O nağıllarda bəyəm Cılçılın də dünyası olduğunu deməyib?

Xavər dedi:

- Yaxşı, o Cinlər dünyası haradadır?

Cin deyir:

- Zülmət dünyasında. O dünyada işıq yoxdur. Hər tərəf qaranlıqdır. Odur ki, biz özümüz o qaranlıq dünyadan rəng alıb qapqara olmuşuq.

Xavər deyir:

- Mən səninlə heç yerə getməyəcəyəm.

Bunu deyib Xavər geri dönür ki, tövlədən çıxsın, bu vaxt Cin Xavəri qamarlayır. Xavər də onun əlindən çırpınıb çıxmaq istəyir. Cinlə Xavər xeyli əlləşirler. Nəhayət, Xavər qışqırır və köməyə adam çağrıır. Xavərin qışqırığını eşidən anası və qardaşı evdən çıxırlar.

Cin adamların tövləyə gəldiyini görüb Xavəri buraxır və dağa tərəf qaçır.

Ana və qardaş tövləyə girirlər. Xavəri yerdə, özündən getmiş, üz-gözü cırmaq, paltarı cırım-cırım olmuş bir vəziyyətdə görülür. Cəld onu evə gətirirlər nə qədər çağırırlarsa, Xavər özünə gəlmir. Həcandan-haçana qız ayılır, gözlərini açır.

Anası qızdan nə baş verdiyini, tövlədən çıxıb gedənin kim olduğunu xəbər alır.

Xavər su istəyir. Onun sinəsi elə qalxıb-enirdi ki, sanki bu saat ürəyi sinəsindən çıxıb düşəcəkdir.

Anası qızına su verir. Xavər suyu içəndən sonra özünə gəlir. Tövlədə nə baş verdiyini yadına salır. Bu acı xatirələr qızı çox incidir. O, hönkür-hönkür ağlayır:

- Mən indi neynəyəcəyəm? Camaatin üzünə necə baxacağam?

Anası qızının üz-gözünün qanını silə-silə hey soruşurdu:

- Qızım, Xavər, de görüm, nə olub? Tövlədə nə baş vermişdi?

O qaçan kim idi? Axı o, heç adama da oxşamırdı. Qılli-mılli bir heyvana oxşayırıdı. O sənə nə etdi? Səndən nə istəyirdi?

Xavər özünə gəlib toxladıqdan sonra əhvalatı aram-aram danışmağa başladı:

- Ana, mən inəyi sağmaq üçün tövləyə girində, həmin bədheybət, əcaib şeyi orada gördüm. O mənimlə adam dilində danışındı. Soruşdum ki, sən kimsən? Dedi ki, mən Cinəm, Cinlər dünyasından gəlmisəm ki, səni - öz qismətimi zülmət dünyaya, yəni öz vətonimə aparım.

Biz süpürüsdük. Görürsən ki, üz-gözümüz cırmaqlayıb. Paltarla-

rımı cırıb töküb. Siz gələndə o, qorxudan qaçırdı.

Ana, indi mən neynəyəcəyəm? Biz rüsvay olduq. Atam bu işə necə baxacaq? Vallah, atam məni doğrayacaq. Mən onun Cin olduğunu necə sübuta yetirəcəyəm?

Anacan, onun arıq, uzun qolları, iri dırnaqları vardı. O mənimlə adam dilində danışındı.

Ey Ulu Tanrı, bu nə müsibətdir mənim başıma gətirirsən? Niyə mənim taleyimi belə yazmışsan? Bəs mən indi adam arasına necə çıxmı? Camaati necə inandırırm? Hərə bir söz qoşacaq.

Bütün bu olmuş işlər, hadisələr top səsi kimi şəhərə yayıldı. Hami vahimə içində idi. Kimi inanırdı, kimi də inanmırıdı.

Biz dərsimizi qurtarıb uşaq evinə döndük. Günorta naharını yedik. Kafya xala qəşəng xörək bişirmişdi. Əsl qış havasının xörəyi idi. Kafya xala bu xörəyi - “yeddi cins” (borş) xörəyi xüsusi bir məharətlə bişirordi. Soruşanda ki, Kafya xala, niyə buna yeddi cins deyirlər, deyərdi:

- Ay mənim balalarım, axı bu xörəyin içində yeddi təam var.

Biz günorta naharını bitirib bir az dincəldik, sonra dərsimizi oxuduq, yazdıq və axşama odun ehtiyatına başladıq.

Uşaq evinin böyük həyəti və on hektara yaxın bağlı vardı. Demək olar ki, bağda hər növ meyvə ağacları vardı. Meyvədən korluq çəkmirdik. Toplanmış meyvə qışa saxlanılır və qışda ondan istifadə edildirdi.

Həyətimizin uzunluğu təxminən üç yüz metr və yüz əlli metrə yaxın isə eni olardı.

Uşaq evinin dörd binası vardı. Gündəkixan tərəfdə böyük yeməkxana və onun mətbəxi yerləşirdi. Ondan bir az aralıda - cənub hissədə direktorun bir otaqdan ibarət kabineti və çox da böyük olmayan eyvanı vardı.

Direktorun otağından sonra eyni cərgədə yataq otağı vardı. Yataq binasının uzunluğu təxminən otuz metr olardı. Onun qapısı direktorun otağına baxındı. Otağın üzü isə günbatana baxındı. Qapıdan içəri girəndə iyirmi metrə yaxın bir şüşəbənd vardi.

Şüşəbənddən isə sol tərəfdə şüşəbəndin uzunluğu boyda yataq otağının eni on metr, şüşəbəndin eni isə səkkiz metrə yaxın olardı. Böyük yaşlı uşaqlar həmin otaqda yatırlılar. Şüşəbənddə isə qışda dincəlir və dərslərimizə hazırlaşırırdıq.

Şüşəbəndin sonunda bir qapı vardı və bu qapının arxasında çox da böyük olmayan bir dənə də yataq otağı vardı. Biz, yaşça balaca olan uşaqlar bu otaqda yatırıldı.

Artıq hava qaralmağa başlamışdı. Hamı sobanın ətrafına toplaşmışdı. Kimi yaş corablarını qurudur, kimi də üstü parçadan olan yaş ayaqqabısını sobanın altına qoyub qurudurdu.

Hamımızın üzündə bir qorxu hiss olunurdu. Bu qorxu məktəbdə eştidiyimiz Cinin dağın ətəyində, Xavərgilin evində baş verən hadisə ilə bağlı idi.

Hərəmiz buna bir cür baxırdıq. Ürüşdü və Ağamirzə inanmırıldılar. Qalan uşaqların əksəriyyəti inanırdı. Cin haqqında etdiyimiz söhbət, onun varlığına inamımız bizi daha da qorxuya salırdı.

Qərib birdən dedi:

- Uşaqlar, hava artıq qaralıb. Deyilənə görə, Cinlər uşaqları da özlərinin zülmət dünyasına aparırlar.

Qərib bunu deyib sobanın qabağından bir yarmaça götürüb, qapının əltutan hissəsinə taxdı.

Mən soruşdum:

- Qərib, odunu niyə qapının əltutanına keçirtdin?

Qərib dedi:

- Şüşəbəndin həyətə açılan qapısı heç vaxt bağlanmır. Nə bilirsiniz, bəlkə Cin bu gecə bizlərdən birini aparmaq fikrinə düşəcək. Cinin qapını aça bilməməsi üçün odunu ora keçirdim.

Bir az keçməmişdi ki, qapının dalında, şüşəbənd tərəfdə ayaq səsi eşitdik. Qorxudan heç kimin cinciri belə çıxmırdı. Bayaqdan Cinin olmasına inanmayanlar da qorxudan əsirdilər. Mən barmağımı doğağımı dik tutaraq bildirdim ki, heç kim dinməsin. Qapının arxasında nəyinsə olduğunu artıq hamı hiss etmişdi. Sonra addım səsləri həyət qapısına tərəf uzaqlaşdı. Aradan beş-on dəqiqə keçmişdi ki, yenidən qapının dalından ayaq səsi və nəyinsə, bəlkə də kiminsə nəfəs almayıni hiss etdi. Hamı qorxudan çarpayışına sarı gedib yorğanın altına girdi. Biz olan otağın arxa tərəfində də bir otaq vardı. Uşaqların bəzisi həmin otaqda gizləndilər.

Bir neçə dəqiqədən sonra otağımızın qapısı şüşəbənd tərəfdən cırmaqlanmağa başladı. Hamımız yəqin etmişdik ki, qapının o tayında, onu cırmaqlayan Cindir.

Bir çox uşaqlar qorxudan yorğanı başlarına çökib, içün-için ağ-

layırdılar. Qapı xeyli cırmaqlandı. Daşdan səs çıxırdı, bızdən isə yox. Biz donub yerimizdə daşa dönmüşdük. Hər birimiz özümüz Cinin barmaqları arasında hiss edirdik. Aramızda ən kiçik olan İllətər və Zəkir yerlərini islatmışdır.

Aradan bir qədər vaxt keçdi. Qorxudan qalxa bilmirdik. Birdən-birə şüşəbənd tərəfdə beş-altı uşağın qaqqıltısı eşidildi və onlar bizi səslədilər:

- Uşaqlar, qorxmayın, açon qapını.

Bizsə qulaqlarımıza inanmirdiq. Bunlar ki, bizim o biri otaqda yatan yoldaşlarımızın səsi idi. Səlcuq hamımızdan ürəkli çıxıb qapını açdı. Bir dəstə uşaq bizi qorxutmalarından ləzzət alırmış kimi, gülə-gülə otağımıza girdilər. Sonra bizim çox qorxdığumuzu hiss edib bizi ovundurmağa başladılar.

Beləcə, gecəni keçirdik. Təbii ki, hamımız yuxusunda Cin görmüş, ya da ki, Cin tərəfindən qaçırlımsıydı.

Səhərisi gün bizim içərimizdə Ələsgər adlı bir oğlan məktəbə gedə bilmədi. O, qorxudan əməlli-başlı xəstələnmişdi. Direktor Səftər müəllim və həkimimiz Qureyş bacı bundan xəbər tutub, bizi qorxudanları çox danladı.

İki gündən sonra Ələsgərin xəstəliyi ciddiləşdi. Onu rayonda uşaq xəstəxanasına qoydular. Bir aya qədər Ələsgər xəstəxanada yatdı.

Artıq may ayının sonu idi. Günlərimiz xoş keçirdi. Dərslər də qurtarmışdı. Yay tətilinə buraxılmışdıq. Yayın qızmar günləri də gəlib çatdı. Bizi qonşu rayonun Talıştan kəndinə (Talıştan mənim doğma kəndim idi) düşərgəyə apardılar.

Talıştanda düşərgəni Ağababa əmimin həyətində qurmuşdular. Ağababa əmi rəhmətlik anamın dayısı oğlu idi. Onun başında çadırlar qurulmuşdu. Hər çadırda on nəfər yatırdı. Ələsgər bizim çadırda qalırdı. Bir həftədən sonra Ələsgər yenidən xəstələndi. Yaziq uşaq od tutub yanındı. Qızdırma onu əldən salmışdı. Həkim Qureyş bacı onun yanından çəkilmirdi. Rayon mərkəzindən dəfələrlə həkimlər gəldi, lakin Ələsgər sağalmırdı. Onun vəziyyəti get-gedə ağırlaşırdı.

Bir gün səhər yerimizdən duranda Ələsgəri ölmüş gördük. Biz hamımız pis olmuşduq.

Çayın qıraqındakı qəbiristanlıqda kəndin kişiləri qəbir qazmışdır. Uşaq evinin direktoru Səftər müəllim hər şeyi təşkil etmişdi.

Kənd adamlarının köməyilə meyidi qəbiristanlığa apardılar və dəfn etdilər.

Səftər müəllim dəfn zamanı çıxış etdi. O dedi:

- Uşaqlar, biz Ələsgəri itirdik. Onun xəstələnməsinə səbəb adıçə bir zarafat olub. Həkimlərin dediyinə görə, Ələsgər qorxudan sarılıq xəstəliyinə tutulubmuş. Təbabət də bu körpəni sağaltmaqdə aciz qaldı. Bu işdə hansınızın günahı varsa, ölüncə vicdanınız sizə əziyyət verəcək. Tövsiyyəm budur ki, belə zarafatlar bir daha olmasın.

Hamımızın qəlbindən bir daş asılmışdı. Göz yaşlarını saxla-ya bilmirdik. Ələsgər sinifdə mənimlə bir partada oturudu. Mən onun-la bir daha yan-yanaya oturmayaçağam. Mən çox üzüldürüm. Yanağım-dan yaş su kimi axındı, onu saxlaya bilmirdim.

O zamandan nə az, nə çox, əlli il ötdü. Əlli ildən sonra mən Talışana - doğma kəndimə istirahətə getmişdim.

Hər dəfə qəbiristanlığın yanından keçəndə Allah sənə rəhmət eləsin, Ələsgər, deyirəm.

Artıq neçə illərdir ki, yay məzuniyyətimi Talışanda keçirirəm. Elə vaxt olmur ki, qəbiristanlığın yanından ötəndə Ələsgəri yad etmə-yim.

- Ələsgər, qardaşım, sən bir axmaq zarafatın güdazına getdin. Allah sənə rəhmət eləsin. Deməli, sənin də qismətin belə imiş, son yerin Talıştan qəbiristanlığı imiş. Rahat uyu, qardaşım. Onsuz da ha-minin son məkanı qara torpaqdır, qəbiristanlıqdır. Heç olmasa, sənin bu planetdə bir balaca evciyin - qəbrin var. Bəs suda boğulub heyvan-lara yem olanlar, meşədə vəhşi heyvanlarının caynağında, dişlərində yox olanlar, nəhayət, erməni kimi tanınan vəhşidən də pis bir adamın - vəhşinin qəzəbinə tuş gəlibən yandırılmış insanlar nə etsinlər? Sən erkən o dünyaya köçməyində bir çox çətinliklərdən, əzablardan xilas oldun, ey mənim uşaqlıq dostum!

İTİRİLMİŞ ÇÖRƏK

M in doqquz yüz qırx səkkizinci ilin ağır keçən qışı idi. Qocaların dediklərinə görə, onlar hələ belə şaxtalı qış, bu qədər qar yağdığınışının şahidi olmayıblar. Hər tərəf qarla örtülmüşdü. Hətta su əldə eləmək belə çətinləşmişdi, çünki su kəmərləri dommuşdu. Camaat çayda buzu sindirib, su qablarını dolduraraq çətinliklə gətirildilər.

Qışın belə bir oğlan çağında mən artıq ikinci il idi ki, uşaq evində yaşayirdim. Bu ailəyə artıq alışirdim.

Uşaq evində mənim kimi xeyli kimsəsizlər vardi. Uşaq evinin əsas binasından savayı, yardımçı, yəni ikinci bir binası da vardi. Bu binada iyirmiyə, otuza qədər uşaq ancaq axşamdan-axşama yatardı. Bu yardımçı bina əsas binadan təxminən beş yüz, altı yüz metr aralıda yerləşirdi.

Hər gün bizlərdən birimiz axşamüstü, ertədən ora gedər, orada olan altı yataq otağının sobalarını yandırardı. Bu gün növbə mənim idi. Mən yeməkxanaya gedib aşbaz işləyən Qulam dayıdan çörək və şəkər payımı aldım. Onları paltomun cibinə qoyub yola düzəldim.

Uşaq evinin iki bağı vardi. Əsas bağ əsas binanın yanında idi. Biri də aşağı bağ idi ki, bu da uşaq evinin yardımçı binasının yolunun üstündə idi.

Artıq hava qaralmışdı. Mən həyətdən çıxanda gördüm ki, Xallı da arxamca gəlir. Biz bu iti çox sevərdik. O, hər gün aşağı binaya gedən uşağı aparıb ora qoyar, sonra qayırdı. Mən sevincək idim. Xallı ilə oynaya-oynaya, qara bata-bata gedirdik. Sənki dünyanın ən xoşbəxti Xallı ilə mən idim.

Bu yolda bizə iki mançə vardi. Biri Çopur Əzizin evinin yanından keçmək, ikincisi isə, sürücü Mirzə kişisinin evinin qabağından keçmək. Çünkü bu iki evin həyətində çox heybətlə itlər vardi.

Çopur Əzizin evinin yanına çatmışdı ki, onun iti bizim iyimizi alıb, boğuq səslə hürməyə başladı. Nə yaxşı ki, onların qapısı bağlı idi. Mən və Xallı qaçmağa üz tutduq. Qarda qaçmaq çətin idi. Güc-bəlla ilə evin tinini döndük və Əzizin itindən sovuşduq. Mən və Xallı qaçıduğumiza görə tövşüyürdük.

Biz aşağı bağın içindən keçib xeyli yol getməli idik. Biz bağın

qapısına çatanda Mirzə kişi kapılarından küçəyə çıxdı. Onun iti - Pələng də sahibinin dalınca küçəyə çıktı. İş elə gətirdi ki, mən və Xallı Pələnglə qarşı-qarşıya gəldik. Pələng çox yekəpər, bədheybət zırrı bir it idi. Uşaqlar həmişə Mirzə kişinin evinin yanından ötəndə cincirələrini belə çıxarmazdılar, çalışib oranı sükutla keçərdilər.

Uşaqlar Pələngdən bərk qorxurdular. Çünkü Pələng it döyüşmələrindən həmişə qalib çıxmışdı. Mirzə kişinin oğlu Dönməz bundan qürur duyurdu. Biz Dönməzlə tay-tuş idik, ikinci sinifdə oxuyurduq. Pələngi həmişə təriflər, bizi onunla qorxudardı. Atası olduğu üçün özünü dartardı. Bizim Xallının da itlər arasında özünə görə yeri var idi. O, çoban iti idi. Çoban sürüünü ona tapşırarmış və arxayıñ olarmış, bir dənə də olsun, canavar süründən qoyun apara bilmirmiş. Xallını uşaq evinin bağbanı Mahmud dayiya (Allah ona rəhmət eləsin, biz onu çox sevərdik) onun dostu ovçu Abuzər kişi vermişdi. Xallı neçə-neçə canavarla döyüşdən qalib çıxmışdı. Lakin hələ Xallı ilə Pələng üzbəüz gəlməmişdir. Sanki Pələng Xallının canavar boğmağına, ondan güclü olmasına şübhə edirdi və bir girəvə axtarırdı. Bu girəvə qışın bu şaxtalı-boranlı gündənə onun əlinə düşmüdü.

Artıq itlər üz-üzə durmuşdular. Dodaqlarımın arasında mızıldanaraq qırıq-qırıq dua edirdim:

- Ey ulu Tanrı! Məni və Xallını bu bədheybət Pələngdən, özü kimi yekəpər sahibindən qor!

Budur, iki qızığın düşmən itlər üz-üzə durmuşdular. Hər ikisi hücum vəziyyəti alaraq mirıldanırdılar. Mən Xallının arxasında dəyanmışdım. Pələngin pəncələri ayı pəncələrinə bənzəyirdi. Qulaqları dibindən kəsilmişdi. Bu ona görə idi ki, boğuşanda düşməninin ağızına qulağı keçməsin. Adətən, həmişə çoban itlərinin və zəncirdə saxlanılan bəd itlərin qulaqlarını kəsərdilər. Mirzə kişi də həmişə Pələngi zəncirləyərdi. İndi necə olubsa, it açıq qalıb və sahibinin qapını açıq qoymuşdan istifadə edərək küçəyə çıxmışdı.

İtlər bir-birinin üstünə atıldılar. Pələng güvəndiyi iri pəncələri ilə Xallını barmaqlayıb paçası arasına almaq istədi. Lakin Xallı düşməninin fikrini duydu və ona qəfildən bir döş vurdu, Pələng müvəzəntini itirdi, ancaq yixılmadı. İtlər yenidən üzləşdilər. Bu dəfə Pələng düşməninin ağızını, özünün iri açılmış ağızına almaq məqsədilə yenidən Xallının üstüne cumdu. Xallı bu cür döyüş fəndlərini yaxşı bilirdi. O, yüngülçə yana sıçradı. Pələngin ağızı boşça çıxdı, o, Xallıdan

arxaya keçdi. Xallı Pələngin onun arxasına keçməsindən istifadə edərək arxadan rəqibinin belinə tullandı və onun boynundan yapışdı. Pələng Xallının dişlərindən qurtarmağa çalışırdı. Lakin Xallı dişlərini Pələngin boynuna elə yeritmişdi ki, Pələng heç cürə onun dişlərinin arasından çıxa bilməzdi. Pələng dartındıqca Xallının dişləri daha da dərinə - Pələngin ətinə yeriyirdi. Artıq bu halda Pələng gücdən düşürdü. Xallı taktiki hərəkət edərək dişlərini yavaş-yavaş itin boynundan xirtdəyinə tərəf yönəldirdi. Xallının dişləri xirtdəkdə özünə yer elədikcə Pələng boğulduğunu hiss edir və zingildəməyə başlayırdı. İt savaşında bu zingildəmə artıq məğlubiyyəti təsdiqləmək idi.

Bayaqdan Mirzə kişi kənarda durub bu savaşa tamaşa edirdi. Onun heç ağılna gəlməzdi ki, Pələng Xallıya uduzacaq. Mirzə kişi tez çəpərdən bir yekə paya çıxartdı. İtlər hələ də ayrılmamışdır. Xallı düşmənini tam məhv etmək fikrində idi. Xallı Pələngi çəpərin döşünenə sıxıb sanki “boğum-boğmayım” - deyə fikirləşirdi. Mirzə kişi payanı Xallıya çaldı, lakin onlar hələ süpürləşdikləri üçün paya Xallını tutmadı. Pələngin xirtdəyi hələ də Xallının dişləri arasında idi. Artıq ağ qarın üstündə Pələngin qanı görünürdü. Mirzə kişi Xallını vurmaq üçün fürsət gözləyirdi. O qorxurdu ki, paya birdən Pələngi tutar.

Budur, fürsətdir, Xallı Pələngi iki ayağı arasına alıb öz işini görür. Mirzə kişi ikinci dəfə payanı başı üzərinə qaldırıb, Xallını vurmaq istəyəndə mən arxadan Mirzə kişini itələdim. Mirzə kişinin payası Xallını tutmadı. O özünü qarın üstündə saxlaya bilməyib, ağızüstə yerrə, qarın içində düşdü. Mən tez bağın qapısın açdım və Xallını çağirdim. Xallı mənim səsimi eşitcək Pələngi buraxıb mənə sarı cumdu. Mən Xallı ilə tez bağa girib arxadan cəftəni keçirdim. Nəfəsimizi dərmədən qaçıb oradan uzaqlaşdıq. Mirzə kişi məni söyür və hədələyirdi:

- Yaxşı, yetimçə, görərsən, sənə neynəyəcəyəm.

Mən artıq ona cavab verəsi halda deyildim.

Nəhayət, gəlib aşağı binaya çatdıq. Mən bərk qorxmuşdum. Hətta aqlamışdım da. Yanağımıda yaş donmuşdu. Tez otaqların sobalarını yandırdım. Xallı başını dizimin üstünə qoymuşdu. Sobanın istisi bizi xumarlandıırırdı. Mən corablarımı çıxarıb sobanın altına sərdim ki, qurusun.

Birdən, acliq hiss etdim. Paltomun cibindəki çörək yadına düşdü. Bir göz qırpmında çarpayının üstünə atdıığım paltonu qapdım və əlimi cibimə saldım. Cib boş idi, tez o biri cibi də yoxladım. O da

bomboş idi. Deməli, çörək düşübmüş. Çox pərişan oldum. İndi bütün gecəni ac qalacağam. Çörəyin itirilməsi məni yamanca kövrəldi. Yenidən yanağında yaş gilələri üzüsağı axmağa başladı.

Gözlərim pəncərədən çölə - qaranlıq səmanın ənginliklərinə dikilmişdi. Sanki səmanın içərilərindən mənə çörək enəcəkdir.

Xeyli vaxtdan sonra yoldaşlarım gəlib çıxdılar. Onlar mənim və Xallının başına nələr gəldiyini bilmirdilər. Lakin mənim görünüşüm onlara xoş gəlmədi. Səbəbini soruştular. Mən başımıza gələn əhvalatı danışdım. Uşaqlar çox sevindilər. Onlar indi başa düşdülər ki, bağın qapısının ağızında qarın qarışığdı və onun üzərindəki qan izi haradan və nədəndir.

Xallı ilə mənim qoçaqlığım uşaqları çox sevindirdi. Xallının Pələngə qalib çıxıb onu boğmayı, mənim Mirzə kişini itələyib yıxmamağım onların lap ürəklərindən oldu.

Lakin mən utana-utana çörəyimin itməsini dedim. Oğuz tezayağa qalxdı və asılıqdan asılmış paltosunun cibindən itirdiyim çörəyi götürüb mənə uzatdı və dedi:

- Azər, bu sənindirmi? Mən bunu itlərin boğuşduqları yerdə, qarın içindən tapmışam.

Mən çörəyi tanıdım. Axı, Qulam dayı mənə çörəyin künc tərəfini - hamının xoşladığı “qarbuşka” hissəsini vermişdi.

Oğuzun əlində çörəyi görcək gözlərimə işiq gəldi. Həqiqətən də bərk acımışdım. Görünür, bu gecəni ac yatmaq qismətimdə yox imiş.

Bu axşam neçənci dəfə idi ki, yanaqlarımdan yaş axırdı. Bu sonuncu yaş sevinc yaşı idi.

Çörəyi Xallı ilə yarı böldüm. Payına düşən çörəyi gözlərimdən axıtdığım sevinc yaşları ilə yavanlıq edib ləzzətlə yeməyə başladım.

Necə də şirin imiş bu itirilmiş qara çörək!..

SON

ƏFƏNDİ

Nazim əfəndi Bakıda tibb institutunu bitirəndin sonra Moskva şəhərinə getmişdi. Orada aspiranturaya girmiş, müdafiə etmiş və uzun illər Moskva xəstəxanalarında çalışmışdı. Nəhayət ki, illər keçəndən sonra o, doğma vətənə dönmüşdü. Artıq o, elmlər doktoru idi. Yaxşı mütəxəssis kimi respublikada tanınırıdı. Tibbə aid onlarca elmi əsərin müəllifi idi. Bizim xəstəxanada baş həkimin müavini işləyirdi.

Gözəl əməliyyatlar aparırdı. Necə deyərlər, əli yüngül idi. Nəçə-neçə xəstəni ölümün pəncəsindən almışdı. Familiyası Əfəndiyev olduğu üçün işçilərimiz onu qısaca Əfəndi deyə müraciət edirdilər. Bu addan özünün də xoşu gəlirdi.

Tezliklə gözəl əməliyyat aparan bir həkim kimi paytaxtimızda və respublikada tanınmağa başladı. Xəstələr onu çox sevirdilər. Təkcə həkim kimi deyil, bir insan kimi də çox sevilirdi.

Bizim Əfəndi çox sadə, səmimi bir insan idi. Həddindən artıq sadəlövh idi. Hər şeyə inanardı. Çünkü özü heç kəsi aldatmaz və aldatmağa çalışmazdı.

Nəfsi təmiz idi. Allah ona tamah verməmişdi. Əvvəzinə səbr və gözəl xasiyyət vermişdi.

Bu keyfiyyətinə görə xəstələr hamısı onun bıçağı altına düşmək istəyirdilər.

Bir gün yaxın qohumlarımdan biri yanına gəldi. Şikayəti böyrəyindən idi. Həkim məsləhəti lazım idi. Düşünmədən Əfəndinin yanına apardım.

O, xəstəni müayinə etdi və xəstəxanada yatmağı bildirdi. Xəstəliyi ciddi idi.

Beləliklə, bir neçə gündən sonra qohumumu əməliyyat stoluna çıxardı. Əməliyyat uğurla alındı. Hamımız sevindik. Xəstə tam sağalandan sonra onu evə buraxdıq.

Səhərisi günü qohumum axşamüstü bizə gəldi. Xeyli söhbət etdik. Söhbətimizin mövzusu Əfəndi idi. Qohumum həkimin xəcalətin-dən çıxməq istəyirdi:

- Süleyman, kişi məni o dünyadan qaytarıb. Mən ona layiqincə hörmət etmək istəyirəm. Ayıbdı axı. Adama nə deyərlər?

Mən qəti olaraq etiraz edib dedim:

- Sən onu tanımırısan. Əfəndi sənin kimi neçə-neçə xəstəyə həyat bəxş edib. Amma heç kəsdən bir şey götürməyib. Bunu o, özünə əskiklik kimi görür. Sən bizimkilərə baxma, bu Moskvada işləyib. Yox, yox, götürməz. Mən ona bu sözü deyə bilmərəm.

- Yaxşı, bəs onda nə edək. Axı, mən də insanam. Mənim də ləyaqətim var. Bilirson ki, imkanım hər şeyə çatır.

Mən qəti olaraq narazılığımı bildirdim.

Axırda qərara göldik ki, bazar günü qohumumun bağında qonaqlıq quraq və Əfəndinin şərəfinə işçilərimizdən təxminən bir on nəfəri dəvət edək.

Səhərisi günü işdə lazımlı bildiyim yoldaşlara fikrimi bildirdim və sabah, bazar günü saat ikidə Teymurun bağında yığışacağımızı söylədim.

Pilləkənlə üçüncü mərtəbəyə çıxırdım ki, Əfəndinin mənə qarşılı gəldiyini gördüm.

- Salam, Əfəndi, - deyərək onunla görüşdüm. Söhbətləşə-söhbətləşə aşağı enməyə başladıq.

Pilləkənin kiiçk meydançasında onu saxladım və dedim:

- Əfəndi, bilirsən nə var?

- Yox, nə olub ki, - deyə Əfəndi dilləndi.

Bilmirdim hansı formada sabahkı qonaqlığı deyim ki, o razı olsun.

- Əfəndi, biz səninlə yoldaşıq, dostuq, eləmi?

- Əlbəttə, Süleyman, bu nə sözdür?

- Onda səndən bir xahişim var, onu yerinə yetirərsənmi?

- Hələ bir de görək, o nə xahişdir.

- Teymur sabah bizi bağında gözləyəcək, gərək biz ora gedək.

Əfəndi bir xeyli fikirləşdi və sonra soruşdu:

- Süleyman, kimlər olacaq orada?

Mən yoldaşlarımın adını bir-bir dedim.

Əfəndi bir qədər fikirləşib dedi:

- Bəs Şamonu niyə çağırırsan? Axı, Şamo o əməliyyatda mənim assistentim olub. Yəqin yadından çıxıb, eləmi?

- Hə, düz deyirsən, Əfəndi. Şamo tamam yadımdan çıxıb.

Elə bu arada Şamonun bizə tərəf qalxdığını gördük. Salamlashdıq, hal-əhval tutduq. Sonra dedim:

- Şamo, sabah saat ikidə Teymurgilin başına yiğisiriq. Bütün işlərini atırsan bir yana, gedirik bağa. Sən axı bizim daimi tamadamızsan. Sabah vur-çatlaşın olacaq.

Şamo üzümə dik baxıb soruşdu:

- Süleyman, xeyirdimi?

- Hə, Şamo, xeyirdir. Teymuru yenidən həyata qaytardığınız üçün şadýanalıq edəcəyik.

Şamo soruşdu:

- Süleyman, bu da orada olacaqmı?

- Kimi deyirsən, Şamo?

- Bunu da, - əlilə Əfəndini göstərib dedi: - Mən bu sünnünü deyirəm də.

- Bəs necə, Şamo, əlbəttə, onsuz olarmı?

- Yox, Süleyman, mən bu sünnü ilə bir süfrədə oturub çörök yemərəm. Sən bilmirsən ki, mən seyidəm. Peyğəmbərin nəslindənəm. Yəni deyirsən mən sünnü ilə üzbəüz oturub çörök yeyim. Yox, Süleyman. Mən səndən heç bunu gözləməzdəm, - deyib pilləkənlə yuxarı qalxdı.

Əfəndi yerində donub qalmışdı. Sapsarı olmuşdu. Bilmirdi nə desin. Ciyni üstə dönüb, Şamo tərəfə baxdı və dedi:

- Pah, minnətin olsun. Buna bir bax. İndi seyid olub, peyğəmber nəslindən olub. Minnətin olsun sənin ki, mən səninlə bir süfrədə oturum.

Bir-iki pillə düşüb, yenidən ciyni üstündən Şamo qalxan tərəfə baxıb mızıldandı:

- Seyidə bir bax! Arağı tinni stəkanla gillədəndə seyid olmağın yadına düşmür. Sünnüyə nə olub, bəyəm ona it dəyib. Əsl müsəlman elə sünnülərdi də. Ay bədbəxt seyid, heç bilirsən ki, sünnü sözü nə deməkdir? Minnətin olsun. Buna bir bax ha! Kişinin oğlu indi seyid olub, sünnü ilə süfrədə otura bilməz.

Mən birtəhər Əfəndini sakitləşdirməyə çalışdım. O, heç cür sakit ola bilmirdi.

- Ay Əfəndi, sən Şamonu tanımirsan? O səninlə zarafat edirdi.

- Süleyman, o boyda zarafat olar? Axı o ciddi deyirdi.

- Əfəndi, deyirəm ki, yox, Şamo zarafatca deyirdi o sözləri. Sən onu hələ yaxşı tanımirsan.

Mən Əfəndini aşağıda, həyətdəki çayxanaya apardım. Çay iç-

dik, xeyli söhbətləşdik. Açığı soyudu.

Səhərisi günü Əfəndini evlərindən götürüb Novxaniya - Teymurgilin bağına yollandıq.

Yoldaşlarımız gəlib çıxdılar. Şamo hələ gəlməmişdi. Dünənki söz-söhbəti danışmadım.

Bir qədər keçdi, Şamonun qara Volqası göründü. Şamo maşın-dan düşüb düz Əfəndinin üstünə yeriyib dedi:

- Əfəndi, necəsən? Deyəsən bu gecə yata bilməmisən?

Bu arada mən Şamonun dünənki zarafatını danışdım. Yoldaşlar hamısı uğunub getdilər.

- Əfəndi, sənə dedim axı, Şamo zarafatçıdır.

Əfəndi:

- Süleyman, mən bu zorbalığında zarafat görməmişəm.

Təzədən hamı gülüşüb həyətdə ağacın altında düzülmüş stollar-a sarı getdilər.

SON

ANAM MƏNİM

Anam gözəl hər güzgündə,
Oxşarı var qızıl güldə.
Üzü sanki gülöyşə nar,
Onun ətri heyvada var.

Yaradanın o sonası,
Camalıdır ay parası.
İstərəm pətəyim ola,
Qaşlarının tən arası.

Kim dayanar onun kimi?
Qəlbi qaysaqlanmış kimi.
Sinəsi qubarlı olmuş,
Yenə keçmişimi anmış?

NEYNİRƏM?

Bir gözəl istərəm, heç doğulmamış,
Bir cüt göz istərəm yada baxmamış,
Püstə ağız olsun, dodaq solmamış,
Soluxmuşu, çeynənmiş neynirəm.

Dişləri mirvari, üz ağ olarsa,
Uca boylu, qara xallı olarsa,
Qoşa höruklori beldə olarsa,
Yada qəlb verəni mən niynirəm?

Sevdinsə birini, əsl olmalı,
Kamalı, isməti, iffət olmalı,
Baxanda canana, can xoş olmalı,
İfritəni, cadugəri neynirəm?

Evləndim, bilmədim, bu nə nəsildi,
O gündən ömrümə hakim kəsildi.
Nə əsl əsldi, nə nəsl nəsildi,
Oktayın da ömrü burda kəsildi.

NAZLI DİLBER, BELƏ NAZLANIB KEÇMƏ

Zərif bir çiçəyə meylimi saldım,
Dərərkən bənövşə kol kənarında.
Şəvə saçlarını hörüyə almış,
Gümüş kəmər oynar bel kənarında.

Nazlı dilbər, belə nazlanıb keçmə,
Həsrətlə baxanın qəlbini üzmə.
Şəkər dodaqları dişləmə, büzmə,
Sədəf diş göründü dil kənarında.

Ötərkən çəpərdən gördüm başını,
Yay-kamana bənzər qələm qaşını.
Haylayib-arayır öz sirdəşimi,
Yaşılbaş sonadır göl kənarında.

Bağlamış alnını ləçəklə necə,
Qəlbimi yandırıb, döndərdi közə.
Nə ola, yaylağa o bizdən köçə,
Gözlərəm ölüncə yol kənarında.

Ey dilbər sona, nə keçir qəlbindən?
Qan dayanmamış ruh çıxmaz bədəndən.
Soysalar dərimi, keçmərəm səndən,
Gəl, sər saçlarını qol kənarında.

BAYATILAR

Baharın müjdəsi nərgiz,
Çəmənin gözəli nərgiz.
Bir yol bahar olmasa,
Bəs necə süslənər nərgiz.

Əzizinəm, el dərdi,
Düşdü cana el dərdi.
Fərsiz oğul nə bilsin,
Necə olur el dərdi?

Əzizinəm havalandı,
Başda ağıl havalandı.
Hava o havadan deyil,
El dərdindən havalandı.

Əzizinəm, yolunda,
Sonu var hər yolun da.
Vətən, bu nə gedişdi?
Haçalandı yolun da.

Külək dənizdən əsir,
Yar hörür əldə həsir.
Nola qurbanlıq üçün
Olaydım yara əsir.

ARSAX KİM OLUB? Tarixi gerçəkliliklər və erməni uydurmaları

Anadoluda Bayburt qalası yaxınlığında Almışqa adlı kənd yirdilər ki, Beyrək nəslindəndi (Bartold. "Kniga moeqo deda Korkuda"). Beyrək bir əsilzadə kafir qızı ilə yaxınlıq etmiş, dastanda deyildiyi kimi, qılıncını siyırıb araya qoymamışdı. Nəticədə bu xəlvət görüşlərdən bir kənd törəmişdi.

Sonra dünya döyişdi. I Cahan savaşı başladı. Beyrəyin belindən gələnlər daha onun Bayburt yörəsindəki qəbrini ziyarətə gəlmədilər. Ruslarla ingilislərin fitvasına uyub, Oğuz övladlarına qənim kəsildilər. Osmanlı dövləti məcbur olub, onları Suriya sınırlarına sürgün etdi.

İndi Qarabağ erməniləri deyirlər ki, biz Arsax nəslindənik. Qoy desinlər. Beyrək necə bayburtlu kafirlərin atasıdırsa, Arsax da o cür ermənilərin əcdadıdır.

Arsax da Beyrək kimi bir alp igid idi. O, Turan el başçılarından biri olub. Makedoniyalı İsgəndərdən qalma Selevk dövlətinə qarşı döyüşə başladı. Onun övladları yunanları qova-qova yunanları Fərat çayından keçirdilər, Aral gölündən Aralıq dənizinə doğru uzanan bir xəqanlığın əsasını qoydular. Dövlətin tabeliyində olan xalqlardan biri də ermənilər idi (Bekerman. Qosudarstvo Selevkidov, 1985). Salnaməçi-lər yazırlar ki, Arsax ermənilərin ağası olub, atası yox. Bu məxluqlar ataları ilə analarının oynasını dəyişik salırlar.

Tarixi mənbələrə nəzər salaq.

V əsrдə yaşamış Buzanlı Favstos yazar ki, Arsax nəсли həm masqutlar və ermənilər, həm də mərkəzi Bəlx şəhəri olan quşanlar üzərində hökmranlıq edirdi. VII əsr "Ermənistən coğrafiyası"nda göstərilir ki, Arsax 12 kiçik vilayətə bölünür. Orada qarqar, utik, hun, xəzər və barsillər yaşayırlar. Maraqlıdır ki, sadalanın boyların hamisi türk boylarıdır.

Albaniya arsaxları bəzən öz soydaşları olan Ermənistan arsaxları ilə vuruşurdular. Buzanlı Favstos yazar: “Masqurtların şahı Sane-san (Xorenatsidə SanatTürk) öz qohumu olan erməni çarı Xosrova qarşı çıxdı. Yunanlarla döyüsdən qayıdan Manuklu Vaçe onu öldürüb, başını Xosrova gətirdi. Xosrov kəsilmiş başı görüb ağladı. Dedi ki, o mənim qardaşım idi. Arsax nəslindən idi”.

Strabon yazar ki, Arsax skiflərdəndir. O, Ox çayı boyunda (indiki Türkmənistanda) yaşayış Abar adlanan Sak köçəriləri ilə basqın edib Parfiyani tutdu. Müxtəlif zamanlarda və ayrı-ayrı dillərdə yazılmış tarixi mənbələrdə Arsax nəslinin adı Arsax, Arşaq, Ərşaq şəkillərində göstərilir (Kamal Əliyev. “Antiqnie istoçniki pro istorii”, 1987).

I Arsax Parfiyada möhkəmlənib, makedoniyalılara qarşı mübarizəyə başladı. Həmin soydan VII Arsax b.e.ə. (138-128) Antiox VII Sidieti öldürüb, yunan ağalığına son qoydu.

Maraqlıdır ki, VII Arsax suriyali Mixailin xronikasında II Frat adlanır. Sonrakı müsəlman mənbələrində, Ə.Firdovsinin və N.Gəncəvinin əsərlərində həmin ad Fərahəd şəklinə düşüb.

İran yönümlü şairlər Fərhadin soyu barədə susurlar. Türk oğlu Əlişir Nəvai və Arif Ərdəbili isə bildirirlər ki, Fərhad Çin xaganının oğludur. Fərhadin - Arsaxın oğlanları yunanları Suriya səhralarına qədər qovdular. Öz adlarını Fərat çayına verdilər. Fərat-Fərhad çayının yuxarı axarlarında Arsax şəhərini saldılar. Dinlərini, inamlarını dəyişsələr də, 1500 il burada etnik birləşkiliyi var oldular, Kilikiya ermənilərinin başçısı Sumbat Sparapet (XVIII əsr) Şərqi Anadoluda Arsax vilayəti və Arsax qalası haqqında öz “Tarix”ində məlumat verir. A.E.Krimski yazar ki, Alban arsakları Eran şah titulu daşıyırdılar. Onlar Parfiyadakı arsakların kiçik qanadlarıdır. Eramızın 63-cü ilində yerli Aran nəslini taxtdan salıb, Kapalak (Qəbələ) şəhərini özlərinə iqamətgah seçdilər.

K.Patkanyan Sebeosa əsasən “Ağban tarixi”nin 1861-ci il Sankt-Peterburq nəşrinin birinci hissəsinə yazdığı əlavədə göstərir ki, Kuşan ölkəsində hökmranlıq edən Arsax Tetal şahının oğludur (İstoriya aqvan. 1861).

Məlumdur ki, tetal el birliyi Ağhun, Abdal, İdal, Xaytal (ASE, IV) və s. boylardan ibarət idi. Qaraçı köklü erməni tarixçisi Kerop Patkanyan silahlarına, geyim və döyük taktikasına görə tetalları türk xalqı sayır. İran salnaməçiləri də onları Qafqaz dağlarının, gah da

Okuz (Ceyhun) çayının arxasından köç edib gələn Turan boyları kimi xatırlayırlar.

VI yüzillikdə yaşamış xristian Suriya tarixçisi Mixailə görə, Ar-sax Parfiyanın şah nəslidir. Buzanlı Favstos (V əsr) isə göstərir ki, ar-saklar quşanların böyük xaqanları olublar (Favstos Buzand, 1953, s.183).

Pompey Troq (II əsr) göstərir ki, parfiyalılar skif qaçqınlarıdır. Skiflərin dilində parfi “qovulmuş” deməkdir. Nəzərə almaq gərəkdir ki, barib “varib” - getmək xalis türk sözüdür.

Pompey Troq onu da bildirir ki, parfiyalıların dili skiflərin və midiyalıların dilinin arasındadır və hər ikisi ilə qarşıqdır (Kamal Ali-ev, 1987).

Arsax nəslinin bizə məlum olan adətləri də Turan-türk adətləridir. Onlar Xəzər xaqanları kimi saçlarını ipək lentlə bağlayıb, uclarını kürəklərinə atardılar. Xoşladiqları yeməklərdən biri yemiş idi. S.Y.Malov və V.V.Radlovun sözlüyündə yemiş-yemiş türklərə məxsus yemək adı kimi göstərilir. İndi də özbək və türkmənlər yemişi dilim-dilim doğrayır, saç kimi hörür və qurudub qışa saxlayırlar.

Buzanlı Favstosda maraqlı bir qeyd var. Erməni çarı Arsax Anus qalasında dustaq ikən xacə onun yanına gəlir. Süfrəyə yemiş qurusu düzür. Yemiş kəsib yemək üçün ona bıçaq verir. Arsax bıçağı böyrünə soxub özünü öldürür. Bu o zamana təsadüf edir ki, quşanların xaqanı Arsax Bəlx şəhərində oturub, sasanilərin üzərinə qoşun göndərirdi (Favstos Buzand. 1953).

Arsax nəqli yalnız Albaniyada deyil, Güney Azərbaycanda da məskunlaşmışdı. İbn-əl-Əsirin yazdığını görə, Ərdəbil yaxınlığında Arsax adlı şəhərcik olub.

Əhməd ibn-Əsəm əl-Kufi yazır ki, Afşinlə Babəkin ilk döyüşü Ərdəbildən 7 fərəx aralıda - Arsax adlı yerdə baş verdi. Arsaxların bu yurd yeri haqqında Yaqt Həməvi də məlumat verir. O yazır ki, Arsax Muğan ərazisində - Babəkin Bəzz qalasından bir qədər aralıda dağ və dağda qaladır.

Z.Bünyadov Əhməd ibn-Əsəm əl-Kufinin kitabına yazdığı izahında şəhərin yerini daha dəqiq göstərir. O qeyd edir ki, Arsax yaşa-yış məskəni Araz çayına töküllən Qara suyun qolu Kündül çayının aşağı axarında dağda salınıb.

Arsax qalası haqqında daha bir bilgi “Kitab əl-buldan” əsərin-

də verilir. Göstərilir ki, Varsan Azərbaycanda şəhərdir. O, Babəkin zamanında Arsaq adı ilə məşhur oldu (Səid Nəfisi. "Babək", 1940).

Qeyd etmək istəyirəm ki, farsdilli mənbələrdə türk etnoslarının adı bəzi dəyişikliklərlə verilir. "Zəngilərin yurdu" anlamında Zəncan yazıılır. Varsan isə "varsakların şəhəri" deməkdir. Arsax, varsak, Ur-sak, qansak (Gəncə): Korsak hamısı Turan türk köklü etnoslardır.

Əvvəl birləşmiş boylara varsaklar başçılıq edib. Şəhər onların adı ilə adlandırılıb. Sonra Babəkin zamanında arsaklar güclənib irəli çıxıblar.

Terlərin və yanların aşına zəhər qatıb, belə bir bilgini bildirməli olacağam. Arsax nəslinin kiçik bir qanadı bu gün Tanrı dağlarında yaşayır. Onlar türk dillərinin qədim bir ləhcəsində danışırlar. Onlar hələ ilk orta əsrlərdə Ağ hunların tərkibində burada məskunlaşmışdılar.

Batı xan Aleksandr Nevskinin necə atasıdırsa, Arsax da ermənilərin o cür babasıdır. Çingiz xanın nəvəsi Novqorod knyazının anası-nı alıb, oğluna atalıq eləmişdi. 15 minlik tatar süvarisi köməyə gəlməsəydi, ruslar alman cəngavərlərini Çud gölündə batıra bilməzdilər.

İndi ermənilər deyirlər ki, Arsax bizim atamızdır. Qoy desinlər, çünki bu məxluqlar əzəldən ataları ilə analaramın oynasımı dəyişik liblər.

TARİXİMİZİN DİLİN - KODUNU BİLƏN ALIM

“**Y**evrosentrist” tarixçilər və onların dünyagörüşünü qəbul edənlər, son vaxtlara qədər özləri üçün şərəf işi kimi sübut etməyə çalışırdılar ki, guya şüurlu insan - Homosapiens məhz Avropada yaranıb inkişaf etmiş və yaratdığı yüksək mədəniyyəti dünaya bəxş etmişdir.

Yaxın Şərqdə (Şumerdə, Babilistanda, Assuriyada, İran ərazi-sində) təpilan mədəniyyət nümunələri də bu məqsədə qurban verilir, bu mədəniyyətlər tarix səhifələrindən silinmiş (yoxa çıxmış) kimi kölgədə qoyulurdu.

Azərbaycan isə ümumiyyətlə, yada salınmır və burada təpilmiş mədəniyyət nümunələri farslara, ermənilərə, hətta ləzgilərə aid edilərək özgələşdirilirdi. Azərbaycanlılar özləri isə, hətta indinin özündə, tarixi olmayan, yaxın vaxtlarda ordan-burdan toplaşmış, təmər-küzləşmiş bir insan toplusu kimi tədqiq olunmaqdadır.

Keçən yüzillik ərzində təklif olunmuş çox faydalı elmi nəzəriyələr (Lev Qumilyev, Murad Acı), təhlükəli kəşfiyyatlar (Tur Xeyerdal), müasir elmlərin (genetika, fizika) və son texniki vəsaitlərin (kompüter, radio-karbon üsulu, spektral analiz və s.) istifadəsi ilə aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, dünya tarixinə bu cür yanaşma nəinki sadəcə səhvdir, hətta son dərəcə zərərlidir. Belə yanaşma millət və xalqların yaxınlaşmasına deyil, onların haqsız olaraq qarşıdurmasına səbəb olur.

Bu yazımızda Azərbaycan tarixinə və əslində dünya tarixinə editəsi korrektlərdən bir neçəsi haqda ilkin məlumat vermək fikrindəyik.

Keçən əsrin son nailiyyətlərinə əsasən, “insanın” 1,2 - 1,5 milyon il öncə homoerектus, homohabilis səviyyəsində Afrikada, Keniyanın Türkən gölü ətrafında yaranıb oradan Asiyaya keçməsini və burada homosapiens səviyyəsinə qədər inkişaf etməsi faktını qəbul etmək lazıim gəldi (L.R.Liki, F.Tabays, R.Brum). Bu proses Avro-Asiyanın yalnız müəyyən əlverişli ərazilərində, əsasən, bol sulu çay vadilərində baş vermişdir. İnsanın məskən seçdiyi məkanlardan olan Nil vadisi (Misir), Hind-Qanq vadisi (Hindistan), Dəclə-Fərat vadisi (Şumer), Aralıq dənizi hövzəsi (Qədim Yunanistan, Finikiya) və s. kimi gözəl əlverişli məskənlərdən biri də Kür-Araz vadisi (Qarabağ) ol-

muşdur. Son yüzillikdə bu məkanlarda aparılan tədqiqatlar bəşər tarixinin ayrı-ayrı aspektlərinə aydınlıq götirmiş və həqiqi bəşər tarixini bərpa etməyə imkan yaratmışdır. Bu tədqiqatların böyük bir hissəsi də tarixi Azərbaycan ərazisində aparılmış və elmi baxımdan son dərəcə maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. Onlardan yalnız ikisini yada salmaqla kifayətlənə bilərik: məşhur Azıx, Tağlar, Damcılı mağaralarında və Bakı ətrafında Qobustan qayalıqlarında aparılan tədqiqatlar dünyadan ən qabaqcıl alımlarının diqqətini cəlb etdi və dünya tarixinə vacib korrektlər verdi.

İndi məlumudur ki, tarixin poliolit dövrünün əvvəlində ilkin insanların sabit yaşayış məkanı olmamış, onlar kiçik dəstələr şəklində köçəri halında yaşamışlar. Vaxt keçdikcə havalar soyumuş, bu ilk insanlar təbii mağaralara sığınmağa məcbur olmuşlar. Azərbaycan ərazisində Kiçik Qafqazın ətəklərində bu cür mağaralar çoxdur. Tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, onların ən maraqlısı hər halda Azıxdır.

Bu mağarada 15 il ardıcıl arxeoloji qazıntılar nəticəsində insanın inkişaf tarixinin ayrı-ayrı dövrlərinə aid 11 mədəni qat açılmış və son dərəcə qiymətli kəşflər edilmişdir. Azıxdakı kəşflər bizi Abivil dövrünün sonundan başlayaraq üzü geri Afrikada kəşf olunmuş ən qədim Oldovay mədəniyyətinə, yəni homo-habilis dövrünə qədər (2 milyon il) gözdirir. Azıx tapıntıları göstərir ki, burada yaşamış ilk insanlar müəyyən dərəcədə şüurlu olmuş, daş alətləri təkrar emal etmiş, 600-700 il bundan önce od yandıra bilmüş, hələ aşel (şel) dövründə danışa bilmışlər. Həmin bu mədəni qatdan (350-400 il qabaq) gənc qadının alt çənəsinin bir hissəsi tapılmışdır. Bu insanlar mağara daxilində rahatlıq tapmaq üçün “dam” qurmuşlar.

Mezolit dövrü Azərbaycanda Qobustan qoruğunda çox geniş təmsil olunmuşdur. Burada meqalitik memarlıq nümunələri, “dam”lar, sitaişgahlar, bir neçə min qayaüstü şəkillər, yeni e.o. XII-II minilliklərə aid yaşayış məskənlərinin orijinal planları çox aydın şəkildə çəkilmişdir. Bu qayalarda gözəl gəmi şəkilləri, ov və yallı rəqs səhnələri bariz şəkildə bizə qədər qala bilmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan arxeoloqlarının apardığı tədqiqatlar göstərir ki, hələ eneolit, tunc və dəmir dövrlərində Azərbaycanda oturaq əkinçilik, heyvandarlıq və inşaatla məşğul olan insanların qədim yaşayış məskənləri olmuşdur, həm də insanların bu səviyyəyə qədər inkişaf prosesini izləmək mümkündür.

Görünür, nə vaxtsa hələ mağarada yaşayan insanlardan biri yayda yiğib yediyi taxılın bir qədərini eşilmiş torpağa səpib çoxlu məhsul götürmək və onu qışa saxlamaq qərarına gəlib. İnsanın ilk mədəniyyəti də elə budur. Əslində elə ilk şüurlu insan budur. Əkinçilik başlandı. Məşhur Azərbaycan alimi, bioloq-genetiki D.Mustafayev sübut etmişdir ki, ilk insanların seleksiya edib əhliləşdirdiyi buğda məhz Azərbaycanda - Qarabağda bitən vəhşi buğda növüdür.

Görünür, təcrübə yaxşı nəticə verdiyinə görə, daha çox səpmək qərarına gəlinib, yəqin ki, mağaradan aralıda. Bu əkinləri vəhşi heyvanlardan qorumaq üçün insanlar da mağaradan çıxıb tarla yaxınlığında yaşamalı olublar. Əvvəllər yeraltı (mağara tipli) yaşayış yeri “qazma” düzəldtilər. Ancaq qazmanı su basır, orada nəm olurdu. Bu dəfə saman qarışıığı ilə gildən ciy kərpic düzəldib ondan yerüstü yaşayış yeri inşa etdilər. Onu yeraltı qazmaya və mağaraya oxşadaraq günbəz şəklində düzəldilər. Adını isə sadəcə “dam” qoydular. Damin ortasında ocaq qalayırdılar, “tüstüsü” isə bacadan çıxırdı. Ancaq, hər halda dam qaralırdı. Ona “qara dam” deyirdilər. Bu cür damlar hələ indi də Azərbaycanda qalır, heyvan saxlamaq üçün və ya anbar kimi işlənir. Dama salmaq, damlamaq sözlərində “dam” sözü indiyə qədər geniş işlənir. Sonralar tarlalara dadanan heyvanları tutub əhliləşdirməyə başladılar. Ailələr yarandı. Hər ailənin öz damı inşa edildikdə kənd yarandı. Kəndin görkəmli yerində ümumi şənlik və dini mərasimlər üçün böyük dam inşa edildi. Onu əhənglə ağartdılar. Bu dini məbədin adından götürərək kəndə Ağ dam və ya Ağdam dedilər. Azərbaycanda bir neçə Ağdam kəndi var və bir Ağdam şəhəri var (indi ermənilər onu istila edərək yerlə-yeşən ediblər).

Dağılıq yerlərdə belə kəndlər səkili (saklı) quruluşda olur. Qarşıdan baxdıqda dam dam üstə görünür. Görünür, o vaxtlar muğam müsiqisinin ilkin formaları yaranıbmış.

Oxuyurdular:

Dam üstədir damımız,

Qoşadır eyvanımız.

Sən ordan çıx, mən burdan,

Kor olsun düşmanımız.

Azərbaycan ərazisində və onun ətrafında yerləşmiş qədim insan məskənlərində tapılmış onlarla bu cür kəndlərin qalıqlarına və Qobustan qayalarında çökülmüş şəkillərə əsasən bərpa maketlərindən biri şəkil 1-də verilib.

Vaxt keçdikcə kəndlər böyümüş, şəhərlər salımmış, əhalı və var-dövlət artmış, mədəniyyət və incəsənət yaranmışdır.

Beləliklə, insanın yaranıb inkişaf etdiyi ilk məskənlərdən biri kimi Azərbaycanın tarixdəki yeri aydınlaşır. Ancaq bu hələ Azərbaycanın öz elminin nəticələrinə əsaslanan fikirlərdir. Dünya arxeoloqları və antropoloqları da ilk oturaq həyatın, əkinçiliyin, heyvandarlığın və inşaatın məhz Yaxın Şərqdə, daha doğrusu, Dəclə-Fərat vadisindən, Şərqi Türkiyə, Şimali İran və Cənubi Qafqazdan ibarət bir məkanda yaranaraq oradan tədricən Avropa-Asiyaya yayılmasının ardıcılığını bərpa etmişlər. İndi dəqiq məlumdur ki, apərə Dəclə-Fəratda və İranda, buğda Azərbaycanda, heyvandarlıq Şimali İran və Azərbaycanda, inşaat, təkər, yazı, onluq say sistemi və indiki rəqəmlər, türk dilinin əsasları (ahəng qanunu) ilk astronomik anlayışlar Şumerdə, bitkiçilik, bağbanlıq Azərbaycanda yaranmışdır. Bütün bunları dünya da qəbul edir.

Artıq mədəniyyət “beşiyinin” harada olduğunu başqa, çox orijinal müasir üsullarla tapanlar da var. Arxeoloq A.Akkerman və genetik Kavalli Sforsa öz tədqiqatlarında ondan çıxış edirlər ki, insanın mədəniyyəti artıraq onun geninin quruluşu (DNK) mürəkkəbləşir. Onlar müasir insanların genlərinin tərkibində qan qrupunu təyin edən hissəciklərin Avropa ərazisində yaşayan insanlarda yayılma dərəcəsinə tədqiq etməklə mədəniyyətin yaranma mərkəzini və Avropada yayılma mexanizmini aydınlaşdırıbilmisələr. Genlərin müasir kompüter vasitəsilə təsnifatı, sıralanması və nəticənin xronoloji ardıcılıq şərti-lə xəritəyə köçürülməsi nəticəsində (şəkil 2) məlum olmuşdur ki, Avropa-Asiya mədəniyyəti 8-10 min il yeni e.ə. Yaxın Şərqi yuxarıda göstərilən regionunda yaranmış və insan kütlələrinin buradan şimala miqrasiyası yolu ilə dalğalarla, hər nəsildə 20 km hesabı ilə Avropa-ya yayılmışdır.

Əslində bu müəllifləri yalnız Avropa mədəniyyəti maraqlandırı-dığından xəritədə xətlər Avropa istiqamətində çəkilmişdir. Biz bu xətləri həmin qanuna əsasən şərqə doğru da davam etdirdik. Həmin müəllifləri “mədəniyyət beşiyinin” hansı millətlə bağlı olması da maraqlandırmamışdır. Biz bunu dəqiqləşdirək.

Qədim dünya tarixi ilə tanış olanlar yaxşı bilirlər ki, 10-12 min il öncə, Şumerə semit hücumları başlayandan çox qabaq, yuxarıda göstərilən regionda (indiki Şərqi Türkiyə, İraq, Şimali İran, cənubi

Qafqaz) nə ərəb, nə irandilli xalqlar, nə yunan, nə romalı, nə rus, nə erməni, nə gürcü, nə kürd, nə də ləzgi tipli Dağıstan millətləri yaşamışlar. Bu regionun əhalisi şumerlərdən və müasir Azərbaycan adlanan ərazinin aborigen əhalisindən ibarət olmuşdur. Məhz bu əhalisi tərix boyu xronoloji ardıcılıqla cürbəcür adlar altında Sumer, Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya, Kaspiana və s. adlanan dövlətlərin əsas əhalisini təşkil etmiş və müasir anlamda Azərbaycan xalqından ibarətdir.

Ola bilər ki, bu əhalinin bir hissəsi ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə Babilistan, Assuriya, Urartu və Xett dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdur. Ancaq sonralar bu dövlətlər məhv olmuş, əhalisi assimilyasiya olunub qurtarmışdır.

Beləliklə, A.Akkermanin və K.Sforsun göldiyi elmi nəticə əs-lində belə yazılmalıdır: “Elmi şəkildə sübut olunmuşdur ki, oturaq həyat və dünya mədəniyyəti 8-10 min il yeni e.ə. müasir Azərbaycan xalqının tarixi ərazisində yaranmış, insan nəsillərinin ardıcıl miqrasiyası yolu ilə Avropaya və Asiyaya, hər nəsil dövründə 20 km sürətlə yayılmışdır”.

E.ə. iyirminci illərdən başlayaraq qonşu yarımvəhşi xalqların mədəniyyət beşiyinə quldur hücumları başlandı. Semitlər Şumero soxularaq onu zəbt etdi, əhalini qırıb-çaparaq ölkəni qarət etdi. Sumer xalqı qul olmamaq xatirinə ölkəni tərk edib qonşuluqdakı ceynidilli (protorük dili nəzərdə tutulur) qəbilələrlə birləşərək Manna dövlətinə, sonra daha güclü Midiya hakimiyyətini yaradaraq gücləndi və da-ha sonra Atropatena, Albaniya, Kaspiana kimi dövlətlərin yaranma-sında iştirak etdi.

Bu dövlətlərin ərazisində yaşayan xalqlar sürotlə artır, inkişaf edir, dövlətlənir, mədəniyyət və incəsənət yaradırdı. Ancaq yadellilərin hücumları da davam edir, qanlı müharibələrin ardi-arası kəsilmir, ölkə talanır, əhalı qul kimi aparılırdı. Hər müharibə nəticəsində əhalinin bir hissəsi ölkəni tərk edib şimala, şərqə və qərba, əhalisi sey-rək olan torpaqlara köçməyə məcbur olurdu (bu proses Azərbaycanda hələ də davam edir. Son müharibə nəticəsində ölkəni azı 3 milyon in-san tərk etmişdir). Miqrasiya edən insanlar özləri ilə yüksək genləri-ni, mədəniyyətlərini, əhliləşdirilmiş heyvanlarını, seleksiya edilmiş bitki toxumlarını və təcrübələrini də aparır, yəni mədəniyyət daşıyi-cisəna çevrilirdilər.

Şərqdə, bu uca boylu, ağ dərili, uzun burunlu, sarı saçlı, göy gözlü insanları (avropoidləri) çinlilər görmüş və tarixlərində dəfələrlə təsvir etmişlər. Şərqi Sibirdə və Altayda tədqiqat aparan akademik Okladnikov burada monqoloid türklərdən başqa dəmir kotana malik, dördtəkərli arabalarda gəzən avropoid tipli adamların da yaşadığını göstərir. Onlar özlərilə şərqə əlifba gətirmişdilər (türk əlifbası nəzərdə tutulur).

Şimala köçən əhalinin bir hissəsi Balkanda məskunlaşmış yeni Alban dövlətini yaratdı. Digər böyük hissəsi Avropanın geniş boş ərazisinə yayılaraq sonralar bu yerlərin “aborigen” əhalisi sayılan Kelt qəbilələrinə çevrildi. Digər axın lap şimala, dəniz sahillərinə çatıb burada yayılır. Skandinaviyaya və adalara keçir. Bu igid insanları Viking adlandırdılar. Onlar bu yerlərdə öz evlərini tərk etdikləri vətənləri Azərbaycandakı kimi “dam” şəklində qurur, hər kənddə bir-iki böyük ağ dam tikib dini və başqa mərasimlər üçün ayırrırdılar. Çox sonralar düz divarlı evlər yarandıqda da dini mərasimlər üçün inşa olunan dəbdəbəli salonların əsas hissəsini gümbəzli düzəldərək adını da “Dam” qoyurdular. Bu dini məbədlər ətrafında yaranan şəhərləri də həmin “dam”ın adı ilə adlandırdılar: Amsterdam, Rotterdam, Voldindam və s.

Parisin mərkəzində yerləşən məşhur sabor Notrdam adlandı. Berlindəki ən böyük sabor “Domm” (dam oxunur) adlanır. Beləliklə, bütün Avropada “dam” ümumi mənada işləndi. İngiltərədə dome, Rusiyada dom. Hər bir xalq ona özünəməxsus mənəna rəngi verir. Ancaq bütün hallarda bu söz Azərbaycandakı yaşayış “ev” mənasını saxlayır.

Məsələn, ingilis dili lügətlərində dome - gümbəz, təmtəraqlı bina, yaşayış yeri (ev), domestis - ev (heyvani), domestication - evə alışmaq mənalarını verir. Hansı ki, bu dildə ev - home adlanır.

Vaxtilə bütün Şimali Avropanı tutaraq burada hökmranlıq edən Vikinglərin Avropa tarixində, haradansa gəlmə olduqları təxmin edilir. Məhz həmin vikinglər y.e.ə. IV əsrə yüngül gəmilərdə okeana çıxaraq Amerikanı ilk dəfə kəşf etmişlər.

Onlar XII əsrə qədər viking adı altında yaşayır, “qədim Norveç dili” adlanan dildə danışır və “Vatan” adlanan Allaha səcdə edirdilər. Ancaq XII əsrə onlar “xaçpərəst” dinini qəbul edərək xalqlara böülünmüş, ümumi dillərini itirmişlər. Sonra bu xalqlar Norvegiya, İsveç, Hollandiya, Danimarka, İspaniya dövlətlərini yaratmış və Qrenlandiyani məskunlaşdırmışlar.

İndi Azərbaycan tarixindəki qədim Albaniyanın əhalisini yada salaq. Pliniy yazır: “Albaniyada insanların gözləri boz, mavi olduğundan gecə gündüzdən yaxşı görürler, saçları uşaqlıqdan ağ olur.

Strabon yazır: “(Alban kişiləri) gözəl bədən quruluşları və yüksək boyları ilə seçilirlər. Solin yazır: “Sahildə yaşayan albanlar isə anadan ağsaçlı doğulur, kül rəngli saçları onlar xüsusi üstünlük hesab edirlər. Albanların gözləri boz olduğundan onlar gecə daha yaxşı görürler, nəinki gündüz”.

Bu adamlar Şimali Avropanın vikingləri deyilmə? Antrapoloçi tədqiqatlar göstərir ki, albanlar Avropoid irqinin bütün əlamətlərlə xarakterizə olunurlar. Onlar monqoloidlərdən çox əzaqdırlar. İndinin özündə Azərbaycanda yaşayan alban mənşəli hesab olunan insanlar da həmin albanların bütün əlamətlərinin daşıyıcılarıdırırlar.

Çin arxeoloqları keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Tyan-Şan dağ ətəkləri ilə Təklə-məkan oazisləri arasında yerləşən Tarım düzənliyində qumluqda çox da dərin olmayan qəbirlərdə yüzlərlə mümiyalanmış meyit tapmışlar. Yüksək temperatur və nömlük şəraitində bu meyidlərin dörüsində rənglə çəkilmiş naxışlar belə korlanmamışdır. Mumiyalar insanı əlamətlərini itirməmişlər.

Amerikalı arxeoloq Devis Kembellin dediyinə görə, bu insanların ictimai mənsubiyyətini belə təyin etmək olar. Onlar adicə qurulmuş meyitlər deyil, varlı hərbçi, tacir, sənətkar və kəndli kimi seçilirlər. Onların əynindəki geyim mavi, yaşıł və palid rəngə boyanmış yun sapdan toxunmuş parçadan tikilmişdir. Dama-dama və diaqonal naxışlı bu parça xalis “şotlanka” adlandırılan parça tipindədir. Mumiyaların təsviri qədim çin yazılarındakı gölmələrin təsviri ilə tam uyğun gəlir. Mumiyaların boyu da həmin yazınlara uyğundur, onların içərisində bir kişinin boyu iki metrə çatır.

Kimdir bu Avropa tikli şotland geyimli insanlar? Axı onlar qəti çinli deyillər. Yevrosentrist düşüncəyə malik olan alimlər mumiyaçı Viktor Meyr, arxeoloq Devis Kempell, tarixçi Kari Yetmar sağlam ağıla sığmayan bir versiya söylədilər ki, guya bu avropalı köçərilər Şotlandiyadan Çinə köç etmiş, buraya tunc alətlər və onların istehsal texnologiyasını gətirmiş, asiyallılara təkərli araba düzəltməyi öyrətmişlər. Ancaq çox kecmədi ki, müasir fiziki tədqiqat və müasir genetika elminə əsaslanan üsullar “Şotlankanın” üzərində pərdəni götürdü. Bir kişi və üç qadınla bir yerdə dəfn olunmuş üç aylıq usağın büt-

küldüyü parçanın müasir spektral analizi şotland geyiminin sırrını açmağa imkan verdi. Arxeoloqların bu yaxınlarda tapdığı bu qəbir y.e.ə. I əsrə aid edilir. Körpəninbüküldüyü parça həqiqətən “Şotlanka”nın ceynidir. Tezliklə aydın oldu ki, Tarım-Xincianq rayonunda çox qədim vaxtlarda Qafqazdan gəlmış köckünlər yaşamışlar və həmin dama-dama parçanı y.e.ə. III minillikdə qafqazlılar yaradıblar. Y.e. 400 il qabaq bu insanların bir hissəsi indiki Şotlandiya ərazisinə köcmüşlər.

Görünür, bu adamlar Qafqaz albanları olmuş. Doğrudan da qədim Kelt dilində Şotlandiyanın adı Albaniya olmuş və Şotlandiya adalarının ən böyükünün adı Arrandır. Görünür, onlar Azərbaycan ərazisindəki tarixi Arrandan köcmüşlər, ona görə də yeni vətənlərini Arran adlandırmışlar. Onlar buradakı sitaişgahlarını da “Vatan” adlandırmışlar.

Heç də təsadüfi deyil ki, hələ də Azərbaycanın Arran adlanan hissəsində yerləşən Ağdam rayonunda “Şotlanni” adlı kənd qalmaqdır (ermənilər bu kəndi də zəbt edərək yerlə-yeksan etmiş və əhalisini (şotlanları) didərgin salmışlar). Qarabağda bu tipli adları olan kəndlər çoxdur: Şotlanni, Kolanni, Quzanni, Muğanni və s. “Şotlanni” - azərbaycanca şotlan qəbiləsindən olanlar deməkdir. Beləliklə, şübhə yoxdur ki, müasir şotlandiyalılar - qədim azərbaycanlılardır, daha doğrusu, arranlılardır, daha dəqiqi qarabağlılardır - yəqin ki, genetik mənada.

Əslində Azərbaycandan Avropaya köcmüş insanların bir qrupu olan keltlər Avropanın bütün ərazisinə yayılıraq bu yerlərin “aborigen” əhalisinə çevrilmişdilər. Sonralar (y.e.əvvəllərində) onların böyük əksəriyyəti başqa xalqlara qarışaraq assimiliyasiya olunmuş və öz milli əlamətlərini bu xalqlara bəxş etmişlər (bu barədə ayrıca tədqiqat aparılır və nəticələri elan olunacaq).

Həmin keltlərin assimiliyasiya olunmadan qalmış iki böyük hissəsi igid İrlandiya və igid Şotlandiyadır. Biz Şotlandiyanın azərbaycanlı olmasını göstərə bildiksin, deməli, onların qardaşları olan irlandlar da Azərbaycandan getmə keltlərdəndir, yəni genetik azərbaycanlılardır.

Şimali Avropa xalqlarının Azərbaycandan getmə olduları haqqda iki fikir dövrümüzün dahi alimi, arxeoloq, tarixçi, antropoloq, paleontoloq, igid səyyah Tur Xeyerdal tiərəfindən söylənmişdir. O, bütün ömrünü elm yolunda, dünya mədəniyyətinin beşyini, sivilizasiyanın yaranma tarixini və mədəniyyətin dünyada yayılma yollarını tap-

mağa sərf etmişdir. Çətin səyahətlər və uzunmüddətli tədqiqatlar nəticəsində qərara gəlmışdır ki, dünya mədəniyyəti məhz Orta Şərqdə, 5 min il e.ə. yaranmış və oradan Avropaya və Asiyaya yayılmışdır. O, Bakı ətrafindakı Qobustan qayalarında çəkilmiş gəmi şəkillərini və başqa naxışları İsveç dağlarındakı şəkillərlə müqayisə edərək və “Asa Odin” adlı Norveç nağılinin mətnini nəzərə alaraq qərara gəlmişdi ki, qədim zamanlarda Norveç xalqı Asa Odinin rəhbərliyilə Qafqazın cənubunda, Qara dənizin şərqində yerləşən Azər ölkəsindən Skandina-viyaya köçmüşdür. Təsadüfi deyil ki, onlar ölkələrini Nor Vey (Şimal yolu) adlandırmışlar. Elə bu xalq həmin vikinglərdir. Bax beləcə, Azərbaycan mədəniyyətinin market izləri dahi alimə vikinglərin, da-ha dəqiq desək, Norveç, şved, holland və Danimarka xalqlarının ha-radan göldiyini söyləməyə imkan vermişdir.

Teymur HACIYEV
(Teymur bəy ALBAN)

TARİXİ KEÇMİŞİMİZDƏN

Tur Xeyerdalın sensasion açıqlaması

Məşhur səyahətçi və tədqiqatçı Tur Xeyerdalın üçüncü dəfə Azərbaycana gəlişi və Qobustanda qayaüstü şəkillərin üzərində apardığı tədqiqatların sensasion nəticələri ilə hamını şoka saldı.

O, daş üzərində olan gəmilərin vikinglərin istifadə etdikləri gəmilər ilə oxşarlığını aşkar etmiş və bu nəticəyə gəlmışdır ki, vikinglər Qərbə öz yollarını məhz buradan Xəzər ətrafindan başlamışlar. Tur Xeyerdalın vətəni Norvegiyada gəzən əfsanəyə görə, norveçlərin birinci kralı Odin öz xalqını Azər adlanan bir torpaqdan götirmişdir.

Tur Xeyerdal öz dediklərini bu əfsanə ilə təsdiqləyirdi.

Bakıya dördüncü gəlişində Tur Xeyerdal öz sözünə sadıq oldu dörd sentyabrda akıda keçirilən press-konferensiyada növbəti sensasion açıqlamasını, yəni tapdığı yazılı surətdə olan sübutlara əsaslanaraq vikinglərin məhz Azərbaycandan olduğunu təsdiq etdi.

O, danışırkı ki, nəzəriyyəsini təsdiq edən axtarışlarda dərin tədqiqatlar aparmış və bu da müvəffeqiyyətlə nəticələnmişdir.

Feodal parçalanması və çəkişməsi nəticəsində öz vətənlərində möglubiyyətə uğrayan norveç kralları və zadəganlar özləri ilə qiymətli, qədim salnamələri apararaq İslandiyada daldalandılar. Onun əsasında da bu yaxınlarda İslandiyada beş tomluq "İslandiya əfsanəsi" adlı kitab nəşr etdilər və bir surətini də Tur Xeyerdala bağışladılar.

İsland əfsanələri və qorunub saxlanmış İland salnamələrinin əslİ ilə tanış olan böyük səyahətçi Tur Xeyerdal o an başa düşdü ki, Norvegiyada xalq arasında gəzən deyimlər (əfsanələr) məhz bu salnamələrdə ifadə olunmuşdur. Başlıcası da odur ki, onun doğruluğu İslandiyada heç kimdə şübhə doğurmur.

Yazılmış əfsanələrdə salnaməçi İnov Azər ölkəsinin adını çəkir və vikinglərin birinci kralı Odinin (bu söz türkoloqların axtarış tapdıqları "od" - yəni yaradan, Allah və "ün" sözlərindən əmələ gəlmişlər ki, bu sözlər ilk yaranışla əlaqədar sözlərdəndir) öz xalqım Azər ölkəsindən götirdiyini göstərir. Odin özü "Allahlar nəslinə" aid

idi. O, insan olaraq, o həm də şaman idi, onun maqiya bilikləri və təcrübəsi ətrafindakıların ona qarşı hörmətini artırırırdı.

Sonra isə Tur Xeyerdal vikinglərin əcdadlarının Azərbaycandan çıxmazı tarixini müəyyən etmək üçün apardığı hesablamalar haqqında danışdı. O xəbr verdi ki, İsländiyada saxlanılmış salnamədə norveç urallığının 1213-cü ilə qədər sülaləsinin otuz bir nümayəndəsinin həyat və hökmranlığından bəhs edilir.

Bildiyimiz kimi Qobustanda bürunc lövhəcik vardır, hansı ki, o lövhəcikdə kim legionun konkret nömrəsi və dəqiq tarixi göstərilmişdir. Bu tarix də vikinglərin Azər ölkəsindən çıxdıqları tarixlə üst-üstə düşür. Onların getdikləri yolu (marşrutu) Tur Xeyerdal təyin etmişdir. O deyir ki, vikinglər Xəzər dənizindən Volqaya, sonra isə Novqorod şəhərinə və sonra Kiyevdən keçəcək Qərbə doğru hərəkət etmişdir. Məhz Norveç vikinglərinin əcdadları İngiltərə, Şotlandiya, Fransa, İsləndiya ölkəsinin əsasını qoymuş və ilk kralları olmuşdur. Tur Xeyerdal vikinglərin irəliləyişində (yürüşündə) qəribə bir xüsusiyyəti qeyd edir. Qərbə doğru irəliləyərkən, vikinglər torpaqları ram edirdilər, zəbt edirdilər, Şərqə doğru hərəkət edərkən, nədənsə torpaqları onlara bağışlayırdılar.

Görkəmlit səyahətçi və alim vikinglərin ilk "od"a (alova) sitayışlıyində maraqlı məqamlara rast gəlmişdi. Salnaməçinin dediyinə görə məhz Odin həmin adəti - atəşpərostliyi götirib yaymışdı. Odin özü sağalmaz xəstəliyə düber olduqda, vəsiyyət etmişdir ki, onun cəsədini odda yandırsınlar. Azər ölkəsindən götirilmiş bu dəfn forması yüzilliklərlə, norveçlilərin xristianlığı qəbul edənə qədər sürmüşdür.

Ümumiyyətlə, Xeyerdalın bizimlə bölüşdüyü çox müşahidələr Azərbaycanda yenilik deyildi. Belə ki, toponimlərin çoxluğu bu "parça" da "Sak" sözü ilə əlaqələndirilir - Saki, Şəki, Şaki və sairə.

Bu təsadüf ola bilməz, birbaşa saklarla əlaqəlidir, görünür Azər torpaqlarından çıxmış və Qərbədə məskunlaşan qədim norveçlər özləri ilə Xəzər ətrafindan - Azərbaycandan bir çox adət-ənənələrini aparmış və yeni məkanda onları xristianlığın qəbuluna kimi yaşıtmışlar.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz 4

Möcüzələr 5

Misir ehramları.....	11
Efesli Artemida məbədi	17
Halikarnas məqbərəsi	23
Rodoslu nəhəng	27
İsgəndəriyyə mayakı	29
Olimpli Zevsin heykəli	31
Babil qülləsi. Belə bir qüllə olubmu?	34
Bisütun kitabəsi. Tədbirli şah	42
Parsa. Sütun meşəsi	49
Bəəlbək. Əfsanəvi daşlar	54
Nimruddağ. Dörd allah və Antiox	63
Horeme vadisi. Kannadokiya mağaraları	72
Şahi-zində. Əməllərimiz həqiqətən qüdrətimizdən xəbər verir	78
Uluqbəy rəsədxanası. Cəlladlar və yaradıcı insanlar	84
Xivə. Küçələr və müzeyin qüllələri	95
Tassili freskaları. Qatilin adı səhradır	103
Karnak. Minillik günbəz	110
Əbu Simbel. İkiqat möcüzə	118
Aksum. Ruhlar üçün göydələnlər	126
Ləlibela və Kaylasənət. Müxtəlif ekizlər	132
Zimbabwe. Süleyman padşahının mədənləri	140
İfe və Benin. Tunc və gil	147
Kanarak məbədi. Qara paqoda	155
Fatehpursikri. Qiyamçı şəhəri	164
Tac-Mahal. Möcüzənin ağ tərəfi	171
Ankqor. Bu dünyada nəhənglər yaşamışdır.....	179
Çin səddi. Ən böyük möcüzə	189
Todaydzi. Ağac, tunc və daş	195
Səkkizinci möcüzə.....	203

Zənginlər üçün	204
Ən zənginlər üçün	205
Təsəvvürünüzə gətirin	206
Gənc bir qəlbin çırpıntıları	208
Cin	280
İtirilmiş çörək	287
Əfəndi	291
Anam mənim	295
Neynirəm?	295
Nazlı dilbər, belə nazlanıb keçmə	296
Bayatılar	297
Tarixdən gələn səslər.....	298
Arsax kim olub?	298
Tariximizin dilin - kodunu bilən alım	302
Tarixi keçmişimizdən. Tur Xeyerdalın sensasion açıqlaması	311

OKTAY TALISTANLI
(Oktay Rəhim oğlu Hüseynov)

QƏDİM ŞƏRQİN MÖCÜZƏLƏRİ

**Dizayner: Gülalıyev Sənan
Bilgisayar tərtibatçısı: Rahilə Məmmədova**

Çapa imzalanmışdır: 19.01.2007

Kağız formatı: 60x84 1/16

Həcmi:19,75 ç.v.; Sifariş:06; Sayı:200

Kitab "ADILOĞLU" nəşriyyatında
nəşrə hazırlanmışdır.

Ünvan: Bakı şəh., Nizami küç., 96/12

Tel.: 498-68-25; faks: 498-08-14;

Web: www.adiloglu.az; E-mail: info@adiloglu.az

"Teymur Poliqraf" MMC-nin mətbəəsində hazır diapozitivlərdən
istifadə olunmaqla çap edilmişdir.

Ünvan: Salamzadə küçəsi, 31